SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE“.

KNJIGA XIX.

SLIKE IZ OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA ČETVRTA.

ZAGREB.
TISAK KARLA ALBRECHTA.
1894.

SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA ČETVRTA.

EVROPA:

PIRENEJSKI POLUOTOK (ŠPANJOLSKA i PORTUGALSKA). APENINSKI POLUOTOK (ITALIJA). BALKANSKI POLUOTOK (GRČKA i TURSKA). RUMUNJSKA.

SA 97 SLIKA I TRI ZEMLJOPISNE KARTE.

NAGRADJENO IZ ZAKLADE GROFA IV. NEP. DRAŠKOVIĆA
ZA GODINU 1893.

ZAGREB.
NAKLADA »MATICE HRVATSKE«.
1894.

Evropa.
Visovac.

ŠPANJOLSKA
i
PORTUGALSKA.
Mjerilo 1:5,000.000.
Zemljop. milja 15=1° na polutniku.
Kilometara 111,3=1° na polutniku.
Visina u metrih. Željeznice.
Španjolska je razdieljena na 48 pokrajina; ove se, izuzev baskičke pokrajine Biskaju Alavu i Guipuzcoi-u, zovu po svojih glavnih gradovih, koji su na zemljovidu označeni Antiqua-pismom.
Portugalska se razpada na 6 pokrajina i 17 civilnih namjesničtva; ova se zovu po svojih glavnih gradovih (Antiqua-pismo na zemljovidu).
KANARSKI OTOCI.
Mjerilo 1:5,000.000.
Zap. 0 Izt. od Greenwicha
Biskajski zaliv
Lionski zaliv
FRANCUZKA
GALICIJA
ASTURIJA
NAVARA
KATALONIJA
NOVA KASTILIJA
ANDALUZIJA
ALGARBIJA
BEIRA
TRAZ OZ MONTES
ESTREMADURA
MURCIA
BALEARI
MAROKKO
ATLANTSKI OCEAN
SREDOZEMNO MORE
Gibraltarski put
Madrid
Lisabon (Lisboa)
Porto
Barcelona
Valencia
Sevilla
Granada
Cadiz
Malaga
Zaragoza
Toledo
Salamanca
Burgos
Bilbao
Cartagena
Alicante
Murcia
Cordova
Badajoz
Coimbra
Faro
Sagres
Rt Sv. Vincenta
Rt Finisterre
Menorca
Mallorca
Ibiza
Formentera
Pituizi
Lanzarote
Fuerteventura
Gran Kanaria
Tenerifa
Gomera
Palma
Hierro

PIRENEJSKI POLUOTOK.

I.

Obćenita slika.

Smještaj i odnošaj pirenejskoga poluotoka prema ostalim evropskim zemljama i prema „Maloj Africi“. — Osamljenost poluotoka i slaba razvedenost njegovih obala. — Velika opreka izmedju osrednjega visoravnja i okrajnih područja. — Raznolikost podneblja i žitelja. — Portugalska prema Kastiliji. — Razmjerno slab utjecaj pirenejskoga poluotoka na kulturni razvitak čovječanstva.

Pirenejski poluotok u mnogom je pogledu sviet za sebe i to sviet pun opreka. Makar da naliči na visoko predbrežje, kojemu sedam osmina oblieva more, ipak je za pravo zatvoreno kopno s neznatnim odnosima prema moru i pretežno suhozemskim podnebljem. Pirenejski poluotok ima manji meridionalni proteg, nego ostala dva južno-evropska poluotoka, ali veće opreke podnebne i rastlinske. On je osamljen, sâm za se odieljen; u jednu ruku osudjen, da živi samosvojnim životom zbog osebujnoga obličja svoga tla, klime i prirodnina, a u drugu ruku ipak slabo sposoban, da bude za se velika država.

Pirenejski je poluotok najjužniji izmedju tri južno-evropska poluotoka, i to ne samo što je njegova južna tačka Maroqui-šilj kod Tarife u 35° 59′ 53″ sjeverne širine, već i sjeverna njegova tačka Punta dela Estaca seže jedva do 43° 47′ 30″ t. j. do širine Firenze i Sarajeva. Po tom se prostire pirenejski poluotok izrazito na polutničkoj strani sjeverne polutke. Još je značajnije, što pirenejski poluotok u prkos neznatnoj razlici glede zemljopisne širine njegove južne tačke napram Isoli delle Correnti i Cap Matapanu zaprema daleke krajeve, koji svojom klimom, rašćem i teženjem tla imadu mnogo južniji karakter, nego oba susjedna poluotoka. Nadalje nije

pirenejski poluotok samo najzapadniji izmedju južno-evropskih poluotoka u Sredozemnome moru, već u obće najzapadnija čest evropskoga kopna, jer je Cabo da Roca (9⁰ 34' zap. šir. po Gr.) gotovo tako daleko izbio u Atlantski ocean, kao zapadni rub evropskoga kopnenoga podnožja, na kojem se strmo nad dubokim oceanskim dnom Irska izpinje. Pirenejski se poluotok pričinja kao južno-zapadna bočina evropskoga kopna, kao prirodno izlazište svih odnosa prema zapadnoj Africi, središnjoj i južnoj Americi. To nam potvrdjuje nadalje ne samo što cieli poluotok opada prema oceanu, već što ima na jugo-zapadu najveću uvalu morsku, kojoj pritječu dvie najveće rieke, navlastito Quadalquivir, protječući veliku k moru otvorenu ravnicu, a plovak i za pomorske brodove ne samo pri ušću, nego i dalje uz vodu. Jedino za saobraćaj s Amerikom kano da ima zgodniji položaj Francuzka, navlastito pak Velika Britanija i Irska, a možda ća i Njemačka. To je eto razlog, da ni danas nisu zapadne luke pirenejskoga poluotoka za promet robe evropske s Amerikom ni od koje važnosti, a za osobni promet Lisabon i Cadiz podredjene su vriednosti, te se ne mogu u tom pogledu ni s Brindizijem izporediti. U tom je ujedno ponajglavniji razlog, da žitelji pirenejskoga poluotoka nisu mogli steći prvenstvo u prometu s Amerikom.

Sterući se preko osam širinskih stupanja smjestio se pirenejski poluotok pred sjeverno-zapadnu kotlinu Sredozemnoga mora, te razstavlja ovo more i njegova primorja od Atlantskoga oceana. Pa ipak taj poluotok nije posrednikom izmedju zemalja sredomorskih i atlantskih navlastito za sjeverno-zapadnu Evropu. Glavni je razlog tomu, što cieli poluotok po svom ocrtu i izpetosti tla ima više suhozemski karakter, zbog čega su njegovi žitelji, barem oni na oceanskoj strani, kasno, tek iza višestoljetnoga utjecaja talijanskih pomoraca, postali mornari. Nadalje je razlog tomu, što se pirenejski poluotok daleko proteže od zapada do iztoka, te je težak poprieko poluotoka saobraćaj preko visokoga okrajnoga gorja i prostranih ravnjaka. Ta izpetost tla na tom poluotoku znamenito sprečava obćenje i promet izmedju unutrašnjih ravnjaka i primorja. Pirenejski poluotok razstavlja na toliko Sredozemno more od Atlantskoga oceana, da je promet izmedju zemalja Sredozemnoga mora i sjevero-zapadne Evrope u svako doba obilazio taj poluotok i to sad suhozemskim drumom preko doline Rônine, sad opet akvitanskom prevlakom, ili pak pomorskim drumom okolo poluotoka, pri čem je jedini Lisabon navlastito prema koncu srednjega vieka donekle bio važan kao odmaralište brodova. Budući

da je najiztočnija tačka rt Creus u Kataloniji u 3° 19′ 5″ iztočno od Gr., to iznosi najveći zapadno-iztočni proteg gotovo 13 stupanja, dakle u središnjem uzporedniku 1100 km., dok najveći meridionalni proteg iznosi samo 765 km. Po tom bijaše pirenejski otok prije, nego se je razvio pomorski promet izmedju zemalja Sredozemnoga mora i sjevero-zapadne Evrope, u drugoj polovici srednjega vieka pak do odkrića Amerike, najzapadniji kraj nastavane zemlje. Tu bijaše smješten daleki Tartessos, ovoj je zemlji ostalo ime Hesperija. S toga je sa Sredozemnoga mora u srednjem vieku navlastito preko „Male Afrike“ najviše uljudbe primio pirenejski poluotok, a ipak Španjolska nije preniela te kulture u znatnijoj mjeri na zemlje Sredozemnoga mora ni onda, kad je sama najljepše cvala. Čim je pak prestala svjetska znamenitost Sredozemnoga mora, postaje pirenejski poluotok sve više osamljenim imenito s toga, što je sjeverna obala, na kojoj doduše ima pristaništa, odieljena od unutrašnje zemlje, te je zbog čestih oluja težko pristupna onim zemljama sjevero-zapadne Evrope, koje su u to doba preuzele prvenstvo u svjetskoj kulturi. Pirenejski poluotok, nagibljući se od iztoka k zapadu, kamo hrle njegove velike rieke, zuri na zapad u nepregledno more bez otoka, te nema nasuprotnih obala, kakim obiluju ostala dva južno-evropska poluotoka. U Sredozemno more gleda iztočna obala njegova, koja je, premda se slabo otvora, ipak uza sve to postala pročeljem cielomu poluotoku. Jedino na jugu ima pirenejski poluotok na dogledu nasuprotnu obalu. Ali to su goroviti predjeli, koji se visoko i strmo izpinju nad morem, pa nisu zbog toga bili ni u rimsko, a ni u novije doba dionici sredomorske i evropske kulture, već su jedino u arapsko doba u kulturnom pogledu donekle životarili. K tomu je i sâm pirenejski poluotok upravo naprotiv „Male Afrike“ zatvoren andaluškimi gorami. Pa i dojam Portugižana, koji su počevši od 15. stoljeća zauzeli marokansku obalu, i Španjolaca, koji su neka primorska mjesta „Male Afrike“ osvojili, bio je posve neznatan na ove zemlje.

I siromaštvo otoka značajno je po pirenejski poluotok, izporediš li ga s drugimi poluotoci Sredozemnoga mora. Jedini Balearski otoci, izpinjući se na zajedničkom podmorskom podnožju, ma da i jesu neznatni svojom veličinom prema cielomu poluotoku, ipak su znatno promicali saobraćaj s ostalim otočjem na Sredozemnome moru. Napokon se pirenejski poluotok drži ostale Evrope visokim gorjem, koje se poput orijaškoga bedema od Sredozemnoga mora do Atlantskoga oceana stere, te je laglje prohodno jedino na svojih krajevih. Po tom je taj

poluotok osamljen gotovo kao kaki otok. Pirenejski je poluotok — i to samo Španjolska — u bližem doticaju uz zapadni dio „Male Afrike“ jedino sa Francuzkom, pa je značajna njegova osamljenost u opreci s italskim i balkanskim poluotokom, koji su sa sviju strana pristupačni, te lako obće sa svojimi susjedi. Osamljenost našega poluotoka povećaje i to, što je njegova prava jezgra ibersko visoravnje (Meseta) od susjedne Francuzke i „Male Afrike“ razstavljeno dubokimi uvalami, kotlinami Quadalquivira i Ebra, iza kojih se zatim golemi gorski bedemi pirenejsko i andalušk naborano gorje poput orijaša izpinju, nadvisujući i zagradjujući središnje visoravnje. Dok ti se Italija pričinja kao srce područja sredomorskoga, a balkanski poluotok kao kopneni most izmedju evropskoga i azijskoga trupa, pirenejski je poluotok u mnogo manjoj mjeri posrednikom izmedju Evrope i Afrike. On je doduše suhozemski most izmedju ta dva kopna, ali taj je most odieljen visokimi gorami od jedine svoje susjedne zemlje u Evropi, a saobraćaj njegov s Afrikom, kojoj donekle i nalići, sprečavaju slabo pristupne obale i unutrašnjost njegova. Samo za ono nekoliko stoljeća u srednjem vieku, kad su veći ili manji dielovi pirenejskoga poluotoka bili pod islamskom vlašću, bijaše on dodirna tačka za zapadni i iztočni sviet, te je tu procvala arapska kultura, kojom se je koristovala i kršćanska Evropa. Kasnije na početku novoga vieka u doba velikih odkrića procvala je na tom poluotoku na kratko vrieme zbog zgodnoga svjetskoga položaja i doticaja s Amerikom i Indijom osebujna kultura, koja se ipak ne može natjecati s arapskom dobom ni svojim vanjskim sjajem a ni svojom unutrašnjom vriednošću. Iza toga vremena na toliko je osamljen pirenejski poluotok, da danas Španjolska slabo sudjeluje pri kulturnom radu moderne Evrope. Svojimi običaji i značajem svoga žiteljstva posve je osebujan taj poluotok, kao što to značajno kaže francuzka rečenica „iza Pireneja počinje Afrika“. Pirenejskim se poluotokom pretvara Evropa u Afriku upravo onako, kako se u Afriku pretvara Azija Arabijom. Starim se je narodom pričinjao naš poluotok kao razapeta volovska koža, kojoj se vrat drži pirenejskoga gorja. Arapi pak smatrahu taj poluotok otokom, s toga su ga zvali „dzesira“ t. j. otok. U istinu, pirenejski je poluotok „sama u se sabijena cjelina s afričkim karakterom“.

Slaba razvedenost horizontalna i razvitak vertikalni znamenito utječu na osebujnost našega poluotoka. Po svom ocrtu nalići on na trapez. Sjeverna obala, tekući bilom Pireneja smjerom iztočno-južnoiztočnim do rta Creusa, duga je 650 km.; o nju se pravokutno

oslanja zapadna obala (crta Punta Toriñana-San Vicente), koja je duga 700 km. (paralelne strane San Vicente-Cap Gata i Cap Gata-ušće Bidasoa 620 dotično 720 km.). Jedino na južnom i iztočnom okrajku izbija tlo s više rogalja izvan obsega spomenutoga geometrijskoga lika, koji bi prema duljini stanica od 650 i 700 km. zapremao 455.000 □ km., dok danas po službenim podatcima površje cieloga poluotoka (bez otočja Balearskoga) iznosi oko 580.000 □ km. Po tom pirenejski poluotok znamenito nadmašuje svojom veličinom ostala dva južno-evropska poluotoka. — Obale našega poluotoka tako su slabo razvedene, da nemaju ni jednoga znatnijega poluotoka. I otoci su riedki. Osim Baleara, od kojih je maleni otok Ibiza kopnu najbliži, udaljen od rta Nao ipak za 95 km., ostali su primorski otoci neznatni. Pa i Baleari, zapremajući samo do 5000 □ km., gube se pred velikim prostranstvom pirenejskoga poluotoka. Ni zaliva, gdje bi se more duboko uvalilo u suhu zemlju, nema na našem poluotoku. Jedino na iztočnoj, sredomorskoj obali, koja je još najbolje razvedena, ima plosnih morskih uvalina, medju kojimi je najveća zaton valencijski. Istina, i osim riečnih ušća ima malenih morskih draga i pristaništa, no ta su na najudaljenijih okrajcih poluotoka razstavljena visokimi gorami od unutrašnjih predjela.

Sa slabim razvitkom obala podudara se i obličje našega poluotoka. Obličjem naime svojim naliči on na Afriku. Kao ova, i on je visoravnje (poprieko visoko 660 m.) sa visokimi okrajci, s kojih se rieke u dubokih prosjelih koritih naglo ruše, tako da nisu plovne, a ni zgodne za umjetnu naplavu; doline pak njihove nisu drumovi, koji bi spajali primorje s unutrašnjom zemljom. Tiesne i duboke riečne doline glavna su oznaka pirenejskoga poluotoka, tako da su i u unutrašnjoj tercijarnoj kotlini riedke nešto šire doline, a od velikih rieka u obće samo se jedini Quadalquivir otvora prema primorju širokom dolinom. Po tom je očevidna opreka izmedju obodnih uzkih krajeva na obalah i visokih unutrašnjih ravnicah. Ta je pak opreka to veća, što je jedan dio tih obodnih područja (Pireneji i Andaluzija) dubokimi uvalami od središnjega visoravnja odieljen, te se od njega znamenito razlikuje i svojom gradjom, jer mu je u kasnije doba kano prisastavljen. Zbog toga se oba okrajka, naime Pirenejsko područje i Andaluzija, ističu kao posebne zemlje, kao što to povjestnica svjedoči, navlastito dugo vladanje Maura u Andaluziji. Kasnije ćemo još na više mjesta iztaknuti opreku izmedju središnjih i obodnih područja. Navlastito ćemo vidjeti, kako je obličje i unutrašnja gradja tla, pa i rašće unutrašnjih

predjela, više jednolično, nego u obodnih krajevih. Na središnjem visoravnju nema ruda niti ljekovitih izvora, dok su obodni predjeli bogati raznim prirodnim blagom. Sredinom poluotoka u svem oskudica, a na obodnim krajevima veće obilje i bujnost. Ta se opreka navlastito u novije doba sve više iztiče: liepim razvitkom rudokoplja sve se više gomila žiteljstvo u obodnih područjih; rudokoplje daje život industriji, koju pomažu obilne vodene sile, a blizina mora olakoćuje dovoz sirovina i izvoz rukotvorina. Gotovo bi čovjek po tom pomišljao, da će se blagostanje, pa duševno i političko težište cieloga poluotoka sa jednoličnoga unutrašnjega visoravnja, gdje uspieva samo ratarstvo, po malo pomaknuti u okretna i prometna obodna područja. Svakako treba da i na to pomišljaju španjolski državnici. Dakako da imade i takih prilika, koje se tomu protive. Ta na pr. u novije doba mnoga obćila i druga sredstva sve tjesnije spajaju izokolne predjele sa središtem poluotoka, koje je za sebe velika suvisla suhozemska masa, dok su prema njoj obodni predjeli malena i odieljena područja. K tomu i višestogodišnja povjestnica i isti jezik čvrsto vežu primorje sa središnjim visoravnjom. Po tom dakle nema pogibli, da bi se, sliedeći stope Portugala i druge okrajne zemlje politički odciepile od središta. Promet i sav saobraćaj izmedju sredine i okrajnih zemalja težak je, jer ide gotovo svuda preko visokih prevala i tiesnih prolaza. Željeznice su gradjene dosta kasno i s vanrednim troškom, što je slabo nastavanu zemlju stojalo velikih napora i novčanih žrtava. Obodni predjeli nadalje, maleni prostorom no gušće nastavani, pravi su perivoji, zarasli čitavimi gajevi južnoga voća, vinovom lozom, sladorovom trstikom i rižom, ali sa malo žita; središnje pak područje svojim velikim prostranstvom, ma da je slabo napučeno i bez šuma, rodi obilno žitom svake vrste. Po tom dakle već same prirodnine potiču oba područja na živahni saobraćaj, a k tomu može središte da obći s izvanjskim svietom gotovo jedino preko mnogih luka u okrajnih zemljah. Računajući površinu središnjega visoravnja okruglo sa 345.000 □ km., zaprema ona 60% čitavoga poluotoka, a sve okrajne zemlje zajedno zahvataju 40%. Prevaga je središnjega visoravnja to veća, što su okrajna područja sastavljena od više malenih, medju sobom odieljenih predjela. Istina, ni središnje visoravnje nije skroz suvislo, već je priebojnimi gorami razstavljeno u tri velika predjela. Po tom vidimo, da se pirenejski poluotok u prkos slaboj razvedenosti obala i velikoga unutrašnjega visoravnja razpada obličjem svoga tla na velik broj posebnih predjela, koji se razlikuju klimom,

rastlinami i gospodarstvenimi prilikami. Naš je dakle poluotok za pravo pun tolikih opreka, kakih nema više ni u jednoj zemlji evropskoj. Unutrašnje visoravnje, razdieljeno na više ploha, a razstavljeno okrajnimi gorji od mora, bez vrela, kiše i bez drveća, suho je i na daleko ravno. Pod konac ljeta nalično je ono na mnogih mjestih na izgorjelu stepu, pače gdje je tlo sadreno i slano, prava je stepa, donekle kišom najsiromašniji predjel u Evropi sa posve suhozemskim podnebljem. Kudgod okom kreneš, svuda vidiš tragove suše: rieke oskudievaju vodom veći dio godine, česta nerodica poradi suše, koju gdjekada zamiene nagle pljuskavice, s kojih nastaju strahovite poplave. A kako li si iznenadjen, popneš li se u gorja i to ne samo okrajna, već i na središnjem visoravnju! Tu vidiš, kako usred šuma žubore potoci, puni pastrva, strujeći svježimi zelenimi koriti ili odvirući iz modrih ili zelenih jezera, koja su se prostrla u granitne izdubine. Inače ima na cielom poluotoku vrlo malo jezera. Izuzev naime nekoliko većih primorskih pak malenih gorskih jezera samo su još neka malena slana jezera u stepnom području. Čitav pak sjeverni i sjevero-zapadni rub pirenejskoga poluotoka licem u ocean, te posve stvoren i pristupan zračnomu tlaku sa središnjega visoravnja i Sredozemnoga mora, ide medju one evropske predjele, gdje pada najviše kiše s oceanskom klimom i donekle srednjo-evropskim rašćem. Uzki pak rub poluotočni, štono se ostrmljuje prema Sredozemnome moru, ima kraj umjerenih oborina posve rašće sredomorsko. Kad bi čovjek ljeti prošao preko cieloga poluotoka od sjevera k jugu — od zaliva Biskajskoga do južne obale andaluzijske —, popinjao bi se iz klime vlažne kroz bujna kukuruzišta i vinograde, voćnjake, zasadjene jabukom i kruškom, kroz šume od kestena, hrastike i bukvike, kroz zelene livade kraj žuborećih potoka, dok bi stigao na središnje visoravnje. Tu bi naišao na sušu i samu pustoš. Sve je tu izgorjelo od sunčane žege. Imade li još gdje zeleni, pokriva je velika prašina, koja leži i na cestah i na kućah, pače izpunjuje i zrak, te muti sjaj sunčani. Kršne, gole gore nastavljaju goletne ravnice. Krenemo li na to dalje k jugu, gdje nam se ljeska razina Sredozemnoga mora, eto nas na tlu, koje se samo zimi zeleni i cvate. Vode, otječući sa gora, oživile su tuj čitave gajeve, pune južnih, pače i tropskih voćaka. Eno gdje se u tamnom lišću žuti naranča, tamo pak dozrieva datulova paoma, nadkriljujući svojom krošnjom kao „simbol južnoga neba“ sve ostale voćke; napokon u vlažnom primorju poljane, na kojih šušti sladorova trstika, pružaju nam sliku tropske bujnosti.

Kolike li opreke u prirodi na tom putu! Pa da se čovjek otme dojmu tako raznolike prirode? Podnipošto! U istinu, žitelji pojedinih povjestničkih predjela na pirenejskom poluotoku razlikuju se karakterom, običaji, načinom života više medju sobom, nego u ikojoj zemlji evropskoj. Ta se pače razlika iztiče i u samom jeziku mnogimi narječji, koja se medju sobom znamenito razilaze. Evo ti kraja, gdje su žitelji radljivi, okretni, napredni, koji svaku kap vode upotrebe za umjetno natapanje tla, ili pak za gonila; a odmah do toga eto ti drugoga, gdje su žitelji tromi, nepristupni ikakvomu napredku: ovdje vidiš gusto nastavane predjele, reć bi perivoje, a kraj njih stepe, bez ljudi. Ovako eto na pirenejskom poluotoku i sama priroda svojim oprekama prija političkoj razcjepkanosti. Istina, usred poluotoka je visoravnje, sa kojega se silazi prirodnimi drumovi, mjestimice niz rieke, u primorske krajeve, tako da žitelji sa središta mogu vladati nad primorcima, pak je i danas Kastilija nesumnjivo prva pokrajina, ali ipak nepovoljna klima sprečava gustoću žiteljstva, te slabi gospodujući položaj te pokrajine. Makar da je posred poluotoka smješteni Madrid i danas željeznicami, koje se iz središta poput trakova zviezda razilaze, tiesno skopčan sa svimi pokrajinami, ipak se nekadašnje samosvojne državice Aragonija, Katalonija, Valencija, Andaluzija i baskičke zemlje još ni sada osobito ne vole. Portugalska je pak unatoč premoći, koju je već sama priroda dala Kastiliji, državi na središnjem visoravnju, umjela se do danas uzdržati kao samosvojna država. U istinu ima portugalsko tlo, makar da zaprema samo zapadni okrajak široke oceanske položine, kojoj pripadaju gotovo $^2/_3$ cieloga poluotoka, posebna svojstva, koja ga od ostaloga poluotoka isto tako kao Holandiju od Njemačke razlikuju. Ovamo ide tiesni savez sa morem, koji se druguda na poluotoku toliko ne opaža; nadalje izrazite medje prema Španjolskoj, koje su prijale osnutku portugalske samosvojnosti. Ušća triju velikih rieka Doura, Taja i Quadiane ne tvore samo izvrstne luke, navlastito središnji Tajo, tačno na najzapadnijem izbojku, već plovne daleko uz vodu otvoraju moru široko tlo. Gdje se pak zbog prirodnih zapreka na pr. poradi dolinskih tjesnaca i brzica svršava promet na spomenutim riekama, tamo je granica izmedju pomorske Portugalske i suhozemske Kastilije. Ujedno tvore spomenute rieke u nekih dielovih svoga tieka tiesnimi duboko prosjelimi jarugami čvrste medjaše. To vidiš kod Minha na sjeveru, kod Quadiane na jugoiztoku, kod Erjesa, desne pritoke Taja, zatim u srednjem tieku rieke Doura i pritoka njegovih Tormesa i Agnede.

Već se po slaboj horizontalnoj i vertikalnoj razgrani pirenejskoga poluotoka može naslućivati, da mu temelji sastoje od prastaroga kamenja. I u istinu je tako, samo što je kraj toga ipak naš poluotok mnogo različitije geologijske gradje, nego bi čovjek u prvi mah i mislio. Ta tu ima čitav niz kamenja od najstarijih do najmladjih tvorba, dakle u velikoj opreci prema druga dva južno-evropska poluotoka. S neobičnom raznolikošću slojeva uz pretežno prastaro kamenje podudara se veliko obilje ruda, čime se mogu mjeriti s našim poluotokom riedke zemlje. Kao što je množtvo ruda već u staro doba ovamo mamilo kulturne narode sredomorske, tako isto i u naše doba poradi ruda dolaze amo stranci s glavnicami, da podignu rudarstvo.

Ipak pirenejski poluotok prema svojim geografijskim svojstvima ne ide u one zemlje, koje su od prirode na toliko nadarene, da bi znamenito utjecale na razvitak ljudske kulture. Dà, zemljopisni smještaj i odnošaj pirenejskoga poluotoka prema bližnjim širinam novoga svieta zatim prema Africi i Indiji bijaše sudbonosan za Španjolce i Portugize. Oba ova naroda, odieljena orografijski od Evrope, otudjivala su se do najnovijega vremena od Evrope obćeći neprestano s manje naobrazovanimi žitelji drugih kontinenata. Za dugotrajne borbe protiv muhamedovskih osvajača, kad su bili tiesni odnosi izmedju Afrike i pirenejskoga poluotoka, odviknuše se Španjolci i Portugižani blagodatim mira. Poslije toga opet iza stogodišnjega svoga procvata više s oružjem u ruci nego li mirnim i kulturnim radom namakoše u svoje zemlje neizmjerno blago novoga svieta. Mjesto da su to bogatstvo upotrebili kod kuće za plodonosna poduzeća, kao što čini na pr. Holandija sa blagom, koje dobiva iz Jave, trošili su Španjolci i Portugizi svoje blago na ratna poduzeća, da sebi si podvrgli narode evropske, a kod kuće tek da su gradili crkve, samostane i palače. Doista nigdje u Evropi nije se tako malo cienio pače prezirao obrtnički stalež kao u Španjolskoj. Nemar i lienost u žiteljstvu preote mah, prosjačenje postade tako rekavši priznani način privrede. Već je zamorskimi poduzeći i kolonizacijom u novom svietu izgubila zemlja mnogo ljudi, a još više u mnogih ratovih, navlastito u fanatičkoj borbi protiv nevjernika, kojom su zgodom Mauri i Židovi, najmarljiviji žitelji, protjerani iz zemlje. Po svjedočanstvu nekih pisaca Španjolska je tada tečajem polovice vieka izgubila jednu petinu svoga žiteljstva! Od 10 milijuna žitelja, koliko je brojila zemlja za Karla I. (V.) preostalo je za Karla II. samo 6 milijuna. Koje čudo, što je zemlja na to propadala gospodarstveno i kulturno. Nestalo

je radnika i obrtnika. Posjed je sve više prelazio u ruke pojedinaca. Poradi novih navlastito gradjanskih ratova u 19. vieku nije se zemlja mogla nikako oporaviti. To je razlog, što Španjolska u prošlom vieku svojim kulturnim životom, navlastito njegovanjem prirodnih znanosti (Ortega i Cavanilles, znameniti botanici) nije daleko zaostajala sa ostalimi naprednimi evropskimi narodi, dok se je u prvoj polovici našega vieka opažao sve veći nazadak. Posljednjih napokon decenija, čini se, da se zemlja ipak po malo pomiče na kulturnom polju. U kratko da zaključimo ovu pristupnu sliku. Premda pirenejski poluotok ima obilnih pomoćnih izvora stranom u svom tlu, stranom pak u klimi, a nada sve u rudah, koje još niesu izcrpene, ipak ide medju najsiromašnije i slabo nastavane zemlje evropske, te kraj sve svoje veličine posve neznatno utječe na sudbinu Evrope.

II.

Razita i visinska razgrana.

Pirenejsko tlo u obće. — Opis obala. — Izpetost tla: Pireneji, primorsko katalonsko gorje, aragonsko nizozemlje, kantabrijsko-asturako gorje sa galicijskim pobrdjem, iztočno, okrajno gorje, osrednje visoravnje (staro-kastilska i novo-kastilska visoka ravan), andaluzko priebojno gorje i Sierra Nevada.

Pirenejski poluotok već mnogo puta opjevan, pa ipak slabo poznat, nema ni iz daleka tolikih dražesti i milota kao ostala dva južnoevropska poluotoka. On je najdivljiji medju njimi, oko njega ne popuhuju blagi vjetrići kao oko Italije ili oko Grčke; što više sa sviju strana zatvoren pred nježnim dahom morskim, a u svojoj unutrašnjosti olujami i prašinom često poharan, izvrgnut je naš poluotok žestokoj sunčanoj žarini. „Lice Evrope“ — kako Španjolci ponosno zovu svoju domovinu — ozbiljno je, pače tužno, te mrka no uviek uzvišena izgleda. Izuzev jedan dio primorja i Pireneje vidiš gotovo svuda taj „mračni značaj“ pirenejskoga poluotoka. Uzalud ovdje tražiš pitome doline, italske vrtove, ili pak hrvatsku šumu sa svježim zelenilom i milotnim pjevom naših ptica-pjevačica. Na sve strane nepregledna pustoš, bez drveća, osmagli visoki ravnjaci, puni samoće i grobne tišine. Na mnogih mjestih omedjuje ti obzor poput oblaka visoka gorska stijena, a nad njom lutaju jastrebovi i orlovi. No kao što nas visoravnja opominju na Afriku, tako nas opet gorja sjećaju stiena sjeverne Norvegije, jer strše gole i kršne nebu pod oblake. Ovamo se opet prostrle daleke pjeskovite stepe, gdje domuje droplja; tu cvate doduše bliedo-žuta pustikara, a na vjetru se ljulja žutilovka, ali polju nema traga na tih ravnicah.

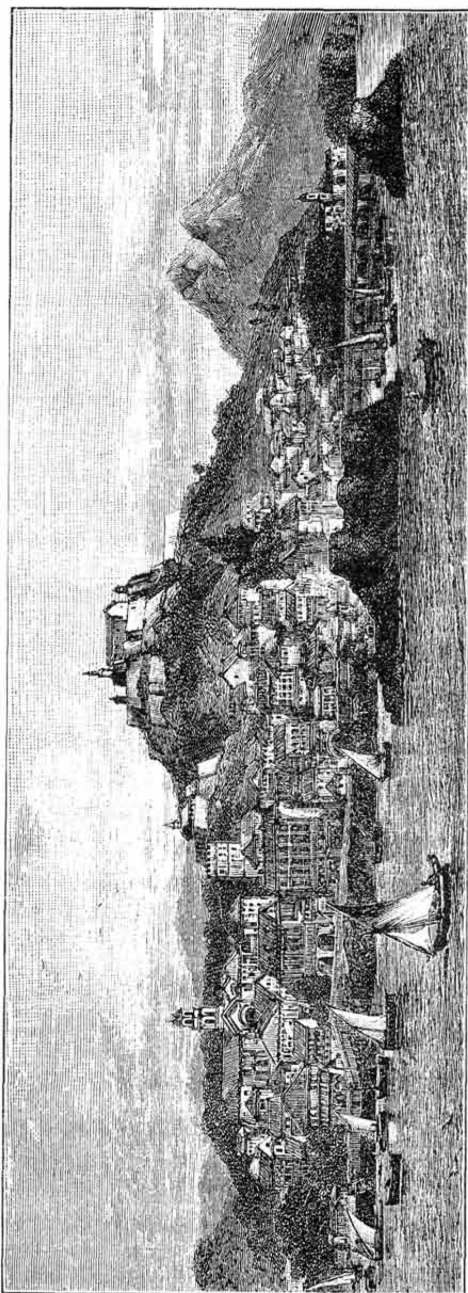
Istina, neki su predjeli prekrasno teženi. Tu se prostiru na daleko polja; onamo pak vidiš usred proljeća daleke prostore zarasle crvenocvatućim makom, ali nigdje nema onih tisuća težaka, žetelaca i žetelica, koje oživljuju ratarske zemlje srednje Evrope. Ni sela ne

susrećeš putem, kao što u drugih bolje nastavanih zemljah srednje Evrope. U Kranjskoj, Štajerskoj ili u našem Zagorju nema traga o osamljenim poljima i livadama, jer posvuda ili viri iza drveća ili se pak diže na brežuljku po koja kapelica; u Španjolskoj su pak ljudska naselja na mnogo i mnogo kilometara razmaknuta, izmedju kojih ne vidiš nigdje osamljenih majura ni zakupnih dvoraca. Imućnim i čistim selima i malenim gradovima, kakih ima na pr. po srednjoj Evropi, nema traga u Španjolskoj. No španjolska su sela vrlo slikovita položaja, ovamo sterući se na rubovih ponora, onamo opet izpinjući se visoko po gorskih obroncih. Sela su španjolska ponajviše prostrana, jer se puk rado sakuplja na gomile, od straha pred razbojnici, koji se skiću po nizinama.

Pa ipak je Španjolska liepa zemlja unatoč svojih vrletnih gora i pustih ravnjaka, možda tim ljepša zbog svoje samoće i pustoši, koja te doduše u prvi mah raztuži, a kasnije te nuka, da joj se diviš i čudiš. U istinu neizmjerno je uzvišena ta kruta goliet, to pomanjkanje osjetljive dražesti i prirodne milote. Pristranci i obronci granitnih balvana i mramornih gromada ukočili se u svim bojama, dok se njihovi vrhunci, nepristupni šiljati čunji i piramide gube u prevedrom tamno-modrom nebeskom prostoru. No nije čitavo gorje tako golo i tužno. Ta u krilu „sierra“ (brdnih lanaca) ima bujnih i plodnih dolina; nema doista mašte, da si predstavi krasotu rašća, koje svojim miomirisom zadahnjuje tamošnji čisti zrak. Osobitu milotu i dražest podaje španjolskim krajevom tamošnja razsvjeta. Navlastito ona opreka izmedju goletnih gora i bujnoga rašća u dolinah i nizinah ublažena šarenim dahom sjajnoga sunčanoga svjetla vanredno iznenadi svakoga stranca.

Obidjimo sada obale. Izporedimo li pirenejski poluotok s ostalimi evropskimi poluotoci, opazit ćemo na prvi pogled, kako je on slabo razvijen. Nehotice nas time opominje na susjednu Afriku, s kojom je prvobitno i suvisio, a sličan joj je i tvorbom svoga tla. Najmanje je razvedena sjeverna i zapadna obala. Na sjevernoj izbija samo po koji komad tla, dok su se opet mjestimice uvalili u suhu zemlju duboki morski rukavi tako zvani „Rias“, koji su sigurna pristaništa za brodove. Inače je sjeverna obala, budući da unutrašnja gorja gotovo posvuda do primorja dopiru, težko pristupna za brodove, što je tim pogibeljnije za brodarstvo, jer upravo ovaj dio Atlantskoga oceana — Biskayski zaton — često strada od strahovitih oluja. Na sjevero-zapadnoj obali je na četiri grane razvedena draga, u kojoj su

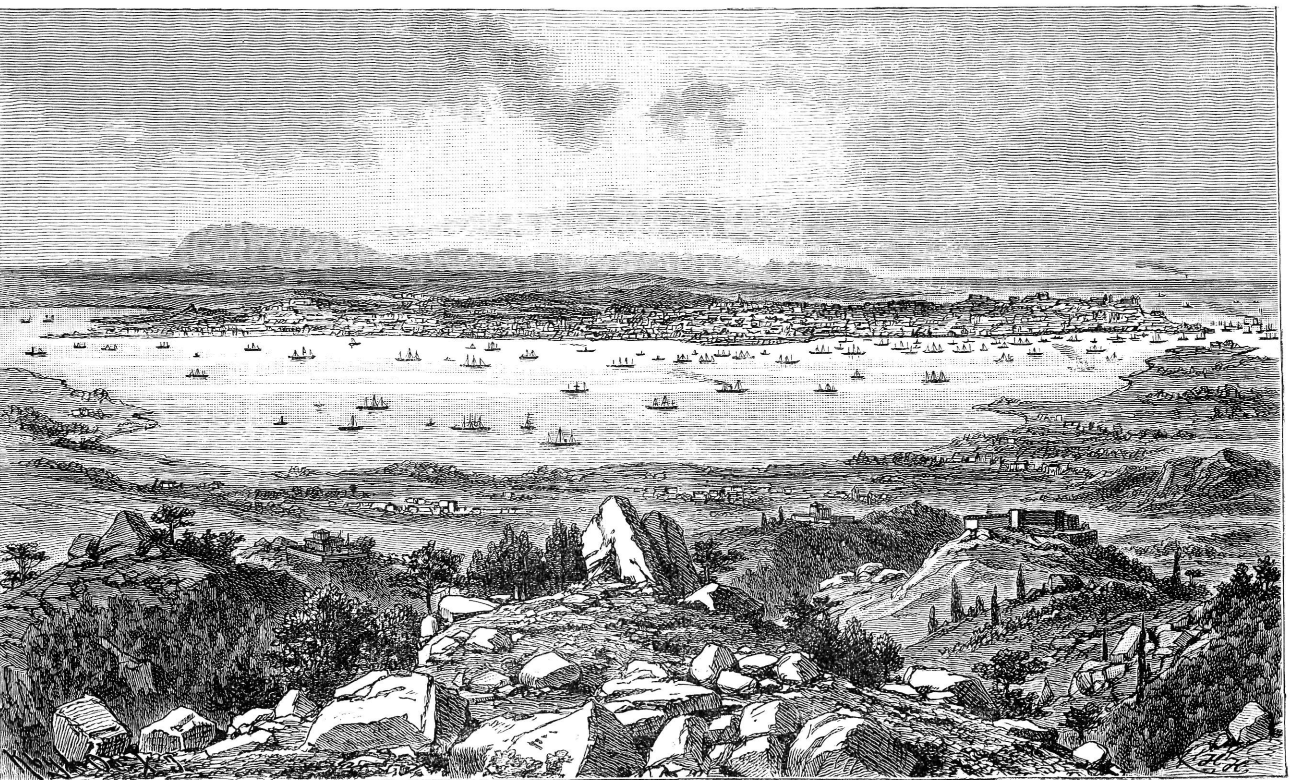
dvie bojne luke španjolske Ferrol i Coruña. Budući da su gore, koje su se tu posve obali primakle, bogate drvom i željezom, to se upravo ovuda u nebrojenih malenih lukah već rano razvilo brodarstvo. Ovo je ujedno jedini primorski predjel u Španjolskoj, gdje su se žitelji posve dali na brodarenje. Navlastito se je odavle u srednjem vieku, kad je u Atlantskom oceanu bilo još mnogo kitova, polazilo na nebrojenih brodovih u lov na kitove. U doba velikih odkrića u 15. i 16. stoljeću bilo je najviše mornara upravo iz ovih strana. Burni i često gustom maglom obaviti kršni rtovi Foriñana i Finisterre razstavljaju sjevernu obalu od zapadne. Ova je do ušća Minha puna zaliva (Rias), koji su se, omedjeni slikovitimi stienami, uvalili duboko u suhu zemlju, te su nalični na norvežke fjordove, a sigurna su zakloništa brodovom. Navlastito su Ria de Pontevedra i de Vigo

Sl. 1. Obala kod Viga (Ria de Vigo).

(sl. 1.) najsigurnije i najbolje prirodne luke na čitavom poluotoku. Ria de Vigo je dapače sa svojom do 30 met. dubokom vodom u luci, jedno od najprostranijih pristaništa na svietu. Obala od Minha do Taja gotovo je posve ravna, te ima luka jedino na ušću Vouge, Mondega i Doura. Pošto je obala kod Cintre, gdje se je gorje središnje Portugalske posve primaklo primorju, u Cabo da Roca najjače izbila k zapadu, uzmakla je kod ušća Taja tvoreći zaliv lisabonski, sličan velikomu jezeru, kao što nam kaže (slika 2.). Lisabonski je zaliv odieljen od zaliva Setubalskoga malenim poluotokom Cezimbrom (Cabo d' Espichel). Od zaliva Setubala, okružena primorskimi močvarami, ide obala k jugu posve izravno smjerom podnevnika. Do rta de Sines nizka i pjeskovita izpinje se obala dalje k jugu sve više, dok se počevši od rta Sardão nije pretvorila u nepriskupno divlje stienje, koje dovršuje razdrtim do valovlja rtom de S. Vincente, krajnjim južno-zapadnim šiljem evropskim.

Više je razvedena i s toga pristupnija južna i iztočna obala. Uz obje se stere čitav niz plodnih uvala, koje razstavljaju izbojci savršujući s kršnimi rtovi. Take su uvale na južnoj obali draga Lagos i zatoni Kadiski, Gibraltarski, Malažki i Almerijski, a na iztočnoj draga Alikantska i zaton Valencijski. — Od rta S. Vincente do Albufeire prate doduše obalu visoke stiene, pa ipak je izvrstna luka u zalivu de Portimão. Iza toga je obala nizka i pjeskovita, i dapače izmedju zaliva de Huelva i ušća Quadalquivirova pokrivaju obale na daleko i široko ogromne preko 30 met. visoke sipine (las Arenas gordas). Izmedju Fara i Tavire ima duž obale nizkih, pješčanih i blatnih otoka vrlo opasnih brodarstvu. Primorskih močvara opaža se još uz obalu dalekoga zaliva kadiskoga. Južno-iztočno od Cadiza izpinje se obala, te je strma i kršna; na morskom je pače tiesnu sastavljena od razdrtih stiena, koje okružuju badovi. Kod Algecire otvora se liepimi slikovitimi brdinami okruženi zaton Gibraltarski. Ovaj zaton omedjuje s iztoka osamljena gibraltarska stiena, kojoj je najjužniji izbojak glasovita Punta de Europa. S triju strana oplakana morem, a na sjeveru plosnom i pjeskovitom prevlakom spojena sa suhom zemljom izpinje se Gibraltarska stiena poput orijaša 438 m. nad morem, te se veličajnijom pričinja, što joj se više primičeš (sl. 3.). — Englezi su tu stienu, koja se k zapadu prema malenom no dubokom zalivu de Algeziras na tavane ostrmljuje, dok se k iztoku gotovo okomito ruši, veličanstvenimi utvrdami, galerijami,

Sl. 2. Utočno jezero Taja (izpred Lisabona).

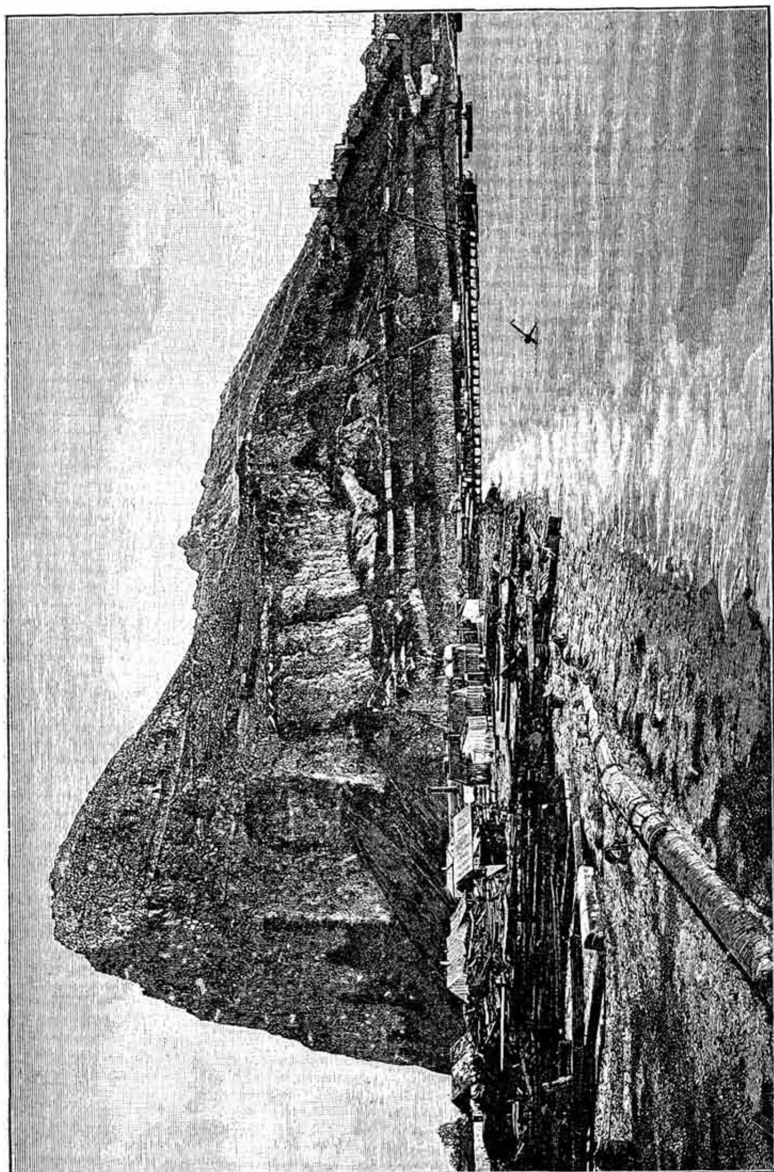
baterijami, kulami i redutami, većinom usječenim u živac kamen, pretvorili u jednu jedinu orijašku tvrdjavu.

Iztočno od ove timor-tvrdjave uzmiče obala do Malage znatno k sjeveru, odakle zatim skreće točno zapadno-iztočnim smjerom sve do Cabo de Gata, opasana grebeni, oko kojih često oluje bjesne. Od gibraltarskoga tiesna obala je s početka nizka, a zatim, pošto se je gorje primaklo primorju, razpada se strmenita, no slikovita obala na mnogo malenih zatona i rtova, koje kod riečnih ušća prekidaju ravnice: Malaga, Velez Malaga, Motril, Adra i Almerija. Spomenuta obala od Malage do Almerije vanredno je strma; tu se razmjerno blizu obale izpinje najviše gorje na cielom poluotoku. Izuzev Etnu na Siciliji nema u čitavoj Evropi primorja, kao ovo što je, gdje se tlo nedaleko obale tako naglo do tolike visine izpelo. Zbog toga se iztiče ova obala mnogovrstnom scenerijom tla: sad su se gore na mnogo tavana posve primakle obali, a u to opet uzmiču od obale, tako da ti pogled seže daleko u doline. Posve južno rašće na pr. kod Malage opominje te na Rivieru, samo što je ciela slika više tropska i divlja, te se primiče afričkoj suši. Uz tužne, samotne stiene ima tu najbujnijega rašća.

Od Cabo de Gata do Cabo de Palos teče neprijatni Kartagenski zaliv opasan visokimi razdrtimi stienami; makar da je obala slabo pristupna, ipak ima izvrstnu luku Kartagenu. Iztočna je obala do Alicante izuzev nekoliko kršnih rtova plosna i pjeskovita; nasuprot počinje sa tvrdjicom alikantskom opet strma i slikovita obala (sl. 4.) sve do Cabo de S. Antonio, južnoga medjaša širokomu valencijskomu zatonu. Izuzev neke rtove sva je obala u valencijskom zatonu plosna. Izmedju sjajnobielih nasipina ima tu prostranih laguna, koje se u španjolskom jeziku zovu Albuferas. Najveća Albufera de Valencia okružena je liepimi vrtovi i bujnim rašćem. Tek s onu stranu deltastoga Ebrova ušća opet je obala visoka i strmenita, no naskoro su uzmakle gore od primorja, te se na daljnoj nizkoj obali iztiče jedino brdo Montjuih kod Barcelone. Dalje k sjeveru već se primiču primorju ogranci iztočnih Pireneja, te je obala visoka i strma sa prištaništi jedino kod riečnih ušća. Iza malenoga Rozas-zaliva završuje se španjolska obala strmenitom poluotočnom stienom Cabo de Creuz i rtom Cerbére, naiztočnijim izbojkom Pireneja. Spomenuti rtovi opasani grebeni strah su i trepet mornarom.

Pošto smo obišli obalu našega poluotoka, zadjimo sada u unutrašnju zemlju, da proučimo izpetost tla. Pirenejski je poluotok

visočje, koje se izpinje iz velikih morskih dubljina, polažući se u obće k zapadu, tako da rieke većinom u dubokih koritih teku prema oceanu. Na uzkoj, sredomorskoj položini visočja izviru osim Ebra samo

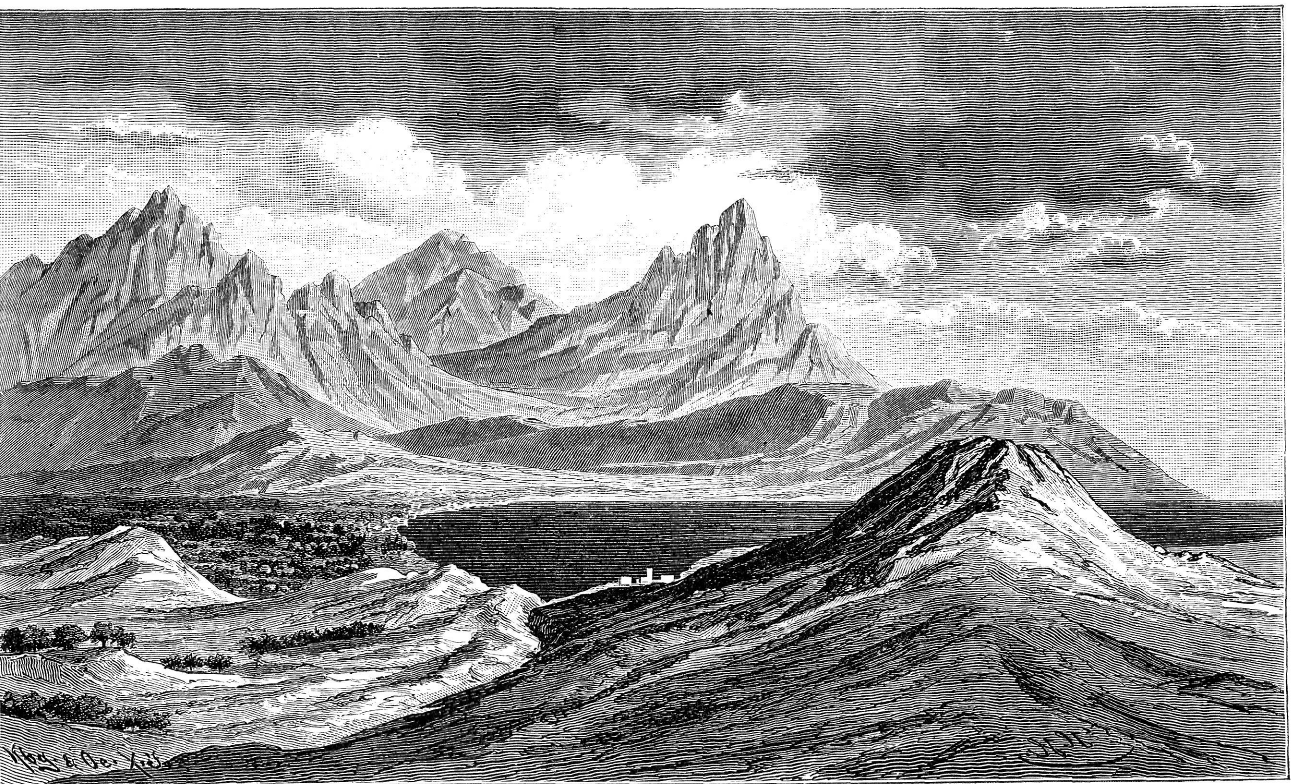

Sl. 3. Gibraltarska stiena.

*

malene rieke. Visoka ravan glavna je oznaka španjolskoga tla. Nižih ravnica ili ća nizina malo ima na poluotoku. U svem su četiri: primorska ravnica valencijska, na morsku dragu nalične nizine andaluška i na doljnom Taju, te napokon aragonsko nizozemlje. Ravno se tlo u Španjolskoj prema gorju i humlju odnosi kao 1 : 3, a nizina prema visokoj ravni kao 1 : 5. Po računu Ferd. Botteley Hornos pripada 40% pirenejskoga tla visinskom sloju od 0—500 m. 45% sloju od 500—1000 m. a 15% poluotoka je više od 1000 m. Po tom bi poprečna visina čitavoga poluotoka iznosila 660 m. t. j. bila bi gotovo jednaka s visinom madridske zvjezdarnice (655 m.). Pirenejski je dakle poluotok jedno od najviših prirodnih područja u Evropi.

Što se tiče reliefa navlastito pak oblika pojedinih gora i u obće orografijski značajnih crta, ima manje milovidnih, zaobljenih osrednjih gora, nego bi čovjek mislio. Razlog su tomu znatna absolutna visina gora i preteżnost visokih ravnjaka, medju kojimi se iztiču u mnogim krajevima razite i okomite crte. Zaokruženih oblika, plosnih glavica iste visine, neznatnih opreka izmedju najviših uzvisitosti i najdubljih uvala naći ćeš amo tamo jedino u Sierri Moreni, inače je sve pogorje većinom razdrto, golo i kršno koje poradi izkrčenih šuma, koje pak zbog posvemašnje suše. Na jugu i na obalah Sredozemnoga mora kršne su i niže gore, a isto opažaš i dalje k sjeveru u Sierri Guadarami pa i na španjolskoj položini Pireneja. Dakako da je tomu kriv i vapnenac, ma da ga i nema toliko kao na italskom i balkanskom poluotoku. U nekim je predjelima triaški pješčenjak tako razdrt, da tvori najčudnovatije oblike nalične na stupove, gljive, preokrenute piramide, mostove, zidove sa vrati i prozori. Ima opet krajeva, gdje je kredino vapno tako raztvoreno, da čitava okolica izgleda kao začarana, radi čega se na pr. predjel kod Valdecabrasa sjeverno-iztočno od Cuence zove „Ciudad encantada“ t. j. začarani grad. I kod Moline u iztočnom okrajnom gorju vide se u krupnoj gromači i u trijaškom vapnencu slični oblici nastali razpadnućem i izplavinami. Jedino u Manchi ima nešto prostranijih ravnica, na kojih nema ni riečnih korita ni u obće vode tekućice. Riečne su doline gotovo na cielom poluotoku uzke, u dubokih koritih, kao što se to ovamo podudara sa velikom starošću pirenejskoga tla i dugim djelovanjem izplave, a onamo opet odgovara tvrdoći kamenja kraj suhe klime i velike izpetosti, koja podaje riekam osobitu izplavnu snagu. Poimence je čitava položina prema biskayskomu zatonu uslied znatnih visinskih

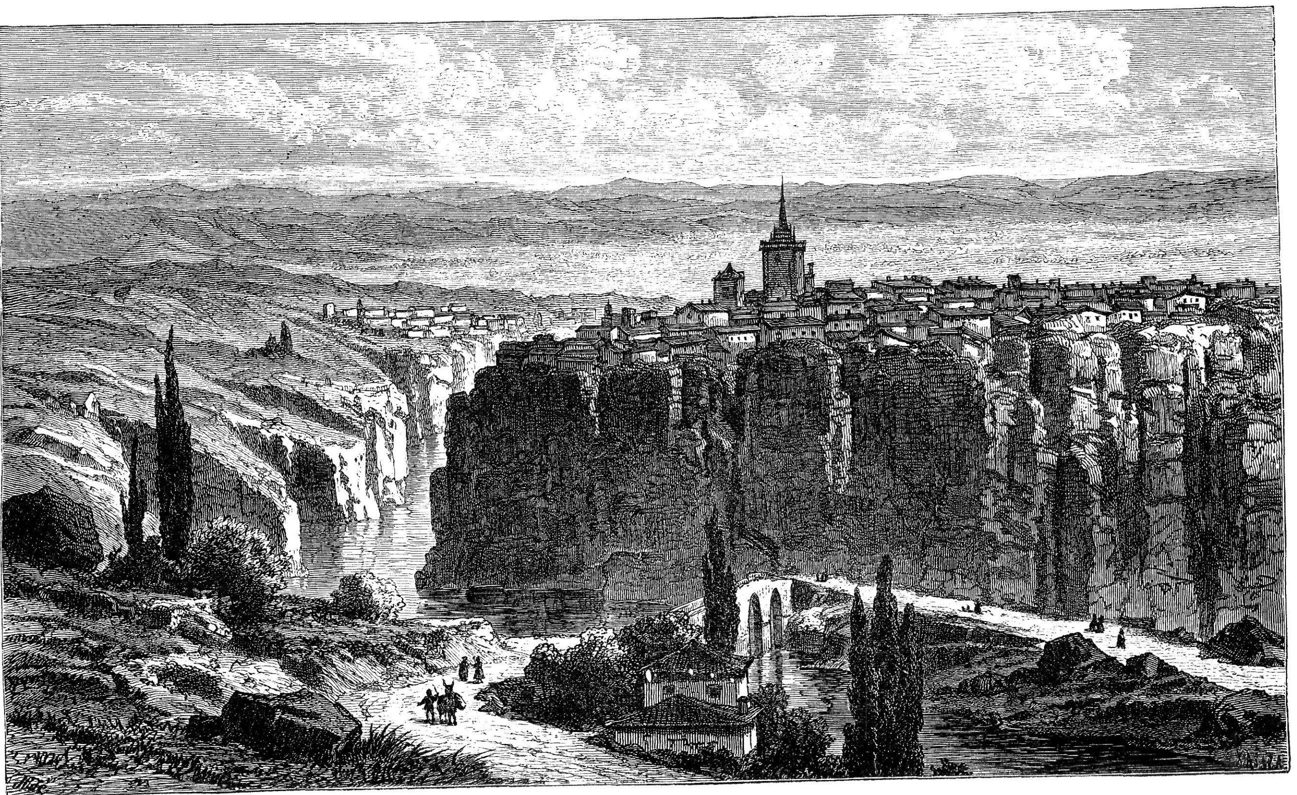

Sl. 4. Obala kod Alicante.

opreka i velikim obiljem rieka razlokana na vrlo člankovito visočje, tako da se je u istoj kredinoj korutini Ovieda, gdje se barem malo nagiblju slojevi, jedva našla 1 km. duga ravna osnovnica za mjerenje tla tronugljem. Uzke i duboke riečne doline svuda po poluotoku sprečavaju promet a i gradnju željeznica otežčavaju, te ju čine vanredno skupom. Napokon rieke poput američkih cañona (sl. 5.) naglo tekući uzkimi jarugami slabo prijaju brodarstvu, a dosta su nezgodne za umjetnu naplavu. Take su deruće rieke gotovo sve na našem poluotoku, pa je upravo značajno, što najduža rieka Tajo i ime svoje ima od toga, što kroz mnoge gore prodire. Razumieva se, da mnoge rieke čine slapove i brzice, kad imadu tako visok pad. Jedini Quadalquivir držeći se velike pukotine ne čini provala, te je više plovan nego ostale rieke. Najjači je opad vode, najdublje su i najneprohodnije doline onih rieka, koje teku prema Sredozemnome moru; k tomu su ove rieke imenito u Valenciji i Andaluziji sad siromašne vodom, sad opet svojimi bujicami priete povodnjom cielomu okolišu, jer im je vanredno jak opad.

Po obličju svoga tla razpada se pirenejski poluotok na tri prirodna područja: na pirenejsko-kantabrijsko visočje, središnje visoravnje i andaluško visočje. Promotrimo sada svako tih područja napose.

Na sjeveru zagradjuju naš poluotok Pireneji, gorje u lance, dugo oko 450 km. O tom nedohodnom gorju bilo je već govora u ovoj knjizi kod Francuzke (knj. II. na str. 61.—65.). Pireneji (sl. 6.) su razmjerno mlado, naborano gorje, znatno više razvijeno na španjolskoj nego na francuzkoj strani. Osebujnost naboranoga gorja, paralelizam gorskih lanaca iztiče se imenito na španjolskoj strani. Nisu te gore toliko razcjepkane pukotinami i prolomi, a i topla vrela, kojimi vanredno obiluje francuzka strana, ovdje su rjedja. Dok na francuzkoj strani nema prigorja ni dugodolina već jedino draga, na južnoj je strani čitav sustav povija (postranih lanaca), koje najbolji španjolski zemljopisci F. Schrader i de Margerie zovu Sub-pirenejima, u kojih ima više dugodolina. Nadalje su Pireneji na južnoj strani u neprekinutoj svezi sa susjednim katalonskim i kantabrijskim gorjem. K tomu ima u južnih Pirenejih manje vlage poradi izkrčenih šuma i posebne geologijske gradje. Posvemašnja suša, obćenito pomanjkanje rašća, pustoš i razdrte gore na južnoj strani u velikoj su opreci prema sjevernoj strani Pireneja. Doline su strme i uzke, bez polja i naselja. Gotovo polovica toga gorja ne daje nikakve privrede, a druga polovica

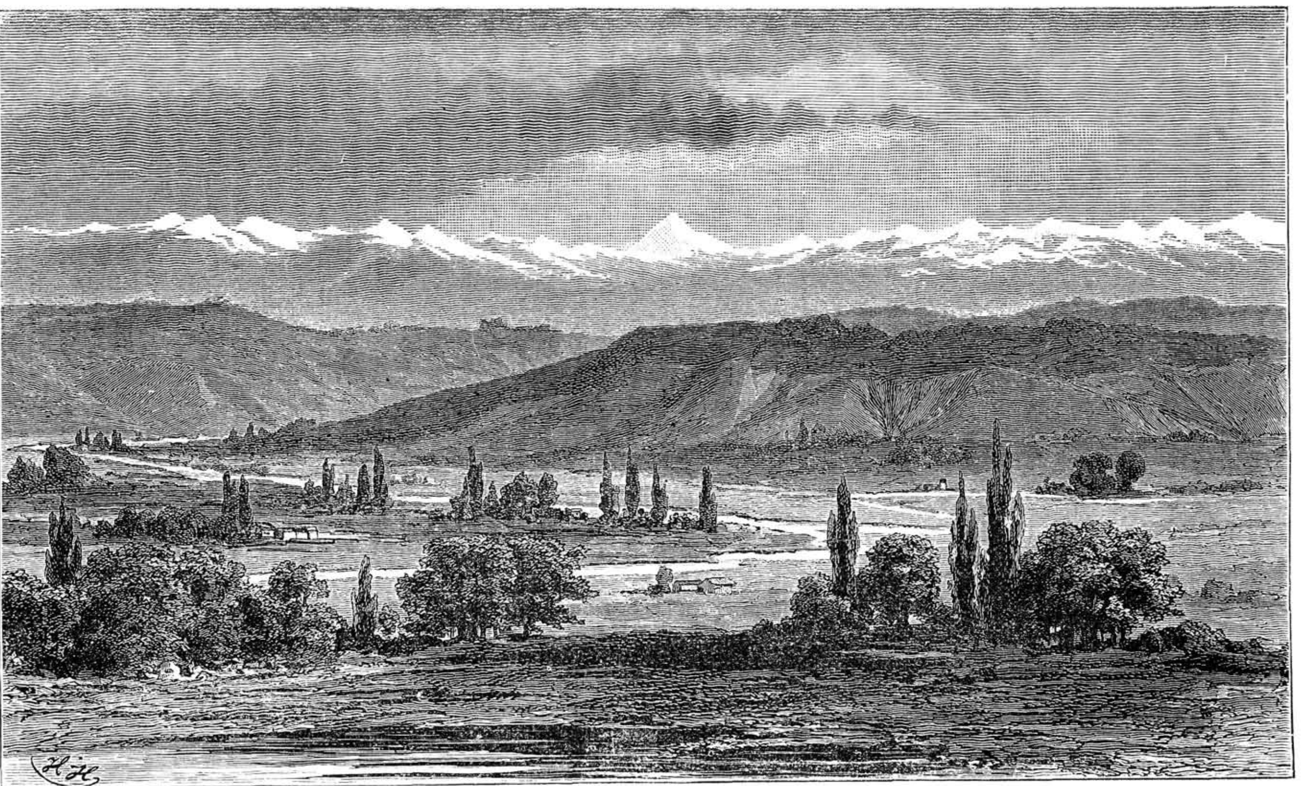

Sl. 5. Dolina Jucara kod Cuence.

ili je mršava paša ljeti za ovce, ili je zarasla šimširovinom, ili je pak poharana šuma. Gorske piramide strše gole nad pustim svojim okolišem. Prirodnih dražesti francuzkih Pireneja, kamo dolaze svake godine čitave vojske putnika, ne vidiš ovdje na jugu, ili su samo u riedkih dolinah kao na pr. u dolini Benasque, nad kojom se visoko izpinje Maladetta-skup, ili opet u povirju Gallega i u dolini gornjega Brota, kuda se dolazi do Rolandova prodora, te se poradi prirodnih krasota zove El paraiso de los Pireneos. U Sub-pirenejih nema ništa veličanstvena, već svuda pustoš. Na mnogih su mjestih povije gradjene od sivoga lapora, koji se lako raztvara, te gore izgledaju kano da su od pepela. Nema tu šuma ni zelenih livada, svuda vidiš gole vrhunce, krivudaste, uzke i suhe doline. I visoki grebeni od krede i trijaškoga vapna, koji se izpinju nad pojasom eocenskoga lapora, goli su posve, samo što im je oblik nešto milotniji. Čitava polja od kamenja izpunjuju dugodoline. Kake su te mrke gore, tako je i tamošnje riedko žiteljstvo. Ništa ga ne potiče na djelatnost i radinost. Mnoge su doline živjele, a i živu sigurno opet o kriomčarenju. Nema tu ni traga gorskim pašnjakom ni katunskom gospodarstvu kao u Alpah, a i vlage ima manje. Ne vidiš tu prijatnih i veselih dolina, koje bi mamile putnike, da se dulje u njih zadrže; neprijatnost, pustoš i nepristupnost sprečava pače i proučavanje ovih predjela. Onamo na francuzkoj strani Pireneja gusto napučene doline, žitelji pitomi, vrlo napredni svojom kulturom, k tomu mjestimice u nebrojenih ljetovalištih i kupatilih prekomjerna razkoš, a ovamo na španjolskoj strani riedko žiteljstvo, slabo teženje tla, nikakvo rudokoplje, pomanjkanje putova, kukavna sela sa siromašnimi, zapuštenimi i nepovjerljivimi stanovnici! Pa odmakneš li se od gorja, naći ćeš još uviek iste opreke: ovdje aragonska step, a tamo bujne i gojne poljane tuluške.

Pireneji se diele na iztočne, središnje i zapadne. Iztočni Pireneji idu od Sredozemnoga mora do drage Cerdane ili do Col de la Perche (1610 m.), te pripadaju većim dielom Francuzkoj. Zapadni teku od Pic des Escaliers do Biskayskoga zatona. Izmedju zapadnih i iztočnih steru se središnji, najviši Pireneji.

Najiztočniji dio Pireneja počinje posve u primorju, tako da je tek u novije doba otvoren ovuda promet željeznicom, koja spaja francuzku pokrajinu Roussilon s Katalonijom. Sâm rt Creus je posljednji južno-iztočni izbojak Pireneja. Od spomenutoga rta teče gorski lanac visok 1000—1500 met. na zapad 60—80 km. daleko, te se veže kod izvora Tera s glavnim lancem iztočnih Pireneja, koji počinju nešto sjevernije sa veličajnim Mont Canigou (2785 met.). Taj glavni lanac teče

Sl. 6. Pogled na Pireneje sa doline Luchon.

zapadno-južno-zapadnim smjerom sve do rieke Segre. Preko nizkoga iztočnoga krila vodi iz primorske perpignanske ravnice spomenuti već glavni drum u Španjolsku sedlom Col de Perthús, koje je visoko samo 290 met., a brane ga s juga jake utvrde Figueras i Gerona. Tima 30 km. od mora udaljenim vratima prošao je Hanibal god. 218. iz Španjolske u južnu Francuzku, a kasnije su ovuda Rimljani, poznati graditelji cesta, učinili čvrsti drum. Dalje k zapadu dvie su dugodoline, koje su se pri svojem gornjem kraju razširile kao prostrani ravnjak visok do 1610 met. To je Col de la Perche, kojim ide cesta iz Roussilona u Leridu t. j. iz doline Teta u dolinu Segre, najveće Ebrove pritoke. Dakako da ovaj drum nije nikada bio tako znamenit kao onaj iztočniji, već s toga što je mnogo viši nego onaj. Južno od Col de la Perche je Puigmal (2909 m.), najviši vrh u iztočnih Pirenejih. Na sjeveru je Col de la Perche ogradjen čitavim viencem visokih vrhunaca, koji su već iztočno krilo sjevernoga glavnoga lanca pirenejskoga. Tamo, gdje se ovi vrhunci sa glavnim lancem sastavljaju vodi Col de Puymorens (1930 m.) od izvora Segre k izvoru Ariéga. To je treća i posljednja cesta u iztočnih Pirenejih Istom 180 km. zapadnije vodi sliedeće sedlo preko Pireneja. Jer od Col de Puymorensa izpinje se sjeverni pirenejski lanac zapadno-sjeverno-zapadnim smjerom 90 km. daleko kao ogromni gorski bedem s nebrojenimi do 3000 met. visokimi vrhunci. Riedke su tu putanje, a ni jedna ispod 2200 m. visine. K sjeveru opada spomenuti bedem naglo, a prate ga duboke dugodoline (na pr. Ariége), iza njih se pak još izpinju prigorja do 2000 m. visine. K jugu nasuprot idu od glavnoga bila mnoge duguljaste povije, medju kojima se provlače doline Segrinih pritoka. Tik do Puymorensa u zatvorenoj dolini najiztočnijega pritoka usred granita i silura malena je republika Andorra, koja već više stoljeća živi samosvojnim životom. Najzapadnije od spomenutih povija sastavljaju se na izvorih Garone (u dugodolini Val d' Aran) sa nešto južnijimi, nedohodnimi, središnjimi Pireneji, koji se odavle kao čitav niz sniežnih vrhunaca do 120 km. daleko k zapadu steru. Vrhunci opasujući s juga dolinu gornje Garone, na španjolskom tlu, zovu se zajedničkim imenom Maladetta-skup. Nad sve ostale se medju njimi izpinje Pic d' Anethou (ili de Nethou) do 3404 m., te se smatra najvišim vrhuncem pirenejskim. Zapadniji Mont Perdu (3352 m.) i Viquemala (3290 m.) samo su nešto niži. Središnji Pireneji, koje neki računaju do Pic du Midi d' Ossan (2885 m.) na izvoru Aragona najdivljiji su dio gorja pirenejskoga. Tu ima vapnenih gora čudnovata oblika sa strmenitimi pristranci, mnogo vodopada i vrućih vrela u uzkih dolinah s lednimi plasinami, koje se ipak samo na sjevernoj strani spuštaju u dol (do 2200 m.), dok su na južnoj, strmijoj strani gole stiene imenito poradi žarkih južnih vjetrova. Sedla izgledaju kao da su u stiene usječena, te su riedka niža od 2500 m. Osobito je divlji glasoviti Rolandov prodor (2800 m.) 500 met., duga i težko prohodna kamena jaruga, na zapadnoj strani gore „Tres sorores" t. j. Mont Perdu-a.

Središnje Pireneje neposredno nastavljaju zapadni Pireneji. U opreci s istočnimi Pireneji ističu se zapadni, što ih s juga prate uzporedni lanci (Sierra de la Pena i t. d.) medju kojimi se steru dugodoline od iztočnoga jugo-iztoka k zapadnom sjevero-zapadu. Vrhunci su s početka visoki do 2500 met., a zatim opadaju dalje k zapadu do 1500 met. Na krajevih glavnoga lanca idu jedine ceste u zapadnih Pirenejih. Iz južne dugodoline rieke Aragona vodi iz Jake

sedlo Somport („summus portus") ili Col de Canfranc (1640 met.) pokraj Pic du Midi d'Ossan u Bearn u Francuzkoj. Duž malenoga pritoka Aragonova teče put iz pokrajine Novare glasovitim u svjetskoj povjestnici sedlom „Roncesvalles (1207 met.). Na francuzkoj strani završuje taj put kod St. Jean Pied de Port. Ovim su drumom Alani, Vandali i Suevi, a kasnije zapadni Goti provalili u Španjolsku. Tu je poražen god. 778. Karlo Veliki, kojom je zgodom pao slavljeni vitez Roland na bojnom polju. U selu navrh sedla stojala je još u prošlom stoljeću kapelica, koju je dao sagraditi Karlo Veliki u spomen palim junakom. Lak prelaz preko spomenutoga sedla je uzrokom, da je Navara u srednjem vieku širila svoju vlast i preko na francuzkom tlu. Iza sedla k zapadu razgranjuje se već nizko gorje, opadajući prema obalam Biskayskoga zatona. Glavni lanac ide izravno na zapad, gdje se sastavlja sa kantabrijskim pogorjem. Sedlo Betale (868 m.)., koje Pamplonu izravno sa Bayonom spaja, smatra se posljednjim, najzapadnijim pirenejskim prelazom, i vrlo znamenitim drumom. No za promet na zapadu je ipak najznamenitiji onaj put, koji posve u primorju obilazi zapadno podnožje pirenejskoga gorja.

Podjimo sada u predjele južno od Pireneja. Od iztočnih se Pireneja odvaja primorsko gorje katalonsko, koje u sjevernom dielu protječu rieke Ter i Llobregat, a na jugu sežu gorski ogranci do rieke Ebra. Katalonsko se gorje sastavlja sa iztočnimi pristranci središnjega visoravnja. Na nekih se mjestih strmenito izpinju osamljena pogorja, puna zubatih vrhunaca kao na pr. sjeverozapadno od Barcelone Montserrat (1240 m.) sa vrlo polaženim oproštenjem. K tomu ne sežu gore posve do obale, već ima u primorju dosta prostranih i plodnih ravni. Katalonsko je gorje bogato kovinami, kamenim ugljenom i solju pak rudnimi vreli. S toga je Katalonija jedino pravo industrijsko područje u Španjolskoj, a Barcelona prvo tržište ciele zemlje. Marljivi Katalonci neumorno obradjuju po sebi dosta neplodno tlo. S toga je Katalonija dobro nastavana, a prirječje španjolsko kaže: „Katalonac vadi kruh iz pećine."

Pireneji, katalonsko primorsko gorje kao i sjeveroiztočni obronci središnjega visoravnja zatvoraju aragonsko nizozemlje, koje naliči na istokračni trokut, a protječe ga cielom duljinom rieka Ebro. Ova se rijeka drži diljem svoga tieka počevši od izvora u kantabrijskom gorju sve do ušća izravno smjera iztočno-južno-iztočnoga, jedino gdje prodire kroz gorje katalonsko tvori sjeverni luk. Tek izpod Zaragose pravo je nizozemlje, te izgleda kao ostatak nekadašnjega unutrašnjega jezera, pa je na mnogih mjestih pusta, pješčara i slana stepa, jedan od najneprijatnijih evropskih krajeva. S toga je to nizozemlje slabo nastavano, a i bolje tlo slabo je teženo. Ebro nije ni tu plovan, makar da prima mnogo pritoka, medju kojimi su najveći

Jalan i Segre. Nekoć bijaše Ebro plovan i uz vodu sve do srca Aragonije, do Zaragose, a kasnije je radi prudovitosti njegove nestalo plovitbe. Ni nedovršeni carski konao iz vremena Karla I. (V.) nije pomogao plovitbi. Tek u naše doba nastoji se, da se zamuljivanju rieke na put stane. Osobita prometna žila ne će biti Ebro nikada, jer je njegovo razdolje kroz katalonsko primorsko gorje, u koje ulazi kod utoka Segre a ostavlja kod Tortose, uzko i kršno, te se ne da duž rieke izgraditi prostrani drum.

Središnje je visoravnje okruženo sa sjevera iztoka i juga okrajnimi gorami, a sredinom ide čitav niz gorskih vienaca razstavljajući visoravnje na dva posve odieljena područja. Sjeverni rub visoravnja sastavlja okrajno kantabrijsko-asturske gorje. Ovo se kao nizki gorski lanac prisastavlja Pirenejima kod zatona Biskayskoga, te ide do 450 km. izravno, uzporedno s obalom, dok u kutu izmedju Minha i pritoka mu Sila ne skrene k jugozapadu gubeći se u galicijskom pobrdju. Iztočna polovica kantabrijsko-asturskoga gorja zaprema zemlju Baska. Tu je gorje na sve strane prebraždeno nebrojenimi, razgranjenimi riečnimi dolinami, te se svojim sjevernim pristrankom naglo ruši u more. Vrhunci se riedko izpinju iznad 1500 m. visine, a sedla, 600—700 m. visoka, mnogo su prohodnija nego u Pirenejih. Najznamenitiji prelaz označuje željeznica, koja nedaleko od Bayone kod St. Jean de Luz duž obale teče, a počne se uzpinjati kod San Sebastijana. Zapadna se polovica toga gorja, kao što i ostali gorski lanci na tom poluotoku, ističe time, što mu bilo ne sastavlja neprekinuti niz gora, nego prostrani ravnjaci tako zvani „Parameras“ razstavljaju pojedine vrhunce. Taki je ravnjak Reymosa (850 m.), preko kojega vodi danas željeznica iz Santandera k jugu u Kastiliju. Na iztočnoj medji asturskoj nagomilalo se je više vrhunaca, medju kojimi se izpinje nedaleko obale vrhunac Peñas de Europa 2660 m. visoko. Zbog blizine mora i visokih vrhunaca obilna je tu oborina (Asturija baskička riječ nastala od asta = stiena i ura = voda) bujne šume i pašnjaka, pa je cielo pogorje više srednje-evropskoga lica u velikoj opreci prema suši ostale zemlje. „Sjeverno je španjolsko primorje u obće najvlažniji i najhladniji kraj na cielom poluotoku. Zrak je čitave godine vlažan. Tà u Bilbao-u kuhinjska se sol često sama od vlage raztapa, a željezo vrlo brzo rdja. U Santiagu de Compostella pada najviše kiše (1640 mm. na godinu), poradi čega ima to mjesto nadimak „el orinal de España.“ Zima je blaga, riedko izpod —3·5°, a ljeto razmjerno hladno. Mraza i sniega ima malo, i

brzo prodje. U tim je krajevima tako rekavši vjekovito proljeće: livade se ciele godine iztiču najbujnijim zelenilom, a ruže cvatu u vrtovima o božiću tako liepo i obilato kao i ljeti. Izuzev gotovo preveliku vlagu i česte oluje podneblje je u tom primorju vrlo ugodno i zdravo." Krajni sjevero-zapadni ugao Španjolske zaprema galicijsko pobrdje natapano riekom Minhom, te se smatra nastavkom osrednjega visoravnja. Čitav taj priedjel s bujnim rašćem, krasnim šumama, i sočnimi livadami mnogo je sličan baskičkim pokrajinam Vizkayi i Quipusco-i.

Dok te opisane gore na sjevernom rubu Španjolske poradi oborine s oceana svojim bujnim rašćem opominju na srednje-evropske priedjele, na južnom podnožju kantabrijsko-asturskoga gorja i na jugozapadu rieci Ebru otvoraju ti se posve drugi krajevi. Tu počinje prava Španjolska, u kojoj brdni lanci („sierre") zapremaju ne pregledne prostore. Od iztoka ogradjuje središnje visoravnje savinut poput obluka strmenit okrajak iztočno okrajnje gorje. Ovo je za pravo čitav niz terasa i ravnjaka, medju kojima se osobito iztiče Sierra de Oca ili de la Demanda sa vrhuncem (Cerro) de S. Lorenzo (nekoć Mons Idubeda), S. de Moncayo (2348 m.) i Serrania de Cuenza (Cerro de S. Filipe 1800 m.) glavno hidrografijsko središte na poluotoku, s kojega se poput trakova raztječu rieke Tajo sa svojimi pritoci k Atlantskomu oceanu, Jucar, Quadalaviar k Sredozemnome moru, a neki pritoci na sjever k Ebru. Pa i povirje Quadiane nije daleko od spomenute tačke. S. de Cunca je k tomu na glasu po cieloj Španjolskoj svojimi ogromnimi šumami crnogorice i velikim bogatstvom ruda. Priedjel izmedju iztočnoga okrajnoga gorja i sredomorske obale mjestimice je plosno primorje. Južni dio od Kartagene do Jucara prava je obalna stepa. Tu se stere glasovita šuma od paoma kod Elche, koju prikazuje slika 7. Ima tu na okupu do 80.000 stabala, koja čine na svakoga, koji ih vidi, prijatni a donekle mrki utisak. Vrtovi, u kojih se paome goje, hladni su i mračni. Iz guštara se izpinju visoka vitka debla tako divno, da njihove guste kite od perolikoga razčihana lišća tvore rek bi zlatne rešetke na plavetnom nebeskom svodu, jer ti se hvoje na sunčanom žaru, kad ih odozdo motriš, pričinjaju sjajnožutimi. Amo tamo vidiš, kako debeli klipovi datula žuti kao žumance ili crvenkasto-tamne boje vise s onoga mjesta na deblu, gdje se iz njega listnata kita razgranjuje. Paome, od kojih su neke do 20 m. visoke i veoma stare, stoje sve u naplavljenih jarcih, jer prema

Sl. 7. Šuma od paoma kod Elche.

arapskoj rečenici „paoma drži noge u vodi, a glavu u vatri". — Sjeverni dio plosnoga primorja sredomorskoga — uzka ravnica nekadašnje kraljevine valencijske — na daleko je na glasu još od arapskih vremena svojim južno-evropskim i subtropskim rašćem. Što dalje k jugu, sve je rašće bujnije. Čitav je taj kraj prekrasna nepregledna bašča. Nigdje u južnoj Evropi, pače ni na Siciliji a niti na Rivieri nema takih vrtova od naranča kao ovuda. Nije badava valencijska huerta na svjetskom glasu.

Eto nas napokon na središnjem visoravnju, t. j. u pravoj Španjolskoj, gdje brdni lanci zapremaju nepregledne prostore, polovicu španjolske kraljevine. Kastilsko priebojno gorje dieli visoravnje na dva tavana, nejednako visoka. Sjeverni tavan čini visoka ravan Stare Kastilije, upoprieko visoka oko 800 m. Jedina rieka Duero opadajući na dugom putu od 300 km. samo za 200 m. sa-

bira sve vode nepreglednoga područja. Daleke plohe izprekidane malenim golim brežuljastim povorima zahvataju ravnice mrtve puste i bez ikakva rašća. Tlo im je sastavljeno većinom od neplodne ilovače, u kojoj mjestimice kao na pr. kod Valladolida ima i soli. U cijelom je to visoravnje stepa, ali neka su mjesta rodna žitom i graškom („garbanzos"). Južno-evropskim kulturnim plodinam nema ni traga. Rieke su si izplavile duboka korita i tako ne podavaju nikakve vlage visokoj ravni, koja je i onako bez kiše i vrela. Pošto rieke ne kvase svojih obala, crpe se na kotače voda iz rieka, da se tlo barem kraj riečnih obala naplavi za teženje. Livada nema, već su mjesto njih suhe pustopoljine sa mirisnim polugrmljem, majčinom dušicom, zlatom ružom i razne vrste stričkom; zimska je studen u tih krajevih jaka, a žestoka je i pripeka ljetna. Kastilsko priebojno gorje (Sierra de Guadarama, S. de Gredos visoka 2660 m. i S. de Gata) nije neprekinuto gorje, već čitav niz gorskih grbina, koje teku od prilike istim smjerom, te razstavljaju Leon i Staru Kastiliju od južnoga tavana t. j. od novo-kastilske visoke ravni.

Ova zapremajući Novu Kastiliju i Estremaduru ne smije se naprosto smatrati slikom i prilikom opisanoga sjevernoga tavana. Ponajprije je novokastilska ravan upoprieko visoka samo 650 m.; nadalje ima dvie veće rieke; k tomu je samo sredinom ravna, dok na iztoku sastoji od terasa, a na zapadu se Estremadurom prostire više izpona. Srednji je dio ove visoke ravni prava stepa, koja se počinje kod Madrida te seže k jugoiztoku do Rode kraj Jucara. Ona je sastavljena od sadre i lapora, te je u svom južnom dielu La Mancha zvanom podpuno ravna, tako da ne može rieka Quadiana mjestimice ni otjecati, već se usićuje i tvori bare. La Mancha je pravi tip španjolske stepe, što nam potvrdjuju razni opisi bilo od slikara, pjesnika, prirodopisaca ili pak zemljopisaca. „Glasovita Mancha, neumrlo pozorište pustolovina Don Quihota", kaže poetični i duhoviti motrilac prirode de Amicis „nije me nimalo iznenadila; što sam izčekivao, to sam našao: velike puste ravnice, pješčane pustare, amo tamo po koja vjetrenjača, riedka kukavna sela, prazni drumovi, zapuštene kolibe: u kratko kraj, koji te nehotice raztuži."

Podneblje je na tom dielu skroz kontinentsko: žarko ljeto i vrlo studena zima. U svako godišnje doba mienja se toplota naglo za 20°—30°, što vrlo nepovoljno djeluje na zdravlje stranaca. Pri tom je vazduh vanredno suh, a to je tim nepovoljnije, što je u zraku neprestana jaka struja. Kastilsku i madridsku klimu zgodno označuju

ove španjolske rečenice: „Tres mezes de infierno y nueve de invierno“ (tri mjeseca pakao, a devet mjeseci zima), „El aire de Madrid es tan sutil, que mata á un hombre y no apaga un candil“ (madridski je zrak tako fin, da čovjeka ubija, dok ni svetiljke ne utrne). Gotovo 8 mjeseci ne vidiš na visoravnju na nebu oblaka; oborina, pače i rosa i kiša je za to vrieme riedka. Kiša pada samo s proljeća i u jesen, a ljeti jedino za oluja (Madrid ima poprieko oborine 379 mm.). Zimi pada snieg češće, no oko Madrida ga brzo nestane. Običniji nego snieg je jaki mraz, koji se javlja već na početku studenoga, pak znade potrajati mnogo dana. Po tom je ovaj priedjel, koji ljeti strada od afričke žarine, prikrit zimi na daleko slànom, a vode ima pokrite debelom ledenom korom. Veliki vodeni basen u Buen Retiro u Madridu redovito je mjeseca prosinca i siečnja tako smrznut, da se po njemu skližu. Proljeće je kratko, a najljepši je mjesec na visoravnju kao i u iztočnoj i južnoj Španjolskoj travanj. S toga o tom mjesecu pjevaju španjolski pjesnici kao naši o svibnju. Mjeseca srpnja ovdašnje su ravni opaljene od sunca — prave pustare bez zelenila; putovi i drumovi pokriti su debelom prašinom, od koje je i lišće na riedkom drveću posve sive boje. Podnevnu žarinu (40°—45°) još povećava tako zvana „Kalina“ neke vrste magla, koja sastoji od sitnoga praha, te pretvara modrinu vedroga neba u olovnu sinjavu boju, koja sprečava svaki dalji vidik. Tek istonoćni jesenski vjetrovi čine kraj toj nesnosnoj sparini. Od konca rujna do studenoga opet sjaji nebeski svod azurnom modrinom, a zbog obilne kiše zazelene se livade i razcvate razne boje cvieće.

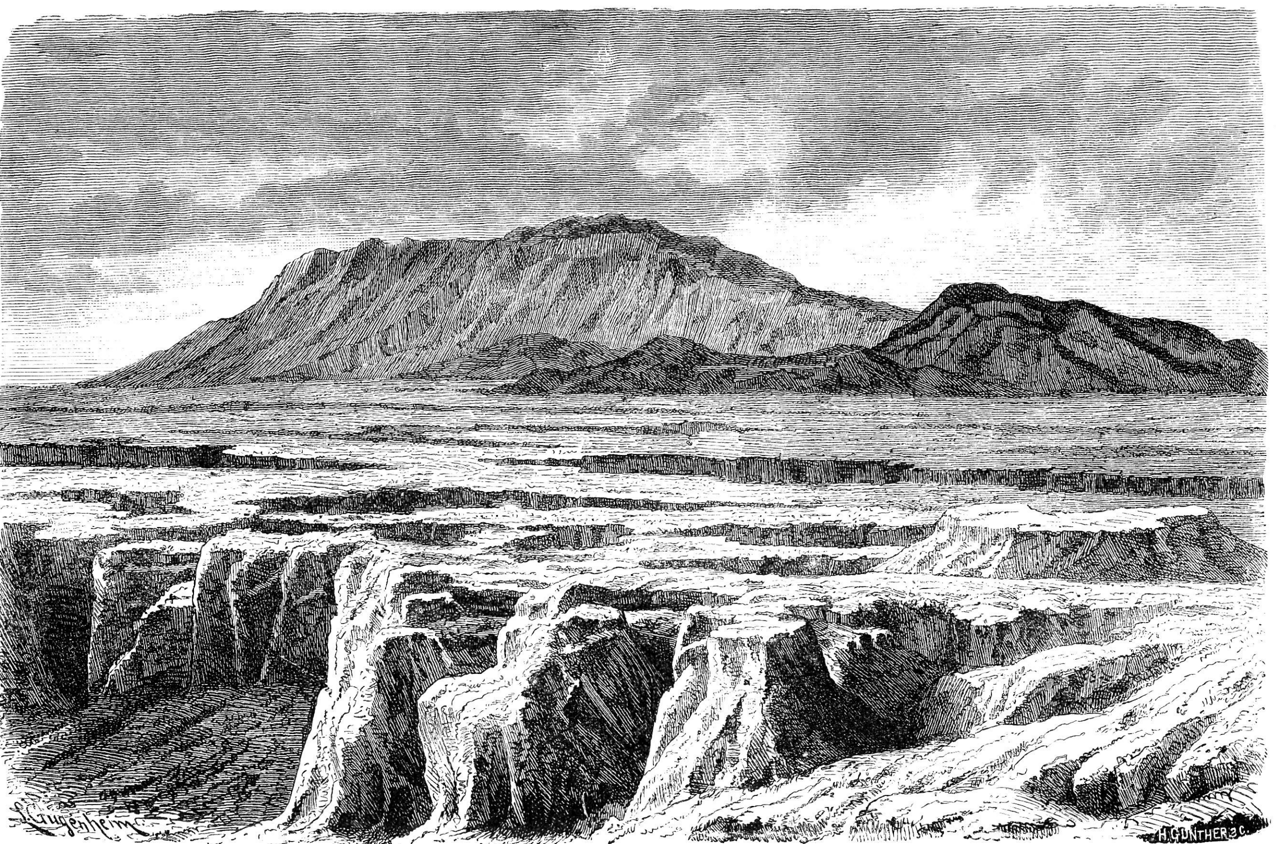
Iztočni dio novo-kastilske ravni sastoji od nebrojenih ravnjaka, koje razstavljaju dolinske jaruge. Ima tu pašnjaka i liepih šuma crnogorice. Kako je rašće prilično bujno, bili bi ovi krajevi dosta prijatni, da su bolje napučeni i teženi. Estremadura napokon posve je drugojačija nego susjedna Nova Kastilija. Zelene livade po brežuljcih zarasle briestovima razne vrste i plutkom s bistrimi ribnjaci i šumskimi riekami, u daljini modri brdni lanci podavaju osobiti karakter tomu priedjelu. Estremadura je od svih španjolskih pokrajina najslabije napučena. Tu možeš putovati čitave dane slabo zaraslim pobrdjem, a da ne ćeš opaziti tragova ljudske djelatnosti osim osamljenih ugljenika ili koliba pastirskih. Gdjekada iznenade u tih krajevih putnika čitavi čopori merinovka, koje idu s proljeća u gorja Stare Kastilije, a na jesen se vraćaju k jugu u Estremaduru. U bezkrajnjih bielih čoporih vuku se one kroz sjenate sjenokoše, a ovčari i psi prate ih više za obranu, nego da im budu vodići — tako sigurno

stupaju merinovke preko šuma i polja, preko stiena i pieska, gora i ravnica.

Južni okrajak novo-kastilske visoke ravni, tako zvano andaluzijsko priebojno gorje, znatno je više nego ostali brdni lanci. Njegova glavna čest Sierra Morena, koja je sa svojim zapadnim i iztočnim prigorjem duga do 600 km. a široka izmedju 30 i 25 km. izpinje se samo do 1500 m. Izvanjskim se svojim izgledom S. Morena razlikuje od ostalih sierra time, što je zarasla šumom, a plosne doline razstavljaju valovita zaobljena brda, u kojih nadmašuje škriljevac i drobnjak. Prigorja su zarasla čitavimi šumami od zimzelenoga plutka. Nedaleko onoga mjesta, gdje se S. Morena spaja s iztočnim okrajkom središnjega visoravnja, izvori su Quadalquivira i Segure, dviju rieka, kojim se korita podudaraju, razstavljajući od središnjega visoravnja južni i najviši dio Španjolske. Quadalquivir ima svoje ime od arapskih rieči *vadi al kebir,* što znači velika rieka, te je u istinu najobilnija rieka cieloga poluotoka, makar da ima od pet velikih španjolskih rieka najkraći tiek. Razlog je tomu, što ima vanredno razgranjeno povirje. Područje gornjega Quadalquivira većim je dielom stepa, navlastito oko glavnoga pritoka Quadiane. Prije nekoliko decenija bijahu tu daleki priedjeli, zarasli koristnom travom, koja je sada gotovo izkorienjena. Srednji i donji Quadalquivir protječe rodno andaluzijsko nizozemlje, te je ciele godine uz vodu plutak, jer ga ljeti poji snieg sa Sierre Nevade. Andaluzija (t. j. zapadna zemlja po arapskoj rieči *andalos* = zapad) bijaše u arapsko doba izvrstno težena, prava bašča; a danas su neki krajevi opustjeli i gotove stepe, navlastito u području Jenila južno od Kordove. Rašće je u andaluzijskom nizozemlju već posve afričko. Tu uspievaju subtropske i tropske rastline: sladorova trstika, pamučika, kaktus i t. d. Tu vidiš divlju aloju, skočca, maslinu i kesten, a šume su zarasle pinjolom i plutkom. Pitome vege, izmedju kojih se dižu datulove paome, izmjenjuju se kao u Africi sa pustimi osmaglim poljanami.

Najjužnije gorje španjolsko, Quadalquiviru i Seguri na jugu, u glavnom je brdni tavan ili terasa, kakih imade više na tom poluotoku. No ipak se ne može ni jedna terasa ni u Španjolskoj a ni u Evropi izporediti sa Granadom ni visinom ni oblikom i romantikom svojom, a ni zemljopisnim smještajem i klimom. Granadski brdni tavan čini orijaški klinu sličan gorski bedem, koji je dug do 480 km., a širok jedva 180 km. K sjeveru i sjevero-zapadu ruši se sad strmo, a sad opet u zatavancih u kotlinu Quadalquivira. Na zapadu se iz-

pinje vrletnim i divljim gorskim lancem iz pobrdja kadiškoga. Prema iztoku i sjevero-iztoku spušta se u ravnjak murcijski i u kotlinu Segure; južno pak podnožje toga bedema kupa se u Sredozemnome moru sežući na daleko svojimi vrletnimi lanci tik do obale i opasujuć ju svojimi slikovitimi i zubatimi stienami. Najjužniji izponi toga bedema tvore divlje gore algeziraske, te sa sjevera zagradjuju gibraltarsko morsko tiesno. Cieli se granadski brdni tavan razpada na tri visoke ravni različite veličine i prirodnih svojstva: na zapadu divlji i riedko nastavani ravnjak Ronda (popr. vis. 812 met.), u sredini ravan granadska (715 m.), a na iztoku veliko visočje Quadix, Bara i Huescar (1137 m.). Spomenute tri visoke ravni opasuju sa sviju strana golemi gorski lanci, koji bi se mogli nazvati okrajnimi gorji. Ove tri ravni s okrajnimi gorami zatvoraju tri vrlo visoka središnja gorja i to: na zapadu težko pristupačnu Serraniu da Ronda, na sjevero-iztoku orijaški rtanj La Sagra, a u sredini gorostasni bedem Sierra Nevada (španj. „sniežna gora“), koju prikazuje sl. 8. O njoj kaže M. Willkomm: „Nijedan dio iberskoga poluotoka nema tako raznolikih priedjela, kao ova terasa. Strahovita pustoš i divljač izmjenjuje se sa dražestnimi i neobično plodnimi polji; gole osmagle stiene sa brdi i brežuljci, koji su zarasli grmljem i šumom, pješčana i osušena korita sa liepo teženimi dolinami, po kojih žubore mnogobrojni potoci; ravnice i ravnjaci sa gorami, koje se dižu visoko nebu pod oblake, te su veliki dio godine pokrite sniegom. Vrhunci, ponajviše goli, iztiču se svojom visinom i krasotom svojih oblika; gdjekada su tako na blizu jedan do drugoga, da se moraš čuditi, kako su se mogli smjestiti na tako malenu prostoru.“ Sierra Nevada je najviše gorje na cielom poluotoku, te se ne iztiče svojim prostranstvom, koliko svojom orijaškom visinom, zbog koje nikada na njoj snieg posve ne okopni. Ima tu krajeva, koji svojom veličajnošću ne zaostaju za alpinskimi plazuri, no pravih plazura ipak nema u Nevadi. Ima doduše amo tamo u prodolih i pukotinah naslaganoga staroga sniega (tako zvani Veleta-plazur), koji zovu urodjenici „banco de nieves viejas“, ali to nisu slika ni prilika pravih alpinskih plazura. Najviši vrh u S. Nevadi sniežna piramida Cumbre de Mulahacen (3638 m.) ujedno je najviša gora na čitavom poluotoku. Sa Mulahacena je veličanstveni i neizmjerno zanimljiv izgled. K jugu prostrlo se pred tobom Sredozemno more, koje jasno razabireš od Cabo de Gata do gibraltarskoga šilja, a iza njegovoga azurno-plavetnoga lica bliešti se crvenkasta obala afrička, na kojoj u daljini opažaš sjajno-

Sl. 8 Sierra Nevada.

*

biele čunje i piramide velikoga Atlasa. Nadalje je osobito veličajan pogled na dugu dolinu Poqueira, koja krije u svom gornjem dielu „lagunu largu", najveće visoko jezero u Nevadi. Napokon je divan pogled na Picacho i Alcabazu, dva nešto niža vrhunca od Mulahacena, koji su kao pratioci toga kralja cjelokupne brdne terase. K sjeveru podno orijaške Sierre Nevade stoji glasoviti grad Granada, koji ne možeš odieliti od Nevade isto tako kao ni Napulja od Vezuva, ili Interlackena od Jungfrau-a. Pošto je ovaj „rajski kut" na zemaljskom površju razmjerno dosta težko pristupan, moglo se je u Granadi najdulje održati arapsko gospodstvo. Labirintski skup dolina i gustih lanaca, koji izpunjuju prostor izmedju glavnoga bedema Nevade i južnih primorskih lanaca, glasoviti je priedjel Alpujarras. Neki zovu oov primorje poradi subtropske klime „rajskim" i u mnogom pogledu naličnim na talijansku „Rivieru". Za snieg i mraz se ovdje gotovo ni ne zna. Tà u Malagi pada snieg jedan put u 25 godina. Zima, gotovo najljepše godišnje doba, nalići na toplo proljeće; ljeto je doduše vruće, ali dnevnu vrućinu ublažuje vjetar s mora. Toplota se ne mienja mnogo, obilje kiše, navlastito u jesen i zimi, podaje zraku ugodnu vlagu, riečju: to sretno primorje ima otočnu klimu, koja te opominje na čuveno podneblje madeirsko. U svem traje u tom kraju šest mjeseci proljetna, a drugih šest mjeseci ljetna toplota. — Dalje k sjevero-iztoku u Murciji je za čudo posve druga klima afričkoga pustinjskoga karaktera. Na sušu zraka i pomanjkanje oborine djeluje u tom kraju donekle i sastav tla. Diljem naime murcijske obale steru se puste gole stepe od bieloga lapora i sadre prodirući u unutrašnjost sve do obronaka središnjega visoravnja. Upravo u dolini ovoga vrlo kršnoga gorja žarina je ljeti strahovita, jer nema hladnoga vjetra, da ju ublaži. Magle ne zastiru nikada nebeskoga svoda, a oblaci vrlo riedko. S toga se odlikuje nebo prekrasno-azurnom modrinom, a zrak neobičnom prozirnošću, pa se kraljevina Murcija od vajkada zove „el reino serenissimo". Tako divnoga neba nema nijedan kraj evropski.

III.

Žiteljstvo.

Starosjedioci Iberi i njihovi potomci Basci. — Kelti, Feničani, Kartažani i Rimljani. — Germanska provala za seobe naroda — Dugotrajno arapsko gospodstvo. — Opreka izmedju Španjolaca i Portugiza. — Očajna borba izmedju Arapa i kršćanskih država. — Značaj žitelja na pirenejskom poluotoku.

Već smo u prvom poglavlju spomenuli, kako čitava priroda, navlastito obličje tla španjolskoga znamenito utječe na žiteljstvo i njegovu razdiobu po plemenih i državah. Promotrimo sada pobliže narodnostne prilike našega poluotoka. Starosjedioci, t. j. prvi žitelji u najstarije povjestničko doba, bijahu Iberi. Njihovi potomci i ostatci, Basci, uzdržali su se tečajem viekova i tisućljeća na sjeveru u gorama, kao što su se na pr. Arbanasi ili Skipetari, potomci starih Ilira, uzčuvali na balkanskom poluotoku. Prvi su od stranih naroda provalili na naš poluotok Kelti. Ovi su se od starosjedilaca tamne masti i nizka struka razlikovali visokim uzrastom, svietlom bojom kože i vlasi, te su svladali na sjeveru i sjevero-zapadu predjašnje žitelje, dok je na iztoku ostao jači živalj iberski. K onima su pripadali i Lusitanci, tako da se možda već ovdje na početku vidi etnografska razlika izmedju Španjolaca i Portugiza. Nadalje zasnovaše već davno na jugu i jugo-iztoku pirenejskoga poluotoka svoje naseobine Feničani i Kartažani; no to sve izčezava pred osvajanjem Rimljana, naseljivanjem rimskih veterana i drugih rimskih doseljenika. Za rimskoga gospodstva bude gotovo ciela zemlja, od sada „Hispania“, poromanovana tako jako, navlastito na jugo-zapadu, da su tamo procvali veliki gradovi kao znamenita središta rimske naobrazbe. Dà, Španjolska je u kulturnom životu Rimljana bila vrlo znamenita, gotovo onoliko, kao što je nekoliko stoljeća kasnije za Arapa sjajila kao ognjište ljudske uljudbe, o čem nam još danas svjedoče mnogobrojni spomenici po Španjolskoj. Za velike seobe naroda provališe na pirenejski poluotok

germanska plemena Svevi, Alani, Vandali, zatim zapadni Goti, koji su iza odlazka Vandala u Afriku, svladavši Alane i Sveve, zagospodovali cielim poluotokom. No i Goti, navlastito kad su prešli u katoličku crkvu, podlegoše nadmašnoj kulturi poromanjenih predjašnjih žitelja, tako da su posve neznatni ostatci germanske provale u Španjolsku. Neki njemački putopisci tvrde, da su jedino u osamljenih predjelih priebojnoga kastilskoga gorja naišli na tip germanski, na modrooke i plavokose žitelje.

Arapi su dakle, provalivši na početku 8. stoljeća na pirenejski poluotok, našli svuda, izuzev iberski sjevero-iztok, romansko žiteljstvo. Oni su na to poplavili i poarabili sav poluotok osim baskičke zemlje i gorskih krajeva u Asturiji i Sobrarbi, odakle su naskoro ostatci poromanovanih kršćanskih Gota započeli borbu protiv Arapa. Tu su dakle početci Kastilije i Aragonije, obiju velikih kršćanskih država, koje su se istom poslije 700 godina sdružile u jedno. Samo u tom području nema u današnjega žiteljstva arapsko-berberske krvi, koja u obće raste k jugu prema Andaluziji. To se jasno vidi po mnogih arapskih geografskih imenih i drugih znakovih arapskoga gospodstva. Navlastito se opaža u Andaluziji u tipu, običajih i uredbah tamošnjih stanovnika, kako je osebujni položaj te „poluotočne" zemlje i tiesni odnošaj prema Maloj Africi. Arapsko je gospodstvo znamenito utjecalo na španjolski narod, što nam osobito potvrdjuje množina arapskih rieči u jeziku kastilskom. Politička razcjepkanost, pripravljena već samim obličjem tla, povećala se je još time, što su kršćani s početka istodobno na dva, a kasnije i na više mjesta navaljivali na Arape, pak što se je i preostala arapska Iberija razpala na više državica. Zbog te razcjepkanosti u savezu sa raznimi narodnimi primjesami nastadoše očevidne velike razlike, koje danas žitelje pojedinih pokrajina razstavljaju vanjskim izgledom, jezikom, običajima i uredbami. Samo tako se može protumačiti, što su se, ne gledeći na Baske, razvila na našem poluotoku dva naroda, koja se jače razlikuju, nego li ostali romanski narodi medju sobom. Istina, ova razlika i opreka izmedju Španjolaca i Portugiza razvila se navlastito koncem srednjega vieka uslied njihovih oprečnih odnosa prema zamorskim zemljam. Španjolci idu u to vrieme za Amerikom, bogatom plemenitimi kovinami, a Portugizi gledaju na Afriku i Iztočnu Indiju, gdje ima za trgovinu robova, mirodija i drugih plodina. Španjolci su kroz viekove boj bijući s Arapi postali po malo narod vojnički. Portugizi su pak ostali u prvom redu narod trgovački. Iza odkrića Amerike poradi velikoga bogatstva u španjolskih kolonijah

ostavlja kroz stoljeća na stotine tisuća Španjolaca svoju domovinu seleći u Ameriku, Portugizom pak nasuprot, koji su trgovali gotovo samo sa tropskimi zemljami, neprijatnimi za naseobu, primiešalo se je razmjerno toliko strane krvi, da se je crnački živalj, prije dakako još mnogo više nego danas, opažao u Portugalskoj, imenito pak u Lisabonu. Ma da i je previše rekao onaj njemački putnik u prošlom vieku, koji je uztvrdio, da jednu četvrtinu žitelja lisabonskih sastavljaju Crnci i Kreoli, ipak treba da priznamo, kako se još i danas u Portugizaca amo tamo opažaju tragovi crnačkomu tipu.

Očajna i veličajna je bila borba kršćanskih vitezova u Španjolskoj protiv Arapa, nalična donekle višestoljetnoj heroičkoj borbi naroda našega protiv Turaka; tâ opjevani je junak Cid španjolski Kraljević Marko. S početka pobjedjenici Arapi uzmiču k jugu, a pobjednici kršćani, i to plemići sa svojom družinom, ponajviše iz siromašne Asturije i Galicije, pomiču se i zaposjedaju izpražnjene zemlje. S vremenom medjutim većina pobjedjenika ostade na svom tlu, te prelazeći stranom milom, a stranom silom na vjeru kršćansku umnoži strani živalj na narodnom tielu španjolskom i portugizkom. Najgušće je nastavalo arapsko-berbersko žiteljstvo Visoku Andaluziju, tu posljednju tvrdjavu islamsku na jugo-zapadu evropskom u ono vrieme, kad je islam stao s nova širiti svoje gospodstvo u južno-iztočnoj Evropi. Povjestnica uči, da se je u to doba u Visokoj Andaluziji slično nagomilalo muhamedovsko žiteljstvo, kao što danas vidimo opet iza četiri stoljeća, kako su stisnuti i nagomilani Muhamedovi vjernici u krajnjem iztoku balkanskoga poluotoka tako, da Carigrad danas broji više Muhamedovaca, nego prije 30 godina. Pošto su se obje kršćanske države sdružile i godine 1492. zauzele Granadu, posljednju obranbenu tačku arapsku, ode velik broj Maura preko mora u Malu Afriku, kao što i danas već mnogi Osmanlije odlaze u Malu Aziju. Mnogi su opet radije ostali u nepristupnih gorskih krajevih španjolskih, primivši samo na oko vjeru kršćansku, kao što su prije mnogi kršćani samo prividno pristali uz islam, te su zatim pomogli, da se je kršćanstvo na novo brzo raz-širilo. Ustanak ovih Moriska (pokršteni Mauri) u gorah Visoke Andaluzije od g. 1568.—1570. i njihov izgon iz zemlje g. 1609. nanio je Španjolskoj veliku štetu. Ipak je ostalo u zemlji, imenito na jugu, još do danas jasnih tragova arapsko-berberskoga tipa. Jedini izgon Židova, koji su s Arapi u velikom broju došli na naš poluotok, bio je tako korenit, da ih ni danas u Španjolskoj i Portugalskoj nema. U Visokoj Andaluziji vidi se mnogo semovskoga tipa navlastito u

žena, a u dolinah Alpujare govori se narječje, koje i sami Andalužani slabo razumiju, te je više pokvareno narječje arapsko, nego španjolsko. I jezik Andalužana mnogimi je arapskimi riečmi pokvareno narječje kastilsko. Nisu samo znamenitije gradjevine arapskoga podrietla i mauričkoga sloga, već čitava mjesta i kuće grade se još i danas tamo na arapski način. U visokih gorah opominju te sela posve na sela gorskih Berbera u Visokom Atlasu, pak te jedino uvjerava govor, a i taj ne odviše, da si u kršćanskoj Evropi. Pa i običaji i narodne svetkovine skroz su arapske. U obće u Španjolskoj ima mnogo tragova arapske vlasti. Svakako su najkoristniji ostatci arapskoga gospodstva u veličanstvenih vodogradnjah, kojimi su umjeli Mauri umjetno natapati suhe priedjele. Po njihovu uzoru i danas radi sredomorska Španjolska, gdje su stepe pretvorene u nepregledne prostrane vrtove, kao što smo to već na više mjesta iztaknuli. Žitelji u primorju valencijskom i murcijskom, kao i po izokolnih huertah sličnoga su tipa sa žitelji u Maloj Africi. Prof. T. Fischer spominje, kako je u valencijskih seljaka našao isti tip, kao u ratara na „tellu i sachelu“ algirskom i tuneškom u Africi. To se dapače i u nošnji vidi. Kao što ovdje, tako i tamo rodi naprasitost, osvetljivost i ljubomor česta ubijstva, tako da bi se Valencija mogla zvati „un paraiso habitado per demonios“ (raj, nastavan paklenimi dusi).

Žitelji su dakle pirenejskoga poluotoka mješavina raznih plemena. Jezgru imenito gospodujućega kastilskoga plemena bit će da sačinjavaju Iberi, jer im Strabon pripisuje ista svojstva, kojimi se i danas iztiču Španjolci. Umjereni u uživanju, tromi, spori, pače lieni za rad, oholi, od prirode lukavi, makar da su slabo naobraženi, srčani u obrani iza zidina, smjeli u malom ratu (guerrilla), no nikakvi junaci na otvorenom bojnom polju, a skloni na hajdučtvo: to su eto u glavnom opažanja raznih pisaca o španjolskom narodu. Dakako da se pojedina plemena razlikuju medju sobom, tako da ima malo zajedničkih crta u sviju. Svakako je na razvitak španjolskoga karaktera najviše djelovala 800-godišnja borba s Arapi. Tragovi su joj imenito u prevelikoj sklonosti Španjolaca na ratovanje, zatim u vjerskoj nesnosljivosti i fanatizmu, koji se medjutim u novije vrieme gubi. Poslije ratova s Arapi iza odkrića Amerike poče u Španjolsku silno blago iz novoga svieta pritjecati, zbog čega Španjolci odnemariše rad, te se podadoše lienosti i nemaru. K tomu se zemlja na kratko vrieme dovinu neke vrste svjetskoga gospodstva i prvenstva u Evropi, a to pobudi u Španjolaca oholost i vanredni narodni ponos, koji je donekle opravdan

s obzirom na njihov kulturni rad za prošlih vjekova, ali danas ih upravo sprečava u napredku. U Španjolskoj svatko hlepi, da se što brže i na što laglji način dokopa imetka, pa da onda bez brige živi. Bit će da je to razlog, što mnogi španjolski ratar samo jednu vrstu plodine radi, sad sladorovu trstiku, sad pamučiku ili pak vinovu lozu i t. d., a ne uspije li mu ona, izgubljen je za cielu godinu. Pri takvom „grabežnom“ teženju tla nema ni govora o redovitom, na cielu godinu podieljenom radu, što mora svakako da na narod zlo djeluje. Okrutnost prema životinjam kano da je prirodjena svim Španjolcem. Španjolac je nadalje vrlo gostoljubiv, rado govori, pa je i hvalisav; on voli razgovarati o politici, prijatelj je glazbe, plesa i igara, dok ozbiljne zabave ne voli. Djecu upravo majmunski ljubi, pak s toga nema zemlje u Evropi, gdje bi kućni uzgoj djece bio tako manjkav i nedostatan, kao u Španjolskoj.

Dr. M. Willkomm, koji je više godina živio u Španjolskoj, piše o Španjolcih od prilike ovo. U prkos različitomu narodnom podrietlu i makar da nema nigdje tako jakih opreka u obličju, nazorih i običajih, kao na pr. izmedju Asturca, Andalužanina, Kastilca i Katalonca, ni ne spominjući Baska, ipak se opaža u sviju Španjolaca značajnih zajedničkih crta. Ovamo ide vrlo razvijeni narodni ponos, budna sviest i jaka težnja za neodvisnošću i samosvojnošću. Odatle i potječe u Španjolaca narodni ponos, s kojim se spaja nepouzdanje i sumnjičenje, pače često i mržnja na sve, što je strano. Španjolac se sliepo drži pravica, običaja i uredaba, koje je baštinio od svojih otaca; njemu je prirodjena neka bezobzirna prostodušnost i otvorenost („franqueza“), koja gdjekada prelazi i granice uljudnosti. Pripadao Španjolac ma kojemu plemenu ili ma kojoj pokrajini, uviek se on osjeća prema strancem kao član velikoga španjolskoga naroda i upitaš li za njegovu narodnost, odgovorit će ti ponosno: „Soy Español“. Ma da je čitav španjolski narod na mnogo političkih stranaka razcjepkan, koje se medju sobom strastveno bore, svi su Španjolci, čim se koja izvanjska vlast usudi samovoljno miešati u španjolske odnošaje ili pače napasti na Španjolsku, odmah i danas, kao što za Napoleona I., složni i gotovi da se za obranu zajedničke domovine bore sa neprijateljem „hasta el cuchillo“ (na nože). Koje vanredno razviti narodni ponos i težnja za neovisnošću, koje pak uspomena na slavnu prošlost španjolskoga naroda, koja živi još i danas u posljednjega seljaka, razlog je posloviénoj oholosti u Španjolaca. „Španjolska je prva zemlja na svietu“, ili „kad se ime Španjolske spomene, strepe svi narodi na zemlji“: to su rečenice, poznate po cieloj Španjolskoj. I najsiromašniji Španjolac iztiče se nekom šutljivom ozbiljnošću i plemenitim ponašanjem. „Nobles passions“ naći ćeš pače i kod zanatlija. Gotovo svaki rukotvorac ima u svojoj otvorenoj radionici mač svoj, bodež i gitaru. On se odieva svilom i kadifom kao kralj. „Ima li postolar dva šegrta“, kaže jedan putopisac, „to idu oba za njim noseći svaki jednu cipelu mušteriji“. Koliko se je već sviet poradi te oholosti Španjolcu narugao, koliko ga je već izsmijao, ali sve to ne koristi, Španjolac je ipak ohol, makar da već nekoliko stoljeća nema razloga, da se ponosi prilikami svoje zemlje. To pače uvidja i osjeća svaki naobražen Španjolac. Pa nije li bolje, da se narod ponosi velikimi djeli svojih predja

i na njih se oslanjajući nastoji, da dodje opet do negdašnje znamenitosti, nego da sam o sebi očajava i svoj vrat dragovoljno pod tudji jaram sagiba?

S tim oholim i jako osjetljivim ponosom u Španjolca i s njegovom težnjom za neovisnošću podudara se i to, što on ne voli inozemstva ni stranaca. „Nada de estrangeria", ništa o inozemstvu, i danas je lozinka Španjolaca, koje ne može da posve zataja občeći sa stranci ni naobražen Španjolac. Ovo odvraćanje od svega, što je strano, i neko nepouzdanje prema svim inozemnim uredbam, napredku tečevinam, zatim sliepo i ukočeno pristajanje uz stare običaje, ponajglavniji je uzrok, što su danas Španjolci daleko zaostali za drugimi narodi evropskimi. Španjolac prema svojoj prirodjenoj „franquezi" ne taji svoga odvraćanja od stranih običaja, što se je već mnogo puta vrlo neugodno dojmilo stranaca. Imenito se niži slojevi žiteljstva rado podrugivaju strancem, osobito ako ne umiju španjolski. Ma da je ova osoritost u Španjolaca bez sumnje povriedila već mnogoga stranca, ipak je za pravo manje vriedna ukora, nego u nekih naroda ono nedostojno oponašanje i hvalisanje svega, što je tudje. Španjolac ne taji svoga mnienja pred strancem, već otvoreno kaže svakomu u brk, što misli. Willkomm doduše priznaje, da to nije mnogim ugodno, ali dodaje, da je njemu, dok je živio u Španjolskoj, gdjekada gruba „franqueza" španjolskoga seljaka bila milija, nego robska uslužnost portugizkoga, navlastito pak algarbijskoga seljaka, i da je volio fino sustezanje naobražena Španjolca, nego pretjeranu udvornost uljudjenih Portugižana. Poradi velikoga ponosa i franqueze obće medju sobom različiti španjolski staleži, a i gospoda sa svojom služinčadi posve slobodno i neprisiljeno, navlastito odkada su ustavom dokinuta sva staležka prava i povlasti. Seljak obći sa nižim plemstvom (hidalgos) i sa velikaši (grandes, titulados del reino), a sluga sa svojim gospodarom posve slobodno, kao sa sebi ravnimi. No pri tom se i neobrazovani Španjolac tako pristojno ponaša, te se nikada ne preuzme prema gospodi. Seljaci se medju sobom nagovaraju „caballero", pa se tako i ponašaju, te su odmah spremni na pozdrav: „beso los manos". Vjernijega sluge od Španjolca valjda ne ima, pa i stranca služi vjerno, samo ako mu nije ovaj pokazao svoga nepouzdanja, jer to silno boli Španjolca. Kad bi to imali pred očima stranci, koji putuju po Španjolskoj, ne bi izkusili toliko neugodnosti u obćenju sa španjolskim pukom. Jer makar da se odvraća Španjolac od stranca i od svega, što je tudje, ipak smatra svaki nepokvareni Španjolac za čast i dužnost, da bude na ruku strancu, čim mu se ovaj posve povjeri i stavi pod njegovu zaštitu. Ovo se hvalevriedno svojstvo osobito iztiče u obćenju sa gospodjami, prema kojim je Španjolac u obće vrlo udvoran i učtiv. Vitežtvo i uslužnost španjolskoga naroda prema gospodjam vidi se već u pozdravljanju gospodja. Španjolac ne ljubi gospodjam ruke ni riečima, već izražuje svoje štovanje time, da im se dakako samo riečmi baca pred noge. „A suo pies de V., senora" (pred vašim nogama, milostiva gospodjo!) obična je rieč, kad se oprašta Španjolac sa gospodjom; na što mu ona odvraća: „Beso su mano de V. caballero" (ljubim vam ruku, moj viteže!), a da to u istinu dakako ne čini. Glede osobnoga obćenja treba da još spomenemo, kako u Španjolskoj svaki mužkarac i svaka žena službeno nose naslov Don i Doña (gospodin, gospodja) i to seljak i seljakinja, kao kralj i kraljica. Taj se naslov stavlja uviek pred krstno ime, na pr. Don Juan, Doña Maria), pa se onda u družtvenom obćenju oba spola, kad se upoznadu, nagovaraju krsnim imenom i sa Don i Doña.

Glede crkvenoga i vjerskoga mišljenja u novije se je doba mnogo toga promienilo u Španjolskoj. Obično se drži, da je Španjolac bogomoljac i vjerski zanesenjak. Nekoć bijaše on to, ali danas nije. Sada vlada žalibože u mnogih pokrajinah „prve katoličke zemlje u kršćanskom svietu“ vjersko nehajstvo i nemar i to ne samo medju naobrazovanimi, nego i u nižih slojevih, imenito kod mužkaraca. Pobožan je narod u Aragoniji, Navari i Estremaduri, gdje je i svećenstvo u velikom ugledu. Španjolac kao i svi južnjaci osobito voli crkvene svečanosti, slave i sjaj, smatrajući sve to zabavom. Žene polaze mnogo crkve, dok mužkarci idu riedko u crkvu. Kako je i u nižih slojevih počitanje pred vjerom i crkvom nazadovalo, dokazom su nam sramotna oskvrnuća crkava, koja je svjetina u vrieme republike u Barceloni, Malagi i na drugih mjestih počinila. Svakako je žalostno, da je vjerska sviest i čuvstvo u nekih krajevih Španjolske tako duboko palo.

Španjolac je srednjega stasa, pače više malen, mršav, crnomanjast, crne kose, crnih vatrenih očiju i obično izrazita i duhovita lica. Narodna nošnja — ogrtač španjolski — i pletena kosa vide se još jedino u selima, a inače se svuda širi francuzka nošnja. U žena se je narodna, pristala mantila, koja pokriva glavu i pleći, još i do danas uzdržala. Poznato je, kako španjolske gospodje vješto umiju da kretanjem mahalice govore najrječitijim jezikom na svietu. Ozbiljan Španjolac najvoli crnu boju. — Kao svi južnjaci, i Španjolci su umjereni u jelu i pilu. „Maslina, salata i rotkvica hrana su vitezova“, kaže španjolsko prirječje. Sladki španjolski luk, povrtnica i češnjak, pa komad kruha, svakdašnja je hrana španjolskoga seljaka. „Garbanzos“, obljubljeno sočivo, neka je vrsta graška, koji je krupniji, meklji i sočniji od našega, a „puchero“, neka smjesa od mesa, slanine, graha, graška, luka, riže i t. d. narodno je jelo. Uz kavu osobito se mnogo pije čokolada.

Pojedina plemena i dielovi španjolskoga tla nisu se još posve srasli u jedno, kao na pr. u Italiji, makar da je Španjolska već 4 stoljeća ujedinjena. U političkom pogledu doduše i napram inozemstvu uzprkos nebrojenih političkih stranaka u zemlji, smatra se svatko ponajprije Španjolcem, no prirodne opreke pojedinih priedjela, zatim razni način života i običaji, nastali uslied mješavine različitih živalja, te spominjaji na posebna prava i povlasti za predjašnje samostalnosti uzrokom su, da se pojedine pokrajine medju sobom znatno razlikuju. Otočanin sa Menorce poznaje samo svoj otok, pa bi ga najvolio vidjeti kao samostalnu državu. Kolike li opreke izmedju Katalonca i Aragonca! Katalonac, sličan južnomu Francuzu, učio je već škole, te je triezan, živahan, poduzetan obrtnik i trgovac; Aragonac pak ratar je, te šutljiv, sumnjičav, lien, zamazan, fanatičan: pa ipak su jedan s drugim politički ujedinjeni već od konca srednjega vieka. Čini se, da ih spaja jedino mržnja na Kastilca, koja potječe još od rata za španjolsko nasljedstvo (god. 1700.—1713.). Andalužanin, okretan, ljubezan, uslužan i prema strancem, nestalan, u svem površan, hvalisav i tašt, pravi je južnjak. Galičanin (Gallego) i Asturac, u kojih ima najviše keltske krvi bez

primjese arapsko-berberske, miroljubivi su ratari, stočari i ribari; njima se jedinim ne svidjaju borbe s bikovi. Oni su siromašni, zaostali u naobrazbi, pošteni, dobroćudni, no surovi i nespretni gorani. Kastilijanac napokon ozbiljan je i šutljiv, pun dostojanstva i ponosa, lien, no hrabar vojnik, slobodouman i gostoljubiv. Dodajmo još opreku i razliku u jeziku. U Kataloniji i Valenciji sve do Aragonije nastavni je i prometni jezik narječje manje različno od provençalskoga (Knjiga II., str. 96.), nego od kastilskoga jezika, koji se riedko čuje u ovih stranah. U osamljenoj i gorovitoj Asturiji i Galiciji govori se raznimi starinskimi narječji, tako da se žitelji susjednih dolina jedva razumiju; u Galiciji, uz portugižku medju, sličnija su ta narječja portugižkomu, nego književnomu kastilskomu jeziku. Pa i svojom vanjštinom i običaji slični su Gallegi Portugizom.

Pravi su i razmjerno čisti potomci starih Ibera B a s c i (Euscaldunac), i to ne samo oni, koji su sačuvali svoj stari jezik (Euscara), nego i oni, koji su poprimili španjolski jezik. Baskički jezik danas izumire, stranom jer ga francuzki, a još više španjolski jezik potiskuje, a stranom što se je od odkrića Amerike pa do danas mnogo Baska izselilo u novi sviet. Basci su pristale vanjštine, navlastito žene njihove; oni su daroviti, smjeli, veseli, pošteni, vjerni i ponosni, dobri supruzi i otcevi, te nadmašuju marljivošću i čistoćom na daleko Španjolce; navlastito su izvrstni mornari. Oni su svoju zemlju, ma da i nije od Boga osobito nadarena, vrlo unapriedili. Zemlja, svuda dobro radjena, mnogimi drumovi izpresiecana, osobito gusto nastavana, unatoč gradjanskih ratova u svakom je pogledu liepo procvala. Nema sumnje, da je Baskom kao i Kataloncem, što su tako napredni, mnogo pomogao smještaj njihove zemlje. Baskičke pokrajine i Katalonija suhozemski su mostovi za cieli poluotok, a k tomu susjede okretnomu i prometnomu južnomu Francuzu, u kojega je već rano kultura procvala. Ta baskičko područje seže i prieko u Francuzku, Kataloncа je pak spojio provençalski jezik sa južnim Francuzom, a k tomu su oba smještajem svoje zemlje upućeni na more, trgovinu i obrt. Basci se drže okorjelo svojih patrijarkalno-slobodnjačkih uredaba i povlasti, te su bili u svoje vrieme glavni stup stranke Don Carlosa, koji im je zajamčio sve stare pravice. S toga je njihova zemlja često bila pozorištem gradjanskih ratova. Medjutim su godine 1879. dokinute najvećim dielom njihove slobode, pa će i to bez sumnje poskoriti propast toga osebujnoga i jezično osamljenoga naroda. Zgodan smještaj zemlje za trgovinu, cvatuće rudarstvo i obrt — zbog čega su Basci uz Kata-

lonce najviše utjecali na noviji kulturni pokret u Španjolskoj —, sve to će izkopati grob baskičkome narodu. Ta već danas govore samo baskički jedini starci, a inače je poslovni i prometni jezik svuda španjolski, a i obuka je u školah, koje su ovdje bolje nego u ostaloj Španjolskoj, samo španjolska. Od triju tako zvanih baskičkih pokrajina samo je Guypuzcoa posve baskička, a od Biskaye i Alave samo neki dielovi; k tomu su veći gradovi u baskičkih pokrajinah, kao Bilbao i S. Sebastian, već posve španjolski. Godine 1875. računao je P. Broca Baske na preko pol milijuna duša; od toga ih živi preko $^4/_5$ u Španjolskoj, a ostali u Francuzkoj. — Napokon treba da još spomenemo medju žitelji Španjolske cigane (Gitanos). Ovi su razasuti po cieloj zemlji, stranom stalno naseljeni, stranom pak skitalice; u svem ima ih do 50.000.

Makar da je obličje pirenejskoga poluotoka i narodnostna mješavina njegova žiteljstva prijala političkoj razcjepkanosti, ipak su (izuzev patrijarkalnu obćinu andorsku i Gibraltar) na tom poluotoku od onoga vremena, kad se je sdružila Aragonija s Kastilijom — dakle već od 400 godina — samo dvie države: Španjolska i Portugalska. Dapače na kratko vrieme od god. 1580.—1640. bila je samo jedna država, jer je i Portugalska pripadala Španjolskoj. Pa upravo iz ovoga doba zbog nepravedna postupanja sa Portugizi potječe njihova nepomirljiva mržnja na Španjolce. To je razlog, što su bezuspješni noviji pokusi i nastojanja sa strane španjolske, da se obje države politički sjedine. I mi ćemo u posljednjem antropo-geografskom dielu posmatrati napose svaku državu.

KRALJEVINA ŠPANJOLSKA.

I.

Materijalna kultura.

Veličina Španjolske. — Kolonije. — Broj žitelja. — S kojih je razloga zemlja slabo nastavana. — Narodno-gospodarstvene prilike u obće. — Huertas ili vegas. — Žito, vinova loza, uljika i druge plodine. — Šumarstvo. — Stočarstvo. — Rudokoplje. — Obrtnost. — Trgovina.

Današnja kraljevina Španjolska zahvata najveći dio pirenejskoga poluotoka i sva tri velika prirodna područja: središnje visoravnje, andaluzijsko i pirenejsko pogorje, a k tomu balearske i pityuske otoke. Samo zapadni, najniži okrajak visoravnja živi kao kraljevina Portugalska. Površina Španjolske iznosi po tom prema najnovijim službenim podatkom geografsko-statističkoga zavoda u Madridu 492.230 □ km., a s otoci balearskimi i pityuskimi 497.244 □ km. K tomu se još obično računa k Španjolskoj Kanarsko otočje (makar da pripada k Africi) sa 7.624 □ km. i tvrda primorska mjesta („Presidios") na marokanskoj obali Sredozemnoga mora sa 35 □ km. Po tom zaprema u svem kraljevina Španjolska 504.903 □ km., dakle od prilike $^5/_6$ Austro-Ugarske. Po svojoj veličini morala bi se Španjolska svakako brojiti medju velevlasti. No brojem žiteljstva ravna Ugarskoj (17,550.246 duša) zaostaje gotovo za polovicu i za najmanjom evropskom velevlašću kraljevinom Talijanskom, te se broji u države drugoga reda. I sva snaga Španjolske, pa njezina unutrašnja pomagala, stranom proigrana, stranom pak nerazvijena, podudaraju se sa državom drugoga reda. Pače ni kolonije u tri strane svieta — doduše samo slaba sjena nekadašnjega izvanjskoga posjeda, koje bi ipak u rukama druge koje države još uviek vrlo važne bile — ne daju Španjolskoj značaj velevlasti. Jer i u tih kolonijah nema dovoljno novčane ni kulturne snage,

koja bi pomagala razvitak i pospješavala veličinu matere-zemlje. Mjesto da kolonije budu izvor sile i jakosti za Španjolsku, danas je najznamenitija kolonija španjolska Kuba vrelo pogibli i opasnosti za mater zemlju. Španjolska zaprema u Africi 2030 □ km. sa 30.000 žitelja i to jedan dio zapadne obale saharske, guinejske otoke Fernando Po i Annobon s obalnimi otoci Corisco i Eloby, na koje se oslanja suhozemsko područje, štono Francuzka svojata. U Americi drži Španjolska Kubu i Puertorico i Djevičanske otoke Culebru i Vicques, u svem 128.147 □ km. sa 2,328.400 žitelja. U Aziji u „Južnome moru" ima Španjolska Filipine, Marijane i Karoline: u svem 298.722 □ km. sa 7,046.000 žitelja. Španjolska dakle zahvata sa svojimi kolonijami još uviek 933.824 □ km. sa 26,965.432 žitelja. Po tom i danas u državi kralja španjolskoga „sunce ne zapada".

U Španjolskoj živi samo 34 žitelja na 1 □ km., te su po tom slabije napučeni u Evropi jedino balkanski i skandinavski poluotok i velika ruska nizina. Već to, što je Portugalska inače pod jednakimi, pače manje povoljnimi prilikami bolje nastavana nego Španjolska, jasno svjedoči, da je u prvom redu zbog povjestničkih odnosa tako slaba gustoća španjolskoga žiteljstva. Nema sumnje, da je Španjolska nekoć bila gušće nastavana, navlastito u arapsko doba, ma da i ne imamo za to posve sigurnih podataka. U vrieme cara Augusta brojila je zemlja oko 6 milijuna žitelja, a u arapsko doba sigurno izmedju 20 i 30 milijuna duša. Žiteljstvo je počelo padati u ono doba, kad je za neprestanih ratova uzmicala vlast arapska prema jugu. Padom Granade godine 1492. nastala su doduše mirnija vremena u Španjolskoj, ali broj žitelja nije s nova narastao. K tomu je u šestnaestom stoljeću, ma da je neko vrieme cvala zemlja imenito razvitkom industrije u obje Kastilije, ipak padao broj žiteljstva seobom najsnažnijih žitelja iz unutrašnjih krajeva u Ameriku. Napokon se je broj žiteljstva smanjio djelovanjem inkvizicije i progonom iz zemlje Mojsijevaca i Maura. U to doba je do milijun ljudi ostavilo zemlju. Tada nastadoše mnoge pustare (despoblados), kojih ima još i danas u unutrašnjih krajevih, navlastito u Estremaduri. Vanredne gomile zlata i srebra, koje su zemlji iz Amerike pritjecale, budući da su bile bez rada i napora stečene, oslabiše radinost u naroda i poskoriše njegovu lienost i nemar. Sada se je moglo kupiti, što je prije trebalo da se radom pribavi. Tako je putovalo spomenuto blago opet iz zemlje i samo pripomoglo, da je zemlja opustjela. Poljodjelstvo, obrt i trgovina uze naglo propadati, radnički i obrtni stalež bude izvrgnut preziru, a pro-

sjačenje postade tako rekavši redovitom i tobože opravdanom zaslužbom i privredom. Nadalje se je pospješilo padanje žiteljstva time, što se je vanredno množao veliki posjed i neobično narastao broj samostana. Napokon je padao broj žitelja prema koncu 17. stoljeća poradi kukavne državne uprave, a u 18. vieku zbog unutrašnjih ratova, zatim zbog ratova za Napoleona i najposlije zbog gradjanskih ratova, koji se svaki čas u 19. vieku ponavljaju, a uzrok im je medjusobna mržnja i trvenje pojedinih pokrajina. No uza sve to opaža se u našem vieku u svih granah gospodarstva znatan napredak, a prema tomu raste i žiteljstvo doduše posve polagano. Naravni prirast u 7 godina (1878. do 1884.) iznosio je 0·52%. Ni selenje iz zemlje ne sprečava prirast žiteljstva, jer je neznatno. U četiri godine (1882.—1885.) izselilo je 25.677 duša, nu prije toga, recimo od g. 1860.—1877., mora da se je više Španjolaca izselilo, po prilici 20.000 na godinu. Španjolci sele ponajviše u Francuzku, Algeriju i zatim u nekadašnju španjolsku Ameriku. Na neko vrieme, poput naših Ličana i Primoraca, sele se siromašni žitelji Galicije, da nadju posla i zaslužbe, jer se kod kuće u brdinah ne mogu prehraniti; oni sele najviše u Portugalsku i u velike gradove južne Španjolske, gdje su vodonoše. Najjači je prirast žiteljstva u Staroj Kastiliji i u baskičkih pokrajinah, a najmanji u Andaluziji i Galiciji.

Da pogledamo na zemljovid, koji prikazuje gustoću žiteljstva, opazili bi, da je u obće najrjedje žiteljstvo na ratarskom i vodom siromašnom visoravnju, gdje živi na 1 □ km. (izuzev Madrid) samo 20 do 25 žitelja; bolje su pak nastavane u svakom pogledu sretnije obalne pokrajine sa 40—65 stanovnika na □ km.; najgušće su pak napučene industrijske pokrajine. K tomu u obalnih pokrajinah raste broj žiteljstva, dok u unutrašnjoj zemlji ili je jednak ili pače pada. U pokrajini Cuenzi, u Manchi, a navlastito u gorovitom kraju toledskom, ima priedjela po tisuću □ km., gdje gotovo ni nema žitelja. — Broj stranaca je neznatan. Kako je Španjolska u gospodarstvenom pogledu zaledje francuzko, ima od stranaca najviše Francuza (do 15.000); Portugiza ima do 7000, a Engleza (iz Gibraltara) do 6000.

Promotrimo sada, čime se bave žitelji španjolski i kakove su tamošnje narodno-gospodarstvene prilike. Španjolska je u prvom redu zemlja ratarska, jer se gotovo $^3/_4$ žitelja bave poljodjelstvom; k tomu su ratarske plodine glavni predmet izvozne trgovine. Tako je na pr. godine 1891. zapalo izvoz plodina 200 milijuna forinti, t. j. od prilike $^4/_7$ cieloga izvoza. Španjolska je zemlja opreka

i obzirom na teženje tla. Ima krajeva, gdje se kladivom i barutom smlavljuju stiene i miešaju s dobrom zemljom, te se takovo tlo izdašnim gnojenjem i dovozom vode iz dalekih strana čini plodnim. U drugih su opet krajevih strmi brdni pristranci visoko podpornimi zidovi pretvoreni u zaravanke. Tamo opet hvataju s velikim troškom svaki izvor, svaku kap vode tekućice, pače i podzemne vode se mjestimice preko veličajnih dolinskih mostova odvode za natapanje tla. Onamo opet ustavami, kakih nema u ostaloj Evropi, pretvaraju čitave rieke u jezera, s kojih primaju navodnjače diljem ciele godine vodu. Ima tu krajeva, gdje tlo neprekinuto kroz čitavu godinu neumornim radom, natapanjem i gnjojenjem sa svimi mogućimi odpadci rodi obilno raznimi plodinami. To su eto priedjeli s izvrstnim poljodjelstvom. No ima u Španjolskoj žalibože još više takih krajeva, gdje se ni ne zna za gnjojenje, te daleke poljane plodnoga tla nisu težene. Ma da je u velikom dielu zemlje pretežna suša, to je ipak na riedkih točkah tolika suša, da se ne bi dala barem pšenica sijati. Po tom bi se mogla Španjolska brojiti u prve ratarske zemlje u Evropi. Da ipak nije tomu tako, donekle je kriv narodni karakter španjolski, a donekle i povjestničke prilike. Izgonom naime iz zemlje radnih sila nastao je preogromni veleposjed, kojega vlastnici kao i u Italiji slabo mare za napredak ratarstva. Žalibože poput veleposjednika i državna vlast premalo nastoji o narodnom gospodarstvu. Seljak španjolski često biedno i kukavno životari usred bujnih huerta. Polja obradjuju radnici, najmljeni za sjetvu i žetvu. Kao u Italiji, tako i ovdje maleni zakupnici poradi visoke zakupnine jedva se prehrane sa svojom obitelju. Visoki kamatnjak i lihvarenje u velike cvate po cieloj zemlji. Nadalje u mnogih pokrajinah nisu žitelji skloni napredku, u drugih je opet krajevih poradi loših obćila težko plodine dopremiti do većih tržišta. Sve je to rak-rana španjolskoga narodnoga gospodarstva, ma da i obiluje zemlja najrazličitijimi plodinami, te joj i u tom pogledu nema premca medju evropskimi državami. Zbog velikih naime podnebnih razlika teže se u Španjolskoj sve srednjo- i sjeverno-evropske rastline, a k tomu i tropske. Malo imade zemalja, kojim bi tlo tako namirivalo sve životne potrebe, kao što Španjolskoj. Doista Španjolci su donekle sami nepregledne prostore učinili neplodnimi, jer su mnoge šume izkrčili, „grabežnim“ teženjem zemlju izsisali, a najbolje radnike iz zemlje otjerali. Nema dakle sumnje, da je mnogo istine u onoj značajnoj izreci uglednoga Španjolca, koji je uztvrdio, da je njegova domovina najbogatija zemlja na svietu, jer da Španjolci rade tri sta godina o tom, da ju unište,

pa ipak im to još nije uspjelo. K tomu treba da i to iztaknemo, kako Španjolci, kao i Talijani, s mnogimi proizvodi narodnoga gospodarstva tako loše i manjkavo barataju, da pri tom ni iz daleka nemaju toliki dobitak, koliki bi mogli imati. Dà, Španjolska rodi najizvrstnijim groždjem, ali upoprieko lošim vinom; najboljom maslinom, no uljem gotovo takvim, da se ne da jesti; najfinijom vunom, ali proizvodi samo proste vunenine.

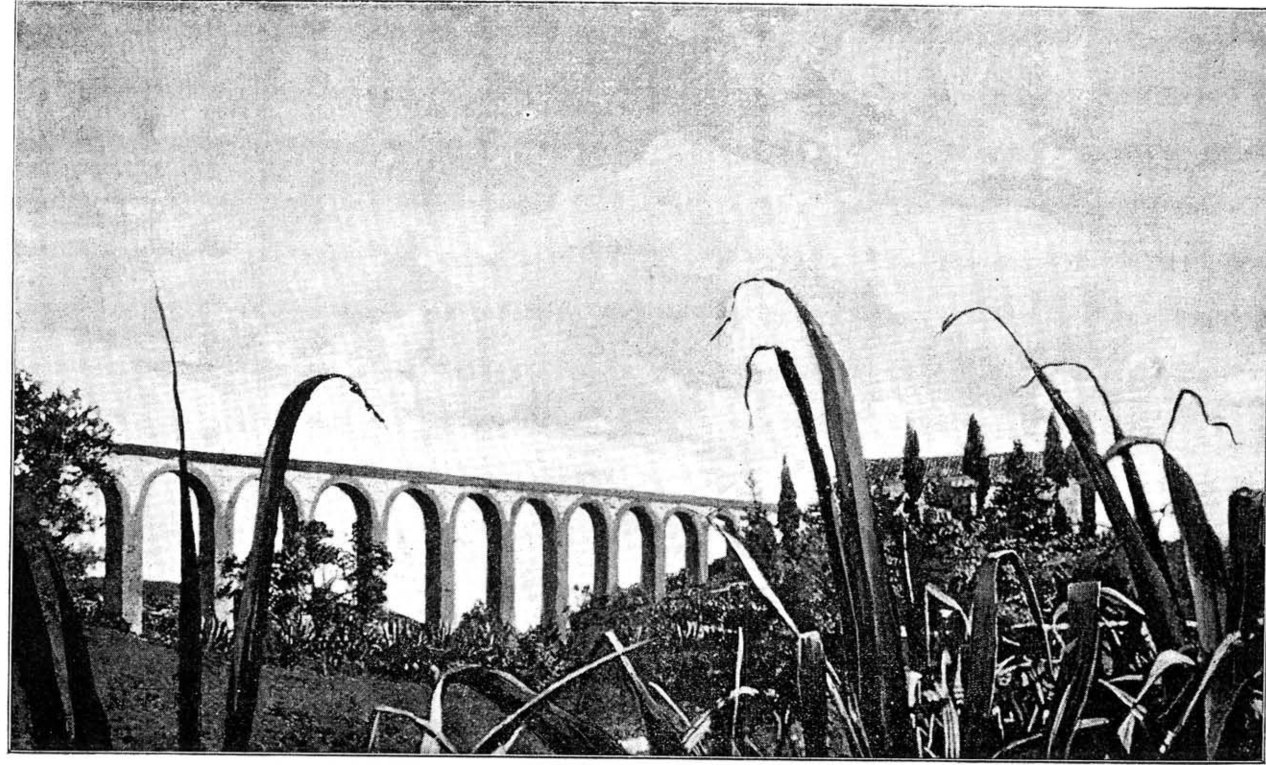
Žito se teži po cieloj zemlji, a najviše u obje Kastilije, u Leonu, u kotlini Quadalquivira. Većinom se teži pšenica, zatim ječam, obično hrana za konje i mazge. Osim kukuruza i raži teži se na veliko riža u Valenciji. Dok se je početkom ovoga stoljeća žito uvozilo u Španjolsku, danas gase mnogo izvozi i to kao žitaki kao brašno. Teženje je sočiva i povrtelja tako znamenito, da u tom Španjolska sve ostale zemlje nadmašuje. Slanutak, vrsta graška, svakdašnja hrana žitelja, goji se na veliko, te se izvozi. Od povrtelja sadi se mnogo paradajza, paprika i nebrojene vrste luka, bez kojega nema Španjolcu života. U velikom dielu središnjega visoravnja i u iztočnoj i južnoj Španjolskoj umjetno se natapaju prostrana polja, zasadjena raznimi kulturnimi rastlinami, jer ljeti nema dovoljno kiše. U tih stranah dobivaju vodu za natapanje iz bunara, izvora, potoka i rieka na razan način, kao što smo već gore spomenuli. Koliko se je tečajem stoljeća potrošilo, a i danas se troši za uzdržavanje konala (acequias), navodnjača i zaravanaka (graderias)! Pa ipak se to ne da izporediti s neizmjernimi žrtvami i troškom oko veličanstvenih vodogradnja, kojimi se voda, bud čitave rieke, bud iz umjetno izgradjenih orijaških sprema za vodu (pántanos) preko dalekih nepreglednih ravnica raztječe, pretvarajući ih u rajske poljane gotovo nevjerovatne plodnosti. To su tako zvane „huertas“ (vrtne poljane) ili arapski „vegas“, medju kojimi su na svjetskom glasu valencijska, murcijska i granadska vega kao umjetnička djela teženja i naplavljivanja, s kojimi se ne mogu mjeriti slične vodogradnje ostalih naroda. Neke tih vodogradnja, kao na pr. na teragonskoj ravni, potječu još iz rimskih vremena; većina ih je djelo Maura, koji su u tom savršeni vještaci bili, a neke su opet kasnije, pa i u najnovije doba izvedene. Gdje nema tekuće vode ili se ne može ni od kuda dovesti, rabi za natapanje polja voda iz bunara ili iz nakapnica (cisterne). Tu se voda vadi kotačem za crpenje (norias), koji obraća konjski vitao. I to je već izum Maura. U novije su doba izkopani mnogi arteski zdenci za natapanje polja. Umjetno natapani

krajevi zovu se „terrenos de regadia“ za razliku od ostalih plodnih priedjela, koje zovu „terrenos de secano“.

Osim žita najznamenitije su rastline u Španjolskoj vinova loza i uljika. Vinogradarstvom bila bi Španjolska prva zemlja u Evropi, da je svuda zasadjena loza, gdje bi mogla liepo uspievati, pak da se s vinom valjanije postupa. Danas je Španjolska četvrta evropska zemlja obiljem vina (preko 20 milijuna hl.). I ovdje je trsni ušenac mnogo štete nanio, imenito u Aragoniji. Loza uspieva po cieloj zemlji, a najviše se goji u sredomorskih pokrajinah u Cadizu i u Donjoj Aragoniji. Najviše izvodi vina Malaga, a najviše ga se izvozi iz Jeresa. U Španjolskoj nadalje vrlo mnogo suše groždje, čemu osobito prija podneblje. Sušenoga, sitnoga grožđjica se mnogo izvozi, a isto tako i svježega, stolnoga grožđja. Tim su se izvozom već mnogi krajevi obogatili. S proizvadjanjem ulja bila bi Španjolska i po kolikoći i po kakvoći lako prva medju južno-evropskimi zemljami, da se više njege posvećuje uljici i priugotavljanju ulja. Podno Sierre Morene od Andujara do blizu Kordove prostiru se čitave šume maslina, zapremajući više stotina četvornih kilometara. Na godinu se dobiva oko 2·5 milijuna hl. ulja, tako da Španjolska u tom daleko nadmašuje Italiju, te bi ju mogla i na svjetskom tržištu prestići, da bolje barata s uljem. Smokva, mandala i druge razne južne plodine uspievaju vrlo obilno, imenito u južnih pokrajinah. Spomenimo još dud navlastito na Sredozemnome moru, gdje je sielo svilarstvu, zatim sladorovu trstiku (sl. 9.), koju u novije vrieme u Malagi i Granadi mnogo goje. Slador iz ovih priedjela ravan je vrstnoćom sladoru iz zapadne Indije. I pamuk se na jugu goji. Poput drugih sredomorskih zemalja rade se i u Španjolskoj po dvie plodine u isto vrieme na istom tlu: vinova loza, uljika i dud sa pšenicom, ječmom i t. d. Još su običnije dvie plodine jedna za drugom. U Valenciji na pr. sije se mjeseca svibnja konoplja, a žanje se sredinom srpnja; zatim se sadi grah ili bob, koji koncem listopada dozrieva; na to u studenom posijana pšenica u lipnju iduće godine dozrieva, a onda se odmah sadi kukuruz, koji koncem listopada sazrije.

Šumarstvo je u Španjolskoj do novijega vremena bilo vrlo zanemareno. Šume zapremaju samo 5% svega površja, pa se s toga razne vrste drvo na veliko u zemlju uvozi. Jedino su znamenite u zemlji šume, zarasle plutkom, jer davaju žiteljem veliki prihod ne samo svojom korom, nego i likom, koji rabi za trieslovinu, kao i izvrstnim ugljenom, što no se dobiva od plutkova drveta.

*

Sl. 9. Kultura sladorove trstike u Andaluziji.

S t o č a r s t v o se dieli na dvoje: na sjeveru se goje kao u srednjoj Evropi goveda za meso, maslac i sir, a po ostaloj zemlji nadmašuje ovca i koza. Kao što je Stara Kastilija žitnica, tako se može Galicija i Asturija nazvati mesarom Španjolske. K tomu se odavle i u Englezku izvozi mnogo goveda i proizvoda govedarstva. Na središnjem visoravnju imade najviše ovaca i to ili putujućih, t. j. takvih, koje se ciele godine pod vedrim nebom hrane, te zbog toga putuju za travom iz jednoga kraja u drugi, ili se pak hrane u stajama. Navlastito su na glasu prave španjolske pasmine ovce-merinovke s finom vunom, dugom oko 40 cm. Čini se medjutim, da pravih merinovaka po malo već nestaje u zemlji. Vuna se najviše izvozi u Francuzku, Englezku i Zapadnu Indiju. Konjogojstvo je znatnije na sjeveru, a dalje k jugu uz koze raste sve više broj mazaga i magaraca, koje Spanjolci osobito njeguju, pa su s toga španjolski magarci u obće najbolji, što ih ima na svietu, te se mnogo u Francuzku izvoze. U obće se može reći, da španjolsko stočarstvo, pa i samo ovčarstvo i konjarstvo, koje nekoć bijaše daleko na glasu (kastilske merinovke i andaluzijski konji), danas nazaduje. I u tom zaostaje Španjolska iza ostalih evropskih država. Osebujna je vrsta španjolskoga stočarstva gojenje bikova za borbe, što nosi tamošnjim veleposjednikom, koji se tim bave na svojih imanjih, veliki dobitak. — Lov na divljač nije osobit, jer Španjolac ne voli lova, no tim je znamenitiji ribolov, od kojega mnogi primorci znatan prihod imadu.

Španjolska je klasična zemlja r u d o k o p l j a, pa i danas još medju prvimi, pače bezuvjetno prva s obzirom na raznovrstnost ruda, kojih ima počevši od zlata i srebra pa sve do soli, sumpora i kamenog ugljena. Tolika raznovrstnost ruda potječe od geologijske raznolikosti španjolskoga tla i od tektonskih prilika. Da su već Feničani počeli ovdje vaditi rude, a iza njih Rimljani i Arapi bavili se na veliko rudokopljem, razlog je, što su rudače oko središnjega visoravnja u okrajnih gorah, koje su lako s morske strane pristupne, te se može izkopano blago odmah krcati na ladje. Pristupačnost je dakle rudačami bogatih priedjela osobito prijala procvatu rudarstva; inače ne bi pače ni bakrene rude toliku znamenitost u narodnom gospodarstvu postigle, kao što ju danas imadu. No španjolsko rudokoplje, kakvo je danas, nedavnoga je podrietla. Iza odkrića naime Amerike poradi tamošnjega rudnoga blaga posve se je zapustilo rudokoplje u Španjolskoj, i tek onda, kad su Španjolci izgubili kolonije u novom svietu, sjetili su se opet svojih rudača. Rudarstvo je po tom u zemlji istom u našem vieku na novo

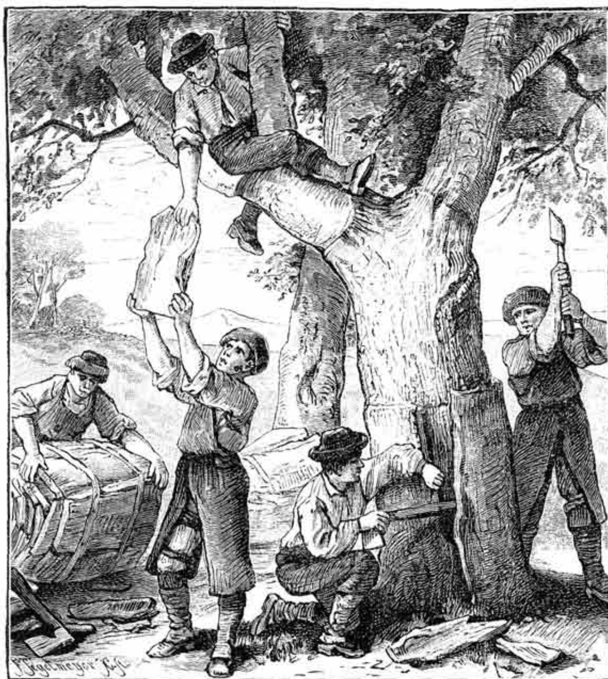
procvalo, ali ponajviše stranom pobudom i tudjimi glavnicami. Najvecu dakle korist od španjolskoga rudarstva imaju strani glavničari. Najviše se ove rude izkapaju: zlato, srebro, mjed, olovo, željezo, živa, kameni ugljen, sol i t. d. Vriednost španjolskoga rudokoplja nadilazila je već na godinu preko 80 milijuna forinti, a nije spala izpod 50 milijuna forinti. Iza ratarstva ima zemlja najveći prihod od rudarstva.

U cielom se dadu četiri rudarska područja razlikovati: sjeverno, kantabrijsko područje, gdje nadmašuje izkapanje željeza i kamenoga ugljena; južno-zapadno područje, Sierra Morena sa bakrom i živom; južno-iztočno područje sa srebrom i olovom i sjeverno-iztočno područje Katalonije s olovom i kamenim ugljenom. Izvrstna željeza ima po cieloj zemlji, ali poradi loših obćila i pomanjkanja goriva radi se s korišću jedino u primorju. Španjolska je navlastito na glasu vanrednim obiljem žive. Almadenski slojevi žive već su od prastarih vremena poznati. Rimljani su ovdje kopali rumenicu, koju su rabili jedino za ličilo. Arapi su kasnije počeli odavle dobivati živu i rabiti je u kovnoj industriji. Fuggeri imali su 120 godina u svojih ruku sve rudnike, te su tamo stekli vanredno bogatstvo. Prošloga je vieka u Almadenu obnovljeno rudokoplje, pak je danas u ruku kući Rotšildovoj. 1000 radnika neprestano je u poslu. Izkapanje mjedi takodjer je vrlo staro još od feničkih vremena, pa i danas u velike cvate u Rio Tinto i u Tharsisu. Nadalje ima u Španjolskoj u obilju koristnoga kamena i zemlje, navlastito kamena za gradju i najfinije vrste mramora. Zemlja je k tomu vanredno bogata rudnimi izvori (na 1073 mjesta). Već vrlo česta mjestna imena Alhama (arapski: kupke), Alhamilla, Baños, Caldos (toplice) Fuensanta svjedoče o množtvu rudnih izvora. S tektonskih razloga ima toplih izvora na andaluškom naboranom gorju, zatim osobito u katalonskom pogorju i u baskičkom području. Visoravnje je u obće siromašno ljekovitimi izvori u opreci prema okrajnim područjem. Archena u Murciji su najbolje polažene kupke u cieloj zemlji. Dakako da su rudna vrela još slabo uredjena i po tom nerazvijeno blago u zemlji. Kupke su većinom primitivne, za udobnost obćinstva malo se je doslije učinilo. Navlastito pomanjkanje obćila sprečava polazak i procvat kupališta. Na razašiljanje rudnih voda po zemlji, kao što je to u običaju po drugih kulturnih zemljah, do sada se je slabo i pomišljalo.

Španjolska obrtnost u obće u arapsko doba, pače još i u 16. stoljeću vrlo napredna, kasnije gotovo posve je propala, no u našem je stoljeću opet oživjela, navlastito u Kataloniji i u baskičkih pokrajinah poradi jakih voda. Ima i u drugih krajevih obrta, ali to je ponajviše najprimitivnije preradjivanje sirovina. I Andaluzija je obrtna zemlja, a Valencija se upire, da postane takvom. Nema sumnje, da bi Španjolska mogla malo drugčije procvasti industrijom, nego Italija, već s toga, što ima kamenoga ugljena, koji je k tomu zgodno po zemlji razasut. U istinu se u novije doba opaža po zemlji napredak u industriji. Žalibože da se i tu kao i kod rudarstva radi najviše tudjim nastojanjem i novcem, te najveći dobitak od toga ima strani sviet.

Uvoz potrebnih sirovina za industriju, navlastito pamuka, raste sve više. Željezarstvo se je liepo razvilo na više strana. Nadalje su znatne papirane, sapunare, k tomu se u zemlji preradjuje konoplja i lan, svila i sladorova trstika. Uza to je znamenito rezanje plutkove spužvaste kore (sl. 10.), koje se na godinu za 8—10 milijuna forinti izvozi. Napokon se u mnogih velikih tvornicah preradjuje izvrstan duhan, koji se dobiva iz kolonija.

Španjolska ima osobit položaj za trgovinu, da bude posred-

Sl. 10. Rezanje plutkove kore.

nicom prometu izmedju Evrope, navlastito sredomorskih zemalja i Afrike te velikoga diela Amerike. Pa ipak i za svoga najljepšega procvata slabo je ona vršila tu svoju ulogu. Iza toga je stala zemlja u svakom pogledu nazadovati, te je tek u najnovije vrieme izgradnjom željeznica postao sve živahniji promet izmedju unutrašnje zemlje i primorskih krajeva. Unutrašnji promet promiče u Španjolskoj, što pojedine pokrajine imadu posebne plodine i proizvode, te je nuždna

medjusobna izmjena i trgovina prirodnina i tvorina. Izvanjska je trgovina razmjerno slaba, te je većinom u ruku Francuza i Engleza. U novije doba znatno je veći izvoz, nego uvoz. Zemlja uvozi sirovine za industriju, kao: pamuk, kameni ugljen, drva, zatim strojeve, slador, sušene ribe, a izvozi ratarske plodine, navlastito vino, proizvode rudarstva, plutak, čepove od plutka i t. d. Francuzka i Englezka u najtjesnijih su trgovačkih odnosih sa Španjolskom i to po moru obći zemlja pače i s Francuzkom više nego po kopnu. Jedna trećina čitave španjolske izvanjske trgovine odpada na Francuzku. Napose izvozi Španjolska svoje vino gotovo samo u Francuzku. Španjolska je gospodarstveno na toliko ovisno o Francuzkoj, da je veći dio španjolskih željeznica gradjen francuzkim novcem i od francuzkih družtava, te je i španjolski državni dug uložen u Francuzkoj. Druga trećina izvanjske trgovine odpada na Englezku, a zatim tek $^1/_{14}$ na sjeverno-američke savezne države. Barcelona je prvi trgovački grad španjolski, te posreduje $^1/_4$ cjelokupne izvanjske trgovine. Iza Barcelone su najznamenitija tržišta Valencija, Bilbao, Huelva, Alicante, Cadiz i Santander. U samih španjolskih lukah nadmašuju na brodovih strane zastave, a izvan Španjolske vidiš češće španjolsku zastavu jedino do Marseilles-a, Havra i Londona, u zamorskih pak zemljah samo u španjolskih kolonijah. Navlastito se do sada s uspjehom trsi Španjolska, da zadrži u svojih ruku trgovinu sa svojimi kolonijami. Španjolska je trgovačka mornarica poradi maloga broja parobroda dosta slaba bila do najnovijega doba, gdje se opaža znatan napredak. Najznamenitije su škveri u Barceloni i Bilbao-u. Za unutrašnji promet važne su željeznice, kojih je već mnogo izgradjeno. Sa Baleari i Kanarskimi otoci spaja zemlju kabel (podmorski brzojav).

II.

Gradovi i mjesta.

Malen broj velegradova u Španjolskoj. — Značaj španjolskih gradova. — Razdioba španjolske kraljevine na 48 pokrajina. — Opis pojedinih gradova.

Zemlja, koja je tako riedko nastavana kao Španjolska, te se k tomu razpada na nebrojene osebujne krajeve, mora da je siromašna na velikih, svjetskih gradovih. Pa i broj, recimo povjestnički znamenitih mjesta nije osobito velik, dakako mislimo li na svjetsku, a ne na posebnu španjolsku povjestnicu. Po tom se vidi, da na pr. Španjolska u prvom redu poradi svoga smještaja i svjetskoga položaja nije ni iz daleka u obćoj povjestnici i u razvitku ljudske uljudbe tako znamenita, kao mnogo manja Italija. Tko poznaje Italiju, pa onda putuje Španjolskom, naići će doduše na mnoge nove i mjestimice zanimljive stvari, kao što je u svom putopisu vrlo liepo prikazao duhoviti de Amicis, ali će ipak u svakom pogledu biti razočaran. Dà, zemlja će mu se pričiniti ozbiljna, a gradovi drevno dostojanstveni, ali će pri tom po cieloj zemlji naći mnogo smrada i golotinje, a uza to će ga često napastovati prosjačenje i razbojničtvo.

Značaj španjolskih gradova vrlo je raznolik, makar da imade većina njih izgled starinski i donekle zapušten, što nam podaje tužnu sliku o tamošnjem blagostanju i napredku. Ta u glavnih gradovih nekih pokrajina ne samo da ne raste broj žitelja, već i pada. To ti najjasnije pokazuje oskudica novijih gradjevina, bez kojih dan danas ne možeš pomisliti većih gradova u našoj monarkiji ili pak u Francezkoj ili Njemačkoj. Uzke, krivudaste ulice s nevaljanim pločnikom, prazne kuće, razvaljeni čitavi dielovi gradski i vrtovi unutar starih gradskih zidina značajne su crte španjolskih gradova, i to ne samo onih, koji su danas udaljeni od glavnoga prometnoga druma, dakle iz ruke, već i za Toledo, Kordovu i Zaragozu, a da ni ne spominjemo Salamanku, Plasenciju i m. dr. Loša gradja, razna ilovača, od koje su navlastito

naselja na visokih ravnicah gradjena, pretežno siva zemljasta boja, koja veliki dio godine zemlju pokriva, tužna okolina, nečistoća, smrad, siromaštvo i golotinja: sve to prikazuje španjolska mjesta još u bjednijem razsulu, nego su u istinu. Sredovječne zidine opasuju još i danas većinu mjesta, jer se nije sililo, da ih se razvali; te su zidine dapače tamošnjim žiteljem sve do danas dobro došle za raznih ustanaka. S toga

Sl. 11. Cigani u špiljah kod Granade.

su mnoga takova mjesta ne samo vrlo slikovita izgleda, nego i povjestnički zanimljiva kao uzori sredovječnoga ratnoga graditeljstva na p. Avila, Teruel, Toledo i t. d. Stari rimski gradovi, opasani još i danas golemimi utvrdami, pripadaju sada posve mrtvim krajevom Španjolske. Mnogo su znamenitiji i mnogobrojniji gradjevni spomenici iz arapskoga doba „alkazari" i utvrdjeni dvorovi, koji su se sačuvali k sjeveru

do Nove Kastilije i Aragonije, te zbog visoka položaja podavaju osobiti izgled gradovom. U Andaluziji ostatak su Maura gradske kuće sa tako zvanimi „Patios", t. j. gradjevine na četiri ugla s unutrašnjimi dvorišti, koja opasuju hodnici od stupova, a u njihovoj je sredini bujnim rašćem obrastao zdenac hladne vode sa vodoskoci. I veličajni zidovi sa kruništem i mnogimi tornjevi u Sevilli i drugdje potječu iz arapskoga doba. Kršćansko je zatim doba k spomenutim oblikom gradova dodalo veliki broj neobično prostranih samostanskih palača i vanredno golemih crkava, od kojih idu neke poradi svoga sjaja, veličine i sloga medju najveličanstvenija djela graditeljstva. Novovjeki, no pri tom ipak još uviek španjolski značaj imaju samo oni gradovi, koji su dionici novijega kulturnoga pokreta; ti su gradovi većinom na periferiji zemlje, kao Barcelona, Bilbao, San Sebastian, a od unutrašnjih gradova u većoj mjeri jedini Madrid. Spomenuti gradovi rastu dosta naglo. Tu ćeš naći prostranih novih ulica sa krasnimi gradjevinami. Gotovo u svih vidiš široke drvorede uz cestu, prije obično sa mnogostrukim redom jablana (alamos, odatle zvani „Alamedos"), često visoka položaja na zaravancih s dalekim vidikom. U naše su doba jablani gotovo zvuda izmienjeni briestom i platanom zbog bolje sjene, što je prava nužda za tamošnju klimu. Izuzev Galiciju ne ćeš naći nešto znatnijega grada — pa bio on ma kako malen, ma da i nema sredstva za tako nuždna obrazovališta i škole — da ne bi imao cirkus za borbe s bikovi (Plaza de Toros). Ti su cirkusi prava obilježja španjolskih gradova. Osim navedenih zajedničkih biljega imadu pojedini španjolski gradovi svojih posebnih značajnih crta.

Sastav tla španjolskoga je uzrokom, da su u raznih krajevih zemlje, gdje je vrlo suha klima, nastala mnoga sela u špiljah. Najveća su i najmnogobrojnija takova sela u pokrajini Almeriji, gdje živi do 15.000 stanovnika u špiljah. Na južnom podanku gore Sierra de las Estancias u okolišu Taberna ima špiljnih sela u potopnih gromačah, druga opet, kao veliko selo Purnllena, stoje kod Guadixa, zatim kod Granade (sl. 11.), a ima ih pače i u Novoj Kastiliji. U tih špiljah stanuju izključivo cigani, kojim je na čelu poglavica. Oni se razumiju u otimačinu i prevaru. Inače su medju sobom vrlo veseli, te za zabavu ili za novac izvode divlje plesove uz pratnju gitare ili tamburina, kao što nam to prikazuje slika 12.: Ples cigana.

Španjolska se (s Baleari) dieli na 48 pokrajina razne veličine. Ova razdioba na pokrajine, koje se po svojih najvećih gradovih zovu, skroz je samovoljna, jer se pri tom nije pazilo ni na zemljopisne, ni

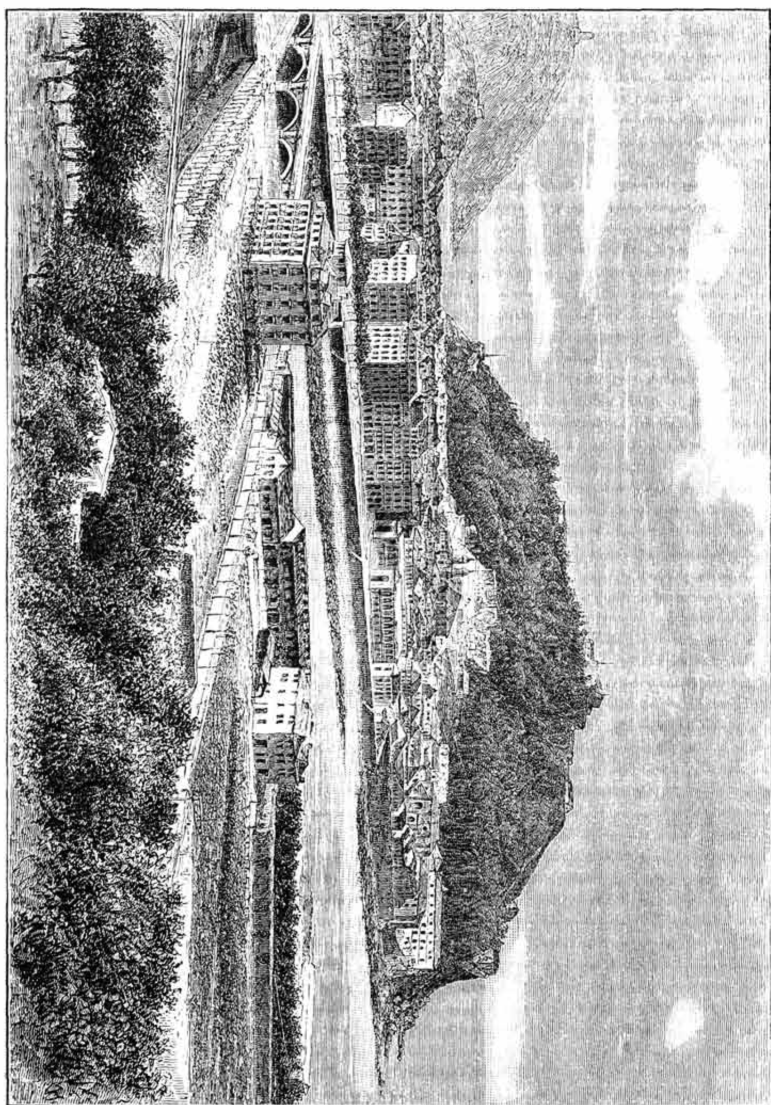

Sl. 12. Ples cigana.

na gospodarstvene prilike, a ni na povjestničku suvislost pojedinih predjela. Najveći gradovi su po tom gotovo svi ujedno i glavni pokrajinski gradovi, te im odatle i potječe današnja njihova znamenitost. Dakako da ima i vrlo malenih glavnih gradova prema slaboj napučenosti koje pokrajine. Tako na pr. Soria ima samo oko 6000 stanovnika, a osim toga su još 4 glavna pokrajinska grada izpod 10.000 duša, jer nema u obće većega mjesta u onih pokrajinah.

U pirenejsko-kantabrijskom području, uključivo sa brdovitom Galicijom, ima više znatnih gradova poradi važnoga prometnoga smještaja, jakoga obrta i vrlo naprednoga ratarstva. U unutrašnjoj su zemlji na plodnoj ravni Pamplona i Vitorija, svaki grad sa 25.000 stanov., vrlo znameniti poradi visoka i učvršćena položaja, gospodujući nad cestami, što vode u Francuzku. Zbog svoje strategičke važnosti i prema tomu čestih stradanja u ratu imaju oba grada novije lice. Na ravnici pred Vitorijom bila se godine 1813. odlučna bitka, u kojoj je francuzka vojska hametom bila potučena od združenih Španjolaca i Engleza pod Welingtonom. Tom se je pobjedom izbavila Španjolska izpod vlasti Francuzke. I obrtna Tolosa na glavnom je drumu za Francuzku, s kojom posreduju suhozemski promet medjašnji gradovi Irun i Fuenterrabia na rieci Bidassoa, dok San Sebastian (23.000 st.) obći sa Francuzkom po moru. San Sebastian su godine 1813. Englezi posve razorili i počinili tom zgodom strahovite okrutnosti. Razorenje toga grada poredjuju neki povjestnici sa razorenjem Magdeburga (g. 1631.) za tridesetgodišnjega rata. Na to bude grad na novo vrlo liepo izgradjen (sl. 13.), te je danas imenito na glasu kano pomorsko kupalište („španjolski Biarritz"). K zapadu nedaleko od grada je draga „los Pasages", rek bi usred suhe zemlje smješten basen (3750 m. dug i 600 m. širok), visokimi primorskimi gorami zaštićen protiv oluja, kao što nam kaže slika 14. Pošto je ta izvrstna luka težko pristupna poradi zamuljena plitka ulaza, polaze ju vrlo riedko oveći brodovi. Mnogo je znamenitiji grad Bilbao (baskički *Ibairabel*, 35.000 st.), koji već poznajemo kao izvrstnu luku. Bilbao vrlo liepo napreduje koje kao razvozište rudača iz izokolnih rudnika, koje opet kao vrlo obrtno mjesto. Grad se stere vrlo slikovito uzkom i dugačkom dolinom rieke Nerviona tako, da ga ne vidiš, dok nisi u nj ušao; za karlističkih ratova mnogo je trpio. Bilbao je najveći grad u zemlji Baska, ali posve španjolski grad. I Santander (43.000 st.) smo već spomenuli kao sjevernu i najbližu Kastiliji luku. Oviedo (36.000 st.), glavni grad

Asturije, svojim je položajem usred kredine korutine prirodno raz-križje dalekoga okružja. Grad ima plodnu okolicu, a zbog blizih maj-dana željeza i ugljena vrlo je obrtan i pun povjestničkih spominjaja

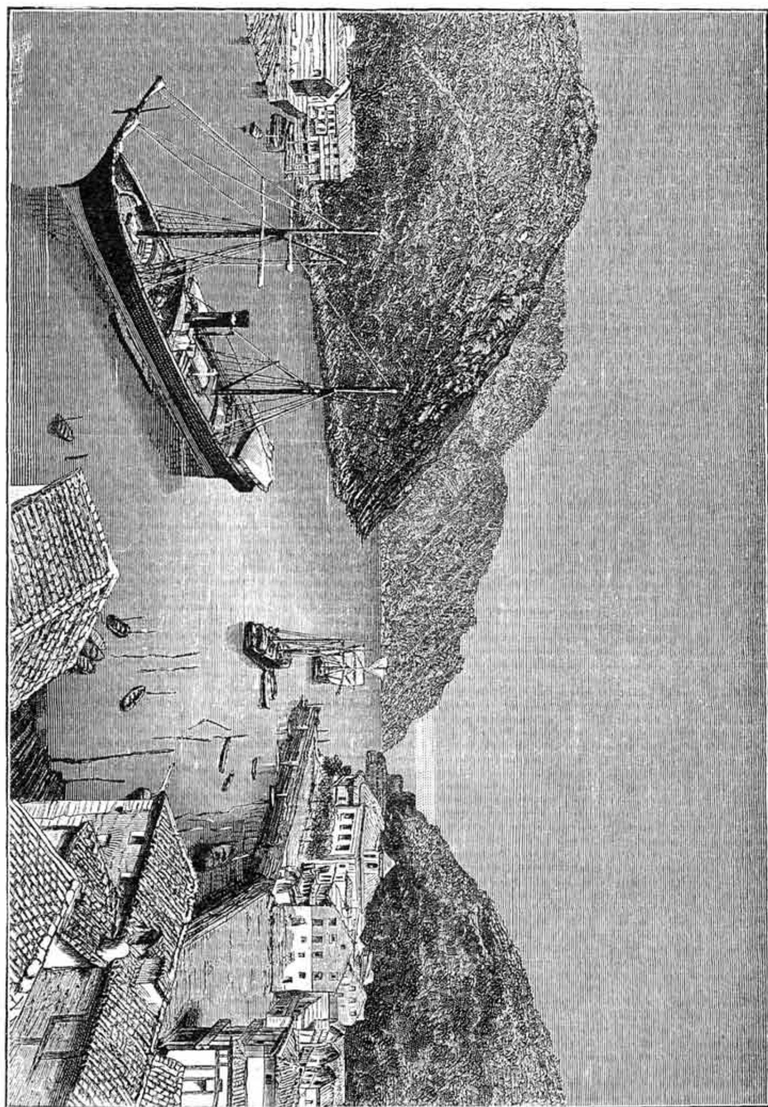
Sl. 13. San Sebastian.

kao nekadašnja priestoljnica kraljevine Leon. Njegova luka Gijon (25.000 st.) procvala je takodjer s asturskim rudokopljem.

Galicija je bogata srednje veličine gradovi. Već smo opisujući obale spomenuli gradove La Coruña (35.000 st.) i Ferrol (22.000 st.). I ogromne luke korunske krenula je g. 1588. nepobjediva armada Filipa II. na Englezku. Svjetionik korunski (sl. 15.), nazivan Herkulov toranj, potječe po mnienju nekih iz vremena cara Trajana. El Ferrol je vanredno jaka bojna luka s ogromnim arsenalom. Pontevedra (20.000 st.) i Vigo znatni su ribarski gradovi na zapadnoj obali, oba u prekrasnoj okolici. Vigo (vidi gore sliku 1.) je u novije vrieme znamenita stanica za englezke i francuzke brodove, koji plove u Zapadnu Indiju i južnu Ameriku. K tomu je na glasu kao najzdraviji i najjeftiniji grad španjolski. Pošto se Galicija na široko polaže prema Atlantskom oceanu, razviše se tu u području rieke Minha, oslanjajući se na tople izvore, gradovi Lugo (20.000 st., Lucus Augusti) i Orense (Aquae Originis, 14.000 st.). Oba su grada još rimskoga podrietla. Lugo je središte plodnoga, vrlo gusto nastavanoga kraja, a Orense usred divljega i slabo prohodnoga gorskoga okružja, gospoduje nad putem, koji ide k moru dolinom Minha. Santiago de Compostella (25.000 st.), stari glavni grad Galicije na visokoj ravni, opasan okrajnimi gorami. Tu se u veličajnoj stolnoj crkvi iz 11. stoljeća, koja je gradjena u najčišćem gotskom slogu, čuvaju ostatci apostola Jakova. U predjašnje vrieme vriedilo je ovamo poći na oproštenje, kao da si pošao u svetu zemlju. Svaki proštenjar dobio bi izkaznicu (compostella), odatle i pridjevak gradu. I danas hrli onamo godimice na stotine tisuća pobožnih putnika. Sveučilište se u Santiagu mnogo polazi. Grad je dosta zgodna položaja nedaleko mora na znamenitom drumu, koji vodi iz La Coruñe k jugu.

Na osrednjem visoravnju u Staroj Kastiliji onamo su okrajni gradovi Burgos, Leon i Astorga, a ovamo Salamanca, Avila i Segovia. Ovi gradovi posreduju promet sa susjednimi krajevi, pak su im položaj tako rekavši označile prevale, što no vode preko gorskih prievoja. S toga su i strategički često bili vrlo znameniti na pr. Burgos, Astorga i Leon u ruku Arapa protiv kršćanskih gorana na sjeveru; Burgos još danas znamenit za obranu protiv neprijatelja, koji bi navalio iz Francuzke, s toga tvrdjava (bitka god. 1808.); Salamanka, Avila i Segovia protiv Arapa u ono vrieme, kad im je Stara Kastilija s nova bila oteta. Avila je jošte i danas uzor tadašnjega umjetnoga utvrdjivanja. Burgos (30.000 st.) na brežuljku od krede vrlo slikovita izgleda (851 m. nad morem) sa starimi zidinami i tornjevi ima povrh toga osobito zgodan smještaj na jedinoj

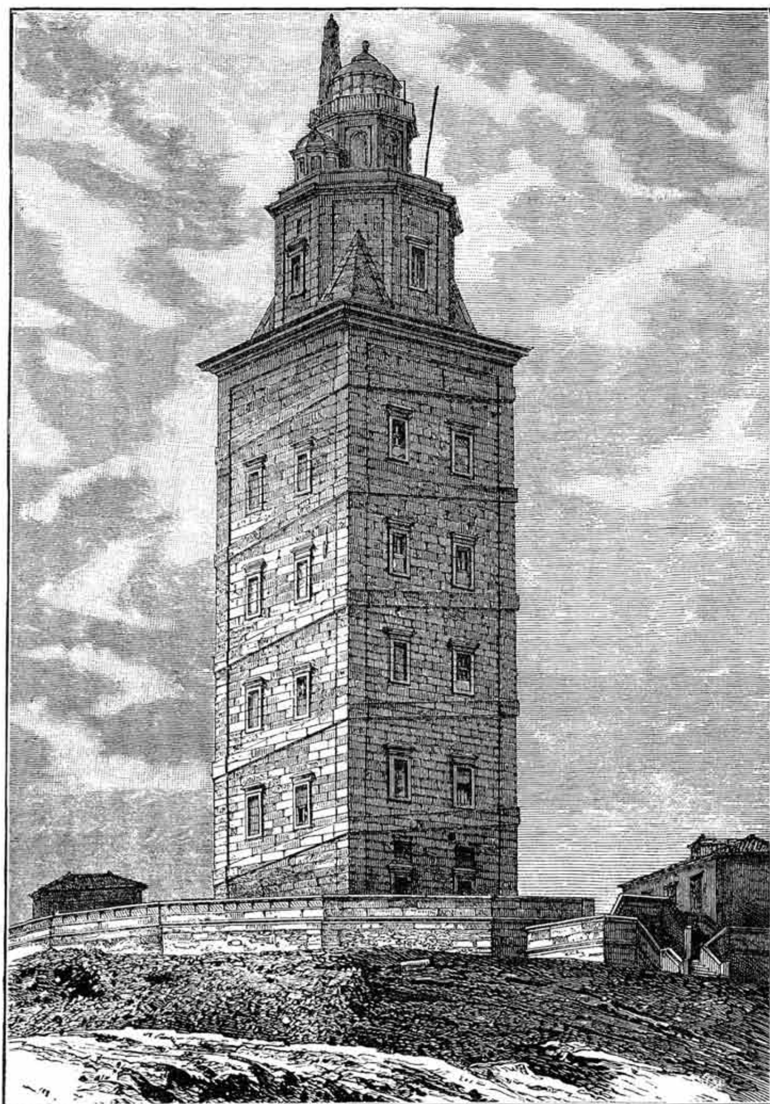
prometnoj liniji, koja ide s obiju Kastilija prema zemlji Baska i Francuzkoj. Zbog izokolnih ugljenika razvila se je liepo industrija, tako da

Sl. 14. Ulaz u dragu »los Pasages«.

Burgos, premda je pun gradjevina iz onoga doba, kad je bila priestoljnica Stare Kastilije, u novije vrieme dobiva moderno lice. Od starijih je

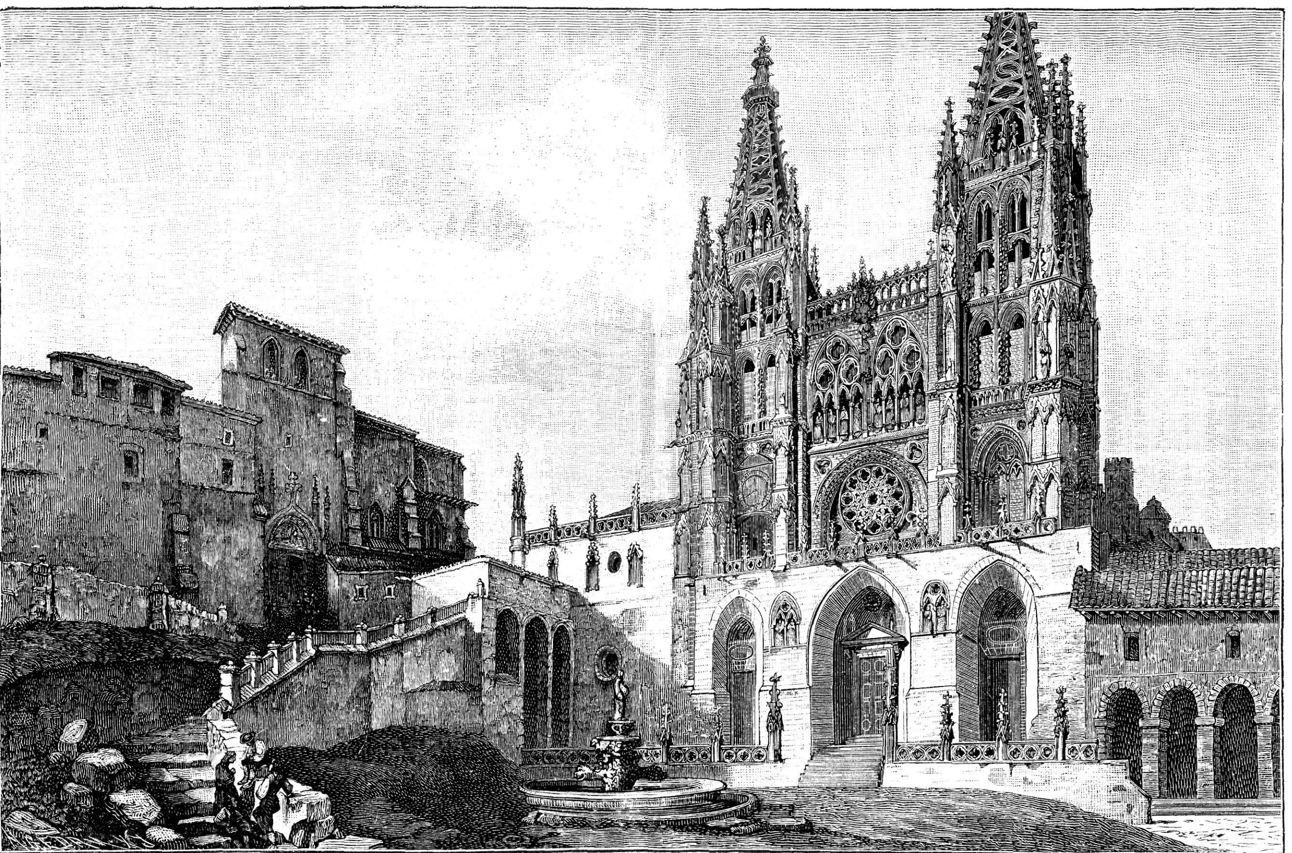
gradjevina na svjetskom glasu ogromna stolna crkva u čistom, plemenitom slogu gotskom iz 13. stoljeća. Naša slika (sl. 16.) prikazuje pročelje te crkve sa dva prekrasna visoka tornja u obliku probušenih

Sl. 15. Herkulov toranj.

piramida. Leon (12.000 st.) razlikuje se od većine gradova Stare Kastilije svojim pojasom srednjo-evropskih voćnjaka, koji tvore rieke Bernesga i Torio, što se ondje sastavljaju. Odkad je Leon prestao biti priestolnicom, znatno je bio nazadovao, ali u naše vrieme poradi blizih ugljenika i kano željezničko razkrižje opet se diže. Tako je i sa Salamancom (17.000 st.), koja se stere na Tormesu usred golemoga jednoličnoga pšeničišta (807 m. nad morem). Kano sielo sveučilišta bijaše Salamanca od davnine slavna, o čem i danas svjedoče stare zidine, nebrojene crkve i palače. Ta samih samostana bilo je u tom gradu 30. S propadanjem sveučilišta propao je i grad, koji inače ni nema u sebi životne snage. Broj žitelja i danas sve više pada. Nekoć je polazilo do 8.000 djaka to sveučilište, a danas ih ima jedva 500. I Avila i Segovia (11.000 st.) mrtvi su gradovi bez ikakva napredka. Nasuprot je Bejar (12.000 st.), u prijatnom gorskom predjelu (965 m. visoko), bogat starimi gradjevinami, i danas još imućan trgovački i obrtni grad, koristujuć se vodenimi silami iz gorja i svojim položajem na jedinoj cesti i željeznici, koja zapadnu Staru Kastiliju spaja s Estremadurom. Hidrografijsko i gotovo geometrijsko je središte Duerove kotline Valladolid (54.000 st.), stjecište nebrojenih drumova. Dugo vremena glavni grad Stare Kastilije i Španjolske u obće, bogat i znamenit gradjevinami, ipak poradi mnogih požara nema grad starinski izgled, već se sve više poljepšava novimi zgradami. U Valladolidu se rodio Filip II., a umro Kolumbo. Tu je bilo neko vrieme glavno sielo „inquizicije“. Danas cvate u gradu industrija i trgovina. Poradi arkivalskoga blaga znamenita Simanca (za Rimljana Septimanca) na goletnoj stieni, zatim Medina del Campo, priestoljnica kraljice Izabele, mrtvi su gradovi; a i Medina de Rioseco, makar da je na razkrižju željeznica, sve više propada. Manje središnji položaj, nego spomenuti gradovi, ali zato ipak zgodan hidrografijski smještaj ima Palencia („Pallantia“), stari grad još od rimskih vremena. Danas je razkrižje željezničko i skladište za žitak i vunu iz ciele okolice; k tomu i žitelji preradjuju mnogo vune za proste vunenine i pokrivače (mantes). Medju mostnimi gradovi na Dueru znamenita je samo Zamora (15.000 st.), jer je tamo preko rieke zgodan prielaz prije njezina ulaza u uzku dolinu, te po tom posreduje Zamora promet iz kotline Duerove k sjevernoj Portugalskoj i Galiciji.

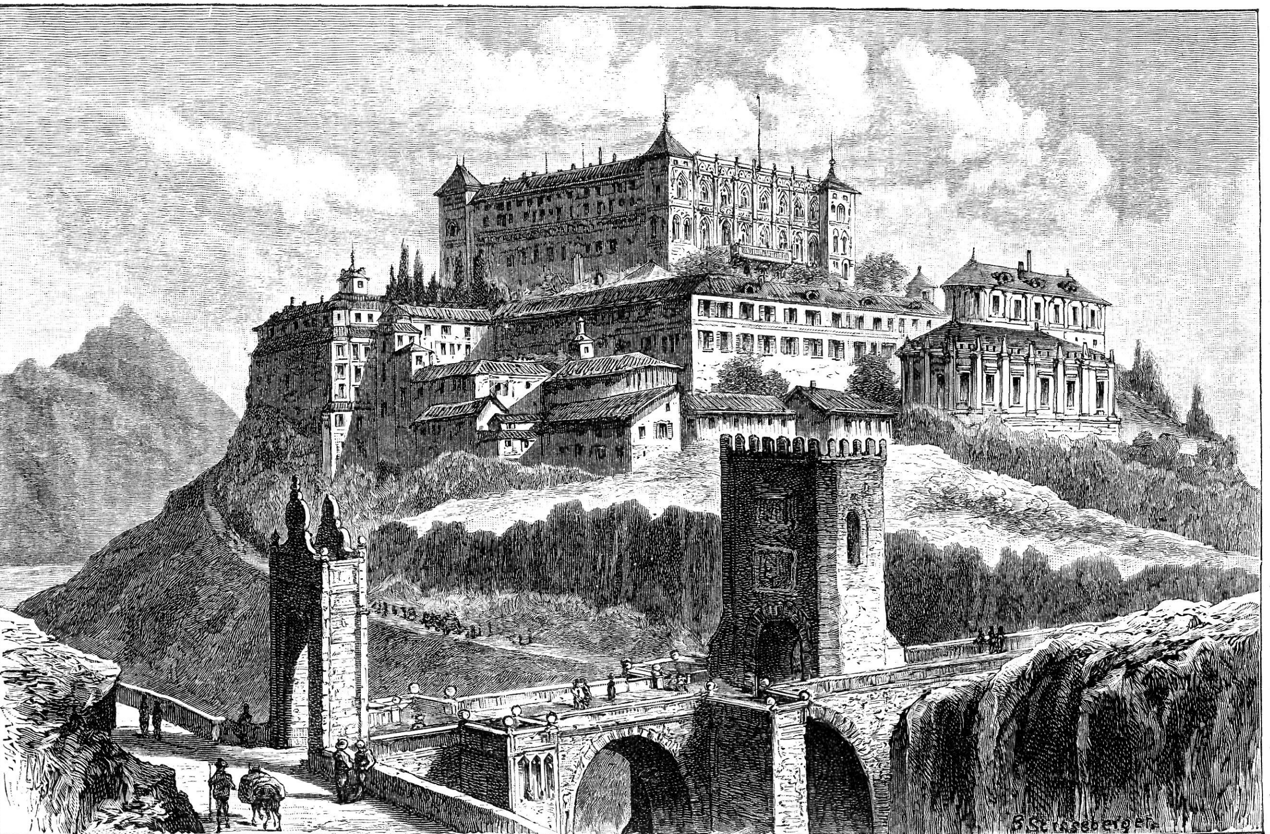
U Novoj Kastiliji znameniti su doduše okrajni gradovi, no i gradovi u malenoj i uzkoj Tajovoj dolini vrlo su važni poradi svoga izvrstnoga središnjega položaja prema cielomu poluotoku. To vriedi

Sl. 16. Stolna crkva u Burgosu.

imenito za Toledo i Madrid. T o l e d o (sl. 17.) je za pravo stara priestoljnica Španjolske i predšastnica Madrida. Uza središnji položaj prema cielomu poluotoku i prema kotlini Tajovoj ima Toledo od prirode učvršćen smještaj, da mu nema para u kotlini Tajovoj, a k tomu vrlo plodno i u opreci prema Madridu vrlo dobro teženo izokolno tlo. Vino i ulje rodi u okolici Toleda obilno, a priedjel oko Illesca i okoliš Sagre, sjevero-iztočno od Toleda, jako je rodan žitom. Jedino k jugu od Toleda pusti je gorski priedjel. Grad se izpinje na granitnoj glavici, koju rieka, vijugajući se u dubokom prosjelom koritu, poluotočno opasuje, tako da je lak pristup do grada jedino uzkom suhom zemljom. Toledo, već u predrimsko doba znamenit grad, postade još znamenitijim u rimsko („Toletum") i gotsko vrieme, kad je bio glavni grad ciele Španjolske. I u mauričko doba bilo je u Toledu sielo jedne udjelne kneževine, a zatim priestolnica kršćanske Španjolske, u kojoj je još i Karlo I. (V.) stolovao. Najljepše je procvao Toledo u 14. stoljeću za kastilskih kraljeva, kad je brojio 200.000 stanovnika. Pošto je medjutim priestolnica premještena bila u Madrid, a zatim Španjolska u obće stala propadati, nazadovao je sve više i Toledo, tako da danas broji kakih 20.000 žitelja. Nekoć je cvala u Toledu industrija na veliko, navlastito je bilo na glasu tkanje vune i svile i izradba svilom i zlatom protkanih lataka. O svem tom ima danas malo tragova, jedino je još znamenita staroslavna tvornica oružja, pa su toledski mačevi i danas na glasu. Toledo je čudna i svoje vrste izgleda i pravo čudo graditeljstva zbog svojih visokim tornjevom sličnih gradskih zidina, poradi balvanaste kocke Alkazara, nebrojenih crkava i tornjeva i zbog kuća, koje se izpinju po obroncih. Unutrašnjost grada sa svojimi uzkimi i strmimi ulicami, starimi propalimi kućami, nebrojenimi ruševinami i siromašnimi žitelji podaje tako kukavnu sliku pustoši i propadanja, kakove su pače i u Španjolskoj riedke.

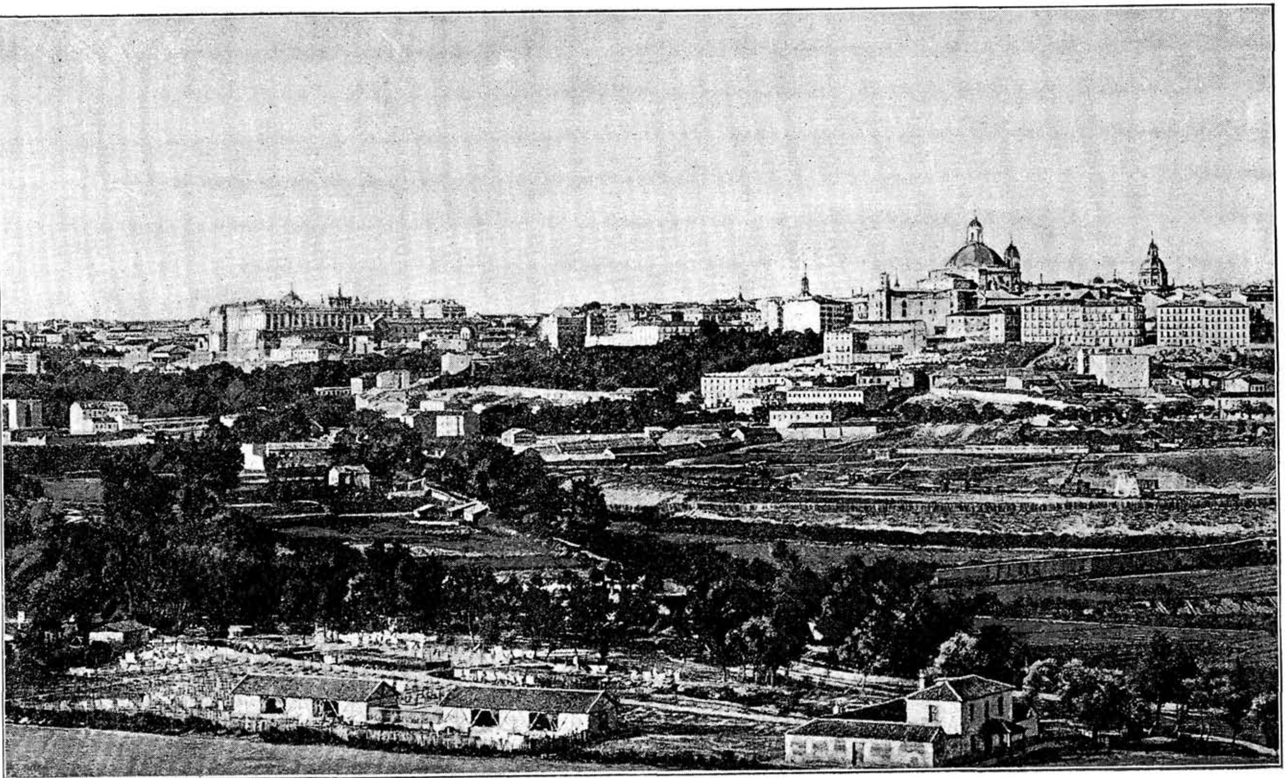
Sa Toledom ima zajedno Madrid približno središnji položaj, ali nije prirodno tako učvršćen, pak mu manjka velika rieka. Madrid je od vremena Filipa II. glavni grad i priestoljnica španjolskoga kraljevstva s naslovom „villa coronada". Madrid stoji gotovo u sredini zemlje 650 m. visoko (Plaza mayor 655 m.), te je iza Cetinja najviša priestoljnica u Evropi. Grad se stere na lievoj obali Manzanaresa, malene rieke, na mnogih plosnih brežuljcih od pješčanika i sadre usred daleke brežuljaste, slabo plodne visoke ravni. K sjeveru stere se oko 50 km. udaljeno Guadarama-gorje, koje s proljeća, dok su mu vrhunci pokriti sniegom, podaje Madridu izgled alpskoga grada. Unutrašnji grad, koji

Sl. 17. Toledo.

je bio do nedavna okružen nizkim zidom sa 16 tornjeva, naliči na nepravilni četverokut. Pravih predgradja nije u predjašnje vrieme ni bilo, već samo pred gradskimi zidovi čitav niz gostionica i kramarija. Danas ima Madrid mnogo predgradja („barrios"), od kojih su neka prekrasno izgradjena, puna palača s elegantnimi balkoni, plosnimi krovovi, šetališti, zabavišti, vodoskoci i t. d. Taj procvat Madrida ne potječe toliko od razvitka željeznica, koliko od Izabelina konala, koji je godine 1859. dogradjen. Ovim konalom dovodi se u grad izvrstna voda iz Lozoya-rieke, koja izvire na Guadarama-gorju. Dok je prije Madrid stradavao poradi nedostatka pitke vode, dobio je ovim konalom osobito dobru vodu, kakvu ima riedko koji velegrad evropski. Konao je dug do 70 km., a stajao je oko 60 milijuna forinti, te je prava blagodat za zdravstvene prilike madridske. Razširenjem grada (ensauche) vrlo je u posljednje vrieme naraslo žiteljstvo; dok je naime prije 30 godina brojio Madrid samo oko 200.000 žitelja, broji danas pol milijuna duša.

Makar da je Madrid veoma star grad, ipak ima izuzev najstariji dio grada izmedju kraljevskoga dvora i Toledo-ceste, posve moderni izgled. Današnji je Madrid bez sumnje jedan od najljepših modernih gradova (sl. 18.). Navlastito kad si došao sa južnoga kolodvora preko čuvenoga „Prada" širokom Alkala-ulicom sa samimi palačami, s koje se straga otvara divna perspektiva na veličajna Alcala-vrata, a iza ovih na drvored Buen Retira, a zatim k Puerti de Sol, tako je veličajan i neodoljiv utisak, da bi mislio, da si u svjetskom gradu prvoga reda. Puerta de Sol, usred unutrašnjega grada bijaše još godine 1850. nepravilno gradjen i neznatan trg, a danas, okružen veličajnimi palačami, ogromna je pačetvorina, sa koje se poput zraka razilazi osam glavnih madridskih ulica. Na tom su trgu prvi hôteli, najljepši dućani, najsjajnije kavane, tako krasno i razkošno urešene, da im nema premca ni u Parizu. Puerta de Sol je srce Madridu; tu se sastaju svi tramway-i, tu je ročište svih gizdelina i uličnjaka, kojih ima ovdje više, nego u ikojem gradu na svietu; tu je sastajalište vodjâ i pouzdanika političkih stranaka, koje tu snuju svoje osnove i vode razprave, pak je s toga taj trg ujedno i izlazište svih „pronunciamenta" i političkih prevrata. Još su ljepši trgovi Plaza Mayor i Plaza del Oriente pred iztočnim pročeljem kraljevske palače (palazio real). Ova je palača svojom veličinom i svojim položajem najveličajnija zgrada madridska, sagradjena za Filipa V. u stilu renaissance. Diže se smjelo i ponosno na brežuljku nad dolinom Manzanaresa, tvoreći pravilni če-

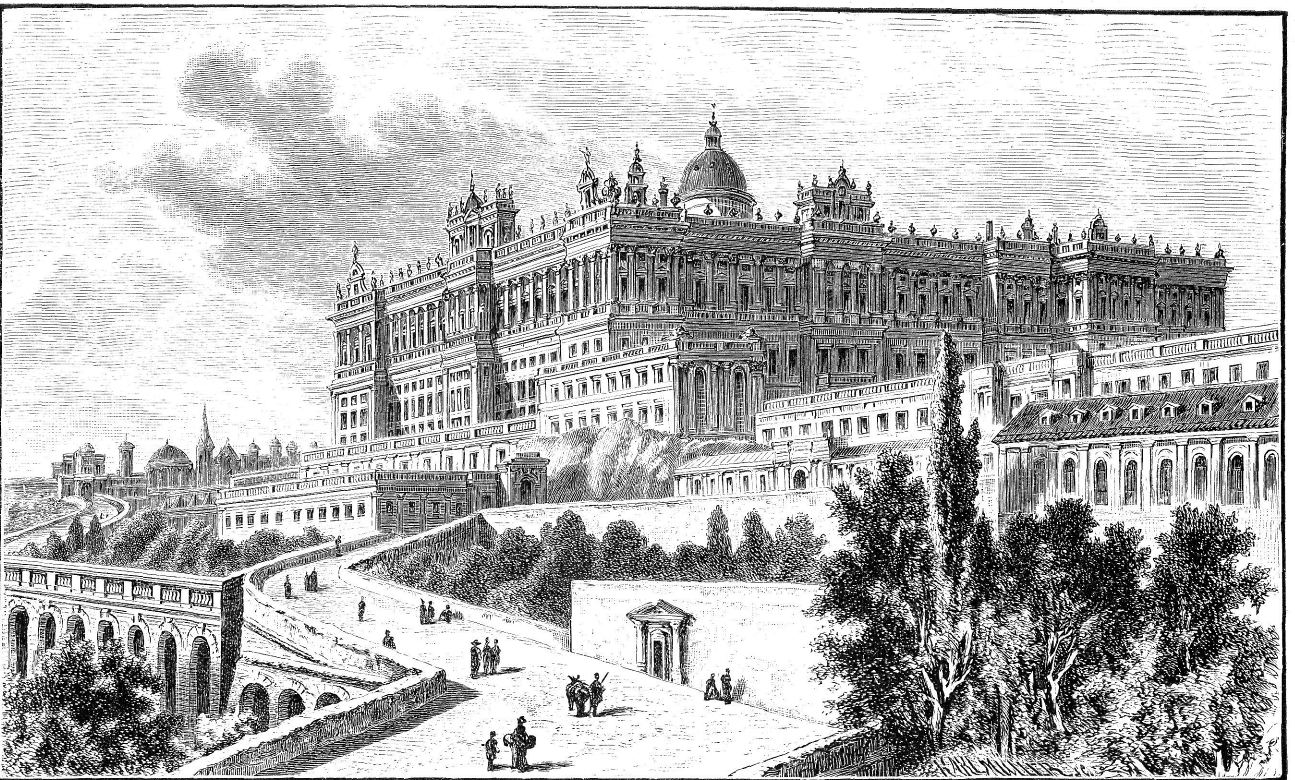

Sl. 18. Madrid.

tverokut. Ma da i nije ta palača umjetnički dotjerana, to ipak svojom veličinom i unutrašnjim divnim sjajem nadkriljuje većinu evropskih kraljevskih dvorova (sl. 19.). — Najljepši su ures Madridu šetališta i vrtovi. Tako je na svjetskom glasu na iztočnom kraju unutrašnjega grada $^3/_4$ sata dugi Prado, gdje se svaki dan poslije podne odličniji sviet priestoljnice sastaje. Prekrasni drvoredi od briesta i drugoga drveća, veličajni mramorni vodoskoki, ukusne gospodske klupe, osobito liepi paviljoni i šatori za okrepu ukrasuju tu divnu promenadu, kojom ide tako širok put, da je mjesta za pet uzporednih kočija. Dalje k iztoku stere se botanički vrt, koji se, bogat raznolikim, imenito eksotičkim rašćem, na zaravanke popinje, a do njega je na brežuljku uzorni astronomijski i metereologijski zavod. Madrid je bogat muzeji i drugimi zavodi za znanost i umjetnost. Navlastito je na glasu „museo del Prado“, kraljevska galerija slika i skulpturnih umjetnina. Ova galerija ide medju najbogatije i najbolje uredjene zbirke slika na svietu. Navlastito ima tu veliki broj slika prvih španjolskih slikara: Velasqueza („orao medju umjetnici“) i „angjeoskoga“ Murilla, Ribere i mn. dr. I zbirke historijske i etnografijske, imenito o novom svietu, vrlo su bogate.

Po svemu, što smo do sada spomenuli, mogao bi Madrid sa svojimi modernimi i veličajnimi zgradami, sjajnimi dućani i kavanami pa ukusnimi šetališti i bogatimi zbirkami stajati u južnoj Francuzkoj ili u Italiji upravo kao i u Španjolskoj, jer i sam promet u glavnih ulicah i trgovinah, gdje vidiš samo francuzku svjetsku nošnju, ne opominje te ni malo na Španjolsku.

Drugačiju ćeš medjutim sliku dobiti o Madridu, skreneš li u pokrajne ulice, pučke gradske priedjele, ili obidješ li rano u jutro grad ili pak prošećeš li se oko pet sati poslije podne Pradom ili podješ li Alkala-ulicom iza svršene borbe sa bikovi. Tada ćeš vidjeti, da nisi u kosmopolitskom, svjetskom, nego u pravom španjolskom gradu i da je Madrid, gdje se roče i sastaju svi španjolski pokrajinci, u istinu glava te zemlje. Pravi se je pučki život razvio poimence u Toledo-ulici, po susjednih trgovih i u izokolnih gradskih predjelih t. j. u najstarijem dielu grada, gdje je čitava smjesa krivudastih i uzkih ulica i uličica. Tu ima još kuća, koje su gradjene na stari kastilski način, naime poput trešnica s nadgradjenimi balkoni (shodovi); tu se još u uzkih ulicah kao u južno-španjolskih gradovih ljeti razapinju preko ulice od jedne kuće do druge šatori protiv sunčane žarine; tu rade postolari i ostali obrtnici pred kućom; navlastito se brijački zanat obavlja na ulici. — Rano u zoru dolaze u grad čitave karavane nakićenih mazaga i magaraca s težkimi tovari ili pak po dva upregnuta vola u dvokolice, dovozeći prirodnine s polja i vrtova na trg; prate ih jašući seljaci, odjeveni u slikovita narodna odiela. Na to se razvija na trgovih živahni promet i bučni život. Uz buku prodavača i novinarskih pomoć-

Sl. 19. Kraljevska palača u Madridu.

nika, koji svoju robu i novine u sav glas vičući nude na prodaju, čuje se jednoglasni kriešteći piev uličnih pjevača, ponajviše fantastično obučenih cigana, koji uz gitaru pripievaju sad čudne zgode, sad opet strašna ubojstva. Odkad je dogradjen vodovod, riedki su sada prodavači vode (aquadores), koji su nekoć nosili sami na ledjih vodu u velikih zemljanih vrčevih ili bi pak vrčeve natovarili na magarce (sl. 20.). Ipak imade još na tisuće u Madridu tako zvanih „gallegos", koji služe u priestoljnici kao trhonoše, služnici, čistitelji cipela, vratari, sluge i t. d. Poslije podne se je posve drugačiji život razvio u glavnih ulicah, koje vode u Prado i u središte grada. Tu vidiš u vrevi uz obična najmljena kola sjajne kočije sa konji plemenite pasmine u prekrasnih hamovih, kočijaše i sluge bogato odjevene, malene i velike sa strana otvorene omnibuse, koje vuku dvie do osam mazaga, nakićenih po glavi i vratu vrpcami od crvene vune; po širokom pak pločniku nebrojena vreva ljudi, u kojoj ti se svaki čas zabliešti po koje sjajno vojničko ili pak narodno odielo iz raznih pokrajina kraljevstva. „Najzanimljiviji i najosobitiji je život u Pradu za vrieme korza ili velike promenade, kad i dvor prisustvuje, navlastito u nedjelju ili na svetke. Toliki sjaj i razkoš, što ga tom zgodom plemstvo i bogataši razvijaju, ne vidiš kod korza u Beču, pa ni u Parizu. Običnih kola tu ni ne vidiš, već samo sjajne ekvipaže. Konje jedino plemenite pasmine počevši od elegantnih kolica s jednim konjem, kojim upravlja sam vlastnik, do četveroprežnih svečanih kočija velikaša, koja prati po jedan ili više jahalaca, a sa povišena kočijaševa sjedala spušta se na obje strane fino sukno s uvezenim grbom. Kočijaši i lakaji visokoga plemstva većinom su odjeveni u rokoko-livreje, no opaža se i narodnih, staro-španjolskih nošnja. Pod večer, kad već tisuće plinskih svjetiljaka sjenate drvorede bajno razsvjetljuju, kreće se obično po pet redova kočija jedna uz drugu i to po tri ovamo, a po dvie onamo, dok po širokih šetalištnih putovih vrvi na tisuće šetalaca, većinom mužkaraca. Takom se zgodom kraljevski dvor pokazuje u velikom sjaju i gizdi. Prvi dolaze dvorski častnici u sjajnih odorah na konjih, zatim sliedi jedan dio kralj. tjelesne straže sa mjedenimi kacigami i bielimi perjanicami, jašući pred kraljevskom kočijom, u koju je upregnuto šest do osam krasnih konja; čitavu povorku zaključuje drugi odio tjelesne straže. Gospodje vidiš u velikom sjaju i razkoši, a nikada im ne manjka u ruku vječno gibiva lepeza, kojom neprestano dražestno pozdravljaju i odzdravljaju." Liepa, pristala mantila španjolska ne vidi se takom zgodom u Pradu, barem ne u gospodja viših staleža i odličnijega roda; ove ju nose još jedino, kad idu u crkvu. O ljepoti ženskoga svieta u Madridu vrlo je različit sud u raznih pisaca. Dr. Willkomm kaže, da nije ni u jednoj evropskoj priestoljnici vidio u kazalištih i na šetalištih tako divnih i neopisivih ljepota, kao u Madridu, ali dodaje, da nema nigdje ni toliko manje „liepih", kano u Madridu. U tom se većinom slažu putopisci, da u Madridu nema ni u nižih staležih medju ženami posebnoga tipa, kao u ostalih španjolskih gradovih. Izrazito ćeš kastilsko lice sa rimskim ili gotovo grčkim profilom s ravnim nosom naći mnogo češće kod seljačtva obiju Kastilija, nego kod žitelja madridskih.

Poput ostalih Španjolaca vole i Madridjani sjajne igre i sjajne zabave, u obće svečanosti, bile one crkvene ili svjetske. I u Madridu kao i po pokrajinah su na glasu „romerias" t. j. proštenja, naime crkvene svečanosti, spojene sa svjetskom zabavom. Tako je znamenita

svečanost i slava „romeria de s. Isidro“ na čast zaštitnika Madrida. Svečanost se počinje 15. svibnja i traje po nekoliko dana. Isto je tako glasovita svečanost „vispera de s. Juan“ (23. lipnja) u oči Ivanja. Ta se svečanost obavlja u Pradu i traje cielu noć uz veliku ciku i buku. Tu se možeš sit nagledati narodnih običaja i nošnje, jer svatko dolazi k toj slavi u svečanom narodnom odielu.

Medju svjetskimi zabavami svakako su najglasovitije *borbe s bikovi* (sl. 21.). „Ne možeš ništa slikovitijega pomisliti, nego taj prizor.

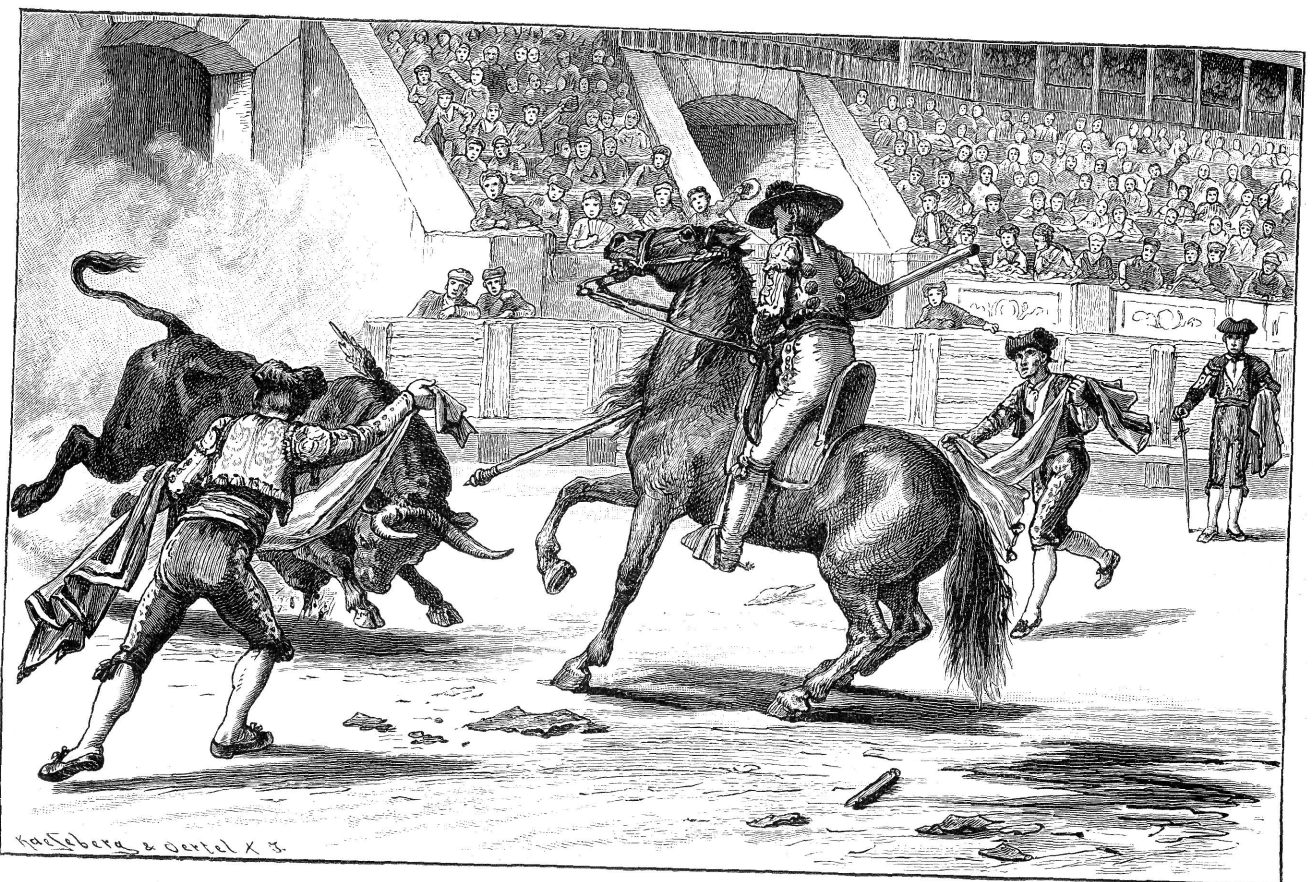
Sl. 20. Prodavači vode u Madridu.

Tu vidiš sve boje kao u bašči, sav sjaj kraljevske pratnje, svu veselost krabulja, gizdu vojničke čete. Zažmiriš li malo, to ne vidiš drugo, već kako se bliešti zlato i srebro. A vrlo su liepi muževi Picadori, visoki i široki kao atlete; drugi opet vitki, okretni, plastičkih oblika, tamnoga lica, velikih, drzovitih očiju, — prikaze, ravne starim gladijatorom, sjajno i gizdavo odjeveni kao azijski knezovi.“ J. M. sastavio je po Willkommu ovaj opis borbe s bikovi:

Nedjelja je u Madridu. Unatoč žarkih zraka, što ih sunce s plavetnoga neba baca na zemlju, kao da hoće svojim žarom sve proždrieti, vrvi gradskimi ulicami tušta i tama vesela, rogoborna naroda. Ma da i nehotice malo popostanete, bujica bi vas ljudi sama odniela k meti, k „Plazi de Toros", gdje će se danas prikazati velika borba s bikovi, španjolskomu narodu najmilija pučka zabava.

Madridski novi amfiteatar veličanstvena je u maurskom slogu sagradjena zgrada, u koju može stati do 20.000 ljudi. Naokolo arene, eliptičkoga borilišta, tavanasto (a forma de terassas) nanizane su najprije klupe za puk, a poviše njih lože sa stolci za plemstvo i izabranije gradjanstvo. — Gledalačka je publika svečanostno odjevena. Na njezinu se licu može čitati neki strastni nemir izčekivanja. Medju gledaoci imade mladih i starih ljudi, mužkaraca i ženskinja; svikolici jednako napeto izčekuju zakazanu uru, kad će borba započeti. Što se ova više približava, to postaju dusi nemirniji i burniji. Najedared prekipi, a iz tisuću grla diže se urnebesna vika, da već jednom započne borba: lupa se nogami i palicami, psuje se i grdi, zviždi se i psiče. I sred obće halabuke iztakne se kadkada krieštavi zov prodavača vode, sladoleda, naranača i drugih oblaznica: sad vam nudja lako opasani Valencijanac, sad kićeno odjevena ciganćica, što se sa svojimi sitno pletenimi košaricami okretno previjaju medju redovi stolaca i hrle preko arene, kud vrvlja različita bagra naroda.

Teda negda odbilo je pet sati. Odio kavalerije očisti arenu, a čim ju ostavi, odmah se za njom pojavi sjajna povorka „torera" (boraca s bikovi): na čelu dva alguazila na konju, u crnoj starošpanjolskoj narodnoj nošnji, zatim borci pješaci, espadasi sa svojimi quadrillami (odjelima) capadora i bandarillera, svikolici bez oružja, u šarenoj i velesjajnoj andaluzkoj maja-nošnji. Svaki espada sa svojom quadrillom ima odielo posebne boje; tako na pr. prvi espada sa svojom quadrillom nosi bogato zlatom vezeni jaket i pantalone od modra baršuna, tkanicu i oko vrata povezaču od crvene svile; drugi espada sa svojom quadrillom jaket i pantalone od zelena, srebrom provezena baršuna, tkanicu i povezaču oko vrata od žute svile i t. d. Svi borci pješaci nose dugačku kosu, spletenu u kikaču na tjemenu glave, koju pokriva kapa od crna baršuna, urešena s mnogo kita i resa, biele svilene čarape i kićene cipele, preko lieve ruke prebačenu „capu", veliki svilni rubac crvene podražljive boje. Iza boraca pješaka sliedi šest picadora na matorih, izsluženih konjih (ako poginu od bikova uboda, da ne bude velika škoda), kojim su oči zavezane; picadori odjeveni su u suru kožu, šareno izvezene jakete i kratke pantalone, izpod kojih nose željezne dokoljenice, svietle cipele; gornje tielo obavija tkanica od žute svile, a glavu pokriva nizki, sivi pusteni šešir širokih krila. Oni sjede u sedlih s visokimi oblući, s maurskimi stremeni, a za oružje imadu koplje s kratkim rtom od nàda. Na posljedku dolaze četiri krasno ohamljene mazge, koje će ubijene konje i bikove iz amfiteatra izvući. Čim je ova sjajna povorka uza halabučnu muziku obišla arenu, ostave borci pješaci borilište; picadori se stave na zapovied jednoga od alguazila jednako razdaleko uzduž zagrade, dok drugi alguazil moli predsjednika ili kojega drugoga člana ayuntamienta (odbora za nadgledanje borbe), da mu izruči ključ od bikovskog obora, što se nalazi izpod lože ayuntamienta. Po tom nastane mrtva tišina: svatko ukočeno upire svoj pogled u vrata od obora. Otegnuti zvuk trubljin odjekne, alguazili u oštrom propnju ostave borilište, vrata se od obora otvore, a u arenu provali krasan bik, urešen na šiji šarenom kokardom i vrpcami.

Sl. 21. Prizor iz borbe sa bikovi.

Glasni zvuk trubalja i cika naroda omami ga. Opazi jednoga od picadora i visoko uzdigavši rep, a sagnuvši rogove za navalu, biesno nasrne na konjika. Ovaj jedva još uhvati vremena, da podmetne koplje i odkloni od sebe udarac, što mu ga bio namienio biesni bikonja. Picador ga je možda i sretno zahvatio u šiju, ali udarac je bio prežestok, koplje se slomi, kao da je trstika, i u istom hipu prevali se konj razporena trbuha, svojim tielom štiteći picadora, što pod njim leži. Sa sviju strana dolete sada capadori, da mašući svojimi „capami" odvrate bika od picadora. Bik zbilja ostavi svoju zakrvavljenu žrtvu i nasrne medju capadore, koji se brzo, poput jata golubova, kad tko medju njih baci kamen, razprše na sve strane. Samo jednoga neman oštro progoni, sad nȁ nabost će ga na svoje strašne rogove; — ali u zadnji zgodan čas baci capador svoj crveni rubac biku na oči, i što bi okom trenuo, sretno se vine na hvat visoku zagradu, koja dieli gledalište od borilišta. Videći, da se je prevario, biesno se zahuka bik u drugoga picadora; ovaj ga zgodno ne dočeka, te rog razpori i njegovu konju trbuh, ali se konj ne sruši, već od boli biesno se propinjući još jednom obleti arenu, dok na posljedku, zapletavši se u svoja crieva, lipsavajući klecne na zemlju. Strjelovito brzo zahvati bik trećega konjanika i strašnim udarcem pogodi mu konja upravo u srce. Debeo mlaz krvi brizne iz rane, i praveći veliki luk omrlja arenu: konj klecne, prije no što nesrećni jahač uzmogne izvući svoje noge iz stremena; bik ga zahvati i baci rogovi u zrak, prije no što mu uzmognu capadori u pomoć priskočiti. Sad se bik okrene, raztjera borce pješake i navali na najbližega jahača; medjutim iznesu ranjenoga picadora. Prestravljeni jahač, bojeći se, da će se i njemu dogoditi, kako i njegovu nesretnomu drugu, bocne konja ostrugami i zagrebe bježati; ali bik je brži od kljuseta njegova, uhvati ga usred arene, nabode mu konja otraga, digne ga na svojih krvavih rogovih u zrak, a prebačeni jahač s izčašenom nogom, opirući se o svoje koplje, hramlje, praćen grohotnim smiehom, zviždukom i psovkami gledalaca, k izlazu borilišta, dok gromorni pljesak ruku i povici: „Bravo, toro!" pozdravljaju bika. Jednaka sudbina snadje i petoga i šestoga picadora, njihovi su konji pali žrtvom ljutoj zvjeri. „Mas caballos, mas caballos! vaya un toro bravissimo" (više konja, više konja, to je vrstan bik) ori se sa sviju strana. Pet picadora na drugih konjih udju u arenu, ali ih bik, premda je već i sam mjestimice ranjen, redomice povali na zemlju. Po tom odredi predsjednik, da se picadori odstrane. Po drugi put zatrubi trublja, a u arenu udju četiri bandarillera, svaki držeći u ruci po dva bandarilla t. j. kićene, šarenimi vrpcami omotane, jedan metar dugačke palice s čekljunavim rtom od nȁda. Capadori zamamljuju bika svojimi rubci. Onaj navali na jednoga od bandarillera, koji ga pred njim plešući draži svojimi kićenimi palicami; no kako se bik spustivši glavu zaleti, da zadade smrtonosni udarac, skoči okretni borac na stranu i brzo mu zarine obje palice u šiju, gdje ostanu zbog parožaka viseći u koži. Ranjeni bik uzalud nastoji, da se rieši bandarilla, biesno zgrće piesak, zavija i riče od bola i biesa, udara rogovi o zagradu i nastoji, kako bi ju preskočio, zatim se opet okrene protiv okretnih boraca, koji oko njega poskakuju, i ponovno zadobije bandarillo u šiju. Na posljedku zatrubi trublja, znak, da imade biti konac toj okrutnoj igri: bandarilleri pobjegnu sa borilišta, a u krvlju natopljenu arenu stupi espada, glavni borac. Ako je već od prije proslavljeni borac, pozdravi ga obćinstvo pljeskanjem i pocikivanjem, a ako je u svom poslu novak, obćinstvo šuti i čeka, dok vidi, kakav je junak. Espada pozdravi obćinstvo kojom improvizovanom rečenicom u stihovih i zamoli predsjednika

za dozvolu, da smije bika ubiti. Ovaj mu dade uručiti metar dugački mač. S mačem u ruci hladnokrvno pokroči espada k biku, dražeći ga svojom krvavo-crvenom „kapom". Grobna tišina nastane, tisuće gledalaca kô da se okameniše: i muhu bi čuo da proleti — jer život čovječji stoji na kocki! Sad navali bik na svoga protivnika: ovaj stoji ko prikovan na svom mjestu, ali u onom hipu, kad se zvier zarene, da udari rogovi, skoči espada okretno na stranu, mač njegov blisikne u zraku i za čas je zarinut biku do držka medju pleći. Na smrt ranjena zvjer pokroči još nekoliko koraka, zatim stane, otrese se i krvareći iz gubice i iz nozdrva bez glaska se sruši na tle. Sada se bojazljivo približi *matador (sluga u amfiteatru)* i zadade sumrtvoj životinji svojim bodežem zadnji smrtonosni udarac. Trublje i talambasi zaore, gromoran pljesak razdragana naroda pozdravi pobjedonosnoga espada, koji se na sve strane ne može dosta naklanjati za kite cvieća i svilene vrpce, što mu ih iz loža dobacuju nježne ručice gizdavih gospodja i miljušnih gospodjica. Na posljedku uza halabučnu muziku i veselo pocikivanje naroda izvuku krasno ohamljene mazge poginule konje i bika iz amfiteatra. Više slugu posiplje krvave mrlje, a novi picadori pozdrave obćinstvo: igra se počne iz nova, jer se za svake corride (borbe) zatuče obično po šest bikova.

Ovaj nam opis svjedoči, da su te igre veličajna gluma tako potresna i tako opojna, kao nikakva druga igra na svietu. Pače i najhladniji i najuljudjeniji sjevernjak mora da je i nehotice vanredno zanesen kod tih igara, osim ako mu se, kad ugleda krv, smuči te mora ostaviti amfiteater na ruglo naroda, koji mu dovikuje „corazon de manteca" (srce od maslaca).

O španjolskih se borbah s bikovi, prema kojim su portugalske borbe s bikovi prava djetinja igra, različito misli i piše. Neki ih pisci hvale i u zviezde kuju, a drugi ih opet kude i proklinju. Nema sumnje, kaže Willkomm, da u tih borbah ima nešto okrutna i dostojanstva čovječjega nedostojna, dok u drugu ne smijemo poreći, da su te krvave igre, koje više puta iziskuju pa zaista i dobiju svoje ljudske žrtve, lako podobne, da u gledalaca pobude i podkriepe ličnu srčanost i hrabrost. Doista, borbe s bikovi živo obilježuju život španjolskoga naroda, one su s njime upravo srasle; s toga, dok Španjolci, iztraju u svom ratobornom, vitežkom, romantičnom i strastnom južnjačkom duhu, bit će kod njih i omiljelih boraba s bikovi.

Kao ljude slabo voli narod borce s bikovi, jer su obično surovi pak živu, jer su dobro plaćeni (gdjekada sa 1.400 for. u jednoj borbi), od jedne do druge predstave vrlo razkošno i razkalašeno, znajući dobro, da bi lako mogli pri svakoj borbi postati žrtvom svoga zanata. Kano borce pak vole ih svi staleži, te su najglasovitiji espadosi tako ugledni i štovani, pače obožavani, kao prvi umjetnici i umjetnice na kraljevskom kazalištu. Borci s bikovi, sami Andalužani, uzgajaju se u

posebnih školah i navlastito espadosi dobivaju veliku plaću. Budući da su bikovi za borbu vrlo skupi (400 do 1000 for. po komad), a j i drugi troškovi i priprave za borbe golemi, to je ulaznina u amfiteatar k borbam velika, pače i veća nego u dvorsko kazalište. Jeftinije, no i slabije posjećene, nego corridas de toros, jesu „corridas de novillos“ t. j. borbe s mladimi bikovi, koje su za borce manje pogibeljne, pa s toga i nisu toliko razdražljive za obćinstvo. Gdjekada je borba sa „novillos embolados“, t. j. s mladimi bikovi, kojim se kruglje na rogove učvrste. Taka je borba samo vježba za toreros; tom se zgodom bikovi ne ubijaju.

*

U pokrajini madridskoj najznamenitija su mjesta kao „sitios reales“ (kraljevska mjesta) Aranjuez i el Escorial. Aranjuez, na lievoj obali Taja 519 m. nad morem, udaljen je od Madrida 45 km. On je liep i čist grad, pravilno gradjen gotovo na nizozemski način kao „ptičje gniezdo“, usred krasnoga zelenila nepreglednih šetalištnih nasada, koji na daleko prate rieku Taju. Aranjuez je od vremena Filipa II., koji je ovdje sagradio kraljevski dvor i uredio veliki prekrasni park, proljetna priestolnica španjolskih kraljeva. U istinu ne može se ni pomisliti dražestnije mjesto za obitavalište u proljeću od Aranjueza. Ta ovdje je, dokle dopire Tajova voda, još mjeseca srpnja sve u bujnom zelenilu, dok je malo dalje sav okoliš siva prašna stepa. Kraljevski dvor u slogu renaissance na glavnom trgu nije velik, ali je iznutra ukrašen upravo azijskim sjajem i razkošjem. — Escorial se zove 48 km. k sjevero-zapadu od Madrida na podnožju Guadarama-gorja mjesto, koje se razpada na dvie odieljene skupine kuća: na gornju (Esc. de arriba) i donju (Esc. de abajo). Potonja je glavna postaja sjeverne željeznice. Nedaleko toga mjesta izpinje se na 1100 metara visokoj ravni glasoviti samostan sv. Lovrinca poznat po svietu pod imenom el Escorial.

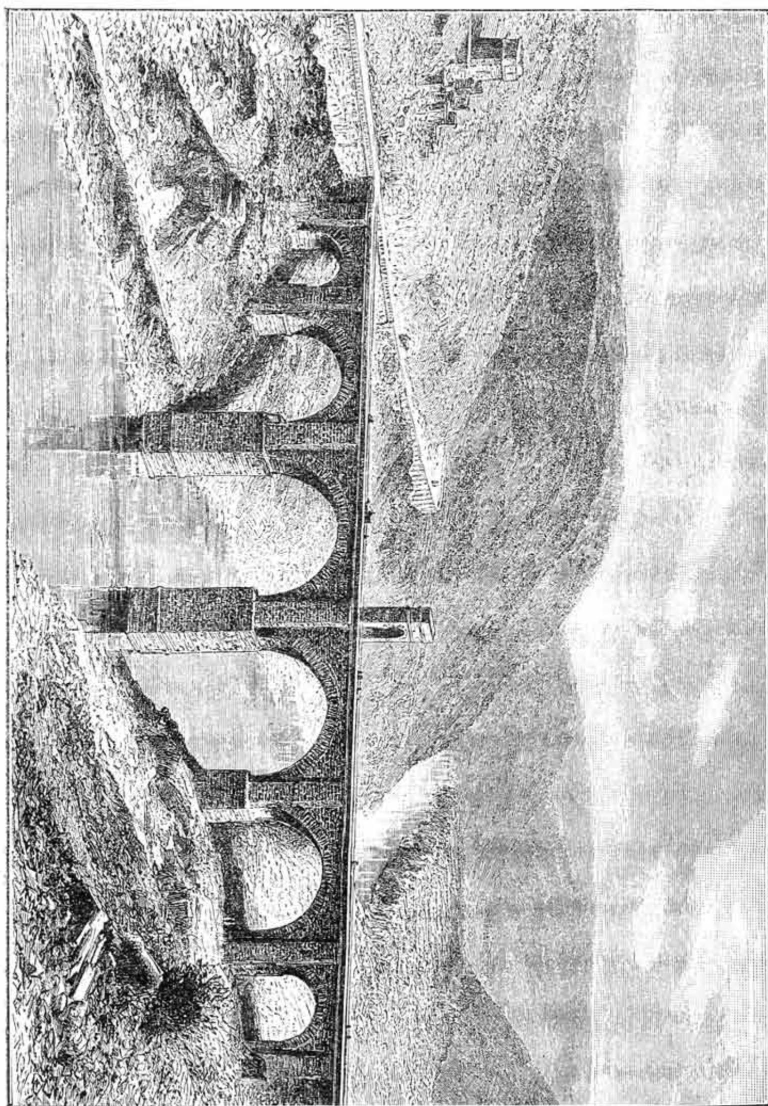
Te sjajne samostanske dvore dao je sagraditi Filip II., španjolski kralj, na spomen znamenite pobjede nad Francuzi kod St. Quentina 10. kolovoza god. 1557. Slavni graditelji Ivan Baptista de Toledo i Ivan de Herrera gradili su tu najogromniju gradjevinu španjolsku u obliku rostilja u spomen na mučeničku smrt sv. Lovrinca, na čiji se je svetak bitka bila. Gradjevina je pravokutni četverokut, 240 m. dug i 190 m. širok, sastavljen od samih granitnih ploča, a kruni ga sedam na kupulu naličnih tornjeva. Držalo rostilja sačinjavaju već izvan glavne gradnje stojeće gospodarstvene sgrade; četiri pak noge rostilja označuju 4 ugalna tornja na pravoj samostanskoj palači, koja i vanjski objam i unutrašnje uzdužne i popriečne šipke na rostilju prikazuje, a ima dva sprata, 16 unutrašnjih dvorišta, 15 tornjeva

i 1110 prozora. Sa pročelja kroz glavni ulaz (Puerta principal) sa troja ogromna vrata dodješ u veliko dvorište kraljeva (patio de los Reyes); ovomu je zaledje fasada orijaške crkve, koja se veličanstveno diže iz sredine čitave gradje. Pročelje je crkve ukrašeno ogromnimi granitskimi kipovi, koji prikazuju 6 izraelskih kraljeva (Davida, Salamuna, Ezekiju, Joziju, Josafata i Manasu). U 4 ugalna tornja smješteno je 51 zvono, koja su sva harmonički udešena. Unutrašnjost crkve, koja je uspjelo oponašanje Petrove crkve u Rimu, čini svojimi velikanskimi prostori i jednostavnošću neodoljiv utisak. Crkva je u istinu jednostavna, jer osim prekrasnih slika na ljepu, kojimi su Giordano, Carduchi, Pellegrini i mn. dr. ukrasili kupulu i svod, nema nikakvih nakita ni uresa na sjajnih stienah i stupovih od ulaštena plavetna granita. Crkva ima tri ladje, koje su popodjene krasnimi bielimi i crnimi pločami od mramora. Nad velikim žrtvenikom izpinje se do 107 m. visoka kupula, a sa prozora njezinih razsiplje se po crkvi ružičasto svjetlo. Osim glavnoga ima 48 postranih žrtvenika. Pokraj velikoga žrtvenika medju stupovi od dvie kraljevske bogomolje vidjeti je dva skupa kipova od pozlaćenoga tuča, na koljenih, ruku sklopljenih prema oltaru, desno Karlo V., carica Izabela i nekoliko kneginja, lievo Filip II. sa svojimi ženami. — Blago i dragocjenosti ove crkve, kamo treba da navlastito uvrstimo 200 klecala od skupocjenoga Caoba-drva, vanredno umjetno izdjelanih, jesu neizmjerno ogromne. Pod velikim žrtvenikom je Pantheon, grobnica španjolskih kraljeva habsburžke i burbonske vladalačke kuće.

Sjeverni dio gradjevine, što okružuje crkvu, kraljevska je palača sa bajnim sjajem, imenito skupocjenimi gobelini ukrašena. Tu je jesenska priestoljnica španjolskih kraljeva. — K jugu se stere pravi samostan sa 200 sobica za Jeronimovce-redovnike. Tu je križni hodnik sa širokimi i sjajnimi mramornimi stubami u prostranom stubištu, kojemu krasi svod golema slika na ljepu od Giordana, prikazujući bitku kod St. Quentina. U drugom dielu grada je biblioteka escorialska, na svjetskom glasu poradi velikoga obilja knjiga i rukopisa iz španjolske književnosti, navlastito španjolskih Arapa. U Escorialu bijaše prije ogroman muzej raznih umjetnina, poimence slika; no godine 1837. prenesene su slike većinom u Museo del Prado. Danas najviše zanimaju svakoga Španjolca a i stranca u Escorialu sobe, u kojih je živio i umro mrki vladar Filip II. Te su sobe razi zemlje i u velikoj opreci svojom asketskom jednostavnošću prema veličajnom sjaju ostalih prostorija. Najbolji pregled orijaškoga Escoriala dobiješ sa velike kupule na crkvi, a najveličajniji je pogled na Escorial sa kamena nasipa na obronku susjednoga gorja. Odavle je često motrio Filip II. gradnju Escoriala. Na južnoj strani Escoriala stere se prostrani, s mnogimi mramorom ogradjenimi vodoskoci ukrašeni perivoj, u kojem je krasni moderni dvorac Casa del Principe, pun raznih umjetnina.

Sva ostala naselja u Tajovoj kotlini neznatna su, pa ni pokrajinski glavni grad Cuenca na Jucaru (vidi gore sl. 5.) nema ni 10.000 stanovnika. — Veći su gradovi k jugo-iztoku Albacete (20.000 st.), Hellin i Requena poradi živahnoga prometa. Veća su mjesta nadalje južno-zapadno od visoravnja: Ciudad Real, glavni grad Manche, Almagro, glavno mjesto „Campa de Calatrave“, pa svojim vinom glasoviti Valdepe as. Na najiztočnijem najvišem zaravanku nijedno mjesto ne broji ni 10.000 žitelja, a isto

tako ni u cielom području Sierre Morene ni u dolini Taja niže Toleda. Tu je jedino već nedaleko medje portugalske vriedan spomena

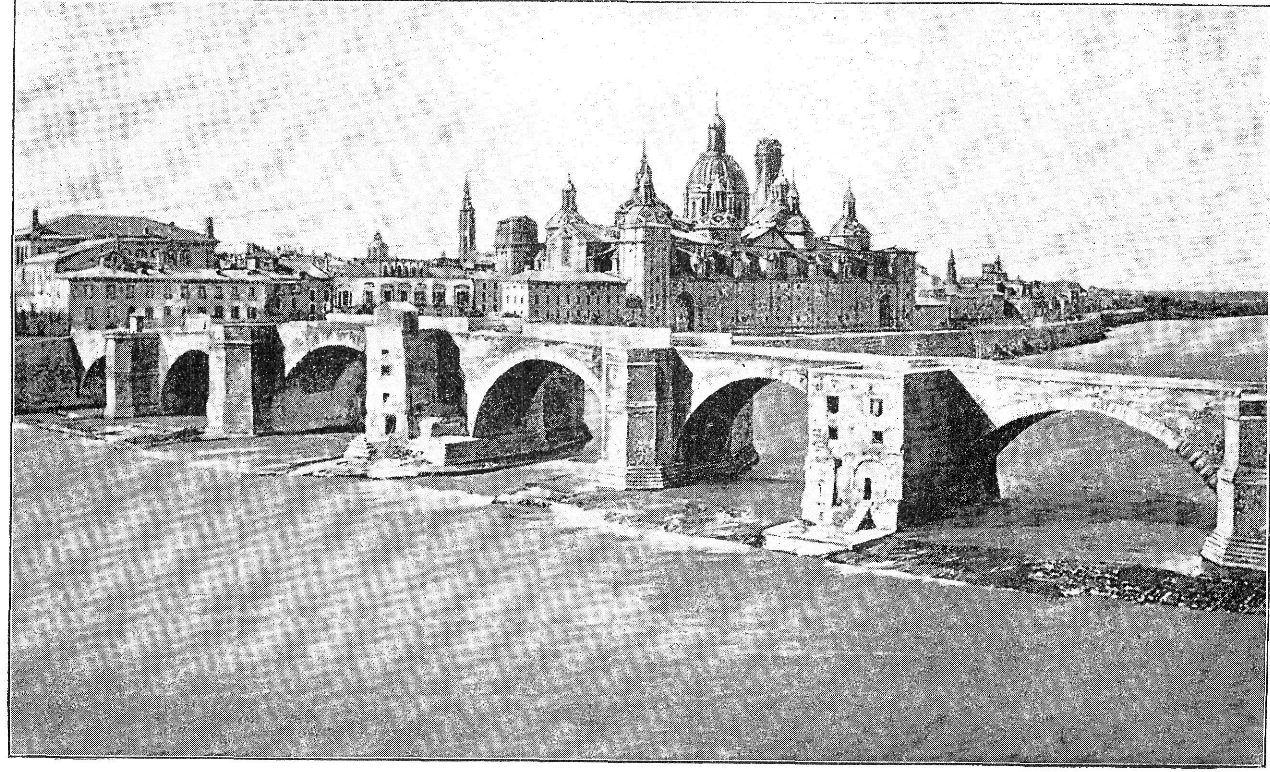
Sl. 22. Rimski most kod Alcantare.

kod Alcantare glasovit most, koji je sagradio rimski car Trajan (god. 98—117). Slika 22. prikazuje nam taj most, koji je dug 210 m.,

visok 65 m., a 9 m. širok. Most je sagradjen u dolini, koja je puna gudura i uvala; usred mosta uzdižu se vrata poput slavoluka. — Znamenit je i pun povjestničkih spominjaja B a d a j o z (24.000 stan.), glavni grad Estremadure, na glasu već u rimsko i arapsko doba. Grad stoji na okuki Guadiane, tamo gdje je rieka unišla u razdolje tekući Portugalom ravno k jugu, dok drugi drum ide od Badajoza izravno na zapad u Lisabon. Badajoz je danas znamenit kao jedna od najznamenitijih španjolskih medjašnjih tvrdjava. Drevni rimski velegrad Augusta Emerita, M e r i d a, „španjolski Trier", na brežuljku nad Guadianom u vrlo plodnom okolišu, danas je maleno mjesto; no o njegovoj nekadašnjoj znamenitosti svjedoče nebrojeni znameniti rimski ostatci. U cielom području izmedju Guadiane i Taja vriedan je spomena jedini pokrajinski glavni grad C a c e r e s, „Castra Caecilia" za Rimljana.

U E b r o v u z a v a l j u ima Z a r a g o z a (sl. 23.) kao prirodno središte tako odlični smještaj, da nema premca, pa su uz taj grad mogla nastati samo manje znamenita okrajna mjesta. Zaragoza (85.000 st.), glavno mjesto duge i uzke huerte s obje strane Ebra, bijaše već u dorimsko i rimsko doba kao Caesarea Augusta, zatim kao glavni grad udjelne kneževine arapske, a kasnije Aragonije, vrlo znamenit. Gradjevine u tom gradu svjedoče o dugoj i znamenitoj prošlosti njegovoj, no novije gradnje iza strahovitoga opuštenja za obsade godine 1808. i 1809. podavaju mu moderni, donekle velegradski izgled. Kano prirodno središte aragonske željezničke mreže vrlo je znamenita Zaragoza, a napose iza dogradnje pirenejske željeznice preko Cafranedoline pripast će joj jedan dio prometa sa Francuzkom. Na putu iz Ebrova zavalja stoji u dolini Jalona na znamenitoj željezničkoj cesti prema Kastiliji grad C a l a t a y u d vrlo slikovita položaja usred prostrane huerte. L e r i d a (stara I l e r g e t a, I l e r d a, 20.000 st.) na Segri iza Zaragoze, najveći grad u Ebrovu zavalju, budući blizu najzgodnijih prielaza prema Kataloniji, posreduje promet izmedju obiju vrlo različnih zemalja: žitorodne Aragonije i obrtne Katalonije. Osnutak grada je svakako u savezu sa brežuljkom na desnoj obali Segre, na kojem je i danas jaka tvrdja.

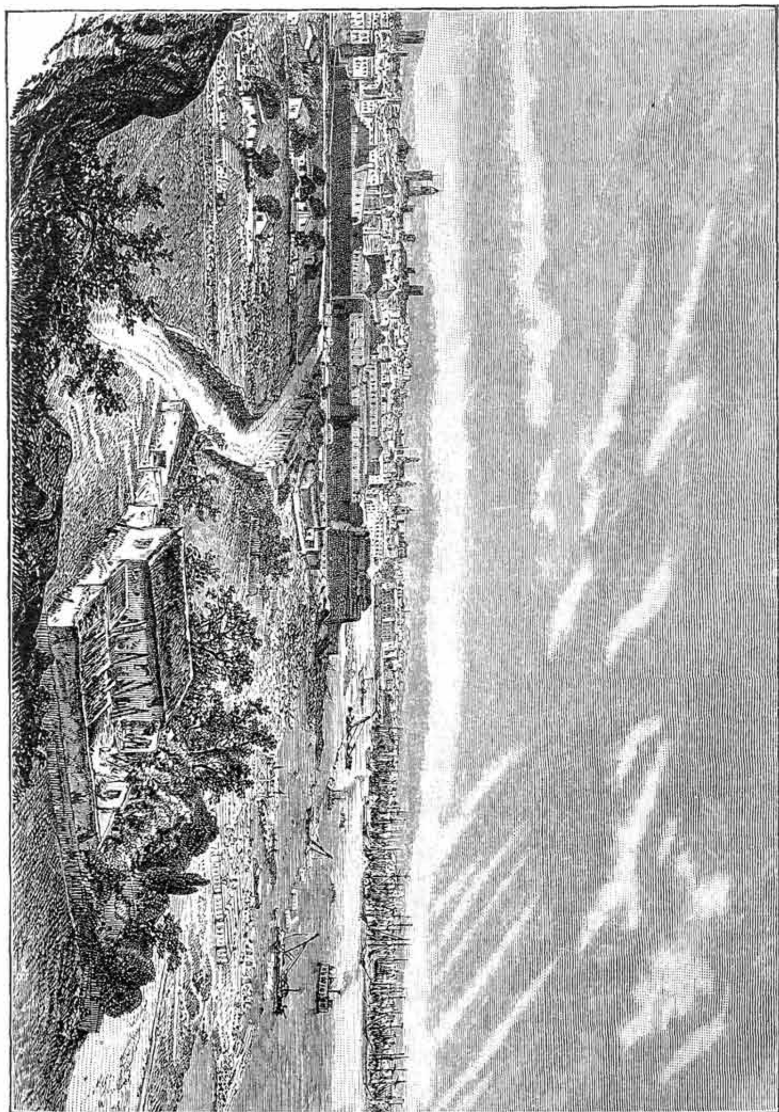
Mnogo više ima velikih i inače znamenitih gradova sredomorska Španjolska i kotlina Guadalquivira. Tamo je naime u obće pučanstvo gušće. Navlastito je gradovi bogata K a t a l o n i j a. Ovi su se poredali koje na moru koje u unutrašnjoj dugodolini. Primorski će gradovi bez sumnje biti znamenitiji u dugoj uzkoj pokrajini, koja je za

Sl. 23. Zaragoza.

pravo most, vodeći sa iberskoga visoravnja u Pireneje i Francuzku. Najveći će gradovi tamo stojati, gdje obala pruža prirodnu obranu, gdje plodan i natopljen okoliš, gustoća žiteljstva, pa prielazi preko katalonskih kosa pomažu saobraćaj prema obalam, sredini zemlje i prema Aragoniji. Sve se to najbolje opaža kod Barcelone, koja se stere kraj utoka Llobregata u malenoj drazi, zaštićenoj brdom Monjuich. Barcelona (sl. 24.) je od rimskih vremena, kad je još zaostajala za Tarragonom, na daleko prvi grad Španjolske i glavno sielo španjolske industrije. Već je u srednjem vieku kao pomorski trgovački grad Barcelona bila vrlo znamenita Danas Barcelona naglo napreduje, te je sielo materijalne i duševne kulture i središte prostrane bogate okolice. Nebrojeni pušeći se dimnjaci i velike tvorničarske zgrade sa mnogobrojnimi prozori u čudnoj su opreci sa svojim slikovitim okolišem, koji je pomno i uzorno obradjen poput bašče sa podpuno južnim karakterom, a s kopnene strane nedaleko goroviti priedjeli, usred kojih se osobito iztiče rogljasti Montserrat sa glasovitim samostanom. Odkad su odstranjeni golemi nasipi, vanredno su se razširila prostrana zagradja, te u pojedinih ulicah izgleda Barcelona posve kao bogati velegrad. Sve ti svjedoči, da se industrijom (vunenom, pamučnom i svilenom) i trgovinom u tom gradu nagomilalo veliko bogatstvo. Već odavna drugi grad Španjolske, raste sve više Barcelona, te broji preko 250.000 žitelja, a sa okolišem, koji se ka gradu računa, i preko 350.000 stanovnika. Uz mnoga primorska mjesta, znamenita za izvoz plutka i vina, najvažnija je Tarragona. Makar da je još i danas živahno tržište, navlastito izvozište za vino i za druge proizvode „Campa“, ipak je sadašnja Tarragona sa 24.000 st. jedva sjena onoga, što je bila u rimsko, pa i u arapsko doba. Gradske zidine, vodovod i druge gradnje opominju te na rimska vremena. Tortosa (sa „caserios“ na huerti 25.000 st.) u izvrstno obradjenoj huerti, gdje izlazi Ebro iz razdolja, za pravo je utočni grad, pa mogu do njega i pomorski brodovi. I Tortosa bijaše u rimsko doba mnogo znamenitija, nego danas. — Unutrašnji katalonski gradovi, oslanjajući se o veliku dugodolinu, počinju s učvršćenim gradom Figueras na Ampurdanskoj ravnici, koja se spominje i u ratnoj povjestnici. Ovaj je grad znamenit za promet s Francuzkom. Nadalje je vriedna spomena Gerona na Teru, koja se kao glavni pokrajinski grad mnogo bavi obrtom, i Réus (28.000 st.), koji za pravo po našem shvaćanju u čitavoj Španjolskoj najviše naliči na pravi tvorničarski grad. U planinah katalonskih još su važna mjesta na prometnoj liniji Gerona-Lerida u

plodnoj dolini Vich, nedaleko okuke Terove, i Manresa, u dolinskom proširku Kardonera, nedaleko njegova utoka u Llobregat. Na-

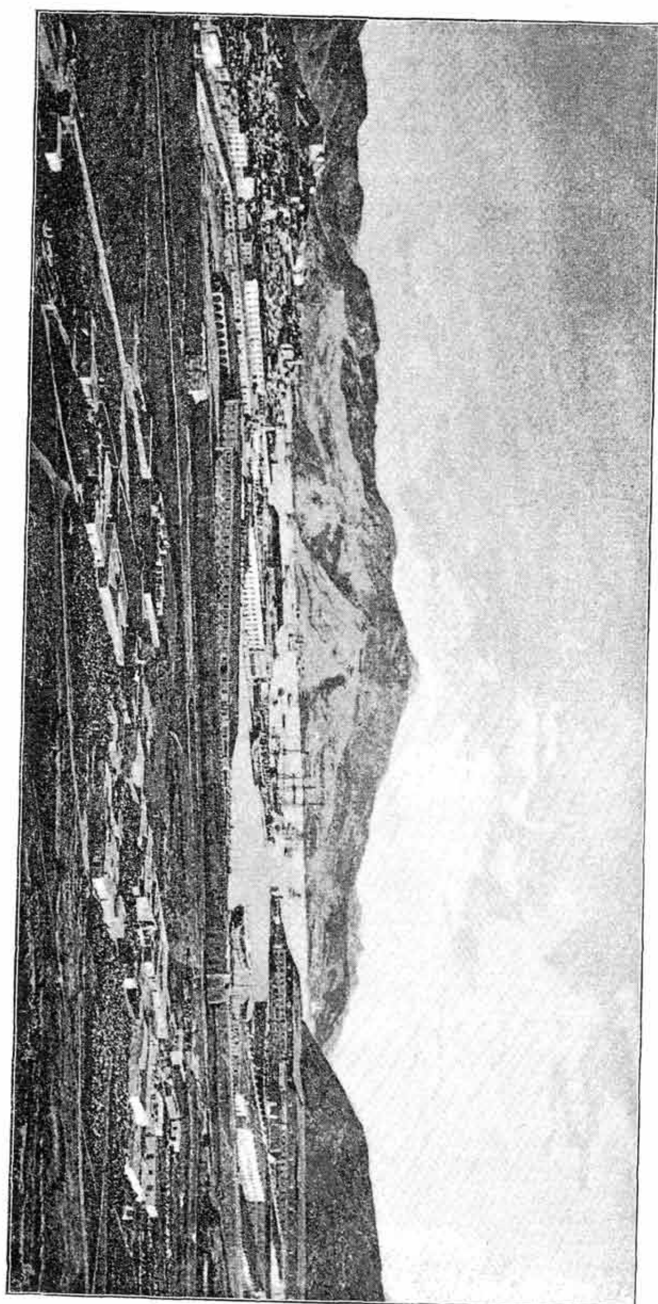

Sl. 24. Barcelona.

pokon je u Kataloniji znamenito gospodsko i vrlo posjećivano kupalište Caldas de Montbuy.

U staroj kraljevini Valenciji južno od Ebra nanizalo se je više primorskih gradova, odakle se i izvozi vino. Druga su opet znatnija mjesta nešto podalje od obale, kao Castellón de la Plana (24.000 st.) i Sagunto, dugo vremena kao razvalište staroga Sagunta, Murviedro nazivan. Taj grad, predšastnica Valencije, danas maleno, no utvrdjeno mjesto, ima od prirode vrlo čvrst položaj na uzvisitosti iznad utočne ravnice rieke Palancije, čijom krasno teženom dolinom ide znamenita cesta preko Segorbe u unutrašnju zemlju. Valencija se stere na utočnoj ravnici vodom siromašne rieke Quadalaviara, 5 km. daleko od mora usred svoje huerte, koja sa 54 sělišta broji do 70.000 stanovnika. Valencija je vrlo tiesno gradjeni grad, pun uzkih krivudastih ulica sa visokimi kućami, no bogat krasnimi gradjevinami i umjetninami iz predjašnjih stoljeća. Grad je čist, te sielo bogatstva i napredne industrije. Sa svojih 160.000 žitelja Valencija je treći grad Španjolske. Južno od Valencije ima više većih mjesta na primorskoj ravnici, a podalje su od obale Jativa, na podnožju čvrste arapske tvrdjave, zatim znameniti obrtni grad Alcoy (32.000 st.) u plodnoj izvor-kotlini rieke Serpisa na glavnom drumu iz Valencije u Alicante.

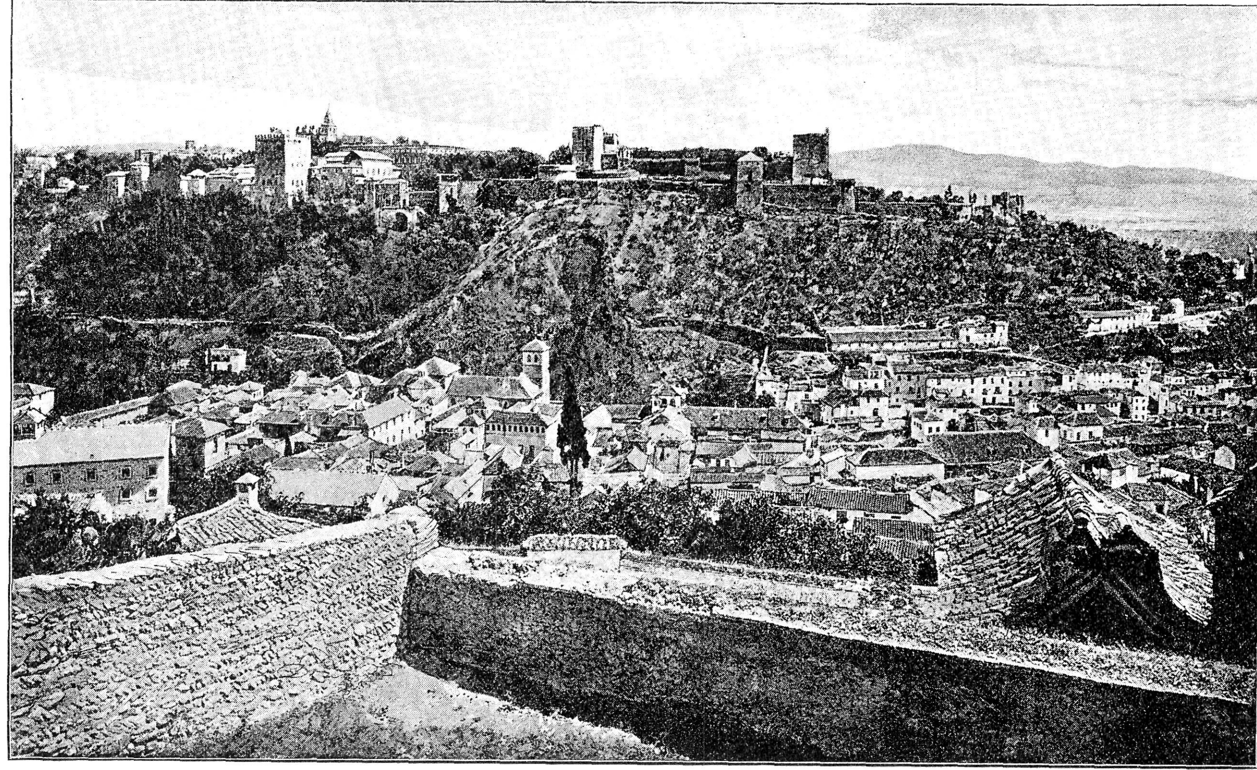
Pokrajine Murcia, Alicante i Almeria ističu se time, što su poradi riedkih oborina žitelji stisnuti u nekoliko natopljenih oaza. Te se steru duž podnožja gorskoga od Lorce do Alicante, koji je grad sa Almeriom huérta i luka. Alicante (36.000 st.) u novije vrieme liepo napreduje poradi nove luke i željeznice do Madrida kao i poradi izvrstnoga vinogradarstva. Ima tu liepih novih gradskih dielova, makar da je neposredna okolica pusta i gola. Jaka tvrdjava na zgodnoj uzvisitosti brani grad i luku. Dalje k jugo-zapadu stoji grad paoma Elche (sa huertom 20.000 st.), bogata paomami Orihuela (21.000 st.) na okuku rieke Segure, Murcia (19.000 st., sa huertom 92.000 st.) i Lorca (sa huertom 54.000 st.). Medju ovimi gradovi je svakako najznamenitiji grad Murcia, jer se stere usred rajske huerte na putu prema Cartageni pred dolinom Segure, kojom vodi prirodna cesta u gorske priedjele. K tomu je Murcia obrtni, pa djelomice liepo gradjen i imučan grad. Za Lorcu je S. Juan de las Aguilas bliza izvozna luka za olovo. Cartagena (Carthago nova, ciela obćina do 76.000 st.), makar da je u strahovito pustom okolišu, ipak je poradi svoje osobito izvrstne luke jedan od najznamenitijih španjolskih gradova (sl. 25.). Osnutak grada pada u doba drugoga punskoga rata. Danas je Cartagena glavna bojna luka, a k tomu joj

Sl. 25. Luka Cartagena.

raste broj žitelja poradi toga, što je u izvoznoj svezi sa Madridom, pak što se u okolici razvilo u veliko rudokoplje, koje je na toliko pospješilo procvat industrije, da se Cartagena broji medju najobrtnije španjolske gradove. Spomenimo napokon i to, da je iz cartagenske luke najkraći prievoz do Algira. Iztočno od Cartagene je novi rudarski grad La Union (22.000 st.). U pokrajini Almeriji, koja je već dio Andaluzije, procvala su u novije vrieme neka mjesta ponajviše poradi obilnoga rudokoplja. Navlastito Almeria (40.000 stan.), kano izvozna luka za rude, u posljednje

doba liepo napreduje. Malena draga zaklonjena gorami, upravo kao Alicante i Malaga, najviše je poskorila procvat grada i luke. Kako je sva okolica od sunca opaljena s bielimi kućami i plosnimi krovovi, nad kojimi se amo tamo vrhovi paoma viju, pričinjala se je Almeria u predjašnje vrieme na prvi pogled kao kakvi afrički grad. Danas je grad napredan, bogat i pun blagostanja. Za arapskoga gospodstva u Granadi bila je Almeria znamenita za svezu s Afrikom. Gornja Andaluzija ima mnogo ovećih naselja, koja živu o ratarstvu, jedino uz obalu ima i trgovačkih mjesta, a obrt je znatniji jedino u Malagi. Taj je grad nastao u plitkoj dragi, koju je čovjek tek morao urediti. Nad dràgom stražu straži brdo Gibralfaro, do kojega je prostrana huerta, obilno natopljena vodom, u dolini Quadalhorre. Osim željeznice spajaju Malagu sa unutrašnjom zemljom mnogi prielazi preko Sierre Abdalajis. Sve spomenute prilike pomogle su Malagi, da je postala glavnom, dapače jedinom lukom Gornje Andaluzije, kuda se izvoze mnogi proizvodi ove bogate pokrajine. Malaga je danas najznamenitija luka južne Španjolske, a iza Barcelone za cielu Španjolsku. Uz jaku trgovinu vrlo je znamenita industrija svake vrste. Malaga je feničkoga porietla, a važna je bila već u rimsko doba, no najljepše je procvala za Arapa. Danas se je liepo razvila i povećala novimi dielovi gradskimi, te broji oko 120.000 stanovnika. Na svjetskom je glasu vino i južno voće iz žarke Malage. Žitelji tamošnji rado pristaju uz republičke nazore. Dalje k iztoku je Velez Malaga (25.000 st.) usred plodne huerte, i Motril, najbliže pristanište za Granadu. K jugo-zapadu od Malage su znatnija primorska mjesta Algeciras i Tarifa, najjužniji grad evropski. Mnogo važniji nego ova dva grada jest čuveni Gibraltar. On se je ugniezdio na zapadnom podnožju visoke, otoku slične stiene. U tu je stienu Gibraltar nepredobiva timor-tvrdjava, uklesana utvrdami razne vrste, koje je samo moglo umjeće i oštroumnost naših dana izmisliti. Nadalje je Gibraltar znamenita stanica za ugljen onih parobroda, koji plove za Sredozemno more ili za Indiju. Napokon je Gibraltar čuvar i gospodar istoimenoga morskoga tiesna; dakako da tomu treba jake mornarice. Kao tržište je Gibraltar, prema tomu kaki su carinski propisi, vrlo znamenit, jer odavle dolazi kriomčarenjem vanredno mnogo robe u španjolsko područje. Veličanstvene cisterne obskrbljuju grad vodom, a k tomu su u novije doba naišli na sjeveru nedaleko od mora na jako vrelo, s kojega su cmrkovi vodu u grad uveli. Liepi vrtovi i nasadi drveća, koji su vanrednim naporom i uztrajnošću tako rekavši nametnuti vapnenoj stieni,

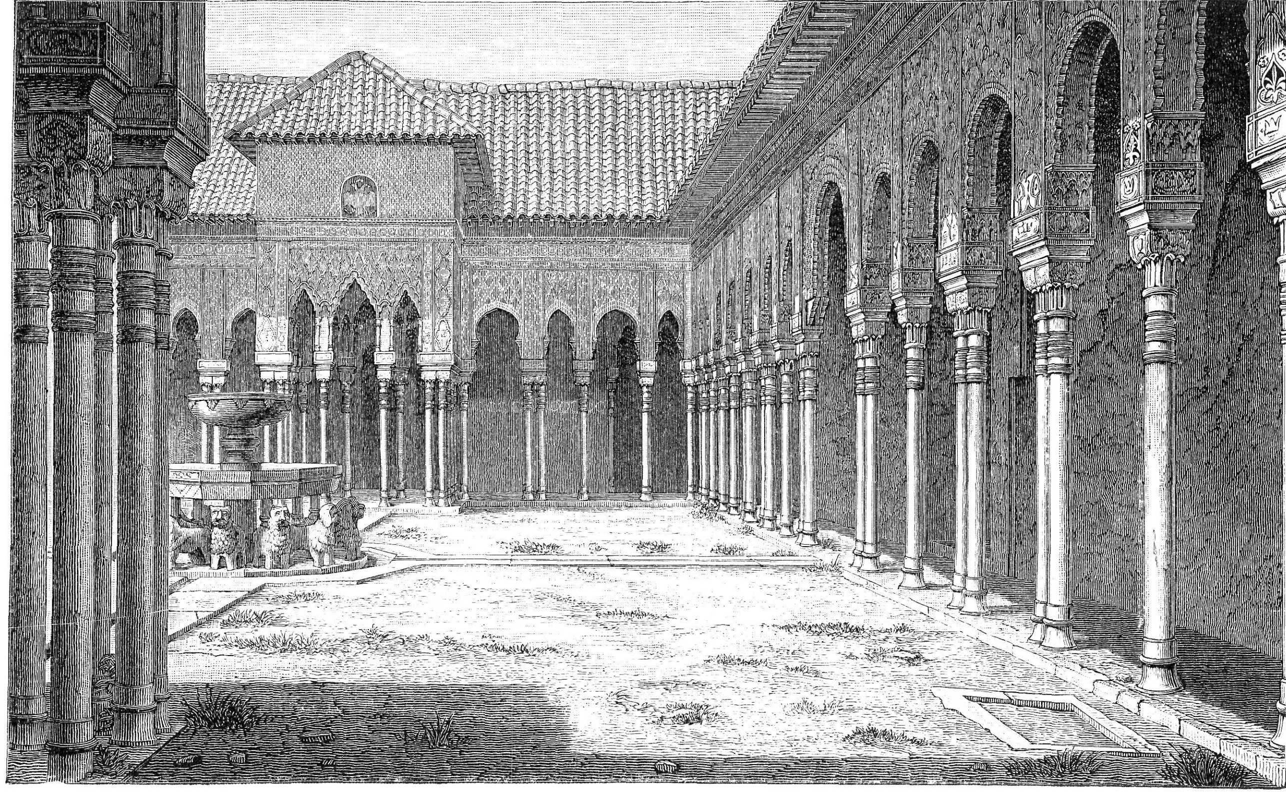
Sl. 26. Granada i Alhambra.

pomažu, da se može ovdje stanovati. Štogod vidiš ovuda kulture i gradjevina, sve je djelo Engleza, koji su zauzeli ovaj glasoviti šilj godine 1704. Samo jedna maurička tvrdjica iznad grada opominje te na vodju Tarika, koji se je ovdje izkrcao god. 711. i po kojem je nastalo ime Gibl al Tarik (gora Tarikova) ili Gibraltar. I španjolskih je tragova malo, pak ima grad pretežno englezko obličje, ma da su žitelji (20.000 bez posade) većinom Španjolci. Dakako da ima u gradu već zbog njegova položaja žitelja raznih narodnosti, navlastito iz sredomorskih zemalja i Engleza.

U unutrašnjoj gornjoj Andaluziji je Granada poradi svoga središnjega smještaja izmedju Sredozemnoga mora i Guadalquivirove kotline, na kraju svoje plodne i obilno natopljene vege, oslanjajući se na učvršćeni brežuljak Alhambre, najznamenitije mjesto. K sjeveru vodi glavna cesta preko Jaëna do Guadalquivira, na jug preko Motrila k Sredozemnom moru, na iztok smjerom glavnoga gorja prema Lorci i Murciji, a na zapad preko Loje k Sevilli i Cadizu. Ujedno se mogu lako braniti putovi, koji vode do ovoga unutrašnjega diela Gornje Andaluzije. Poradi toga učvršćena smještaja bila je Granada kroz stoljeća glavno sielo mauričke vlasti. Današnja Granada (sl. 26.) prema nekadašnjoj je doduše pusta i siromašna, no svatko mora da se divi krasoti položaja, čudesom Alhambre i ostalih umjetnina i spomenika iz arapskih vremena. Alhambra, makar da je sada pusta, ipak je najčarobnija kraljevska palača ovoga svieta. Stoji na visokom brežuljku, koji se visi nad Granadom, ter se iz daleka prikazuje tvrdjavom, kao sve iztočne palače. Tajinstveni i razkošni ti dvorovi toliko su puta već opisani, da je već svatko o tom štogod čuo ili čitao. Mi ćemo sliedeći de Amicisa nekolike rieči navesti o lavljem dvorištu, koje prikazuje sl. 27.

„Šuma stupova, sila božja lukova i vezila, kitnost nepojmiva, divno bogatstvo, nešto zračna, prozirna, valovita, kao velik pavlan čipaka, čini ti se, da ćeš svu zgradu odpuhnuti; svjetla i vidika svake ruke; tajinstvena tama, smjesa, čudačan nered maljušnih stvari, veličanstvo kao u kraljevskoj palači, vedrina kao u kiosku, ljubovna dražest, neobičnost, razkoš, snatrenje zaljubljene djevojke, sanja angjeoska, mahnitost, nešto, što nema imena; sve ti se to na prvi pogled pričinja u Lavljem dvorištu.

To dvorište nije prostranije od velike plesaće dvorane, pravokutno je, a obkoljeno zidovi, koji nisu viši od andaluzijske kućice na kat. Sve naokolo mu se stere lagahan triem, počivajući na previtkih stupovih od biela mramora, koji su razmjernim neredom razporedjeni, dva i dva, tri i tri, a gotovo nemaju podloge, kao da su debla položena na tla: imadu mnogovrstnih jabuka, visokih, tankih poput stubočića, na kojih se svijaju neobično dražestni oblučići, koji kao da ne leže, već vise na stupovih poput zastora, da ih u slici vrpaca i vienaca drže. Iz sredine dvaju

Sl. 27. Lavlje dvorište u Alhambri.

kraćih bokova protisnula su se dva reda stupova, koji tvore kao dva četvorna hramića, svaki od devet lukova, na kojih počiva šareno trnoce. Stiene su tih hramića čipkaste, vezene, zarubljene, prirezane, prošupljene krozimice, i prozirne kao pletivo, pak im se obrazi svakim korakom mienjaju: ondje se iztiču arabesciranim cviećem, ondje zviezdami, malko dalje grbovi, škaknicami, mnogokutnimi likovi, punimi što sićušnijih nakita; a završene su te stiene sad zubići, naborom, gobinjami, sad vrpcami, što se viju okolo obluka poput sige, resami, za koje se čini da će se na najmanji vjetrić zanjihati i razpasti. Dugi se arabski napisi viju duž one četiri stiene, po oblucih, okolo jabuka, po stienah hramićem. Nasred dvorišta stoji velika mramorna vodnica, koju drže dvanaest lavova, a okružuje popločen žljebić, iz koga izviru još četiri žljebića, koji na lik križa presiecaju dvorište, ulaze u okolo stojeće dvorane, pa se združuju s drugimi proplavi, koji se pružaju po svoj zgradi. Za hramići a nasred dva boka otvaraju se poredice dvoranâ s velikimi otvorenimi vrati, kroz koja se vidi tamni zadak, na kojem se bieli stupići iztiču kao na ušću kakove špilje. Na svaki korak, što pokročiš na dvorištu, ona šuma stupova kan da se miče i poremeće, da se opet na drugi način poredi; iza stupa, koji ti se je činio sam, izskoče dva, tri, ciela poredica; drugi izčezavaju, drugi se suzuju, drugi se šire: kad gledaš iz koje dvorane, sve ti se je promjenilo; obluci na suprotnoj strani kan da su jako daleko; stupovi kan da su premješteni, hramići drugoga oblika; vidiš kroza stiene, opaziš novih obluka i novih stupića, koji su ovdje razsvietljeni od sunca, ondje u sjeni, na neke baca svoje trake sumorno svjetlo, koje probija kroz rupe od štuka, a oni dalje malo da se ne gube u tmici. Neprestano se mienja vidik, daljina, obsjena, tajinstvenost, igra, što proizvadja slog i sunce, i razdražena i kipuća mašta."

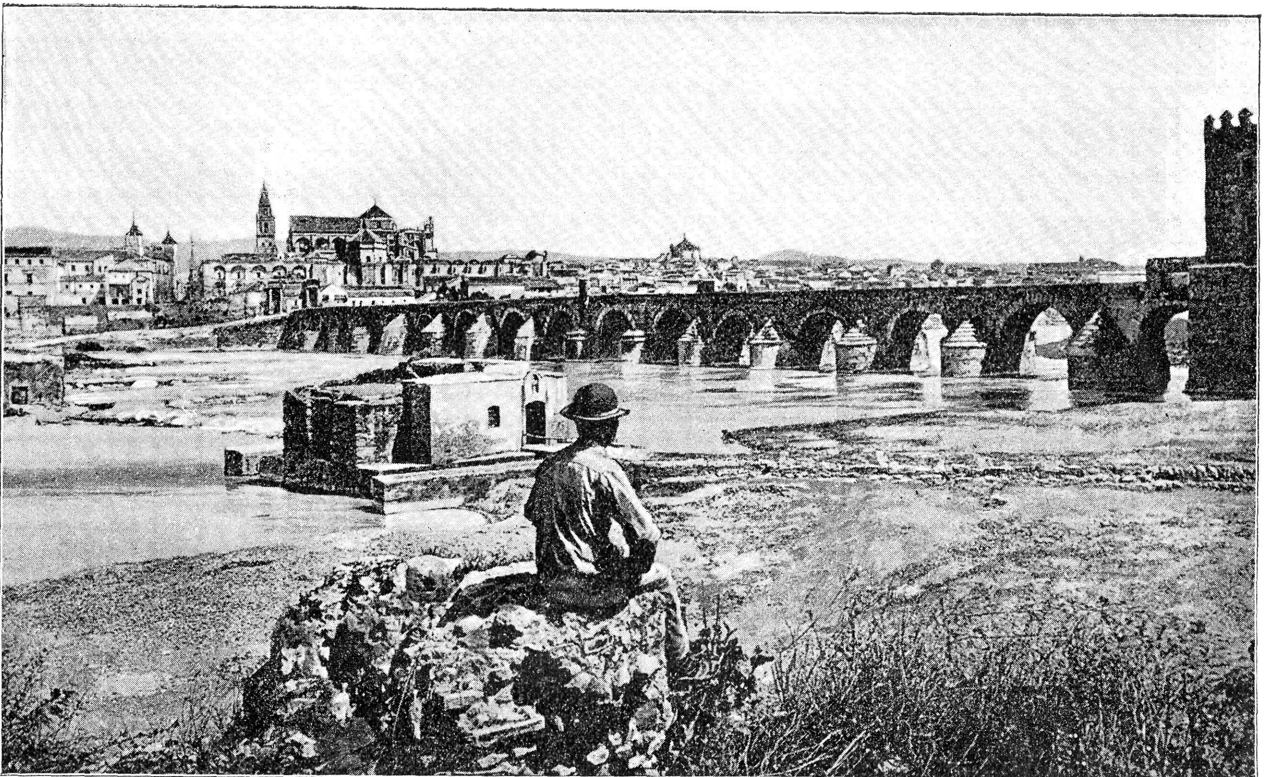
Pošto je de Amicis opisao sve krasote Alhambre, završuje ovako:

„Vidiku, što se odanle (sa vrška na skrajnjem tornju Alhambre, koji se zove Tocador de la reina, te visi nad ponorom poput orlova gniezda) uživa, može se reći ne bojeć se odnikle prigovora, nema slična na svietu. Pomisli si nepreglednu ravninu, zelenu poput mlade livade, iztaknutu na sve strane bezkrajnimi redovi cipresa, pinjola, dubova, topola, poštrapljenu gustimi narančici, koji se u onolikoj daljini prikazuju samo grmljem, izpunjenu velikimi vrtovi i perivoji, u kojih su voćke tako gusto posadjene, da ti se čine kao humići, pokriveni zelenilom. Tom se nepreglednom ravninom vijuga rieka Genil, migoćući izmedju šumah i vrtova poput velike srebrne vrpce; svuda naokolo šumoviti brežanjci, a dalje prem visoke hridine sanjarskoga oblika, koje ti se prikazuju kano titanski bedemi i kule, da oddvoje taj zemaljski raj od svieta. Dolje uprav pod okom Granada, razastrta što poljanom, što sljemenom brda, sva poštrapljena skupovi stabalja, grmići, hrpami zelenila, koje se dižu i viju nad krovovi kuća poput ogromnih perjanica, kan da bi se htjele razširiti pa sljubiti te sav grad pokriti. Još niže duboka dolina daurska, koja je još više nego pokrivena, puna je puncata rastlinja, koje se uzpinje poput brda, iznad koga se još iztiče šuma orijaških topola, kojim se krošnja niše pod prozori tornja, da bi ih malo ne rukom dohvatio. Preko Daura na brežuljku, koji se poput trula smjelo i visoko penje, stoji palača Generalife (dražestna vila mauričkih kraljica), ovjenčana lagahnimi vrtići, i gotovo na pol skrivena nasred šume lovorika, topola i šipaka; a na suprotnoj strani divan prizor, nevjerojatna stvar, snovid: Sierra Nevada, ta poslije Alpa najviša evropska gora, biela od sniega, biela sve do malo milja od Granadskih

vrata, biela sve do brežuljaka, gdje se šire šipak i palma, i gdje se u svoj svojoj dici razvija gotovo tropska plodnost. Pomisli si sada nad ovim nepreglednim rajem, koji u sebi spaja sve ljubke dražesti iztoka i najstrože ljepote sjevera, koji vjenčava Evropu s Afrikom, doprinoseć tomu braku najljepša čudesa prirode i koji šalje nebu u jednom sve mirise zemaljske — pomisli si nad ovom blaženom dolinom andaluzijsko nebo i sunce, koje zapadajući bojadiše božanskom ružičastom bojom vrhe, a svimi bojami nebeskoga pasa i svimi odsjevi najčišćega jasno-modroga bisera bočine Sierre; ter u hiljadu zlatolikih, grimiznih i pepelnjastih odsjeva odbija svoje trake o hridine, koje obkoljuju poljanu; i koje padajući nasred požara trakova baca poput pozdrava sjajno svjetlo okolo zamišljenih tornjeva Alhambre i na ovjenčane vrhe Generalifa: pa mi kaži, može li biti na svietu što svečanijega, što slavnijega, što opojnijega od ovoga pira neba i zemlje, pred kojim jur od devet viekova drhće od razkošja i igra od ponosa Granada.

Krov Tocadora de reina leži na arapskih stupićih, medju kojimi se svijaju pljosnati obluci, koji čine taj pavlan osobito čudačnim i nježnim. Stiene su naslikane na liepu, a duž nakića vide se početna slova Izabele i Filipa II., spletena cviećem. Kod ulaznih vrata preostao je još kamen od starinskoga poda, na kojem kažu da su stajale sultanke, da se oviju oblakom miomirisa, koji se je sdola palio. Sve odiše ondje gore ljubavlju i veseljem. Diše se čist zrak, kao na vrhuncu brda; osjeća se pomiešani miris od mirta i ružica, a ne čuje se drugo nego šum Daura, koji se lomi medju stienovljem svoga korita, i piev sitnih ptica, sakrivenih u gustoj zeleni doline: to je ljubovno gniezdo, viseća ložnica, u kojoj da sanjaš o zračnom triemu, pod koji ćeš se popeti, da zahvališ Bogu, što si sretan."

U doljnoj Andaluziji napreduju u novije vrieme neka mjesta kao središta rudarstva. Na Guadalquiviru stoje dva slavna grada Cordova i Sevilla, koji su se nekoć kao sjedišta kulture otimali za prvenstvo. Cordova (sl. 28.) ima veću prošlost, te bi se poradi blizih u novije vrieme odkritih ugljenika i majdana željeza i kao važno željezničko razkrižje mogla opet podići iz svojih razvalina. Velika rieka, plodna okolica (La Campi a de Córdoba), povoljni za promet smještaj na znamenitom razkršću cesta razlozi su, s kojih je nekoć tako liepo procvala Cordova; a k tomu još dodajmo osobitu sklonost vladara prema tomu gradu. Danas je samo sjena nekadašnje slave, puna veličanstvenih ruševina sa pustimi krivudastimi ulicami, po kojih trava raste, ali povjestničkimi spominjaji i gradjevnimi spomenici, imenito svojom orijaškom mošejom, jedan od najzanimljivijih gradova Spanjolske. Cordovska je mošeja iza Kaabe u Meki najveći muhamedovski hram na zemlji. Ogromnost, sjaj, razkoš i veličajna ornamentika toga hrama ne da se ni opisati; od nekadašnjih 1400 mramornih stupova u hramu ima ih još danas 860. Cordova, kao Corduba Patritia, bijaše već u rimsko doba sielo kulture, a kasnije, u arapsko doba, postade tako rekavši ognjištem obrazovanosti diljem srednjega vieka. Dok je

Sl. 28. Cordova.

onda brojila Cordova na stotine tisuća žitelja, ima ih danas jedva 50.000, pa i tu su uračunane nebrojene caserije milotne okolice.

Poznato je, kako su u devetom i desetom vieku kordovski kalifi imali tjelesnu stražu, u kojoj je bilo mnogo Hrvata. Tako je već oko g. 800 Kalif Hakem I. imao u Cordovi tjelesnu stražu od 5000 momaka, sve samih kupljenih robova, medju kojimi je bilo do 2000 Hrvata. Četa hrvatska bila je odieljena od drugih, te je imala posebnoga vojvodu. Stanovala je pako po kasarnah kraj kraljevske palače Alkazara, i dobivala je plaću kao redovita vojska. Budući da Hrvati nisu umjeli arapski govoriti, zvali su ih Arapi imenom „Niemci". No upravo s toga bili su kalifom jako u volji, jer se nisu mogli s urodjenici ni sporazumjeti ni urotiti. Tako postade „hrvatska straža" u Španiji.

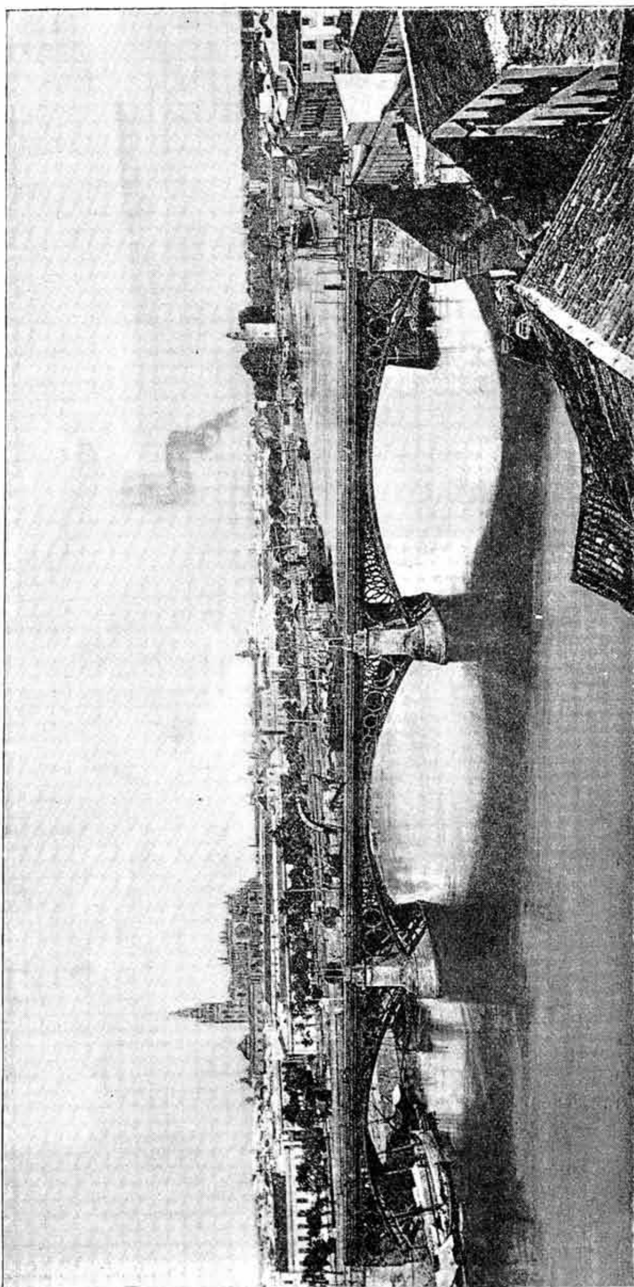
U doba od godine 822.—976., kad su u Cordovi moćni kalifi vladali, bijaše „hrvatska straža" najkrepčija podpora njihova. Kalif Abderrahman III., za koga se pripovieda, da se je liepo pazio s evropskimi vladari, a poimence s hrvatskimi knezovi, uvidi, koliko mu vriedi hrvatska straža, pa ju zato poveća do 6000 momaka i dade joj vojvodu hrvatskoga roda. Za sina Abderrahmanova, za Alhakema II., stekoše Hrvati toliko povjerenja, da su tik pred njegovim priestolom stražu stražili.

Kad su iza Alhakema II. vladali slabi kalifi, te su se na njih dizale bune i urote, domogoše se vojvode hrvatske straže velikoga ugleda, te su se koji put toliko osilili, da su drmali čitavom državom arapskom. Neki od njih dostaše se najvećih časti u zemlji, mnogi postade i hadžib (prvi savjetnik) u svoga gospodara. Dakako da je kraj smutnja u Cordovi koji put čitava hrvatska straža izginula, kad no ju svu posieče neki Almanzor; ali ovaj umah zatim ustroji novu četu hrvatsku i nazove ju svojim porodičnim imenom „Alameris".

Najznatniji i najmoćniji vojvoda hrvatske straže bijaše Wadha el Ameri, rodjen Hrvat, koji je za kalifa Hešama kroz pet godina (od g. 1009.—1013.) bio prvi čovjek u Cordovi. On je hrabro i vjerno branio život i priestol svoga gospodara i suzbijao sve njegove protivnike; zato ga kalif i imenova svojim hadžibom. Kad se je ove najveće časti domogao, ponamjesti u sve veće službe same svoje zemljake, te vladaše sada gotovo kao da je sam kalif. No upravo s toga zamrznuše na nj rodjeni Arapi, te nastojahu oko svoga vladara, da opadnu vjernoga mu Hrvata Slabi Hešam povjerova tim zlobnikom, dade Wadha uhvatiti i poradi izdaje osuditi na smrt. Tako pogibe Wadha el Ameri, muž vješt, lukav i hrabar, od ruke onoga, kojemu bijaše više puta život spasao i priestol sačuvao.

Od vojvoda hrvatske straže spominje se kasnije još i Hairam, plemenit i hrabar Hrvat, koji je takodjer obnašao čast hadžiba. On pogibe s mačem u ruci, braneći svoga gospodara. Osim ovih prvih vojvoda proslaviše se u Španiji i drugi Hrvati, kao Labor i Hambar, koji su jednom prilikom obranili Cordovu. Jedan Hrvat dapače, po imenu Zohair Alameri (od g. 1018.—1041.) osili se za smutnja u Španiji toliko, da je kao svoj gospodar neko vrieme upravljao čitavim iztočnim primorjem španjolskim i balearskimi otoci. Iza ovoga nema više hrvatske straže u arapskoj Španiji. Kalifi nisu imali čim da više uzdržavaju toliko ljudi na svom dvoru, a nisu ni mogli dobivati više hrvatskih sužnjeva, jer je rimski papa zabranio trgovinu kršćanskim robljem. Upravo ponukani papom prestadoše i Mletci prodavati ratne zarobljenike; pače g. 960. izdade sam mletački duždm sporazumjevši se s patrijarhom i viećnici mletačkimi, posebnu zabranu, da se ne smije više roblje hvatati ni prodavati, a najmanje u Istri i Dalmaciji."

Cordovu je doduše još u mauričko doba zamienila kao priestoljnica Sevilla, nu propast joj je prouzročila vjerska ogorčena borba kršćana, poradi čega se je veći dio žitelja izselio u Granadu. Sevilla bijaše za onda još podaleko od navale kršćanske, pak se liepo razvijaše. Dakako ni Sevilla nije danas ono, što je bila u arapsko doba, a zatim osobito u 16. i 17. stoljeću kao izlazište prometa sa španjolskom Amerikom. No Sevilla (sl. 29.) je ipak još i danas liep i bogat grad, svakako najbogatiji u Španjolskoj umjetničkimi dragocjenostmi iz arapskoga i

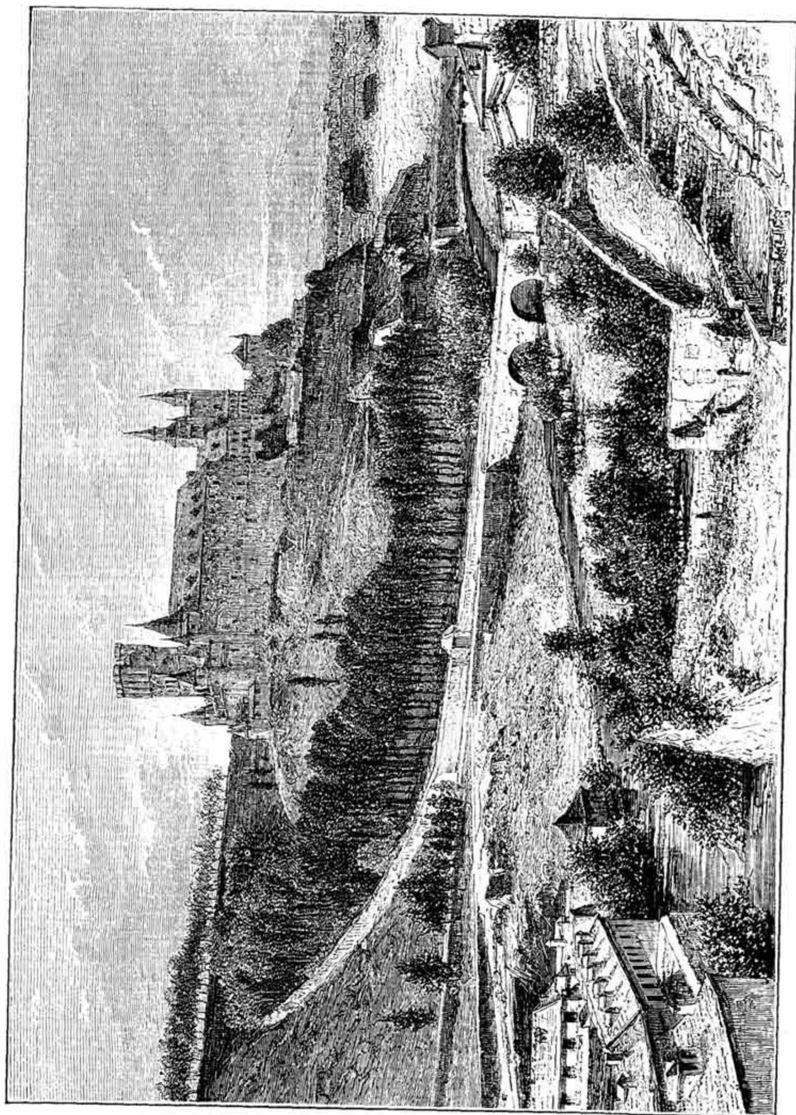

Sl. 29. Sevilla.

kršćanskoga doba, sielo živahne industrije i trgovine. Navlastito ima u tom „Murillovom gradu" veliko obilje krasnih slika španjolskih slikara, pa se i danas ovdje osobito njeguje slikarsko umjeće („sevillska slikarska akademija"). U 18. stoljeću bijaše sevillska trgovina znatno nazadovala i prešla u ruke Cadizu, ali odkad mogu po Guadalquiviru do Seville doploviti i mali pomorski brodovi, opet napreduje Sevilla kao znamenita izvozna luka. Grad ima vrlo zgodan smještaj nedaleko okuke Guadalquivira usred vrlo plodne okolice, na posljednjoj tački, gdje je lako prieći rieku, jer ju niže prate močvare, tako da se upravo kod Seville mora da stječu sve ceste, koje dolaze iz Gornje Andaluzije. Po svem tom bila je, a i danas je Sevilla osobita tačka za promet Španjolske sa zapadnom Afrikom i tropskom Amerikom, jer se smatra glavnimi ulaznimi vrati za Španjolsku i glavnim gradom Andaluzije. Već u rimsko i predrimsko doba bijaše na tom mjestu znamenit grad Hispalis i Julia Romula. U 12. vieku brojila je Sevilla do 400.000 stanovnika, a danas ih ima do 140.000, te sve više napreduje i raste. Medju sevillskimi gradjevinami osobito se iztiče golema stolna crkva. Ona je iza sv. Petra u Rimu najveća crkva, a uz stolnu crkvu u Kölnu svojom unutrašnjošću najveličanstvenija i najljepša gotska crkva na svietu. Duga je 136 m., a srednja od pet ladja visoka 55·5 m. sa 37 postranih kapelica, 82 žrtvenika i 95 prekrasno bojadisanih prozora. Pojedine kapelice ukrasili su svojimi umotvori najveći španjolski slikari. Osim te crkve najznamenitija je sevillska gradjevina Alkazar, koji nam prikazuje slika 30. To je nekadašnja palača maurskih kraljeva, a zatim kršćanskih vladara. Bajni ti dvorovi kraljevski obnovljeni su u našem vieku u starom maurskom slogu. De Amicis kaže o Alkazaru ovako:

„Alkazar je bio svjedok ljubavi i zločina, koja su počinila tri plemena kraljeva: svaki kamen budi koju uspomenu i čuva koju tajnu. — Udješ, priedješ dvie tri dvorane, u kojih nema više ništa arapskoga osim stropa i kojega mozaika na dnu stiena, pak dodješ u dvorište, gdje staneš zapanjen od čuda. Triem od prelaganih lukova pruža se na sva četiri boka, počiva na mramornih stupićih, sdruženih u dvoje; i lukovi i stiene i prozori i vrata pokrita su kipotvorinami, mozaici i vrlo prepletenimi i vjernimi arabeskami, koje su što prošupljene poput čipkaste koprene, što guste i poput izšupljikanih sagova, što provirući i viseći kao kitice i vienci cvieća; a osim šarenih mozaika sve je bielo, gladko, blistavo poput slonove kosti. Na četiri boka imaju četvera velika vrata, na koja ulaziš u kraljevske dvorane. Ovdje se čudo pretvori u čarobnost. Sve što može najbogatijega, najraznijega i najsjajnijega stvoriti najvatrenija mašta u najžarkijem snatranju, sve je to skupljeno u ovih dvoranah. Od poda do svoda, okolo vrata, duž okrajaka od prozora, u najzabitnijih kutih, riečju kamo god dopre oko, pokazuje se sila nakita, zlata, dragulja, tako

gusta mreža arabeska i napisa, tako divno obilje nacrta i boja, ter jedva što si pokročio dvadeset koraka, već si zablenut i smeten, a umoreno ti oko bludi amo tamo, tražeći pedalj gole stiene, da počine."

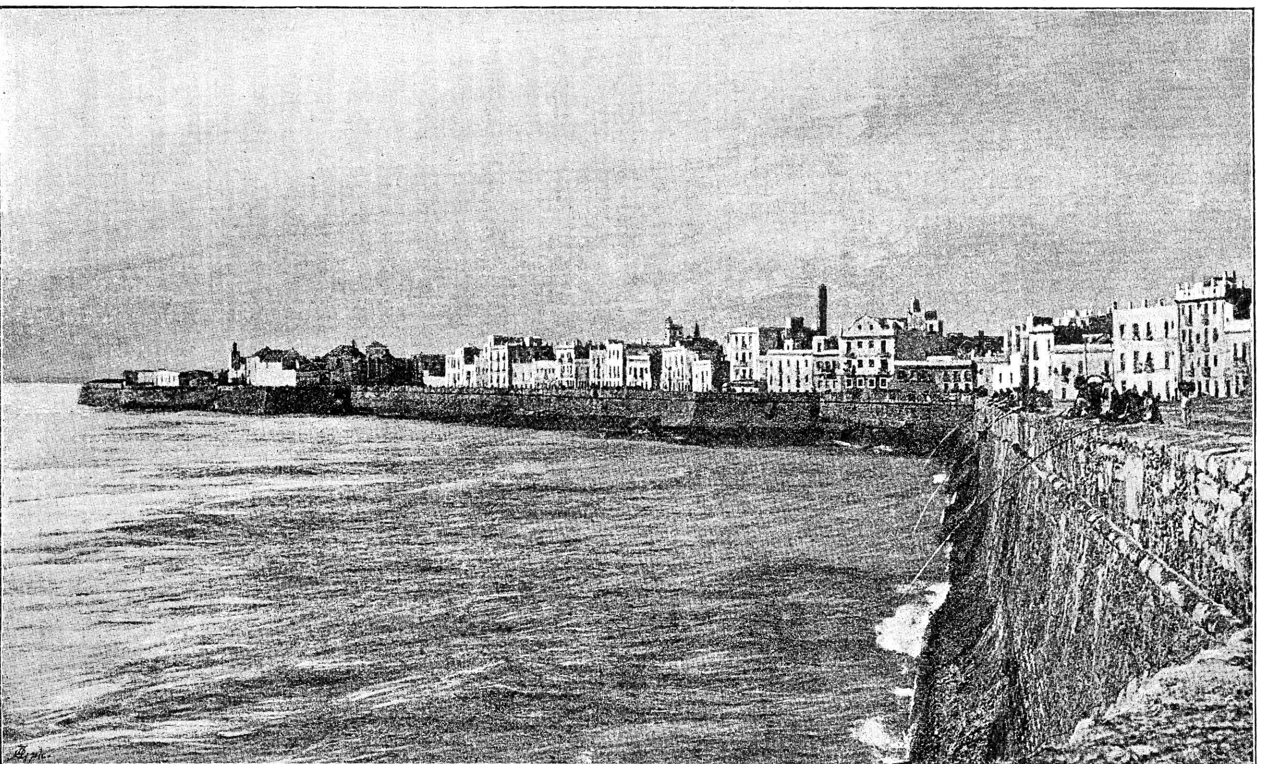
Sl. 30. Alkazar.

Podalje od rieke ima u nizini Guadalquivirovoj još nekoliko većih mjesta, kao obrtna Ecija (25.000 stanov.), mostni grad na Genilu,

*

Carmona i Utrera, znamenita kao razkrižje željezničko. Dok nisu uredili donji tiek Guadalquivira za veće ladje, bijaše prastaro feničko tržište Cadiz (Gades), stojeći na malenom kršnom poluotoku, glavnimi vrati za španjolsku Andaluziju sa oceanske strane. Sevilla i Cadiz se izmjenjivahu u prvenstvu. Cadiz ima poodmakli smještaj, kaki su nada sve voljeli Feničani. Mogao bi ga čovjek donekle držati utočnim gradom Guadalquivirovim, budući da S. Lúcar de Barrameda (24.000 st.) na samom ušću zaostaje svojom znamenitošću za Cadizom. Cadiz ima u dragi, koju tvori primorski otok de Leon, čitav niz luka, a kako na uzkom kadizkom poluotočiću nema dosta prostora, procvala su liepo neka mjesta, udaljena od Cadiza, kao: S. Fernando (27.000 st.), sielo španjolske pomorske zvjezdarne, La Carráca, bojna luka, i Puerto de Santa Maria (22.000 st.) na ušću Guadaleta. Sam Cadiz broji 65.000 stanovnika, te je čist, a poradi čestih navala, kojim je bio izvrgnut kao jaka pomorska tvrdja, danas je nov i liep grad s visokimi kućami, koje svjedoče o blagostanju žitelja (sl. 31.). Po svemu u gradu naslućuješ, da je Cadiz bio dugo sielo španjolske svjetske trgovine, pa da je to donekle još i danas. Dodamo li k spomenutim gradovom, koji su na gusto posijani, još svojim vinom glasoviti Jerez de la Frontera (s obćinom 65.000 st.), pojmit ćemo, kako je sretan i blagosloven taj dio Andaluzije. Čitav taj predjel nepregledan je vinograd, koji u naše doba žalibože ušenac hara. Kao drugi utočni grad Guadalquivira i ulazna vrata za Andaluziju možeš danas smatrati Huelvu, odkada je izravno spojena sa Sevillom, te joj je bliža nego Cadiz. Huelva, stojeći na sjevero-zapadnom kraju naplavne obale andaluzijske, na rieci Odiélu, koji je do 4 km. širok, te nosi za plime najveće brodove do grada, raste u novije doba sve više i poradi rudokoplja. Na sastavcih Odiéla i Tinte („crne rieke") izpinje se na brežuljku po Kolumbu glasovit samostan La Rabida, a nešto više na Tintu je luka Palos.

Osim kršnog ostrvlja Berlenga na portugizkoj obali i nenastavanih Columbretes u valencijskom zatonu jedini su otoci Pityusi („borovi otoci") i Baleari, stojeći licem prema spomenutomu zatonu. Ovi otoci sačinjavaju pod imenom la provincia Baleari posebnu (48.) pokrajinu Španjolske, te zapremaju 4817 □ km. a broje 300.000 žitelja. Pityusi sastoje od Ibize s istoimenom lukom i tvrdjavom, i malene Formentere, a Baleari od većih otoka Mallorke

Sl. 31. Cadiz

i Menorke. Na objema ima nizkih gorskih kosa, a u primorju izvrstnih luka. Na Mallorki je na kraju prostrane huerte glavno mjesto Palma (60.000 st.) u dubokoj, k jugu otvorenoj drazi s jakom trgovinom, živahnim obrtom i škveri. Na iztočnoj obali Menorke je Mahon, u prošlom vieku posjed englezki, luka i tvrdjava prvoga reda, koju mnogo polaze bojne ladje, te je ujedno glavna stanica za francuzke parobrode izmedju Toulona i Algira.

Službeno se računaju k Španjolskoj kao 49. pokrajina Kanarski otoci („pasji otoci"), postojbina ptica kanaraca. Ovi otoci za pravo pripadaju Africi, te sastoje od 7 većih otoka i nekoliko manjih školjića, a zapremaju u svem 7624 □ km. sa 290.000 žitelja. Otoci („sretni otoci" kod Rimljana) su vulkanski, zdrave klime i dosta podaleko jedan od drugoga. Poradi pomanjkanja žive vode i slabe oborine niži su otoci slabo plodni i rjedje nastavani. Najplodniji je i najgušće nastavan otok Gran Canaria. Taj otok obiluje sladorom, pamukom, svilom, košnijom (cochenille), vinom. Glavna je luka na tom otoku Las Palmas (25.000 st.). Najveći je otok Tenerifa ($28^1/_4{}^0$ sjev. šir.), usred kojega se izpinje glasoviti Tenerifski rtanj (Pico de Teyde, 3716 m.) mrtvi vulkan, afričko najveće otočno brdo. Mi smo donieli sliku o tom vulkanu u knj. I. na str. 314. (sl. 53.) poradi zanimljive opreke izmedju tamošnjih kopnenih i pomorskih oblaka. Glavno mjesto na tom otoku, Santa Cruz de Tenerifa (18.000 st.), sielo je upravnih oblasti za cielo otočje, pak je spojeno kabelom sa Cadizom. Otok Ferro, kao početni meridijan, po malo kano da gubi svoj svjetski glas, odkada se sve jače javljaju novi početni meridijani. Mi smo u ostalom taj početni meridijan na zemljovidu označili kao „tako tako zvani meridijan Ferra", jer se ne dotiče u istinu našega otoka, već ide za 3·75 km. iztočnije. — Starosjedioci na Kanarima Guanchi, hamovskoga podrietla, razplinuše se medju Španjolci, koji su te otoke zauzeli.

Napokon drži Španjolska u Sredozemnome moru na afričkoj (marokanskoj) obali već od 16. stoljeća nekoliko tvrdih mjesta, zvanih „Presidios" (t. j. tvrdjave) za obranu protiv afričkih gusara. Presidios su ostatci nekadašnjega posjeda španjolskoga u Maloj Africi, te služe danas za kaznione. Ceuta je najznamenitija izmedju presidios, pa spada pokrajini kadizkoj. Osim toga su još Pe on de Velez, otoci Alhucemas, Mellila i Zaffarinas-otoci.

U Pirenejih je u visokoj dolini, opasanoj kršnimi stienami, patrijarhalna slobodna državica **Andorra**, zapremajući 452 □ km. i 6000 žitelja. Slobodna je već od vremena Karlovića, i kao neutralno zemljište pod zaštitom Francuzkom i Španjolskom. Vladarom se smatra biskup u Urgelu, u čije ime upravljaju državicom dva namjestnika (Viguiers). — Nedaleko Pic di Midi stoji u Pirenejih na španjolsko-francuzkoj medji samosvojni zaselak **Goust** (sa 60 stanovnika), najmanja evropska republika.

*
* *

Završujući opis Španjolske po Dru. Theobaldu Fischeru, spomenimo još nekolike rieči. Današnja je Španjolska doduše opustjela zemlja, ali ima još mnogo uvjeta u svojoj utrobi, na svom površju, u podneblju i u zgodnom trgovačkom smještaju, da se podigne i procvate. Vode imade i danas još toliko, da bi se moglo umjetno natapanje na daleko po zemlji proširiti, čime bi se kao i naprednijim ratarstvom u obće dalo dobro obskrbiti još mnogo milijuna žitelja, a država bi stekla novih izvora dohodku. Ciela zemlja strada mnogo poradi žestokih borba političkih stranaka, a zbog toga mienjaju se vrlo često svi činovnici u zemlji. Gotovo ne možeš ni pomisliti, kako su nepouzdani španjolski činovnici koje poradi toga, što im je služba nestalna, koje pak što su slabo plaćeni. Značajan primjer o tom navodi spomenuti profesor Fischer: „Pisca su“, kaže on, „na licu mjesta najvjerodostojniji ljudi uvjeravali, a to se podudara i s onim, što je on mogao crpsti iz drugih izvora, da je od onih milodara, što ih je javna dobrotvornost sviju obrazovanih naroda evropskih za žrtve potresa andaluzijskoga u prosincu godine 1884. sabrala, pače i od onih, koje je sam plemeniti tadanji kralj Alfonzo, koga je podmukla bolest zemlji tako rano otela, na mnogih mjestih dielio, samo neznatan dio došao u ruke onih, kojim je bio opredieljen, a najveći dio toga priliepio se je za ruke onim, koji su trebali da ga razdiele medju stradaoce.“ Nezasitljiva pomama za novcem, da se omogući razkošan život, kuga je, od koje boluje španjolski narod, koji ima inače mnogo liepih sposobnosti. Prema tomu je čitav tečevni rad u Španjolskoj neke vrste hazardna igra. Nadalje je obćenita mana, koja prieči svaki napredak u Španjolaca, što precjenjuje sebe i sve svoje, a ne uvidjaju, koliko su zaostali za drugimi evropskimi narodi. No ipak se opaža, da u novije doba Španjolska, ma da mnogi i danas još drže istinitim francuzko pririečje, da iza Pireneja počinje Afrika, po malo napreduje, da se ra-

tarstvo, obrt i trgovina dižu, a nada sve obćenita naobrazba i blagostanje raste. No dok Španjolska kulturom svojom polagano koraca za naprednimi evropskimi zemljami, pojavljaju se moderne družtvene pogibli jače, nego u drugih zemljah. Malaga, Cartagena, Almerija i neki drugi gradovi već su doživjeli strahote razvratnih vlada, a anarhistički prevratni pokusi tamo su na dnevnom redu. Svakako Španjolska, dok si sama ne stvori, nema vanjskih neprijatelja, pa se može čitava posvetiti nutarnjemu svome razvitku. Jedino bi mogle razširenjem francuzkoga gospodstva nad Marokom nastati pogibli za Španjolsku, koja je i onako već danas gospodarstveno posve ovisna o Francuzkoj.

KRALJEVINA PORTUGALSKA.

Portugalska prema Španjolskoj. — Smještaj. — Ocrt, obličje tla i podneblje. — Ratarstvo. — Vinogradarstvo. — Stočarstvo. — Rudokoplje. — Obrtnost. — Trgovina. — Žiteljstvo. — Gradovi i mjesta.

Portugalska se prirodno donekle odnosi prema pirenejskomu poluotoku kao Nizozemska prema Njemačkoj. Obje su jedna geografijska cjelina, no ipak opažaš u Portugalske neke osebujne crte, uslied kojih je utjecajem povjestničkih prilika nastala posebna država, kakvih je i inače više bilo na ovom poluotoku. No od tih država jedina se je uz Španjolsku umjela uzdržati Portugalska, uslied čega se tečajem viekova još veće razlike i opreke izmedju obiju država razviše. Španjolska je kao i Njemačka nadmašno suhozemska, a Portugalska poput Nizozemske skroz pomorska zemlja. Portugalska ima kao i Nizozemska daleku obalu, na kojoj se more poput zatona na više mjesta uvalilo u kopno, a kod obiju sežu od mora vodene ceste do unutrašnjih zemaljskih medja, kojim je temelje sama priroda udarila. Dă, čovjek to ne opaža na prvi mah, pa ipak je tomu tako. U Nizozemskoj su na medji velike močvare sjeverno i južno od Rajne, velike te vodene ceste, koja jedina spaja zemlju sa Njemačkom, u Portugalskoj su pak duboke i težko prohodne jaruge, koje su velike rieke i njihovi pritoci izplavili u granitnim temeljnim gorama u zapadnom dielu pirenejskoga poluotoka. Čvrste su to medjašnje jaruge; gdje ih nema, tamo su pusta neprohodna i nenapučena gorja. Portugalska dakle kao i Nizozemska (do nedavna) podržavaju s unutrašnjimi krajevi onih zemalja, kojim pripadaju geografijski, etnografijski a donekle i povjestnički, tjesnije odnose dosta težko suhozemskimi putovi, dok se nasuprot k moru nagiblju, njemu se otvaraju, te su s morske strane do unutrašnjih svojih medja lako pristupne po zgodnih vodenih i kopnenih

drumovih. Portugalska je dakle prava okrajna zemlja, najveća medju svima na poluotoku i podobna da živi sama za sebe. Na krajnjem zapadnom rubu evropskom Portugalska je posve osamljena te obći s ostalim svietom ponajviše morem izvozeći svoje prirodnine a uvozeći strane obrtnine. Sa Španjolskom joj je slab promet, jer i ova poput Portugalske izvozi donekle iste prirodnine, a obrtnina nema sama za izvoz. Portugalska gleda u svakom pogledu licem u more, a ne prema Španjolskoj, kojoj je okrenula ledja. Odkad su se te dvie države razstavile, gotovo nema medju njimi zajedničkih interesa; da se kojom sgodom opet sdruže, to bi pri tom Portugalska kao primorski nadomak Španjolske samo štetovala, dok bi se Španjolska okoristila. S toga će pokusi Španjolske, da se obje države sdruže, bez sumnje dugo ostati bezuspješni.

Portugalska se prostire od ušća Minha od prilike u 42° sjev. šir. do ušća Guadiane u 37° iste zemljopisne širine. Njezin meridionalni proteg po tom iznosi 550 km. Nasuprot je njezin zapadno-iztočni proteg neznatan zapremajući samo dva dužinska stupnja od 7°—9° zap. duž. po Gr., dakle poprieko oko 175 km. Portugalska naliči na protegljastu pačetvorinu, te zahvata 89.372 □ km. Morska je medja Portugalske duga 640 km., a suhozemska 1010 km., od čega ide polovica (510 km.) na duboke riečne doline. Izmedju riečnih dolina navlastito izmedju Guadiane i Taja, i na sjevernoj medji teku visoki neprijatni gorski lanci, pa budući da su ti medjašni krajevi imenito na španjolskoj riedko nastavani, posve je slab promet izmedju Portugalske i Španjolske. I velike rieke, koje iz Španjolske u Portugalsku teku nisu pravi vodeni putovi, jer su u njihovim razdoljima upravo na medji španjolsko-portugalskoj prevelike zapreke plovitbi. Jedina Guadiana sa svojom otvorenom dolinom iznad Badajoza prirodni je prometni drum za obje zemlje. Budući da ovaj drum gleda licem u Lisabon, to su se upravo na toj liniji vodili bojevi izmedju obiju zemalja, a s toga je i Elvas naprotiv Badajoza postao najjačom tvrdjavom portugizkom. Danas je politička granica izmedju obje zemlje svuda vrlo izrazita i to s obzirom na jezik, značaj, način života i osjećaje žitelja. Jedino u Portugalskoj velike su rieke, poimence Tajo, a manje Douro, kulturne rieke, koje mame žitelje k svojim obalam. Nijedna tačka Portugalske nije daleko od mora — najveća udaljenost iznosi 215 km. — nijedno znatnije mjesto, ma brojilo samo 15.000 stanovnika, nije daleko od mora, već je ili posve na obali ili moru na vidiku — a veliki gradovi ujedno su pomorski gradovi.

Duljina i razvitak obala je u Portugalskoj mnogo povoljniji za plovitbu i pomorski promet nego u Španjolskoj. Pošto smo o obalah već gore na str. 16. govorili, to ćemo ovdje samo neke značajne crte iztaknuti. Tako je zanimljivo, da se u primorju portugalskom pričinja kao i u Englezkoj (Knj. II. str. 251.) kano da se more izlieva u rieke, jer se tako proširuju morski zatoni kod ušća velikih rieka. Nadalje je vrlo znamenita krajna južno-zapadna tačka Portugalske, Rt sv. Vicenta, o koji neprestano udara morsko valovlje. Starim bijaše taj rt najzapadnija tačka na zemlji, te ga nazivahu po božanstvu feničkoga Herakla „svetim rtom". Sagres, primorsko mjesto na toj točki, zasnovao je kraljević Henrik „Brodar", da odavlje rukovodi portugiška odkrića na zapadnoj obali afričkoj. Po tom je taj južnozapadni šilj Portugalske vrlo znamenit za razvitak portugizke svjetske trgovine u šestnaestom i sedamnaestom stoljeću, pošto su portugizki vladari svoj narod na to pripravili dozivajući već od četrnaestog stoljeća izkusne talijanske mornare u zemlji, da budu Portugizom učitelji u mornarstvu. Tako je u četrnaestom i petnaestom stoljeću cielo čislo talijanskih admirala, navlastito iz genovezke obitelji Pessagro bilo u službi portugizkoj. U dva stoljeća uvježbali su se Portugizi tako, da su postali smjeli mornari i obrtnici, a svoj glavni grad Lisabon učiniše sielom svjetske trgovine. Navlastito postadoše žitelji Algarbije izvrstni mornari.

Portugalska nije samo politički već donekle i prirodno posebno područje. Makar naime da sačinjava sa Španjolskom na oko suvislu čvrstu visinsku cjelinu, ipak se opaža u oblicima tla portugalskoga osebujnih značajnih crta. Istina, gore su stare Luzitanije nastavak i završetak španjolskih gora, ali nisu ni iz daleka tako visoke, a k tomu im je posve drugo obličje. Nema u Portugalskoj dalekih visokih ravnica, već su uzvisitosti ponajviše gore u lance, sierre, koje niesu razstavljene prostranim ravnicama, već su se kao na pr. na sjeveru nanizale jedna do druge, ili ih pak spajaju brežuljasti predjeli. Nadalje sežu portugizke uzvisitosti samo u riedkih tačkah kao u rtu da Roca i sv. Vicenta do mora rušeći se unj strmenito, dok se inače uzvitosti spuštaju u ravnicu već u unutrašnjosti, tako da je obala portugalska ponajviše plosna i pješčana. Napokon su portugizke sierre upoprieko na polak niže od španjolskih. Sjeverno od Taja sastoji tlo portugizko od raztrošenog prastarog kamenja, a južno od te rieke prevladjuju morske tercijarne i paleozoičke tvorbe, navlastito karbonski škriljevac tvoreći suho i slabo plodno tlo. Sjeverni dio Portugalske k zapadu

izmedju Minha i Duora, dakle pokrajina Minho, na glasu je prirodnimi krasotami, slikovitimi gorskimi oblici, izvrstnim podnebljem i bujnim rašćem, domovina glasovita portskoga vina. Čitav ovaj predjel opominje te na središnje i niže dielove Švicarske ili pak južne Norvegije. Ovaj je kraj portugalski ujedno vanredno gusto nastavan, bolje nego Nizozemska. Iztočni dio pokrajine Traz os Montes ima više gore i oštrije podneblje, te je na glasu svojimi divlje-romantičnimi dolinami i kršnimi stienami. Izmedju Duora i Taja najviši je dio Portugalske. Tu je Sierra Estrella sa vrhuncem Malhaom (1993 m.), najvišom portugalskom glavicom. Ovdje počinje donekle već južnjački karakter Portugalske, koji se zatim nastavlja u Estremaduri, a najljepše se je razvio u Algarbiji. Od gora su južno od Teja najznatnije Sierra d' Ossa i S. de Mochique sa vrhom Foia. Glede podneblja pripada Portugalska zapadnom ili atlantskome podnebnomu pojasu. Na ravnicah i u dalekih riečnih dolinah neznatna je promjena toplote; mraz i snieg je riedak, zima kao proljeće, a ljeto jako vruće jedino u nizkih unutrašnjih krajevih kamo vjetrovi ne dopiru. Kiše su i rose obilne, tako da je zrak uviek ugodno hladan Do najnovijega vremena držalo se je, da u Coimbri pada najviše kiše u Evropi (upoprieko na godinu do 3018 mm!). No danas se je ta pogrješka izpravila, jer se je dokazalo tačnimi opažanji, da tamo pada samo nešto više kiše (780 mm.) nego u Lisabonu (759 mm.) a znatno manje nego u Santiagu i Bilbao-u (1174 mm.).

Po svemu, što smo o prirodnih prilikah spomenuli, jasno je, da Portugalska čini neke vrste prielaz od altlantske bujnosti i obilja k sredozemskoj suši i golotinji. Portugizki predjeli nisu skroz južnjački kao španjolski, a nisu ni tako oprečni medju sobom; dà, portugizko je tlo u svem umjereno nije tako orijaško i veličanstveno. Nigdje nije tlo tako intenzivno obradjeno, nigdje tako neobično plodno kao u vegi murcijskoj ili valencijskoj, a nigdje opet nije tako pusto i bez života kao na Manchi i na gornjoj Seguri. Zbog toga kano da je Portugalska zastrta u jednu ruku velom monotonije a u drugu ruku „idilskom izvornošću“, koja te, kao što Englez Latoche tvrdi, opominje na Arkadiju. Makar da ima Portugalska i za trgovinu sgodan položaj, to je ipak danas nadmašno ratarska država. No za pravo počelo se je dizati ratarstvo tek u prošlom stoljeću, kad su presahnuli svi drugi izvori zaslužbe i privrede, a još se je jače razvilo od 1852. kad je podieljen imetak crkve i kad su se stale graditi ceste. Ipak i danas još izuzev vinogradarstvo teži se zemlja na prastari

primitivni način; nema tu nikakovih strojeva, Portugizac i danas ore onakim plugom, kaki su upotrebljavati njegovi predji u rimsko doba. K tomu je ovdje veleposjed još dosta mnogobrojan, a umjetna naplava nije ni iz daleka tako razgranjena kao u Španjolskoj. Kitajska naranča, makar i nosi u drugih sredomorskih zemljah po Portugalskoj ime, jer je odanle razširena, ne goji se danas koliko u Španjolskoj. Ratarstvo je najnaprednije u granitnoj i s toga vodom bogatoj gorskoj zemlji sjeverno od Doura. Tu prevladjuje mali posjed, tu je sielo seljačtva. I pokrajina Beira „alta" sjeverno od Sierre Estrella dosta je rodna, dok je južno iztočna Beira „baiksa" izuzev okoliš Branke pusta ledina. Južno od Taja nadmašuje veliki posjed; tu se mnogo teži razno žito, a znamenito je i stočarstvo, navlastito se goje mnoge svinje u području hrastovih šuma. No u tih stranah ima i pustih nenapučenih predjela. U Algarbiji ima izvrstne i liepo težene zemlje s najprostranijimi vrtovi na cielom poluotoku. Po izkazima geodetičkoga povjerenstva polovica je portugalskoga tla neobradjena. Dok je u pokrajini Minho obradjeno $^3/_4$ tla, u Alemteju radi se samo $^1/_{15}$ površja. U novije se vrieme mnogi sa sjevera sele u Alemtej, jer tamo i država podpomaže razvoj ratarstva. Od žita se najviše sije proso, zatim pšenica i raž, pa se u najnovije vrieme već više plodina za hranu izvozi nego uvozi. Na sjeveru se mnogo radi kukuruz, za koji nema na jugu dovoljno vode. Riža se mnogo teži u okolišu aveirske zatoke, a k tomu se goje razne vrste kumušnice, glavne hrane žiteljstva. Za izvoz je svakako najvažnije vinogradarstvo. Loza se radi na 300.000 ha., pa se danas još i dalje širi, makar da na sjeveru već hara vinograde trsni ušenac. Dakako da mali posjednik s lozom i s vinom ne zna još napredno baratati. Prirod se vina godimice računa na 5 milijuna hl., tako da bi Portugalska obiljem vina sliedila kao četvrta zemlja iza Francuzke, Talijanske i Španjolske. Godine 1888. izvezlo se vina 1,730.800 hl. u vriednosti oko 30 milijuna forinti, a to iznosi $^1/_3$ svega izvoza u zemlji. Uljika i kitajska naranča goji se mnogo, ali za narodno-gospodarstvo nisu znamenite, jer se više od njih izvozi sočiva i koruna, a k tomu je već mjestimice uljiku iztisla loza. Naročito se korun sve više radi, te se za skupi novac rano s proljeća iz Lisabona razpošilja na tržišta srednje i sjeverne Europe. Južno voće osobito se njeguje u primorju navlastito u Algarbiji, odakle se mnogo izvozi smokva, mandula i rogač. I kestena mnogo rodi u Minhu i Algarbiji, odakle se i naranča na veliko izvozi. Tu na jugu ima mnogo i plutka, kojega se izvozi u vriednosti do 14 milijuna forinti. Ali i

s plutkom ima u svem Portugalska malo šume, samo 5·3% čitavoga tla. Na zapadnoj su obali navlastito kod Leirie prostrane šume pinija. U novije vrieme nastoji se oko pošumljenja Sierre Estrelle.

Stočarstvo je slabo; no u novije vrieme se opaža napredak, navlastito se kupuje mnogo suhoga goveda u Španjolskoj, pa se u Portugalskoj izhrani i izvozi u Englesku (na godinu za 3 milijuna forinti). Goveda se goje više na sjeveru, a ovce i svinje na jugu. Čiste, plemenite pasmine ovaca nestaje već i ovdje kao u Španjolskoj. U predjašnja vremena imala je Portugalska navlastito u Covilhanu i po drugih mjestih u okolišu Sierre Estrelle dosta znamenite suknarije, koje su preradjivale domaću vunu. Svilac se sve više goji navlastito na sjeveru. Ribanje je vrlo razvijeno u primorju imenito u Algarbiji i uz obalu južno od Doura. Najviše se hvata sardina, sardelja i tune. Spomenutih se riba mnogo izvozi, ali se još više u zemlju uvozi bakalara. Tako zvane sardine de Nantes love se ponajviše na obalah portugalskih.

Rudokoplje se tek u našem vieku razvilo, makar da se može naslućivati po jednakih geologijskih prilikah sa Španjolskom, da ima i u Portugalskoj ruda. Slaba vriednost bakra i olova sprečava razvitak tamošnjega rudarstva, jedino u krajnjem jugoiztoku uz rudarsku španjolsku pokrajinu Huelvu cvate i u Portugalskoj rudokoplje. Već su stari znali, da u Teju ima zlata u piesku; i kamenoga ugljena se nešto našlo, pa se sada izkopava. U Alemteju ima na više strana bakra navlastito u okolišu ville de Barancos. Po ostatcih orudja iz predpovjesničkoga doba jasno je, da se je ovdje bakar već u prastaro doba izkopavao. I čistoga bakra ima u nekih majdanih kao u Aljustrelu i Alandroalu. Portugizko rudokoplje nosi zemlji na godinu do 9 milijuna forinti. Napokon treba da spomenemo, kako se u Portugalskoj mnogo dobiva soli, čemu osobito prijaju daleke plosne obale. U Marinhi (slaništa) kod Sada dobiva se najbolja sol u Evropi.

Obrtnost je portugalska posve mlada, ali liepo napredna. Dakako da je Portugalska imenito zbog izvoza vina u Englezku i svojim obrtom još više ovisna o toj državi nego Španjolska o Francuskoj. U naše doba nastoji Portugalska, imenito pak Porto, da se izbavi skrbničtva englezkoga. Svake se godine uvozi sve više sirovina kao na pr. pamuka i vune za preradjivanje u tvornice portugalske, dok za svilenu industriju i sama zemlja izvodi sve više sirove svile. Trgovina je portugalska gotovo izključivo pomorska trgovina, budući da zemlja sa Španjolskom, izuzev kriomčarenje, malo trguje. S toga je

trgovina do nedavna bila posve u rukama Englezom, pak je i portugalska trgovačka mornarica bila neznatna. Portugalska izvozi jedino proizvode svoga ratarstva i stočarstva, a uvozi sirovine za priredjivanje ili pak obrtnine. U naše doba raste sve više vriednost uvozne i izvozne robe, makar da i nisu svi brojevi o trgovini pouzdani zbog slaba nadzora i čestoga kriomčarenja. Posljednjih se je godina poprieko uvezlo robe u vriednosti do 100 milijuna, a izvezlo do 80 milijuna forinti, te je po tom nadmašniji uvoz. Unutrašnji promet, trgovina a i razvitak narodnoga gospodarstva mnogo je stradao do nedavna poradi pomanjkanja valjanih obćila. Kad su se u drugih državnih već na daleko razgranile željeznice, počele su se u Portugalskoj tek graditi ceste. Ipak već danas ima zemlja liepu mrežu cesta i željeznica, samo što još ipak ne udovoljuje svim potrebam. Težki državni dug i od vajkada loše državno gospodarstvo zaustavlja posvemašnju gradnju nuždnih obćila. Tri željezničke pruge spajaju Portugalsku sa Španjolskom, a sada se dogradjuje znamenita algarbijska pruga. I plovitba uz kraj mogla bi se još ljepše razviti.

Portugizi su smjesa predjašnjih svevsko-romanskih žitelja i doseljenika Kastilijanaca i Francuza. Od prvosjedilaca Ibera nema u Portugalskoj ostataka, dok se u Algarbiji i Alemteju vide tragovi tipu arapskome. Makar da su naime Mauri već na početku šestnaestoga stoljeća iz Potugalske bili protjerani, ipak se je već donekle slilo žiteljstvo arapsko sa kršćanskim, navlastito poslije zauzeća Algarbije i iza nasilnoga pokrštenja onih Maura, koji su u Algarbiji ostali. Današnji su Portugizi poučljivi, poduzetni, uztrajni, neustrašivi, hrabri, umjereni i ozbiljni, a vanredno uslužni i predusretljivi prema strancem. Odani su katoličkoj crkvi i oduševljeni za svoj narod smatrajući ga prvim na svietu. Španjolci ih drže za ohole, tašte i hvalisave; istina da rado u razgovoru pretjeruju, te se time vrlo smiešni čine. Kod ljudi nižih staleža opaža se u obćenju sa odličnijimi ili sa stranci robska poniznost, koja osobito iznenadi putnika, kad dodje iz Španjolske, gdje su ponosni i sami seljaci. Neki pripisuju prostomu narodu, da je osvetjiv, lukav, krvoločan i okrutan, no to će možda vriediti samo za riedke osamljene predjele na jugu, dok se u sjevernih pokrajinah narod iztiče blagošću i ljubežljivošću. Sa Španjolci nemaju Portugizi ništa zajedničkoga ni u značaju ni u običajih. Isto se tako razlikuju i jezikom, jer je portugizki jezik za Kastilijanca gotovo nerazumljiv, te je donekle naličan na francuzki, što se već vidi po nosnih glasovih. Budući da

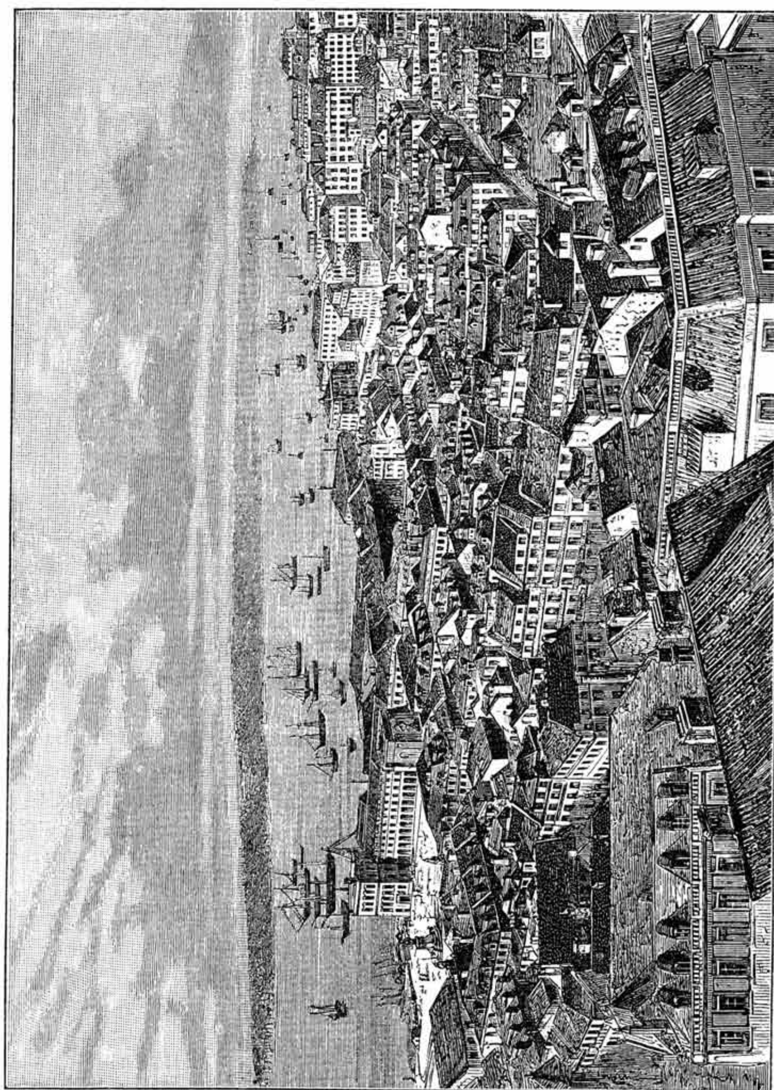
portugizki jezik ima više samoglasa i dvoglasa nego španjolski i talijanski, blaži je i mekši nego i sam talijanski jezik.

Žiteljstvo je portugalsko vrlo nejednako podieljeno po zemlji, makar da je gustoća žiteljstva znatno veća nego u Španjolskoj. Portugalska naime zahvata 89.372 □ km., a broji 4,306.544 duša, dakle 48 na četvornom kilometru. Najgušće je nastavana najsjevernija pokrajina Minho (141 na □ km.), gdje u okružju Porto seže dapače gustoća do 200 žitelja na □ km. U obće se opaža, da je najbolje napučeno primorje, a dalje unutra pada broj žiteljstva. Jedini Alemtej tako je slabo napučen, da ne živi nigdje iznad 16 žitelja na □ km. U svakom je pogledu težište i središte portugalske kraljevine na sjeveru i to izmedju Minha i Taja u primorju do 50 km. širine. Tomu področju pripadaju sva veća naselja, te izuzevši Elvas i Evoru, mjesta na jedinom prometnom drumu iz Španjolske preko Badajoza do Lisabona, obrtni je Covilham na iztočnoj strani Sierre Estrelle jedino mjesto izvan primorja sa 10.000 žitelja. Svakako treba da spomenemo, da su osim osamljenosti unutrašnjih mjesta i loših obćila mnogo krivi slaboj napučenosti i ratovi sa Španjolskom na pograničnih področjih, navlastito u Alemteju, kamo izravno vodi glavni drum dolinom Guadiane.

Broj žitelja u Portugalskoj polagano raste, makar da se ljudi malo sele iz zemlje. U svem seli se iz Portugalske na godinu do 9000 žitelja i to gotovo izključivo u Braziliju. Odavle se medjutim velik postotak izseljenika vraća kući s nešto novaca a s mnogo izkustva i poduzetnoga duha, tako da zemlja od te zavremene seobe ima znatnu korist. Da je Portugalska gušće napučena nego Španjolska, razlog je glavni, što nije iza odkrića novoga svieta toliko Portugiza kao Španjolaca ostavilo svoju domovinu i što Portugižani nisu izganjali iz zemlje žitelje kao Španjolci. Nasuprot već od petnaestog stoljeća navlastito pak u šesnaestom stoljeću uvedenjem afričkih robova znamenito se je pomnožalo doseobom portugalsko žiteljstvo. I razseobom žiteljstva po zemlji znatno se razlikuje Portugalska od Španjolske. U Portugalskoj je malo gradova i većinom malenih, te jedva $^1/_4$—$^1/_5$ žitelja stanuje u gradovih. Već je po tom jasno, da je portugalsko žiteljstvo više razasuto nego nagomilano na nekih samo mjestih. Gotovo po čitavoj kraljevini pače i u slabo nastavanom Alemteju mnogi su zaseoci i osamljena selišta, ako i ne tako brojna kao po ostaloj zemlji. U pokrajini Minhu zemlja je gusto posuta osamljenimi selišti i zaseoci, jer je u obće malo većih sela.

U pokrajini Estremaduri („Extrema Durii“ t. j. najdaljnje

krajište s onu stranu Duera) stoji Lisabon (portug. i španj. Lisbòa) priestoljnica kraljevine, središte trgovine, jedna od najznamenitijih luka i tržišta evropskih, velik, cvatući i bogat grad (sl. 32.). Lisabon se

Sl. 32. Lisabon.

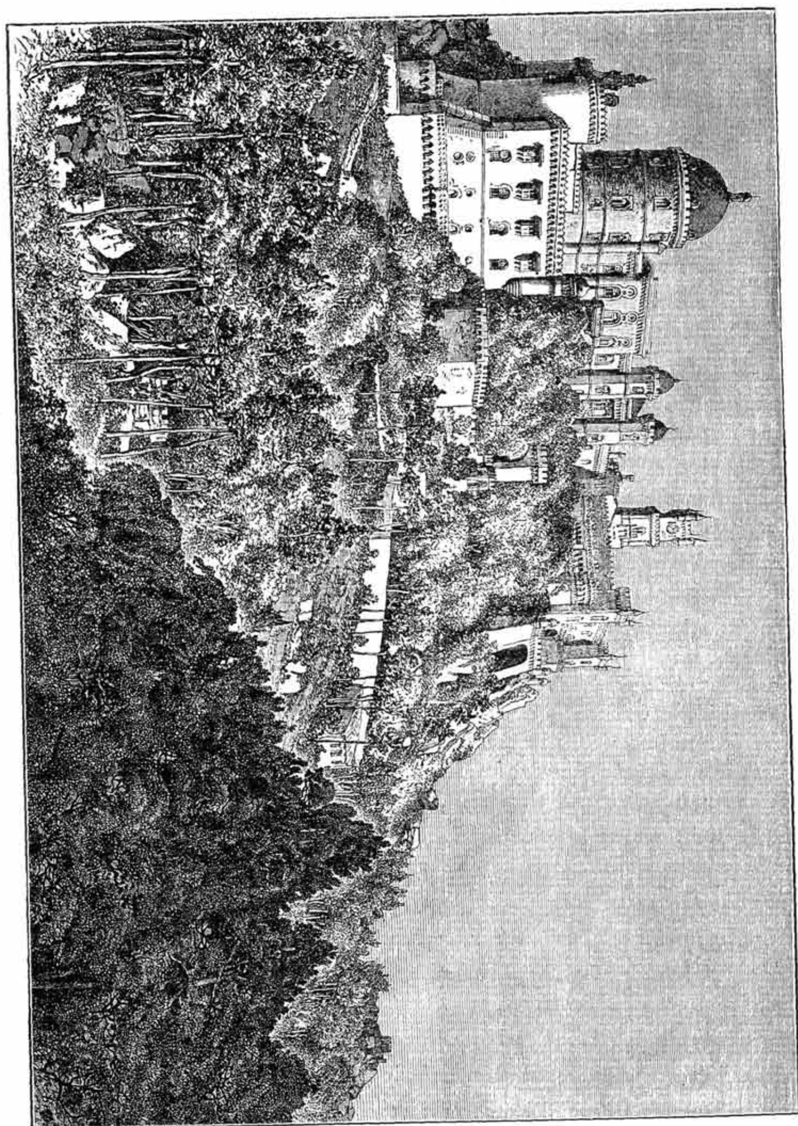
prostire poput Rima na više brežuljaka na sjevernoj obali „Roda de Lisboa“, t. j. utočnoga Tajova jezera, koje zaprema 98 □ km.

Okolica je lisabonska vrlo plodna, neobično slikovita izgleda sa prijatnimi mjesti i do 6000 seoskih dvoraca (quintas). Navlastito je divan pogled na Lisabon s mora, gdje se 7 km. daleko čitavo more kuća lisabonskih izpinje poput terasa amfiteatralno po brežuljcih, iza kojih se u zaledju uzdižu do vrlo slikovita gorja. Pogledom na taj divni položaj izporedjuju putopisci Lisabon sa Napuljem i Carigradom. Kako su i Portugižani ponosni na svoju priestoljnicu, dokazom je njihova rečenica: „Quem não tem visto Lisboa, não tem visto cousa boa“ (t. j. tko nije Lisabona vidio, nije ništa liepa vidio). Još bi slikovitiji i veličanstveniji bio pogled na grad, da ima u njem visokih tornjeva, ali od straha pred trěšnjom zemlje iza užasnoga potresa od god. 1755., koji je grozno poharao portugizku priestoljnicu, ne grade visokih zvonika. Prometu i razvitku velikog grada osobito prija izvrstan smještaj Lisabona, jer Tajova zatoka (liman) tvori jednu od najljepših luka na svietu, kao što nam to već gore slika 2. jasno kaže. Tu se raztječe u široko jezero rieka plovna uz vodu do zemaljske medje, dok i svi suhozemski drumovi sa sjeveroiztoka duž Taja, s jugoiztoka duž Sada, a s iztoka od Guadiane preko Badajoza i Elvasa teku prema Lisabonu. Po tom Lisabon, ma da nije posve u geometrijskom središtu zemlje, ipak je naravni glavni grad primorske Portugalske, prirodna uvozna i izvozna luka za čitavo područje od algarbijskoga priebojnoga gorja na jugu do Sierre Estrelle na sjeveru, dakle za veću polovicu kraljevstva. Nadalje je važno, što je grad smješten poput Carigrada na prirodno čvrstom poluotoku, koji se može lako braniti. K tomu je Lisabon naravno odmaralište za brodove, koji plove iz Sredozemnoga mora u luke sjeverozapadne Evrope. Kad je god. 1147. grad bio otet Maurom, stao se je ovdje odmah, navlastito pak u trinaestom stoljeću, razvijati bujni pomorski život plovitbom Talijana u Flandriju i Englezku. Naskoro posjedoše Tajovo ušće čitava brodovlja, dakako ponajviše talijanska. No i za svjetski promet, kako se je razvijao i obretî Portugiza, zgodno je smješten Lisabon, sjegurno tako kao i Cadiz. Tu se završuje velika evropska željeznička pruga, koju zatim nastavljaju najkraće parobrodne linije za Zapadnu Indiju, južnu Ameriku i zapadnu Afriku. Lisabon posredujući u prvom redu promet i saobraćaj s izvanevropskim svietom pravi je svjetski trgovački grad. Dakako da on tu svoju ulogu iza propasti portugizkih kolonija i svjetske trgovine vrši u mnogo manjem obsegu nego nekoć: no uzprkos tomu ide lisabonska luka još uviek medju najživahnije u Evropi, jer u njoj pristaju gotovo svi brodovi, koji plove u prije spo-

menute zemlje, ili pak u Sredozemno more i Indiju. Znamenitost i promet lisabonske luke raste ne samo s procvatom Portugalske same, nego i s razvitkom i napredkom spomenutih izvanevropskih zemalja. I suhozemski spoj s ostalom Evropom dat će se s vremenom u korist Portugalske još bolje urediti i usavršiti. Navlastito će Lisabonu i Portugalskoj znamenito koristiti procvat Brazilije, s kojom je i danas, ma da je politički vez posve prekinut, trgovački i putnički promet vrlo živahan. Lisabon, od konca četrnaestoga stoljeća glavni grad portugalski, najljepše je procvao u šestnaestom stoljeću. Strahoviti potres god. 1755. razori dvie trećine grada, koje su na to energičnom djelatnošću ministra Pombala na novo i pravilno izgradjene, pak samo ona, od potresa poštedjena trećina grada, još starinski izgleda. Spomenuta je potresna katastrofa njedno razlogom, što nema u Lisabonu osobito starih gradjevina. I zbirke umjetničke dosta su riedke u Lisabonu, no tim više ima u gradu javnih vrtova i prekrasnih nasada južnoga i tropskoga rašća. Značaj svjetskoga grada iztiče se imenito u vrlo živahnoj luci. U luci je sve živo od jutra do večera. Jedni tovare, drugi opet iztovaruju robu, a veliki i mali paroplovi i jedrenjače plove na sve strane. Čitava je rieka pokrita sa brodovi svih pomorskih naroda na zemlji, od kojih su i veliki parobrodi i trojedrenjaci usred rieke usidreni. Ipak nije u lisabonskoj luci tolika stiska i navala radnika i tovarnih kolica kao u Marseilles-u ili u Hamburgu, jer većina velikih zamorskih brodova (na pr. za Iztočnu i Zapadnu Indiju) pristaju u lisabonskoj luci, samo da uzmu vode i ugljena, a ne da bi tovarili i iztovarivali. No promet je uza sve to vanredno jak, jer se mnogo izvozi iz zemlje ranoga koruna, južnoga voća, ulja vina i soli, pa u novije doba i ruda, a uvoze se obrtnine. Stranac došav u luku u prvi mah gotovo ne vjeruje, da je u Evropi poradi nebrojenih Crnaca, Mulata i Mestica i množine Brazilijanaca, koji se obličjem i zagasitom bojom svoga lica od drugih naroda znatno razlikuju. K tomu se osobito iztiče posve bielo odielo mnogobrojnih stanovnika sa Madeire. Napokon te ne opominje samo taj metež raznih naroda i pasmina na zamorsku luku, već i velik broj papiga i majmuna, koji se nudjaju u krletkah na prodaju, a i vide se svuda po Lisabonu po prozorih.

Lisabon broji do 230.000 žitelja. Pribrojimo li pak Lisabonu predgradja Belem sa 35.000 i Olivaes sa 32.000 žitelja, i još neka izokolna mjesta, koja su već posve srasla s priestoljnicom, to će brojiti u svem grad preko 320.000 stanovnika. Dražestna mjesta puna

prekrasnih vila, sa ponosnom tropskom vegetacijom, dvorci i perivoji okružuju Lisabon na daleko, imenito k zapadu. Tu je i kraljevski

Sl. 33. Cintra, kraljevski ljetni dvorac u Portugalskoj.

ljetni dvor Cintra (sl. 33.), sa ugodnom i pitomom klimom, koju ljeti ublažuje hladni dah s oceana. — Medju crkvenimi gradjevinami

u Portugalskoj iztiču se ogromni i veličanstveni samostani. Ovamo ide samostan Mafra (sl. 34.), 18 km. k sjeveru od Cintre, sagradjen na početku osamnaestoga stoljeća. Golemi je 250 m. dugi i 220 m. široki četverokut sa 866 soba i 5200 prozora. Crkva je sazidana od samoga mramora, a kruni ju veličajna kupula. Naša slika prikazuje glavnu fasadu te samostanske palače; desno je krilo kraljev dvorac, do kojega se steru prekrasni nasadi. Danas služi taj „portugizki Escorial“ vojničkim svrham (colegio militar). Nešto manji, no stariji i arhitektonski mnogo vredniji je samostan Dominikovaca u Batalhi

Sl. 34. Samostan Mafra u Portugalskoj.

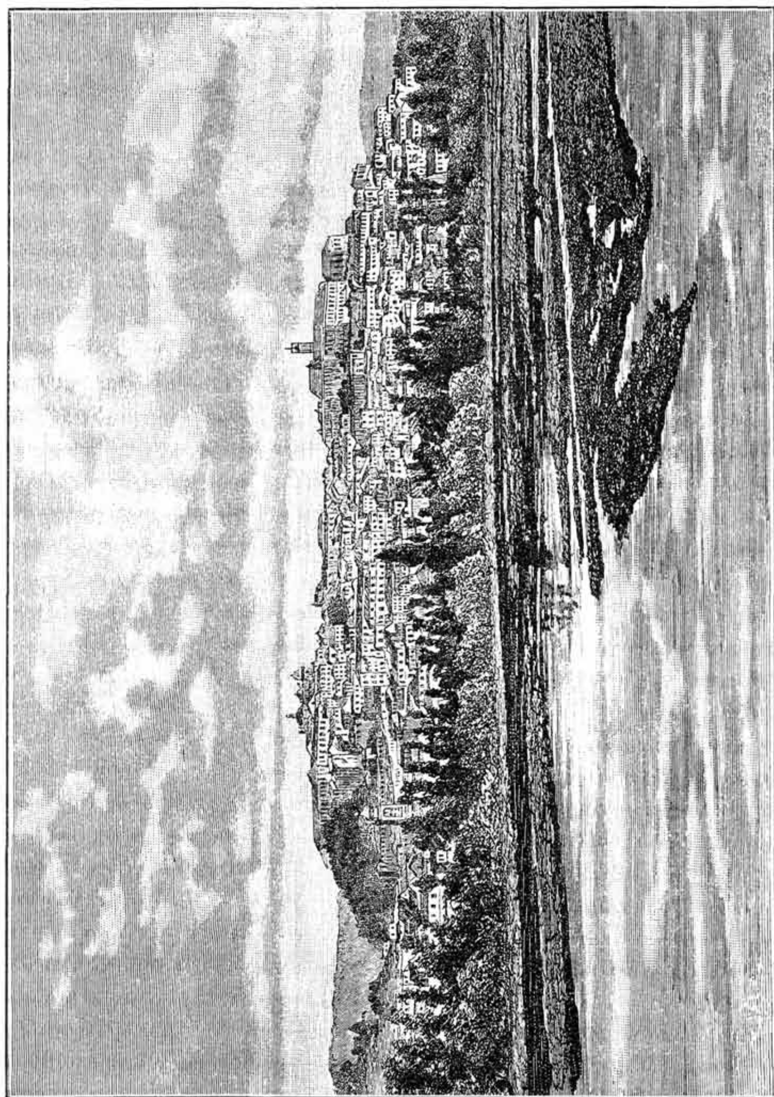
u romansko-gotskom slogu, najveličanstvenija gradjevina Portugalske nešto k jugu od Leirie. — Obale utočnoga jezera Tajova na jugoiztoku su plosne i močvarne ili pak pokrite slanicima, a na sjeverozapadu visoke i gusto nastavane. I obale samoga Taja, na kojem se plima do Santarema opaža, liepo su napučene. Santarem izpinjući se na brežuljku tik nad riekom najznatnije je mjesto na portugizkom Taju. Dalje k sjevero-zapadu je Leiria glavni grad istoimenoga okružja. Ovaj prastari grad osobito je cvjetao u srednjem vieku, te je

bio neko vrieme i priestoljnicom portugizkih kraljeva. Ma da je vrlo slikovita položaja i puna starine, danas je Leiria posve neznatna.

Sjeverno od ušća Taja obala je strma sve do vrlo izbojita rta Carvoeira, koji se još nastavlja podmorskim grebenom sa malenimi otoci Berlenga i Farilhões. Sam rt Carvoeiro, nekoć otok, prisastavljen je danas kopnu pješčanom prevlakom, na kojoj se stere primorski gradić Peniche, poznat kao pristanište u Napoleonovo doba. K jugu odavle stojahu glasovite utvrde Torres Vedras, koje su zatvorale lisabonski poluotok kano posljednju prirodnu tvrdjavu Portugalske. Od rta Carvoeiro k sjeveru do ušća Doura je obala plosna, koju prate sipine, a iza ovih su stranom prave zatoke, stranom limani. Ovdje se zatvora Portugalska pred morem, te se je sav život povukao od primorja u unutrašnju zemlju. Jedino tamo, gdje veća rieka kao Mondego ili više manjih rieka u istu zatoku utičući produbu priesap, može se onda takim otvorom razviti promet pomorski, kao što se to na pr. vidi na zatoci kod Aveira. Strmi je izbojak na toj cieloj obali rt Mondego, gdje se je jurska tvorba posve moru primakla. Tu se izlieva u more jedina za pravo narodno-portugalska rieka Mondego, koju su s toga mnogo puta opjevali portugalski pjesnici. U doljnom ju teku prate daleki slanici. Tamo, gdje rieka Mondego još 15 m. nad razinom morskom sutjeskom iz gorja u primorsku ravnicu ulazi, 38 km. daleko od mora, stoji na brežuljku visoko nad riekom peti grad portugalski, glasoviti sveučilištni grad Coimbra (15.000 st.) usred prekrasne okolice (sl. 35.). U prostranom vrlo razvedenom raztočnom području Aveirskom, koje je puno otoka, dobiva se vanredno mnogo soli, zbog čega je kao i poradi dobro težene okolice postao Aveiro znatno tržište. I Ovar na sjevernom zatočnom dnu živahno je tržište, a isto tako i Ilhavo, na jugu, gdje je obilno ribanje.

Ušće Doura nije osobito prošireno, jer se je ovdje čvrsto prastaro kamenje do mora primaklo, te se riečna sutjeska završuje s toga neposredno tik mora. Riečno ušće tvori luku Porto (115.000 st.) drugi grad Portugalske (sl. 36.). Porto se u mnogom pogledu navlastito kano sielo trgovine natječe sa Lisabonom, jer je sjeverna Portugalska, kojoj je prirodno središte Porto, sjeverno od S. Estrelle sve do zemaljske medje najbolje teženi, najgušće nastavani i najživahniji dio ciele kraljevine. Tako je na pr. Porto gotovo jedino izvozište za žarko portsko vino, što rodi u području Doura, navlastito u brežuljastoj „vinskoj zemlji“ izmedju Tamege i Tua, Dourovih pritoka. Sva uvozna trgovina za sjevernu Portugalsku ide preko Porta. Porto ili Oporto nazivao se

je prije Portus Cale, po čem se nazva i ciela zemlja Portugalska; no prvobitno zvao se je „Portucalia" samo dio zemlje sjeverno od Doura. Položaj je grada osebujni i vrlo liep, jer se prostire na

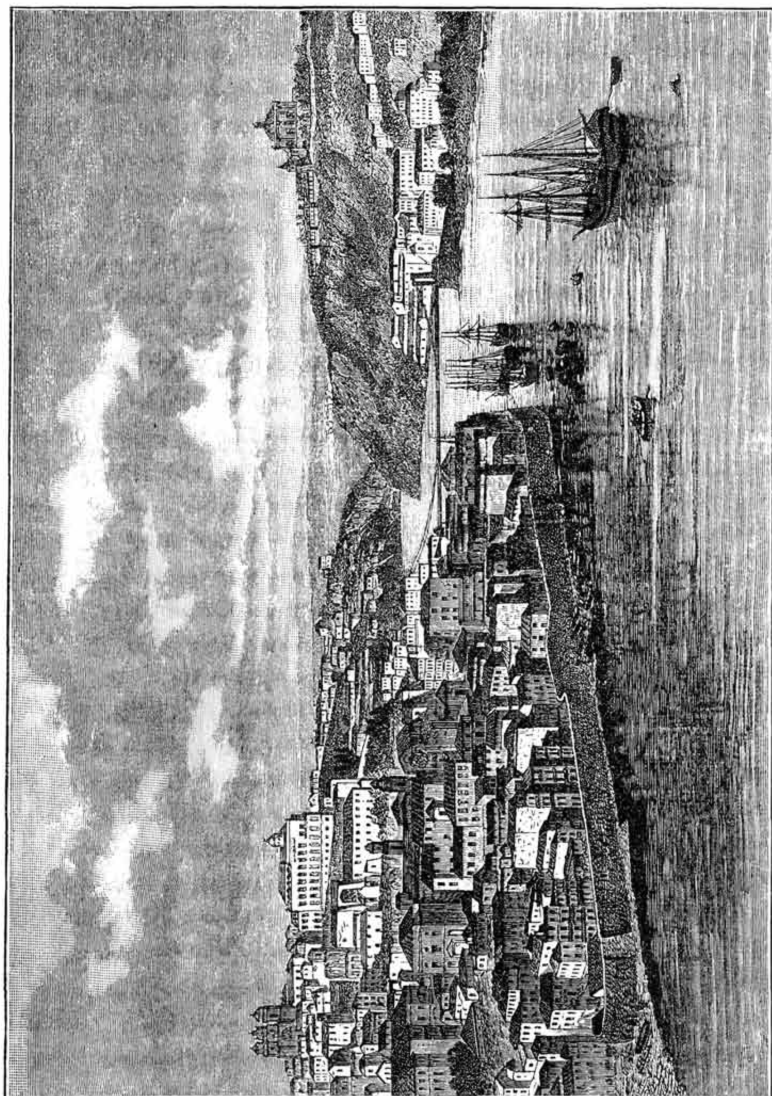
Sl. 35. Coimbra.

dva strma brežuljka, koji se izpinju nad stisnutom riekom samo 6 km. daleko od mora. S druge strane rieke stoji Villanova de

Gaya, a ne spada već k Portu. Jakom trgovinom procvao je Porto vrlo liepo, te se i svojim vanjskim izgledom osobito ističe, navlastito krasnimi sgradami i mnogimi zvonici, živahnimi ulicami i velikim brojem svake vrste brodova u luci. No zagrada pred ušćem Doura smeta gdjekada pristupu brodova u luku, pa je s toga podignuta u novije doba sjeverno od riečnoga ušća luku za nuždu Leixões. Porto je nadalje sielo živahne i vrlo napredne industrije, kojom će se Portugalska po malo izbaviti skrbničtva englezkoga, kojega se je dojam u običajih i uredbah poradi tiesne trgovačke sveze prije osobito u Portu opažao. Sjeverno od Porta sva su riečna ušća poput trublje proširena i vrlo zgodna za promet. No uza sve to poradi blizoga Porta jedino je na ušću Lime Viaña do Castello kano pomorsko tržište napredna. Znatno je veća Braga (22.000 st.), grad u unutrašnjoj zemlji, ali još na vidiku morskom, makar da je udaljen od mora 28 km. Braga se stere na rubu sjeverno-portugizkoga pobrdja, te je danas dosta skromna, makar da je treći grad Portugalske.

Spomenimo još primorje južne Portugalske i neka znatnija unutrašnja mjesta. U gusto nastavanom južnom pobriežju Algarbije neka su oveća mjesta kao Tavira, Faro i Lagos neposredno na moru, a Va. Nova (de Portimão) na proširenom ušću Silvesa, najznamenitija luka Algarbije. Najveći pak grad Algarbijski Loulé (16.000 st.) stere se 14 km. od mora u prekrasno teženoj ponikvi. Grad je okružen zidovi i tornjevi iz maurskoga doba, te goji u svojoj huerti veliko obilje naranča. Manje je, no dražestna položaja mjesto Monchique, po kojem se i tamošnje gorje zove. Predjel sjeverno od Monchiqua sve do doljnoga Sada vrlo je pust i slabo nastavan. Draga Setubalska zaštićena je od sjevernih vjetrova strmenitom gorom, koja se k jugo-zapadu ruši u more kao rt Espichel. Podno te gore ušće je malene rieke Sada sa dalekom dragom, koju je more izdublo onako kao kod ušća Teja. Bogati slanici plimom nalievani okružuju utočno jezero daleko do gradića Alcacer do Sol. Setubal stoji na vratlu, koje vodi u to unutrašnje jezero, te je izvozište za tamošnju sol, koja ponajviše sa norvežkimi heringi putuje po svietu. Setubal je po tom znamenita luka i grad portugalski (18.000 st.) to je iza potresa godine 1755. posve iz nova izgradjen. Dalje k iztoku u pokrajini Alemteju („s onu stranu Teja“) samo su tri znatnija mjesta: Beja, Evora i Elvas, poradi plodne okolice i saobraćaja sa Španjolskom. Sva su tri mjesta visoka vrlo čvrsta položaja, te bijahu tvrdjave već u rimsko doba, a Evora pače i neko

vrieme sielo kneževsko. Ta su mjesta drevnoga izgleda, zamazana, puna ruševina, slabo se razvijaju, jer su bez života. Elvas je još i danas najznamenitija tvrdjava portugalska, da zatvora put do Lisabona.

Sl. 36. Porto.

K sjeveru je na otvorenoj visokoj ravni tvrdja Campo Major. U Estremaduri i Beiri, zemlji izmedju Taja i Doura, znatno

je u unutrašnjosti jedino mjesto Covilha. Rimskoga je porietla Castello Branco na visokoj ravni sjeverno od Taja, zatim samo kano tvrdja važna malena Almeida (751 m. visoka) k sjeveroiztoku od Sierre Estrelle, gospodujući nad znamenitim drumom, koji ide od Stare Kastilije i Salamanke prema Portu. Još su povjestnički znatna mjesta na visokih ravnicah Vireu i Lamego kraj Doura. Sjeverno od Doura je Braganza, glavno mjesto „zemlje iza gora" (Traz os Montes). Braganza valjada rimskoga porietla visoka je položaja u krajnjem sjevero-iztočnom kutu Portugalske. Mjesto je došlo do glasa kao sielo vladalačke porodice vojvoda od Braganze, te se bavi svilenim obrtom.

Politički se računa k Portugalskoj otočje **Azori** i **Madeira.** Prvi put su oplovili te otoke Talijani god. 1350., ali za pravo obreteni su oni i napučeni tek 100 godina kasnije po Portugizih. Madeira, mrtvi vulkan, sastoji od glavnoga maloga otoka Porto Santo i nekoliko grebena, te se prostire u 33° sjev. šir. Madeira je na glasu sa svoga blagoga podneblja, koje osobito prija prsobolcem. Prije bijaše na glasu svojim izvrstnim vinom, no odkada je grožđje stalo stradati od bolesti, sadi se tamo mnogo sladora. Otočje zahvata 815 □ km. a broji 133.000 žitelja. Glavno je mjesto Funchal (22.000 st.) vrlo slikovita položaja, pak mnogi parobrodi ovdje pristaju. Parobrod doplovi iz Lisabona do Madeire za dva i po dana.

Azori („jastrebovi otoci") nisu dalje od Portugalske (37°—30$^3/_4$° sjev. šir. i 7°—13° zap. duž. od F.) nego što su od Afrike. Prema Madeiri podalje su u Atlantskom oceanu i po strani glavnomu svjetskomu trgovačkomu drumu. Otoci su skroz vulkanskoga porietla, pak su potresi i provale vulkana i danas dosta česte. Otoci sastoje od 9 većih i više manjih, u tri skupine poredanih otoka, pa zapremaju ukupno 2338 □ km. a broje 270.000 stanovnika razne pasmine, no Portugizi prevladjuju. Otoci su vrlo plodni, te rode izvrstnim južnim voćem, kojega se kreati brodovi izvoze u London. Punta Deldaga (22.000 st.) na S. Miguelu, najvećem otoku, jedina je znatnija luka. Grad Horta na otoku Tayalu ima posve evropsko lice.

S ovimi otočji zaprema kraljevina Portugalska 92.575 □ km. sa 4,700.000 žitelja. Po tom se može donekle izporediti jedino s državom kao što je na pr. Nizozemska, ali daleko zaostaje za ovom bogatstvom i unutrašnjimi izvori blagostanja kao i izvanjskim posjedom. Kraljevina Portugalska u obće, makar da se danas na svakom polju opaža na-

predak, ima tako nesigurne prilike, navlastito velike dugove i posve razvraćene financije, da se u tom pogledu može izporediti, recimo, sa kraljevinom Grčkom, a zaostaje za samom Španjolskom. Od velikoga izvan-evropskoga posjeda u tri kontinenta, kojemu je temelj položen u petnaestom stoljeću a u šestnaestom se najdalje razširio, preostalo je do danas malo i ne baš osobite vriednosti. Dakako da Portugalska s velikimi žrtvami i troškom upravo grčevito čuva svoje kolonije, makar da joj ništa ne nose. U Americi ne ima sada Portugalska nikakva posjeda, odkada se je Brazilija proglasila samosvojnom, makar da je upravo Brazilija poradi zajedničkoga porietla i jezika još i danas za Portugalsku najznamenitija izvan-evropska zemlja. U Africi drži još Portugalska kapverdske otoke, neka područja u Senegambiji, guinejske otoke S. Tomé i Principe, Angolu i Mozambique t. j. ukupno 2,183.500 □ km. sa 13,300.000 žitelja. U Aziji drži neke točke u Indiji, navlastito Gou, u Kitaju Makao i u australsko-azijskom otočju Timor sa Cambingom, dakle u svem do 19,970 □ km. sa 880.000 žitelja. Po ovom, što smo spomenuli, zapremaju i danas portugizke naseobine nepregledne prostore i zahvataju prirodnimi proizvodi bogate zemlje, koje bi mogle podići Portugalsku do novoga sjaja i procvata, da je u Portugalske novčanih sredstava, kulturnih sila i vještine, kojom bi sve to izrabila. Ali svega toga nema. S toga Englezka u svojoj nezasitljivosti nastoji da po „pravu jačega“ otme Portugalskoj jedno područje za drugim. Kani li Portugalska opet doći do one važnosti medju državami, koja joj po njezinom svjetskom položaju pripada, to treba u prvom redu da se sva posveti mornarstvu.

ITALIJA.

Mjerilo 1:5000000.

50 0 50 100 150 200
Kilometar.

Razdioba na 16 okružja bojom, je na zemljovidu označena, a 69 pokrajina, koje se zovu po glavnih mjestih, imaju uzpravnim pismom označena mjesta.

8 Iztočno od Greenwicha
10
12
14
16
18
46
44
42
40
38

Švicarska
Tirol
Koruška
Kranjska
Istrija
Hrvatska
Bosna
Dinarske pl. Hercegovina
Lombardija
Piemont
Emilija
Toskana
Umbrija
Abruzzi
Molise
Apulija
Kampanija
Basilicata
Kalabrija
Sicilija
Sardinija
Korzika
Francuska
Jadransko More
Jonsko More
Tyrrhensko More
Ligursko More
Sredozemno More
Genovežki zaliv
Tarentski zaton
Put Bonifacio
Liparski ot.
Malta (Brit.)
Elba
Rim
Napulj
Mletci
Firenza
Bologna
Genova
Milan
Turin
Palermo
Mesina
Catania
Cagliari
Ajaccio
Bari
Lecce
Ravenna
Pesaro
Livorno
Civitavecchia
Trapani
Reggio
Noto
Nizza

NAPULJ s okolicom.

Mjerilo 1:500000
0 1 2 3 4 5 10
Kilometar

Napuljski Zaliv
Salernski Zaliv
Vesuv
Pozzuoli
Capri
Castellammare
Sorrent
Torre dell'Annunciata
Torre del Greco
Flegrejska polja

Mjerilo 1:500000
Kilom.

Mletci
Murano
Mestre
Malamocco

Kamenotisak G. Freytaga i Berndta u Beču.

APENINSKI POLUOTOK.

KRALJEVINA ITALIJA.

I.

Obćenita slika.

Italija prema Španjolskoj. — Kulturna znamenitost Italije. — Smještaj italskoga poluotoka. — Suhozemska, poluotočna i otočna Italija. — Pomorski značaj i obći priegled italskoga tla. — Medje, veličina, broj žiteljstva.

Apeninski ili italski poluotok donekle naliči svojom gradjom, navlastito svojimi podnebnimi i rastlinskimi prilikami na Španjolsku, ali se opet od nje koje čim razlikuje. Doduše u obje zemlje ocrt i obličje u prvom redu odredjuje gorje, no ovo je u Italiji na sve strane otvoreno i stisnuto na uzkom prostoru, dok se u Španjolskoj izpinje kao ogromna gromada, pred kojom nizine izčezavaju. Uslied toga izvanjski je oblik Italije zanimljivo sastavljen, mnogovrstno razveden u cielosti kao i u pojedinih dielovih, okružen nebrojenimi većimi i manjimi otoci, pa o moru mnogo ovisan. Na italskom se poluotoku liepo izprepliću plosni, brežuljasti i goroviti predjeli; ravnice nisu nigdje posve razite, nego su ili prostrana zavalja kao na pr. Padska nizina, ili se izpinje nad njimi čitav niz gora i osamljenih uzvisitosti kao na pr. u Kampaniji. Gorja su se izpela kao oštri grebeni, a gdje se proširuju visoke ravni, izprekidane su vulkanskimi tvorinami. Gore su razna izgleda: ovdje vidiš široki kom (piramidu), tamo dugoljasti grbalj, onamo pak rtanj liepa oblika. U obće je plastika tla italskoga pitoma, fina i laka, bi reć vedra i vesela. Jezera i rieke na sjeveru mnogobrojne, k jugu

su rjedje, i to na ravnici kao i po gorju. Budući da se tlo k unutrašnjosti od primorja navlastito sa zapada od tyrrenskoga mora polagano izpinje, to se podneblje postupno mienja, te je rašće podpunije i bez oaza, jer nema tu tako oštrih opreka kao u Španjolskoj. Napokon je u Italiji žiteljstvo tri puta gušće pa i obradjivanje tla jednoličnije i brižljivije nego u Španjolskoj.

Makar da se prirodne krasote italskoga poluotoka još milijim prikazuju pod bistrim i kristalnosjajnim tamošnjim nebom, ipak tek nebrojeni povjestnički spominjaji i izvanredno obilje umjetnina podavaju poluotoku osebujni čar i sjaj, kakvomu nema traga ni u kojoj drugoj zemlji. Doista, u Italiji ne ćeš gotovo naći ni pedlja zemlje, na kojoj ne bi bilo povjestničkih ostataka i spominjaja na gotovo tritisućgodišnji razvitak italskoga poluotoka, jer još u ono vrieme, kad je ostale dielove Evrope, izuzev Grčku, pokrivala tamna noć, sjajio je već svojim sjajem vječni grad Rim. Njegovi žitelji, priprosti, triezni kao izvrstni ratari, srčani vojnici i ljubitelji prava, nisu samo tečajem viekova sve zemlje oko Sredozemnoga mora zauzeli, nego su ujedno razširili po svietu kulturu, koja je u svojih temeljih donekle odoljela kasnijim burnim vremenom. Kad su ogromno rimsko carstvo, već trošno i trulo u svojoj unutrašnjosti, srušila za seobe naroda mladenačka i divlja plemena, zavladaše na razvalinah staroga svieta novi nazori i nove misli. Na to se je opet pri koncu srednjega vieka u Italiji preporodio veseli i pun života stari viek, te su s toga čvrstoga stabla potjerale nove mladice znanja i umjeća, na kojih se osniva sva današnja kultura. Posve je dakle naravno i plemenito, da prosvietljeni narodi sa dubokim počitanjem i zahvalnom odanošću pogledaju na Italiju, tu majku i učiteljicu današnje uljudbe. Dà, taj duševni vez, koji tamošnja veličajna kulturna djela spaja sa nemirnim i promjenljivim modernim svietom, podaje tlu italskomu onu bajnu slavu i tajanstveni čar, koji obasjava, ali u manjoj mjeri, jedinu još Grčku.

Italija, srednji medju tri južno-evropska poluotoka, ima već svojim smještajem osobite prednosti. Nadalje je Italija kano najmanji i najvitkiji poluotok južne Evrope gotovo cielim svojim področjem u najtjesnijem doticaju sa Sredozemnim morem i to posve na drugi način nego ostala dva južna poluotoka. Uza to podavaju Italiji njezini veliki otoci osebujni primorski značaj. Napokon se drži italski poluotok dalekim svojim korienom Alpa, toga glavnoga evropskoga gorja. S toga je mogao italski poluotok podržavati tiesne odnose ne kano pirenejski poluotok samo s jednim narodom i jednom zemljom, Francuzkom,

nego osim Francuzke sa Švicarskom, Njemačkim carstvom, kraljevinom Hrvatskom, a kasnije s Ugarskom, dakle sa Francuzi, Niemci, južnimi Slaveni imenito Hrvati pa s Magjari. Doista, svojom velikom nizinom na južnom podnožju Alpa postao je italski poluotok znamenita prohodna zemlja duž južnoga ruba evropskoga trupa, i to tim znamenitija, što više je čovječji duh svladao prirodu, a uljudba se i promet u južno-iztočnoj Evropi usavršio. S toga se Italija, ma da je u cielosti alpskim zidom i morskom pučinom opasani poluotok, pričinja kano da je sastavljena od tri diela, koji se doduše svojimi bitnimi crtami razlikuju, ali i liepo popunjuju. Ta su tri diela: suhozemska, poluotočna i otočna Italija.

Suhozemska Italija na podnožju Alpa s alpskim prigorjem razstavljena je apeninskim bedemom i močvarami na Adiži od mora, te obći s njime samo nekimi umjetnimi putovi. Odnosi su te gornje, suhozemske Italije kopneni s područjem alpskim i sa zemljami s onu stranu Alpa; Milan i Turin, veliki gradovi suhozemske Italije, stoje u unutrašnjoj zemlji, te su danas na daleko pretekli Mletke i Genovu. Poluotočnu Italiju spaja apeninsko gorje orografijski sa suhozemskom Italijom, ali ju ujedno i razstavlja, tako da je medju njima uviek bio jak promet po moru. Poluotočna Italija ima već više značaj pomorski. Nu uza sve to na sjeveru su njezinom u tako zvanoj središnjoj Italiji kulturna i politička središte Firenca i Rim u unutrašnjoj zemlji, makar da su njihovi odnosi sa morem mnogo tjesniji nego gradova Turina i Milana. No što dalje na jug, to se je sve više sav život pomakao k moru, a italsko otočje posve je pomorsko područje. Suhozemska Italija podržaje kopnene, a poluotočna i otočna Italija sredozemske i zamorske odnose. No već po jakoj razvedenosti obala i po tom, što je suhozemska Italija prema poluotočnoj i otočnoj kao 5 : 7 : 3 jasno je, da su pretežni odnosi zamorski i sredomorski. Suhozemska Italija zaprema polovicu površine poluotočne i otočne Italije. Brojem se žiteljstva sve tri odnose kao 6 : 7 : 2, tako da nije prevaga poluotočne Italije nad suhozemskom velika. Gospodarstvenim pak razvitkom i svojom znamenitošću pretječe suhozemska poluotočnu i otočnu Italiju.

Poluotočna Italija kopneni je most upoprieko Sredozemnoga mora, te razstavlja navlastito svojim nastavkom, Sicilijom, sjeverno-zapadnu kotlinu njegovu od južno-iztočne primičući se k Africi do 150 km. daljine. Po tom promiče promet medju sjeverom i jugom kao i medju zapadom i iztokom Sredozemnoga mora. Središnji razstoj iztočne

italske obale, koja se iztiče velikim siromaštvom otoka, od zapadne obale balkanskoga poluotoka iznosi samo 175 km., a na morskom putu Otrantskom smanjuje se pače na 72·8 km. Neznatna udaljenost nasuprotne obale, zatim pristupačnost primorja na pojedinih tačkah sjeverno-jadranske delte, kao i izvozne prirodne luke Brindizi i Tarent na jugoiztoku: donekle ublažuju neprijatnost daleke izravne iztočne obale. No i bliza nasuprotna balkanska obala takodjer je samo uzka primorska zemlja sa kopnenim otočjem bez zaledja, te je s Jadranskim morem u tiesnijem obćenju nego s vlastitom unutrašnjom zemljom. S toga je promet upoprieko Jadranskoga mora poradi spomenutih neprijatnosti nasuprotnih obala bio u svako doba dosta slab, te je Jadransko more za pravo meridionalni prometni drum, koji spaja gornju Italiju i srednju Evropu s Iztokom. Od Ravene do Tarenta nema na iztočnoj obali italskoj grada, koji bi bio stekao u povjestnici veću znamenitost, a nema ni pokrajine, koja bi tečajem viekova znatnije utjecala na kulturni život italskoga poluotoka.

U starom su vieku izključivo a donekle i u srednjem vieku sav promet s Iztokom podržavale jedino spomenute luke, koje opet i danas liepo cvatu. Isto je tako počevši od srednjega vieka do najnovijih vremena preko sjeverno-jadranske delte, prema kojoj se spuštaju ceste niz alpske rieke, išao k Iztoku glavni vodeni drum Jadranskim morem, koje se je svojim sjevernim zalivom uvalilo tako rekavši do unutrašnjih krajeva srednje Evrope. Poluotočna dakle Italija ne podržaje samo za sebe odnose s Iztokom nego i za srednju Evropu. Ona je po tom prohodište za promet srednje Evrope s Jugom i Iztokom, i to tim većma budući da su dosta blizu Jadranskoga mora najzgodniji prielazi i sedla alpska, koja vode u Švicarsku, iztočno-alpske zemlje i u Hrvatsku, dakle u krajeve s različitim podnebljem i raznolikimi proizvodi. Budući da drumove, što odanle dolaze, nastavljaju parobrodarske linije iz Italije po dalekih morih, to je liepa prilika za žitelje poluotočne Italije, da odatle za se što više koristi crpu.

Zapadna je strana poluotočne Italije prema tomu, kako je postalo tlo italsko, njezino pročelje. Ova je strana jače razvedena nego iztočna; više je moru otvorena i u klimatskom pogledu povoljnije toplote i oborine. Ovamo se nadalje stječu sve veće rieke, tu su se nanizale jedna draga do druge, a iza njih veće vrlo plodne ravnice sežući daleko u unutrašnju zemlju do prigorja apeninskoga. Napokon ima na toj strani većih otoka kao Sicilija, Sardinija i Korzika, pače čitav niz otočja kao toskansko, pontinijsko, liparsko i dr., otočja na-

lična na nasuprotnu obalu, bogatu lukami. S toga je zapadna strana poluotočne Italije u povjestnici vrlo znamenita i bogata spomenici svake vrste. Tu se je razvio povjestnički glavni grad, tu se steru znamenite pokrajine ognjišta italske uljudbe u raznih povjestničkih dobah. Ovamo se poglavito obraća u naše vrieme povjestnik i prirodoslovac. Ligurska se obala neposredno nastavlja u južno-francuzkoj obali i u prirodnih drumovih, koji se od nje odvajaju, pa teku dolinama Rône i Saone daleko u unutrašnju zemlju pače i do oceana. Zapadna je strana Italije i geologijski različitija nego iztočna, jer nam prikazuje promjenljiviju geologijsku prošlost poluotoka, a s toga i je i horizontalna i vertikalna razgrana mnogo više razvita na toj strani. Sicilija, Sardinija i Korzika prije će se prignuti pred Rimom, nego gornjo-italsko nizozemlje. Istom onda, kad je Rim cielom sjeverozapadnom kotlinom Sredozemnoga mora zavladao, posegnuo je i za Iztokom.

Otočna Italija imenito Sicilija, a donekle i Sardinija podržaje odnose s Afrikom; zapadna je obala Sardinije samo toliko udaljena od Balearskoga otočja, koliko iztočna Italija od svoje nasuprotne obale. Putem mesinskoga tiesna došla je i zapadna obala italska u doticaj s Iztokom, pa su s toga poput Mletaka procvali na zapadu gradovi Amalfi, Pisa i Genova. Doljna je Italija kao i iztočna Sicilija već u najstarije doba objeručke hvatala proizvode iz Grčke i tečevine grčke uljudbe, da ih kasnije predade zapadu i sjeveru evropskom pod imenom rimskim. Ušće Nilovo i Suezka prevlaka tako su blizu Italiji kao Bospor i cesta Gibraltarska. U ono vrieme kad je Sredozemno more bilo ognjište i sielo uljudbe, Italija je svojim smještajem bila upravo stvorena za to, da bude gospodarica Sredozemnoga mora i svjetske trgovine. Tu je bilo središte svjetske trgovine sve do šestnaestog stoljeća. Još i sada o tom svjedoče trgovački izrazi, koje su iz talijanskoga poprimili svi kulturni jezici. A i u naše doba, odkad su Alpe željezničkimi drumovi probušene, te je prokopom preko suezke prevlake Sredozemno more postalo opet velikom prometnom cestom, upire se Italija, da si iznova izvojšti ugledno mjesto u svjetskoj trgovini. Budući da je na sjeveru alpski bedem poradi svoje jednostrane gradje iz Italije težko pristupačan a iz Njemačke i Francuzke mnogo laglje, nije mogla Italija znatnije utjecati na evropski trup. Navlastito su Niemci a zatim i Francuzi, prelazeći preko Alpa u mirno doba i za ratnih poduzeća, sami si odnieli kući proizvode italske uljudbe, a riedko su im ju donieli Talijani.

Već smo se do sada uvjerili, kako su mnogostrani odnosi italskoga poluotoka prema susjednim zemljam. No budući da se mogu podržavati jedino po moru i preko visokih planina, to je Italija samostalnija i donekle više odmaknuta od provala i seobe naroda nego balkanski poluotok i većina evropskih zemalja. Odnosi Italije prema izvanjskim državam, pače i medju pojedinimi pokrajinami kod kuće, ma da ih ne razstavljaju neprohodne gore, bili su uviek pomorski. To se pak podudara s pomorskim značajem Italije, s njezinim velikim protegom, koji središnju širinu pet puta nadmašuje, i s neobičnom dužinom njezinih obala. Sam Turin i Milan, ti najveća suhozemski velegradovi italski, samo su 105, dotično 130 km. od mora udaljeni, a unutrašnje su tačke srednje Italije oko 100 km. daleko od obiju mora. Duljina obale italske iznosi 6341 km., dok suhozemska medja italskoga poluotoka broji samo 1400 km. Italija nam se po tom prikazuje kao središnji, najzgodniji, geografički i kulturno-povjestnički najznamenitiji medju južno-evropskimi poluotoci, sa tiesnimi odnosi prema Iztoku i Zapadu kao i prema Africi pa središnjoj Evropi. Kao kopneni most upoprieko Sredozemnoga mora smješten gospoduje Italija u prvom redu nad cestami, koje spajaju sjevero-zapadnu kotlinu toga mora sa južno-iztočnom kotlinom, te je po tom kao pretežno pomorska zemlja upućena, da njeguje pomorski promet i u obće pomorstvo, a dosta je velika i bogata raznimi pomagali, da bi mogla gospodovati nad Sredozemnim morem. Manje pristupna izvana nego susjedni balkanski poluotok, ali u veliko spretna da nagomila blago stranih zemalja, mogla je Italija razviti osebujnu uljudbu i znamenito utjecati na daleke zemlje. Ali treba da ponovno naglasimo: **jedino na moru jaka Italija može se okoristiti svojim zemljopisnim smještajem** — jedino pomorski narod može politički ujediniti i osiliti Italiju. To su uvidjali stari Rimljani, kad su uzeli graditi mornaricu, a to bi trebalo da lebdi pred očima i današnjoj mladoj kraljevini Talijanskoj.

Vanredno sgodan svjetski smještaj Italije ima i svojih neprilika, u koje spada u prvom redu, što nema prirodnoga središta ni glavne gospodujuće pokrajine. K tomu je vitki i daleki protegljasti položaj italskoga poluotoka kriv slaboj suvislosti pojedinih dielova, koja potječe od znatne različitosti u podneblju, proizvodih i potrebah. Dodajmo još k tomu utjecaj vanjskoga svieta i političku razcjepkanost, ma da i nije, kolika je na balkanskom poluotoku. Uviek je bila a i ostat će jaka opreka izmedju poluotočne i otočne Italije i izmedju

gornjo-italskoga ili padskoga nizozemlja. Ovo naime svojimi alpskimi dolinami obći sa zapadom i sjeverom, a svojim dobro natopljenim plodnim i gusto nastavanim tlom, pa na vodenoj sili osnovanoj obrtnosti, pak svojim ostalim doticajem sa srednjom Evropom, ima gotovo posve suhozemski značaj. Nadalje zahvata suhozemska Italija gotovo sve ravno tlo, dok su apeninski krajevi siromašni ravnicami, a na otocih gotovo ih ni nema. Po tom povećava opreku izmedju suhozemske pa poluotočne i otočne Italije istodobna opreka izmedju ravnice i visočja. No spomenuto visočje pripada diljem Italije do zapadnoga izkrajka sicilskoga samo jednomu gorskom sustavu Apeninu, koji ćemo kasnije upoznati i uvjeriti se, da nije ni iz daleka tako jednolično gradjen, kao što se obično misli. Cielo to gorje poput najvećega diela italskih Alpa sastoji od mladjih staloženih slojeva. Italija je mladjahno naborano tlo; kristalinsko okupljeno gorje utječe izuzev mladje eruptivne tvorine u Kalabriji, Sardiniji i Korzici samo neznatno na gradju italskoga tla. Starijega staloženoga gorja, navlastito kamenoga ugljena nema, a i rudača, izuzev željezo, ima malo. Italija po tom u cielosti nije zemlja rudarska a ni obrtna, jer vodene sile italskih rieka ne mogu nadomjestiti nedostatak ugljena. Nasuprot su staloženi slojevi bogati prekrasnim gradjevnim kamenjem i razne vrste mramorom, koji zadovoljuje i najtežim zadaćam tvorne umjetnosti. Italija je s toga od vajkada na glasu svojim izvrstnim mramorom, tamo su se veličanstvena djela graditeljstva i kiparstva rano udomila. Kao mlada naborana zemlja, kojoj ocrt potječe dielom od silovitih provala i s njimi skopčane vulkanske djelatnosti, Italija je ujedno zemlja, koja često trpi od potresa, te je u novije doba upravo visoka škola za proučavanje vulkanizma i potresa. Samo tlo italsko, zapremajući razmjerno neznatni dio visokih Alpa, bez ravnjaka i gorami okruženih kotlina, puno nizkih i srednjih gora, koje se pričinjaju više i veličanstvenije nego su u istinu, ima razmjerno malenih opreka. Uza sve to naći ćeš opreka u podneblju i rastlinstvu, jer se Italija prostire od sjevero-zapada k jugo-iztoku preko deset širinskih stupanja. Alpski krajevi i padsko nizozemlje, kraj velike toplinske razlike izmedju ljeta i zime, imadu diljem jedne godine gotovo srednjo-evropsku razdiobu oborine, te su obilno natopljeni vodom. Dalje pak prema jugu ima ljeti sve manje kiše, pa teženje tla i prirod ovisi o množini oborine u zimi, koja je na jugu sve blaža. No ipak nije u Italiji toliki nedostatak oborine, ni tlo toliko propustljivo i slano, da bi nastale stepe, kao što je to mjestimice na susjednih poluotocih.

I gore se italske, ne gledeć na Alpe, u riedkih osamljenih visočinah izpinju iznad rastlinske medje pače samo neznatnim površjem iznad granice teženja tla. Po tom ima malo tla u Italiji, koje se ne bi težilo. Tlo je italsko najvećim dielom navlastito u vulkanskih krajevih vanredno plodno, a podneblje, koje je povjestničkimi prilikami u nekih stranah postalo nezdravo, prija osobito teženju tržnoga bilja, koje dozrieva, te se razvozi u takovo godišnje doba, kad je gotovo ciela Evropa ukočena od sniega i leda, ili barem treba da još čeka tjedne pače i mjesece na sjetvu. Italija je po tom ratarska zemlja, pravi jug, prirodni vrt evropski za južno voće i povrtelje; ona je trgovačka zemlja osobito sgodno smještena za pomorsku trgovinu. No ratarstvo i trgovinu italsku sprečavaju još danas povjestničke i s time suvisle gospodarstvene prilike: sustav feudalni i ogromni veleposjed. To je tim nepovoljnije po Italiju, što je ona već danas u mnogih krajevih tako gusto nastavana kao jedino neke industrijske evropske države.

Mnogostrani italski odnosi, pomanjkanje prirodnoga glavnoga grada, veliki meridionalni razmaci i druge već iztaknute prilike u prvom nam redu razjašnjuju, zašto je Italija uviek bila politički razcjepkana. Samo u rimsko doba, kad je Sredozemno more značilo sviet, bijaše Italija politički ujedinjena, pače ona bijaše središte svjetske države, koja je zahvatala sve primorske zemlje oko Sredozemnoga mora. No i kasnije još poradi svoga povoljnoga svjetskoga položaja kao i poradi svojih prirodnih prilika, koje prijaju uljudbi i napredku, vladala je svietom dva puta Italija barem na polju duševnoga života i to papinstvom i rimskom crkvom, pa procvatom umjetnosti i znanosti, a donekle i pomorskom svojom trgovinom. Pravo piše naš hrvatski pisac: „Italija je najodličnija medju svimi evropskimi zemljami. Ona je u očiju naroda vrt Evrope, u koji se kroz viekove svraćahu narodi sa sjevera, te tolika zla i nedjela na njoj počiniše, da se naužiju njezina blaga i da si ugode blagim zrakom, divotom neba, toplinom i prirodninami zemlje kroz svu godinu; jednom riečju da se naslade i razvesele. Talijanskomu proljeću i nebu nema premca kao ni životinjam i prirodninam i svemu obilju prirode. Italiji nema premca uspomenom gradova kao i prirodnih a i umjetničko-historičkih mjesta. Italija je pravi hram umjetnosti i prirodni raj." Doista ni u jednoj zemlji evropskoj ne ćeš pri svakom koraku pače i u najzabitnijih krajevih naići na tolike spomenike slavne prošlosti i velike uljudbe, koja obuhvata gotovo tri tisućljeća.

Italski poluotok, sa sjevera težko pristupan zbog visokoga gorja,

nije samo geografijska, nego već od rimskih vremena etnografijska cjelina. Razlog je tomu što, makar da je površje njegovo vrlo razvedeno nebrojenimi gorami i brežuljci — samo jedna trećina pripada ravnici —, ipak nema osamljenih i zabitnih gorskih krajeva, u kojih bi se mogli očuvati maleni narodnostni ostatci, dok opet gorski bedem na sjeveru prieči bliži doticaj doseljenika sa njihovimi suplemenici izvan Italije. S toga je jezično jedinstvo Italije, nastalo u starom vieku za Rimljana, odoljelo svakoj navali stranih naroda. Makar da su tečajem viekova u velikom množtvu sa sjevera poplavila Italiju germanska plemena, a sa juga arapsko-berberski narodi, ipak su brojem i kulturom jaki romanski starosjedioci iza kraćeg ili duljeg vremena strane življe, koji su, domamljeni krasotom i plodnošću zemlje po kopnu, a iznimno s juga i po moru, prodrli u Italiju, svladali i s pomoću se njihovom tako rekavši preporodili. To se vidi po cielom italskom poluotoku, dok to na balkanskom poluotoku vriedi jedva za južni dio t. j. za Grčku. Italija je dakle ciela jezično jedna, makar da se na sjeveru opaža nadmašnost germanske krvi, a na jugu primjesa grčkoga, arapskoga i berberskoga življa. Gotovo s istih razloga nema u Italiji očitih opreka glede uljudbe pojedinih krajeva, kako se vidi na balkanskom poluotoku u svako doba. Izuzev neke predjele, gdje se opažaju posljedice rdjava vladanja predjašnjih vremena i drugih nepogoda kao u Kalabriji i Sardiniji, Italija ima sve uvjete, da postane jaka politička cjelina. Kad je razcjepkana Italija od god. 476.—1870. mogla više puta uljudbom napredovati i prednjačiti drugim narodom, a donekle i trgovinom gospodovati na Sredozemnome moru, zar ne bi mogla i ujedinjena Italija u naše vrieme procvasti! Nepovoljna razdioba posjeda, pomanjkanje industrije, prevelika vojska i ogromni porezi razlogom su, što je mlada ujedinjena kraljevina za prve 24 godine svoga života slabo napredovala, te se dapače gdjekada pričinja, da je na razsulu. Trebat će doista velike razboritosti i samozataje u talijanskoga naroda, da izliječi sve rane, s kojih boluje današnja Talijanska.

Medje italskoga poluotoka gotovo su svuda prirodne, te se podudaraju sa granicami talijanske kraljevine. Da i Korsika geografijski pripada italskomu poluotoku, već smo iztakli u knjizi II. na str. 145.—147. Tako je i s Maltom, koja je u geologijskom pogledu ostatak velike sjeverno-afričke pustinjske ploče. K ovoj ploči, no s one strane velike pukotine, koja razstavlja Siciliju od Afrike, dakle iza medjaša evropskoga, pripada takodjer otok Lampedura, makar da je sada talijanski posjed. Da li talijanski otoci Linosa i Pantellerija

geografijski k Italiji pripadaju, sumnjivo je, jer se izpinju kao neutralne vulkanske tvorine iz dubokoga mora usred spomenute pukotine. Južni šilj Malta-otočja najjužnija je tačka Italije u 35⁰ 49' sjev. širine.

Suha medja prema Francuzkoj do orijaša Mont Blanca ide od mora k sjeveru neprestano razvodnim bȉlom zapadnih Alpa u nebrojenih zavojih. Ona teče u obće ipak podnevničkim smjerom sve do one tačke, gdje se bȉlo, razstavljajući područje Pada od primorčica ligurskoga mora, zakreće k iztoku, te zatim dubodolinom Tineje niže Isole i dubodolinom Vara nastavlja meridionalnu medju, koja je onda ujedno narodopisna i povjestnička granica. Francuzka se Savoja po tom stere izvan, a (po jeziku) talijanska Nizza unutar medja italskoga poluotoka. Od Montblanca do povirja Toce i Tesina blizu sv. Gotarda podudara se medja s najvišim alpskim bȉlom, koje razstavlja vode i narode, a odatle dalje k iztoku do Ortlera ide takodjer donekle glavnim bȉlom, koje razstavlja vode i narode. Drugojačije je u području Adiže, koje u obće poradi svojih geologijskih i tektonskih prilika zaprema posebno mjesto u Alpah. Donle se otvoraju južne alpske doline dosta daleko k padskome nizozemlju ili k velikim protegljastim jezerom, koja daleko u gorje prodiru, dok se prelazi preko gorskoga bȉla samo visokimi preko 2000 met. provalami, koje su posljednjih stoljeća, pače ponajviše tek u devetnaestom stoljeću umjetno učinjene prohodne. U Adižinu području nasuprot glavno se je bȉlo duboko uleknulo dolinskimi razvodji Reschenskoga prieboja i Brenerove prevale, do kojih sa sjevernih Prednjih Alpa mnogi prostrani putovi vode. Kotlina se pak Adižina visokimi brdnimi vienci, koji se steru prema unutrašnjem rubu alpskom, k jugu poput klina suzuje, te je pristupačna iz padskoga nizozemlja sutjeskom, kojoj se ulaz („veronezka klisura“) lako može braniti. Gornja i srednja Adiža na iztoku je i na zapadu iz dolina mletačkih i lombardskih alpskih rieka pristupna jedino visokimi prevalami (Stilfs-presrt i Tonale), preko kojih vode umjetni drumovi, podignuti iz političkih razloga vanrednim troškom. Mnogo su više geografijske, nego povjestničke prilike razlogom, što je cielo područje Adižino sjeverno od veronezke klisure uviek k Njemačkoj pripadalo, te i danas još spada k Austriji, a istom od konca srednjega vieka počelo je žiteljstvo južne Adižine doline sve više priučavati se talijanskomu jeziku, dok se je njemački jezik uzdržao u gorah na iztočnoj strani Adižine doline unutar medja talijanskih. Područje Adiže ima po prilici slični smještaj u Alpah kao i Lotaringija, Mozelina zemlja. koja i hidrografijski pripada k njemačkoj porajnskoj zemlji, a ipak je teže

pristupačna sa Rajne nego iz Francuzke. Kao što tamo stanuju Niemci uz Francuze, tako ovdje Niemci uz Talijane. Politička pripadnost takih područja uviek će ovisiti o jakosti i snazi dotičnih naroda, pa će od obiju prirodnih granica biti sad jedna, sad opet druga političkom prema tomu, koji će od dotičnih naroda biti u onaj čas jači. Današnja politička medja u području Adiže kano da se podudara s geografijskom. Od Kreuzberga prave slike i prilike Stilfs-presrti do doline Canal ide medja glavnim bilom karnskih Alpa, koje razstavljaju vode Jadranskoga mora od pritoka podunavskih. I s onu stranu pontebske prevale sve do Gorice spomenuta je prirodna medja odlučila i političku, koja ide od Gorice podnožjem Krša do Jadranskoga mora kod Tržića (Monfalcone). Na gori Trugnoni, nedaleko Kreuzberga, u 46° 40' sjev. širine, najsjevernija je tačka italskoga poluotoka, najzapadnija je tačka u zapadnih Alpah na gori Tabor nedaleko Bardonnechia i tako zvanoga Mont Cenis-tunela u 6° 31' izt. duž. po Gr., a najiztočnija je na Capo d'Otranto u 18° 31' izt. duž. po Gr., tako da se trapez, koji spomenute medje zatvoraju, prostire od sjevera k jugu preko $10^3/_4$ širinskih stupanja, a od zapada k iztoku preko 12 dužinskih stupanja. Rim, historijski glavni grad Italije, po tom je smješten po prilici na onoj tački, gdje se sieče središnja uzporednica sa središnjim meridijanom spomenutoga trapeza.

Površina italskoga poluotoka s otoci zaprema od prilike 301.500 □ km.; od toga odpada na današnju talijansku kraljevinu 286.588 □ km. Po tom samo neznatni dio italskoga tla sa talijanskim žiteljstvom ne pripada narodnoj talijanskoj državi, koja je u tom pogledu ne samo od Njemačke, već i od same Francuzke sretnija. Ove su narodnostne prilike to povoljnije u Italiji, što je broj žitelja talijanske narodnosti, koji je pripao francuzkoj Savoji, posve neznatan, te iznosi, ako se i Furlani kao Talijani uzmu, samo 0·8%; od cieloga pak naroda talijanskoga, koji se je godine 1892. računao na 33 milijuna (uračunav i kolonije američke), živi samo nešto preko 2 milijuna, dakle ni posve 7%, izvan talijanske države. To su vanredno povoljne narodnostne prilike u talijanskoj kraljevini, koje se povećavaju time, što u novije doba sve više nestaje stranih jezičnih ostataka na poluotoku, i što su se pojedini dielovi mladoga kraljevstva, koji su kroz stoljeća bili politički razstavljeni, brzo srasli i u svem sjednačili. Makar da je Italija najmanji medju južno-evropskimi poluotoci, nadmašuje ipak svojim brojem žiteljstva (do 32 milijuna) na daleko ne samo balkanski, nego i pirenejski poluotok.

II.

Razita (horizontalna) razgrana.

Italske obale u obće i njihova povjestnička znamenitost. — Iztočna obala, navlastito „sjeverno-jadranska delta". — Osim nekih točaka slaba znamenitost iztočne obale za promet. — Južne obale, imenito nekadašnje grčke naseobine. — Zapadna, više razvedena obala. — Napuljski zaton i njegove krasote. — Preostali dio zapadne obale osobito pak talijanska Riviera.

Budući da su dvie trećine Italije poluotočne i otočne, a i preostala trećina nema posve suhozemskoga značaja, nadmašuju pomorske medje svojom duljinom i pristupačnošću suhozemsku medju italsku. Po tom je po Italiju obličje i razvedenost obala vanredno znamenita, jer odlučno utječe od vajkada na život i kulturni razvitak italskih naroda. Dà, u Italiji more još i danas poradi zgodnoga obličja obala bolje spaja medju sobom pojedine dielove vitkoga i protegljastoga poluotoka nego suhozemski drumovi. Osobita je prednost talijanske obale, što nema gotovo nigdje nepristupnih strmih obala. Plosna obala prevladjuje u Italiji daleko više nego na oba susjedna poluotoka, a da ipak nije težko pristupna, ili pogibeljnija brodovom nego u Albaniji ili Languedocu. Dapače jedan dio te plosne obale, jadranskomorska delta, uslied povoljnih morfologijskih prilika prosta od malarije, od koje inače plosne obale u tih zemljopisnih širinah stradaju, bijaše neko vrieme sielom svjetske trgovine. I plosna obala na zapadnoj strani talijanskoga poluotoka nastoji s uspjehom u naše doba da se otme malariji. Obale su talijanske i unutrašnjost poluotoka svuda pristupne, jer u Italiji ne treba nigdje, kao na pr. u Grčkoj posvuda, a na pirenejskom poluotoku u jednom dielu, prevaliti tek visoke okrajne gore, da dospiješ u unutrašnju zemlju. Dapače i tamo, gdje visoki gorski bedem kao u Liguriji primorje od unutrašnje zemlje razstavlja, vode preko gorja zgodna sedla, koja nisu ni 500 metara

visoka i tek nekoliko km. duga. K tomu su na svih italskih obalah tako povoljni vjetrovi, da prijaju izkrcivanju na svakoj točki, te riedkost oluja vrlo pospješuje razvitak brodarstva. Znatnije plovne rieke, osim Pada, nisu se u uzkoj poluotočnoj i otočnoj Italiji mogle razviti, da bi spajale unutrašnjost sa primorjem, no kopnenomu putu do mora i morskomu putu od jedne točke u primorju do druge ne stavlja tlo italsko gotovo nikakovih zapreka. Ma da i ne u tolikoj mjeri kao u Grčkoj, to se ipak i ovdje u poluotočnoj i otočnoj Italiji, a dielom i u suhozemskoj Italiji najveće naseobe vožu o more ili blizu mora, na točke, gdje su od prirode zgodna pristaništa. A takovih točaka ima mnogo u Italiji. Mletci, Brindizi, Tarent, Mesina, Sirakuza, Trapani, Terranova i Maddalena, zatim Spezzia, a u predjašnja vremena Palermo i Genova broje se medju najbolja pristaništa na zemlji. Nadalje su obale talijanske uslied morfologijskih svojih prilika, naime poradi nebrojenih greda, zatoka, i draga, i t. d. bogate ribami i drugimi vriednimi proizvodi mora. Ta Italija je danas glavno sielo ribanja (tune, sardelje, koralji, i t. d.) u Sredozemnome moru; od vajkada tiesni su odnosi italskih žitelja k moru, te je Italija od pamtivieka uzgajala vješte pomorce. Treba da se opomenemo na Etruščane, donjo-italske Grke i sredovječne gusarske republike. Talijani su uz Feničane i Engleze uviek promicali mornarstvo. Oni su usavršili kompas, oni su izradili one izvrstne pomorske zemljovide, koji nam od konca trinaestoga stoljeća Sredozemno more dobro prikazuju, kao što je u osamnaestom stoljeću na matematičkoj podlozi potvrdjeno; oni su pripravili i započeli glasoviti „viek odkrića", oni su Španjolce i Portugize uzgajali za mornare i obretnike. Nije to slučajno, što se je novi sviet nazvao imenom talijanskoga obretnika, već je time izrečena zahvalnost talijanskomu narodu za njegove zasluge na polju mornarstva i obćenite ljudske uljudbe. I tako nije Italija samo svojim svjetskim položajem već i obličjem svojih obala u jednu ruku sposobna da vlada Sredozemnim morem, a u drugu ruku za sigurnost i obranu svojih obala treba da se što više pobrine za jaku mornaricu.

Obidjimo sada talijansku obalu, a počnimo na Jadranskome moru. Tu je prvi dio obale (oko 220 km. dug) od sjevernoga šilja (kod Tržića ili Monfalcona) u tršćanskom zalivu do Riminia oko 44° sjev. šir.) izvrstna obala, naplavna „sjeverno-jadranska delta", koja ovako postaje. Alpske rieke Pad i Adidja kao i njihovi sjeverni i južni susjedi sa Alpa i Apenina donose moru svake godine veliko množtvo

krša i mulja. Riečnim strujam opire se južno-iztočnimi vjetrovi pojačana morska struja, koja ide uz zapadnu obalu balkanskoga poluotoka te skreće na sjeveru Jadranskoga mora i prati k jugu talijanske obale. Tamo, gdje se ove obje struje pred obalom italskom sastaju, nastanu mirnija mjesta u moru, te se ovdje kršje i mulj spušta na dno. Na takov način postaju uzporedne duž obale protegljaste pješčane grede, koje po malo izniru iz mora. To su priesapi ili tako zvani Lidi (od latinske rieči litus = obala). Izmedju ovih i suhe zemlje plitke su močvare (zatoke i laguni) u kojih rieke naslažu svoje krupnije kršje. Tako nastaju otoci, koji s vremenom priesape sa suhom zemljom spajaju, kao što se to jasno vidi u jednom dielu obale na sjevero-iztoku Mletaka. Zatoke naime iza priesapa postaju po malo sve više plitke, zatim blata i napokon kopno; udubine (porti) izmedju priesapa se zatvore, a to se zatim nastavlja dalje u moru s nova, jer obala ovdje neprestano napreduje, a more se sve više natrag potiskuje, pošto ujedno i primorje po malo iznire. Na taj je način nastao veći dio suhozemske Italije t. j. gornjo-italskoga nizozemlja, koje nije ništa drugo već samo pobočna draga Jadranskoga mora naplavljena nanesenim kršom. Dok su udubine otvorene, a zatoke plovne, u unutrašnjih dielovih zatoka, gdje nema vjetrova te je more mirnije, izvrstna su mjesta navlastito na lagunskih otocih za naseobu ribara. Uz procvat ribarstva napreduje u lagunah i trgovina, jer su zatočne luke dobro zaštićene priesapi. Za burnih su vremena zatoke zakloništa i spretne obranbene tačke. Dakako da ovakova naselja u lagunah, makar da su sigurna od navala ljudskih s kopnene i pomorske strane, s vremenom moraju ipak podleći zajedničkoj navali prirodnih sila, naime neprijatelju, protiv kojega sav čovječji rad uzprkos izvanrednih žrtava ipak ne može da uspije. Rieke sa svojim nanosom, vjetar, mlatanja morska sa primorskimi strujami: sve te sile napokon izpune i osuše lagune, savez s morem bude prekinut, a pomorskomu gradu budu podrezane životne žile. Na to počnu groznice okužavati barovito tlo, koje ne poplavljuje više svaki dan po dva puta plima, pomorski grad opusti, njegovi žitelji očajavaju od groznica i od biede i nevolje ili pak sele u zgodnija mjesta. Tako vidimo, da je od najstarijih povjestničkih vremena na toj zatočnoj obali italskoj uviek cvao po koji trgovački grad, ali samo na kratko vrieme. Delta rieka Adidje i Pada u povjestničko doba znatno se je pomaknula u more. Već u predrimsko doba bijaše na toj zatočnoj obali cvatući trgovački grad Spina, kojemu se danas ne može ni mjesto označiti. Po tom gradu ostalo

je ime južnomu utočnome rukavu Pada, spinetski Pad, a mjesto je već pr. Is. postalo suhozemskim selom, jer se delta Padova znatno protegla u more. Mjesto Spine procvao je zatim primorski grad Adria, od koje potječe ime Jadransko more. Ovaj pravi zatočni grad sterući se na unutrašnjoj strani velike lagune (tako zvanih „sedam mora“), koja se je počela zasipavati i sušiti u rimsko doba, danas je mirni i pusti kopneni grad na konalu Bianco, starom rukavu Adidje, udaljen 22 km. od morske obale. I Aquileja, o čijoj nekadašnjoj veličini mnogi spomenici svjedoče, nije danas ni u kakvom doticaju s morem, od kojega je kod Grada udaljena za 10 km. Kako će se danas sutra Mletci, neprestanim prirastom i spajanjem otoka sa kopnom i sa priesapi, naći posve na suhom, to se je već u povjestničko doba dogodilo sa Ravenom Taj lagunski grad „stari rimski Mletci“ bijaše sagradjen na otocih i provučen konali. Ovdje je zasnovao car August veliko pristanište za rimsko brodovlje, a za velike seobe naroda prenesoše ovamo priestoljnicu carstva, jer se taj težko pristupni po kopnu i po vodi grad nije mogao bez brodovlja obsjedati. Kasnije je ovdje Teodorik, iztočno-gotski kralj, tri godine obsjedao Odoakra i učinio Ravenu svojom priestoljnicom. Poslije pada iztočno-gotske države stolovali su u Raveni bizantski namjestnici. Danas je Ravena suhozemski grad 8 km. udaljen od obale i pristupan od morske strane jedino po malenom 11 km. dugom konalu. Izmedju Ravene i obale morske prostire se najglasovitija talijanska šuma od pinjola.

Mletci, danas samo sjena nekadašnje veličine, bijahu kroz tisuću godina prva trgovačka luka Italije jedino vanrednim naprezanjem i neizmjernimi žrtvami. Doista, nisu ponosne palače i mostovi ni veličajna crkva sv. Marka najčudnovitiji spomenici mletačke moći, slave i djelatnosti; mletačka laguna ili zatoka i duboko izdubeno primorje izmedju ušća Piave i Adidje najveličanstveniji su spomenik mletačke prošlosti. Laguna se uzdržala, a spomenuta duboka draga nastala je time, što su Mletci uviek novimi prokopi i konali sve rieke 30 km. k jugu i sjeveru sve dalje odvraćali od svoga raztočnoga područja ili od svojih laguna: Brentu na okole zatoke k jugu, tako da ima danas ušće u Porto di Brodolo kraj Adidje, rieku Silu k sjeveru, k starom ušću Piave, a Piavu k današnjem svom ušću. Zanimljivo je pri tom, kako su Mlečani, da si osiguraju vlast nad vodami u primorju, morali razširiti svoje gospodstvo po suhoj zemlji krvavimi ratovi sa Padovom, kojoj su od mletačkih vodogradnja prietile poplave. Veličajnimi dakle vodogradnjami Mlečana a i kasnijim poniranjem raztočnoga

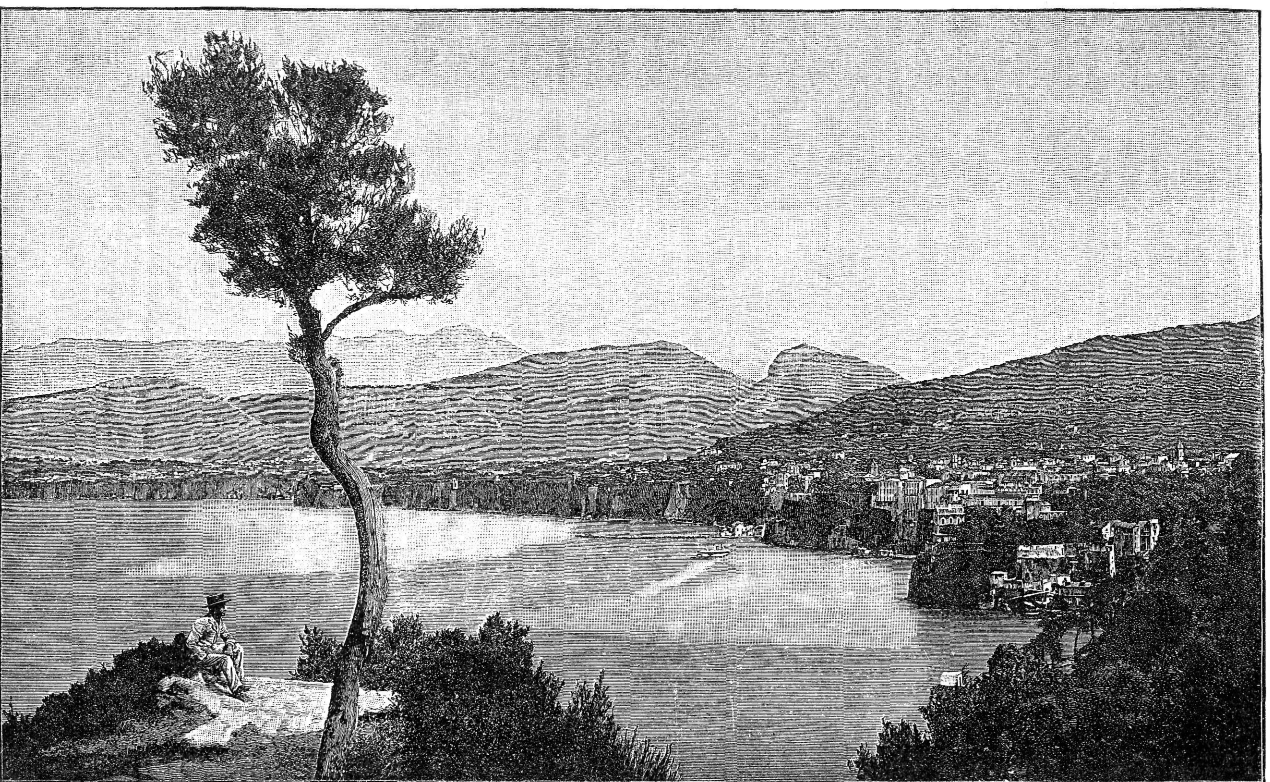
područja uzdržali su se laguni sa svojimi nebrojenimi otoci. No budući da su lidi na pojedinih mjestih (Porto di Lidi — Malamocco — di Chioggia) razdrti t. j. prekinuti udubinami (porti), mogu pomorski brodovi unići u lagune, dok se opet poradi uzine spomenutih udubina stranim ladjam lako može zapriečiti pristup. Tako se na pr. može zatvoriti ulaz u lagune na Porto di Malamocco, ako se jedna ladja spusti na dno. Da se lidi, ta glavna obrana Mletaka, održe, prati ih diljem umjetni 9 met. visoki i 16 met. široki obranbeni zid tako

Sl. 37. Pogled na Scyllu (Mesinsko tiesno).

zvani murrari „aere Veneto, ausu Romano"; k tomu brane ulaz u lagune tri jake utvrde. Mletci će još neko vrieme ostati pomorski grad, oni će dapače možda još na koji čas liepo procvasti, ali će napokon bez sumnje doživjeti sudbinu svojih predšastnika. I mletačka će se laguna postupno pretvoriti u baru, a napokon postat će suhom zemljom, kao što se je to dogodilo sa raztokami sjeverno i južno od Mletaka, gdje su negdašnji pomorski gradovi postali suhozemni.

Od Riminia ide obala do 90 km. izravno južnim južno-iztočnim smjerom do Jakina (Ankone). Pošto na toj točki mladi tercijarni prednji izponci Apenina dopiru blizu do obale, to ide znameniti vojnički put i primorski drum, koji sjevernu s južnom Italijom spaja, posve kraj obale, te stanice na tom drumu, koje su dielom nastale od rimskih kolonija, ujedno su lučki gradovi. Preko Pesara (kod ušća Foglie) dolazi se do Fana (kod ušća Metaura), odakle je išao glavni drum duž Metaura upoprieko Apenina u Rim, dok je danas željeznica nešto južnije izvedena, spajajući bolju luku Jakin izravno sa zapadnom obalom. Južno od Sinigaglie (Sena Gallica, kod ušća Mise), koja je na glasu svojimi sajmovi, gdje su se nekoć sastajali Grci i Latini, jest Ankona, jedina jadranska luka srednje Italije, a nosi ime od tupa izbojka primorskoga (ἀγκών = lakat). Od cara Trajana podignuti lučki gat brani još i danas gradsku luku. Dalje ide obala protegljastom lukom sve do izbojka Monte Gargano. Makar da nije posve plosna obala, nema ipak prirodnih dubljih pristaništa, te joj od vajkada manjka znatnija luka. Jedina Pescara, na utoku istoimene rieke, ima luku, koja je pristupna za manje ladje. Hrbat, kojemu se na južnom rubu izpinje do 1559 m. visoki Monte Gargano „ostruga italske čizme“ jest nekadašnji otok. Odavle tvore plitčine podmorski most prieko do Dalmacije. Tu su težko pristupni Tremitski otoci i otok Pianosa i Pelagosa. Vieste, gotovo na najiztočnijem prednjem izponku M. Gargana, zgodna je luka, jer ju brane tri kršna otočića. Južno od Manfredonijskoga zatona, koji je sa sjevera zatvoren M. Garganom, ima na izravnoj dosta visokoj južno-iztočnoj obali mnogo luka, kojim je u zaledju kredina ploča apulska vrlo plodna i gusto nastavana. Ipak su sve te luke, medju kojimi su najznamenitije Barletta i Bari, donekle znatne samo za izvoznu trgovinu, te su težko pristupne većim pomorskim brodovom. Južno od Monopola opet je obala plosna, te joj je jedina znatnija luka Brindizi nekoć prevozište na balkanski poluotok (Drač, Krf) i najživahnija luka na Jadranskome moru. Brindizi je u naše doba opet procvao kao luka. Tu se završuje talijanska željeznička mreža, koja je preko Mont Cenisa, sv. Gotarda i Brenera u neposrednoj svezi sa središnjom i zapadnom Evropom. Brindizi je ujedno izlazište parobrodarskoga puta za Port Said na suezkom konalu. Kod Otranta, koji je danas pust, zbližuje se italska i grčka obala na 75 km. i ona zatim skreće izravno k jugu, gdje se završuje sa Cap Leucom nešto izpod 40° sjev. šir. Južna obala tvori izmedju poluotoka apulskoga (stara Kalabrija) i Kalabrije (stari Bruttium) daleki zaton tarentski.

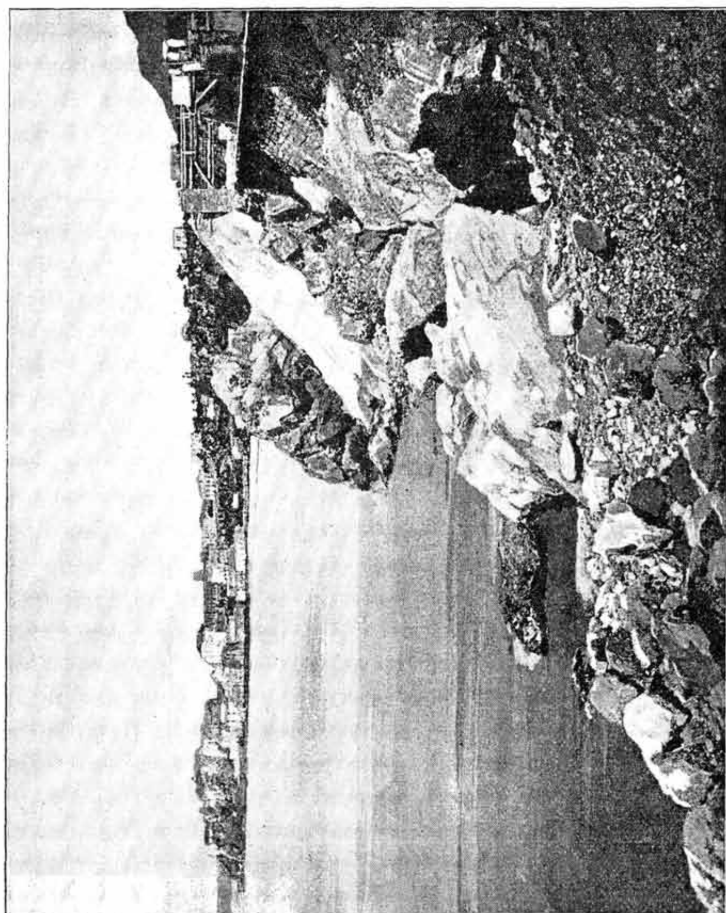

Sl. 28. Sorent.

Na njegovom sjevernom šilju uvalila se k iztoku u suhu zemlju malena draga, duž koje obstoje već od staroga vieka slanače. Nad ulazom u dragu gospoduje kršni otok sa dubokom lukom. Taki je položaj prastaroga grada, koji su zauzeli 707. god. pr. Is. spartanski izseljenici, te su ga nazvali Tarent. Ovaj je grad procvao brzo već u starom vieku, jer je smješten u okolici bogatoj ribolovom, trgovinom i obrtom, navlastito grimiznim bojadisanjem od soka bagrenke, koje ima tu u izobilju. Drugo doba svoga procvata proživio je Tarent u srednjem vieku, kad je za križarskih vojna bio jednom od najznamenitijih luka za ukrcivanje hodočastnika u svetu zemlju. I danas je Tarent imućno tržište, no kao luka nije znamenit. Dalja obala poluotoka Kalabrije, koje su ime Bizantinci gospodujući ovdje dulje nego u ostaloj Italiji dali ovoj zemlji, pošto su izgubili pravu Kalabriju, sva je strma i bogata lukami. S toga su se ovuda u starom vieku natisnuli gradovi jedan do drugoga. Bijahu to same grčke naseobine raznih plemena, tako da je ovdje, kao što na iztoku u Macedoniji, Maloj Aziji i Egiptu iza pada grčke slobode još jedanput procvao grčki genij i grčka kultura. Ovamo ide Metaponto na sjevernoj obali gotovo nasuprot Tarenta. Zapadna draga tarentskoga zatona bijaše područje Sibarisa, a iza njegova razorenja Thurii, zajednička naseoba sviju grčkih plemena. Dalje k jugu stajaše Croton (današnji Cotrone), a iza toga u istoimenoj drazi Scylacium (sada Squillace). Ova draga tvori sa nasuprotnom dragom Eufemijom samo 22 km. široku prevlaku, koju je nekoć kanio Neron prokopati. Ovo cielo primorje, bogato govedî i vinom, zvaše se kod Grka Italija ili Oenotrija, pak se je prvo od tih imena po malo proteglo na čitavi poluotok.

Pri Cap Spartiventu — „koji razstavlja vjetrove“ — na jugo-iztočnom uglu kalabrijskom eto nas na južnom šilju italskoga poluotoka, a obišavši taj šilj, na „prosjelini“ (Rhegium), koja razstavlja Italiju od Sicilije. Ova plosna 30 km. duga od juga k sjeveru protegnuta uleknina tla širi se s početka do 15 km., dok se nije u tiesnu mesinskom, gdje napokon skreće prema sjevero-iztoku, suzila do $3^1/_2$ km. Zloglasne „Scylla i Charybda“ vide se kao nesretni virovi (pagaroli). Kao svuda, gdje je plitko tiesno kraj dubokoga, tako su i ovdje čudnovate nepravilne struje morske, koje su bile strah i trepet staroga svieta, kao što smo to već opisali u knj. I. str. 233. (sl. 37.). Na zapadnoj obali italskoj ima s početka čitav niz izvrstnih zatona. Iza spomenute već drage Eufemijske uvalio se je na odvajalištu kalabrijskoga poluotoka (u 40° sjev. šir.) zaton Polikastro. Najbogatije je razvedena

napuljska obala, ili veliki zaton, u kojem su se redom nanizali tri manja zatona: salernski, napuljski i gaëtski. Prvi se počinje plosnom obalom na iztoku. Tu stoje samotno usred gustih močvarnih šuma na obali, koja nanosom rieke Sele (stari Silarus) sve više raste, za čudo dobro sačuvane ruševine

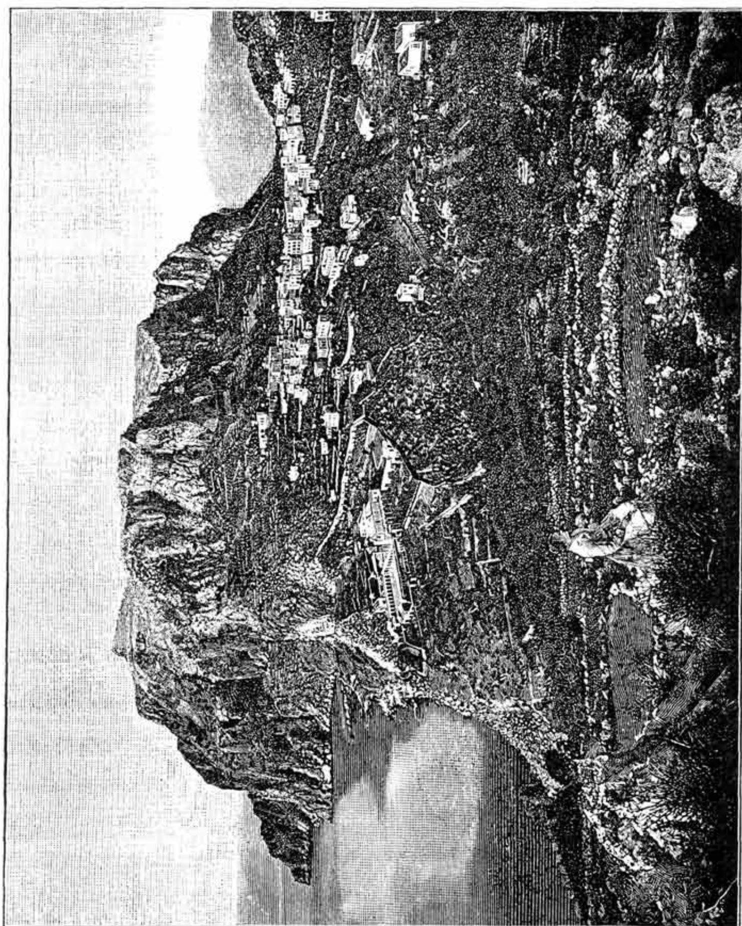

Sl. 39 Pozzuoli.

Posidonije (Paestum). Dalje k sjeveru na početku kršnoga i uzkoga poluotočića, koji sa sjevera zagradjuje salernski zaton, stere se grad Salerno, nazivan u srednjem vieku poradi svoje glasovite medicinske škole civitas Hippocratica, a nešto je zapadniji gradić Amalfi s izvrstnom lukom u srednjem vieku uz Mletke, Genovu i Pisu

četvrti veliki pomorski trgovački grad u Italiji. Iza toga je poluotočić sorentski nazvan po gradu Sorentu (sl. 38.), koji se stere na sjevernom pristranku. Strme, razdrte i gole stiene stoje u čudnovatoj opreci prema bujnomu rašću mrče, lovora i čempresa na gorskih prosjedih, a podno gorja zarasli su zaravanci vinovom lozom, uljikami i narančami. Dalje k sjeveru otvora se čarobni i dražestni zaton napuljski „licem u zadimljeni Vesuv", okružen nebrojenimi malenimi mjesti. Napuljski zaton je već od same prirode odredjen, da bude ognjištem i središtem pomorskoga života na zapadnoj obali čitavoga poluotoka. On nije samo manji i više zatvoren nego drugi zatoni, on je mnogo razvedeniji i bogat dragami i pristaništi naročito k zapadu na zalivu Pozzuoli, gdje se otvoraju velike vulkanske flegrejske poljane u malenih zaokruženih dražicah na unutrašnjem rubu rigala. Izokolni poluotočni izbojci na jugu sorentski, a na sjeveru misenski nastavljaju se u moru malenim gotovo nepristupnim kršnim otočićem Capri i većim vulkanskim otokom Ischia (sa Vinarom, Procidom, i Nisitom). Spomenuti su otoci ujedno izvanjske, obranbene postaje protiv ueprijatelja, koji bi se usudio približiti zatonu. Nadalje treba da iztaknemo vrlo zgodan smještaj napuljskoga zatona, jer nije daleko od središta zapadne obale, na razmedju razvedene, južne, strme obale i plosne srednjo-italske obale, koja se bez pristaništa protegla u velikih plosnih oblucih. Još je povoljnije, što mu se u zaledju neposredno otvora daleka ravnica kampanska, koja svojom plodnošću obilno hrani gusto žiteljstvo. Napokon podavaju osobiti čar napuljskomu zatonu dražestni predjeli i južna vegetacija, koja se tek ovdje bujno razvila. S toga se broji taj zaton u povjestnički najzanimljivije krajeve italske. Ovdje su se nekoć doticali Grci i Etruščani. Pošto su bili potisnuti Etruščani, razvila se tuj bujna kultura grčka. Ovu je zatim zamienila imenito u drazi Pozzuoli još veća kultura rimska, kao što nam u naše doba svjedoče Pompeji, izkopani grad, koji je svakako bio samo rimski pokrajinski grad. Tu bijaše dugo vremena Puteoli (Pozzuoli) luka za Rim i sielo prometa s Iztokom (sl. 39.). Kao što danas svake godine na hiljade stranci različitih naroda na obalah napuljskoga zatona na Ischiji i Capriu kraće ili dulje, a neki pače trajno ostaju, tako su se uz ovu obalu i u rimsko carsko doba prosuli bajni ljetnici i razkošne ville bogatih Rimljana. Tu je bilo dulje vremena ognjište rimskoga života. Danas je čitav zaton od Punte Campanelle sve do Misena obavit gotovo neprekinutim nizom prijatnih mjesta, a u razmake se izmedju njih prosuli prekrasni ljetnici. Za veća mjesta

najzgodnije su unutrašnje dražice gotovo četverouglatoga zatona (izporedi karton na zemljovidu). U južnoj stoji Castellamare, danas oružana cieloga zatona i jedna od glavnih stanica talijanske mornarice s velikimi škveri i doki; u sjevernom je Napulj u svako doba prošlosti cvatući grad, danas i već odavna najnapučeniji grad talijanski.

Sl. 40. Capri.

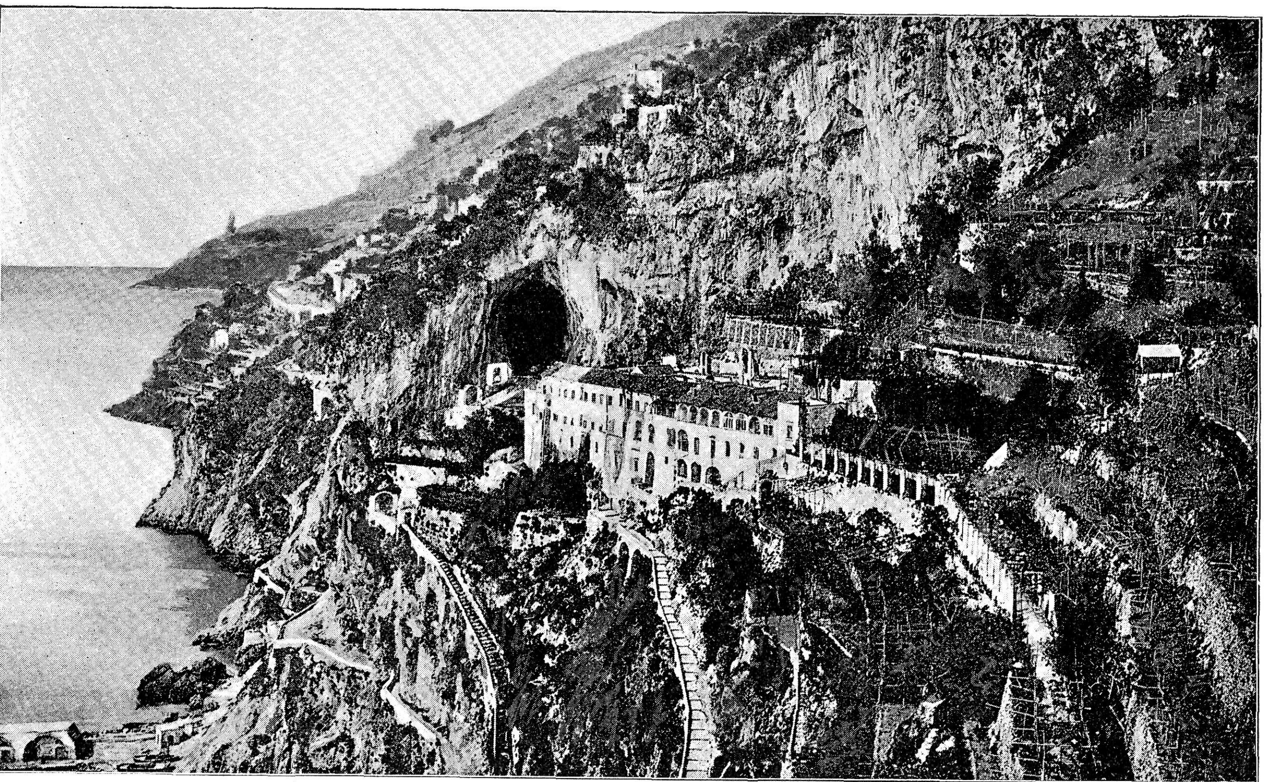
Zemljopisne prilike nisu se ovuda kroz tisuće godina promienile, jer su nanosi na ušću Sarna dosta neznatni, a dizanje i spuštanje obale kod Pozzuolia na stupovih Serapisova hrama, koje smo spomenuli u knj. I. na str. 113., tumače danas neki tako, da su oni stupovi pri-

padali kakovoj kupalištnoj zgradi ili pak velikoj ogradi za morske životinje.

„Najsjajnija točka ne samo italske, već čitave sredomorske obale bez sumnje je zaton napuljski, za kojim zaostaje i isti Carigrad sa svojim okolišem. Doduše slika je Stambula mnogo veličanstvenija nego li Napulja, ali okolica je napuljska kraljevska, veličajna i gotovo puna bezkrajnih promjena, koje tvore tri diva: more, gorje i vulkanizam. U obće jedva da ima točke na zemaljskom površju, koja bi imala od prirode i u povjestnici tolike dražesti i prednosti, kao zaton napuljski. Divnoga obličja gorski lanac na sorentskoj strani, osebujni dvojni vrhunac Vesuva, plosnija sjeverna obala, jedina svoje vrste, a k tomu Capri (sl. 40.), najljepši medju svimi otoci i najplastičniji brdni oblik na zemlji: sve to čini bajnim ovaj komad zemaljskoga površja. Najljepši je svakako pogled na taj čarobni predjel sa tako često opjevana pobriežja sv. Lucije. Odavle jednim pogledom zaokružiš cieli zaton, Vesuv, obalu Castellamare, a k tomu i daleko more. S morem kano da se natječe Vesuv, mameći ti pogled svojom neprestanom promjenom: on mienja svoju boju prema visini sunca, sad je crven, sad opet žut, na to je modar, a za malo ljubičast. Eto ga, gdje se zaodjenuo u oblake, a iza toga je opet tako jasan, da mu u sitnice razpoznaješ ocrt. Pa i dim njegov čudnovata je oblika: obično je biel, te se prigiba rek bi kao nojevo pero, zatim se pak izravnao, te je posve crn, naličan na orijaško drvo, kojemu je korien u rigalu; noću ima crveni čaj ili pak poput srebra bieli oblak, koji se diže kao pinija u vis.

Samo onoga se podpuno dojmi čarobna krasota napuljskoga zatona, koji mu se je približio s morske strane. Koji dolaze od Rima kopnom, po malo se priučavaju na bujno južno rašće, te nisu na toliko iznenadjeni. Ovi vide Napulj prvi put sa nezgodne strane, k tomu ne vide ni malo zatona. Nasuprot konao, koji tvori na desnoj strani nizki otok Procida, a na lievoj strani rt Miseno, pravi je i dostojni zemaljski raj, do „komada neba, koji je ovdje na zemlju pao", kao što pjeva pjesnik Sannazar. Kod Sorenta vidiš sav čar južnoga Apenina: ovamo milotni brdni oblici, onamo rek bi smjelije stiene s bujnim rašćem na crvenoj zemlji raztrošenoga od zraka vapnenca. Na južnoj obali mnogo je mjesta vrlo slikovita položaja. Tako je Amalfi (sl. 41.) poput klina utisnut u uzku kamenu provaliju, koja se je samo malo prema moru proširila; slikovitijeg smještaja ne možeš da si pomisliš. Capri (50 □ km.) goroviti, protegljasta oblika otok, nastavak je sorentske obale. Liepi ocrt toga otoka vrlo je značajan po cieli napuljski zaton. Monte Solario, sa kojega je prekrasan pogled na okoliš, ruši se strmo u more. Obale su otoka Capri-a na svjetskom glasu sa svojih prekrasnih špilja ili pećina. Tako je sigasta, biela i zelena špilja upravo podno Solarija prekrasno smaragdno-zelene boje. Najglasovitija je od sviju modra špilja (grotta azzura) na sjevernoj strani otoka. U tu pećinu vodi s mora otvor visok samo jedan metar. Pećina je visoka 13 metara, a more je u pećini duboko 15 met., duljina joj iznosi 54 metra, a najveća širina 32 metra. Ne da se opisati, koli se raznoliko odrazuje modro svjetlo od raznih predmeta. U prvi mah se čovjeku, kad udje u pećinu, posve zabliešti pred očima; predmeti su u vodi a i čovječje tielo posve srebrne boje.

Poluotok flegrejskih polja, skrećući k jugu, svršuje se rtom Misenom, osamljenom stienom, koja se 92 metra visoko iz mora izpinje, a spaja ju s poluotokom uzka prevlaka, zvana Spiaggia di Miniscola. Sa te stiene liepo se vidi zaliv

Sl. 41. Amalfi.

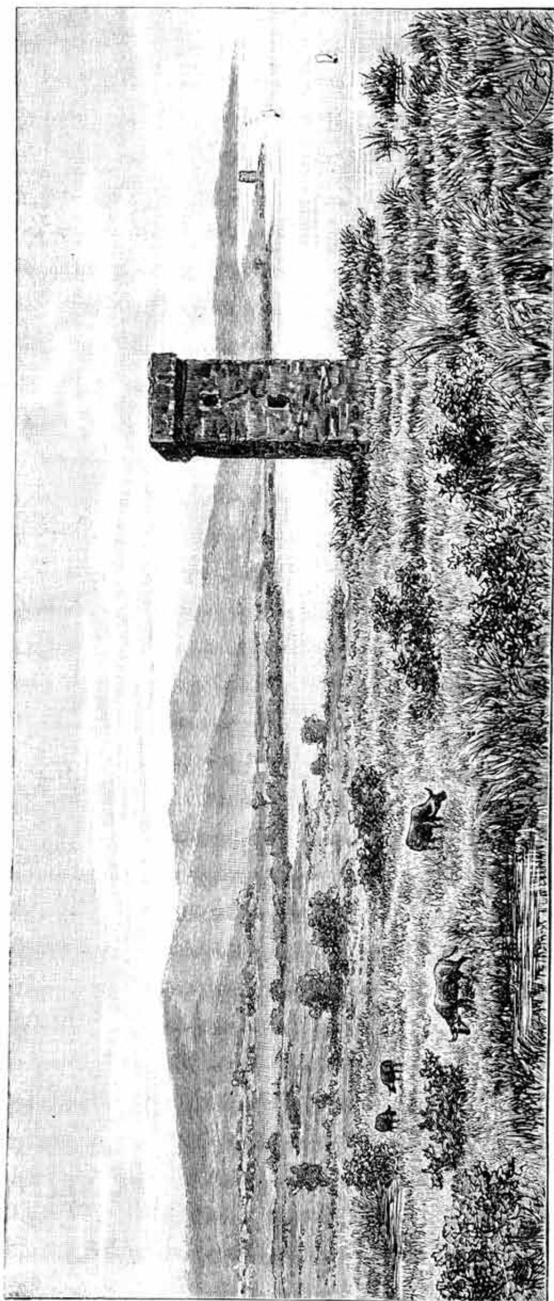
napuljski, gaëtski i izokolni brdni lanci. Okolica izmedju Napulja i rta Misena puna je brežuljaka i draga; rajski je to kraj jednako zanimljiv i poučan za povjestnika, starinara, pjesnika, mitologa, prirodoslovca i slikara predjela. Svaki bi od tih mogao čitave tjedne boraviti, pa bi našao uviek štogod nova ili opet starih stvari, poznatih iz klasične književnosti. Ovdje bijaše već u staro doba stan bogova, tu su se prvi Grci na italskom tlu nastanili, ovuda su najodličniji Rimljani lastovali podavajući se razkošnomu životu i nasladjujući se umjetnošću i prirodom. Dusi najslavnijih muževa iz zlatnoga doba rimskoga lebde nad ovim krajem. Učenjak si ovdje u duhu s nova stvara iz ruševina divne hramove, razkošne ljetnike i bajna kupališta. U istinu ovaj se predjel pričinja kao veličajni pod otvorenim nebom razprostrti muzej umjetnina, starina i prirodnina. Nad cielim ovim predjelom, motriš li ga sa rta Misena ili rta Posilipa, prelieva se navlastito onda osebujni čar, kad sunce zapada. Koliki su pjesnici i slikari pokušali, da nam svojom bujnom maštom i umjetničkom dušom prikažu taj prizor, gdje zapadajuće sunce još jednom svojim sladkim ružičastim sjajem rek bi preobrazi ovaj kraj; more je pri tom ljubičasto, gore se pričinjaju sive, a kuće se napuljske iz daleka biele.

U moru nastavljaju spomenuti poluotok tri vulkanska otoka Procida, Vivara i Ischia. Procidu, koja je sagradjena od plavca i od lavine sadre, sastavljaju dva rigala, kojim je more odvalilo južni rub i stvorilo dvie polukrugle drage. Otočić Vivara izgleda kano odkinuti dio Procide. Visoku čunjastu Ischiju kruni tvrdjica. Iza grada Ischije izpinju se mnogi dražestni brežuljci, na okolo zarasli bujnim rašćem, a nešto dalje se uzdiže zubati vrh Epomeo (759). Sjeveroiztočna obala Ischie stradala je godine 1883. od strahovita potresa, koji je posve uništio mjesto Casamicciola. Završujući opis napuljskoga zatona, koji se poradi svojih neobičnih prirodnih krasota pravo ni ne da opisati, iztaknimo još osebujne prednosti tamošnjega mora. Svi putopisci priznavaju, da tamošnje more blieští čišćim sjajem, nego druga mora, te mu se boja i izgled neprestano mienja. Ono je sad crvenkasto sa srebrnimi okrajci, sad opet kao ukočeno žarko ogledalo od kovi, zatim se biba i prelieva kao težka svila, u špiljah ili u sjeni primorskih stiena kao tekući ultramarin ili smaragd, a pod udarci vesala bliešteći sjajnim iskricami.

Sjeverno od napuljskoga zatona sve do ušća Makre, dakle na cieloj zapadnoj strani srednje Italije prevladjuje plosna naplavna obala, prekinuta samo mjestimice strmom obalom, gdje su nanosi kršne primorske otoke sastavili sa suhom zemljom ili gdje gorski ogranci još do mora sežu. Po tom je čitavo ovo primorje jednolično i slabo prijatno pomorskome prometu, jer nema prirodnih pristaništa, a umjetne luke brzo podlegnu prirodnim silam, s kojih u tom primorju sve više suha zemlja napreduje. K tomu je velik dio ove plosne obale močvara, poradi malarije vrlo slabo napučen. Na 665 km. dugoj obali sav se je život povukao iz primorja u unutrašnju zemlju. Istina pokušalo se je tečajem viekova, da se podignu umjetne luke na obalah, ali sve su bile kratkoga života; od sviju je još danas jedini Livorno velikim naprezanjem i neumornim radom učinjen dosta zdravom i važnom lukom.

Inače su za naseobu povoljnije prilike jedino na obalah srednje Toskane, gdje se na podmorskoj gredi, koja tyrrensko od ligurskoga mora razstavlja, a Korsiku spaja s Italijom, izpinje toskansko otočje, navlastito otok Elba. Maleni, pretežno vulkanski pontinijski otoci, koji se steru pred zatonom gaëtskim, premaleni su i siromašni, pak predaleko, nego da bi mogli oživiti tamošnju obalu.

Pošto smo ovako obćenito ocienili ovu obalu, spomenimo još neke pojedinosti. Spomenuta plosna obala počinje s plitkim zatonom Gaëtskim. Ovdje već nema traga naseobinam grčkim, kojih je u obće više bilo na zapadnoj, Grkom udaljenijoj obali. Kyme, nedaleko Misena, najsjevernija je grčka naseobina na toj obali. Po tome možemo lako shvatiti, da su Rimljani tako

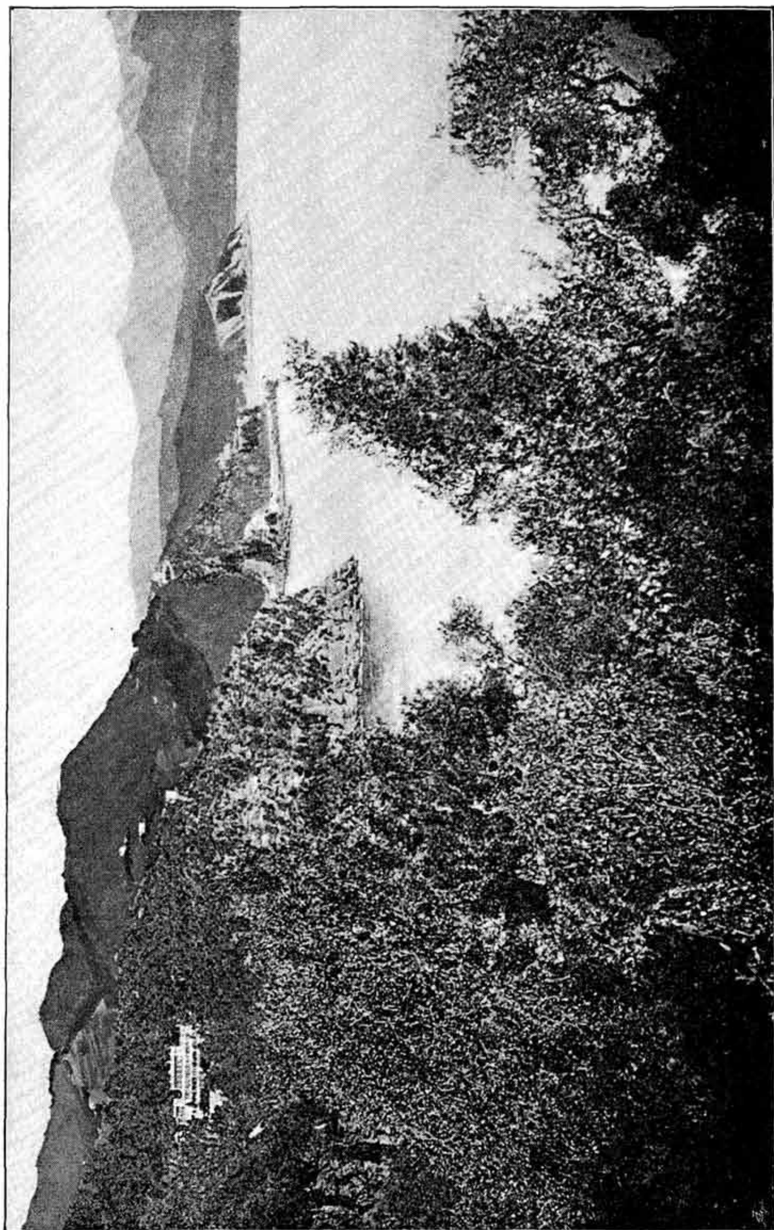

Sl. 42. Maremme kod Follonica.

kasno postali pomorskom vlašću; to je naime tek onda bilo moguće, kad su zauzećem kampanske obale i osvojenjem otokâ, navlastito Sardinije, dobili vrstnih mornara. Ipak ima i na toj obali iznimaka. Takova je stiena Gaëta (Cajeta), nekadašnji primorski otok, kamo je kasnije doba smjestilo priču o Laestrygonih (orijaški ljudi u Homera). I danas su još stiena, i na okolo na podnožju njezinom, grad jako učvršćeni, kao pravi talijanski Gibraltar, kamo su se često pape zaklanjali, kad nisu bili dosta sigurni u Rimu. Onomadne godine 1861. bijaše Gaëta posljednje utočište Franje II., kralja napuljskoga; njegovim padom utemeljeno je talijansko kraljevstvo. Gaëtski zaton sa sjevera završuje Monte Circello („stan vještice Kyrke"), koji se 525 m. visoko izpinje iz neprijatnih pontinijskih močvara. Iza toga ide obala dosta izravno prema sjeverozapadu. Na Tiberovu ušću mogli su prije omanji pomorski brodovi ploviti do Rima, što je svakako mnogo doprinielo tomu, da je na onome mjestu utemeljen vječni grad. Veći su brodovi plovili samo do Ostije, koju je već Anko Marcije zasnovao. Kasnije, kad se je luka ostijska zamuljila, utemeljio je car Klaudije na desnom rukavu Tibere luku „portus Augustus", koja je takodjer već odavna zasipana. Danas plove sjevernim Tiberovim rukavom barem plitki paroplovi sve do Rima. S toga je Rim već davna utemeljio 50 km. sjevernije luku Civitavecchia, koju je Michel Angelo jako učvrstio, a danas ju spaja željeznica s glavnim gradom.

Obala toskanska u svojem južnom dielu izmedju rta Monte Argentario (635 m.) i rta Piombina (Populonia), koji bijahu prvobitno otoci, a danas ih plitka primorska jezera od pravoga kopna razstavljaju, nešto je razvedenija. Tu je niz otočića, medju kojimi se ističe spomenuta već Elba, koja bijaše već u starom vieku pod imenom „Aethalije" („Ilva" kod Rimljana) na glasu svojim željezom. Na daljoj, izravnoj, plosnoj obali toskanskoj nastao je kod ušća Arna i Serchia, nekadašnjega pritoka Arnova, grad Pisa kao znatno tržište. Pisa je u srednjem vieku za križarskih vojna bila jedna od prvih trgovačkih luka, dok nije poradi nazadka trgovine sa Levantom i zbog otvorena neprijateljstva suparnice Genove brzo propala. Danas je Pisa 12 kilometara udaljena od mora, a ušće je Arnovo maremmami pokrito. Na mjesto opustjele Pise podigla se je od 15. stoljeća 22 km. južnije luka Livorno, koju su Medicejci umjetno stvorili i prebrazdili mnogimi konali, tako da se je nazivala zapadno-italskimi Mletci. U grad budu dovezeni naseljenici sa sviju strana iz raznih zemalja, tako da je Livorno i danas raz-

mjerno najmanje talijanski grad. Sada nije Livorno samo najvažnija luka toskanska, nego uz Genovu i Napulj najveća luka na čitavom

Sl. 43. Riviera di Levante.

poluotoku. Plosna obala počevši od ušća Tibere do ušća Arna bijaše u staro doba domovina tyrrhenskih gusara, dok se nije bio Rim na moru osilio. Komad takove plosne obale toskanske prikazuje nam slika 42. To su poznate maremme (baruštine) kod Follonica naprotiv otoka Elbe, opasane s dvie strane uzvisitostmi, koje prema moru postupno prelaze u plosnu ravnicu. Ostatci gradjevina (tornjeva, kula i t. d.) svjedoče nam, da ti predjeli nisu uviek tako pusti bili, kao danas.

Na ušću rieke Magre počinje ligursko primorje, t. j. obala ligurskoga mora i zaliva genovezkoga. Ova je cielim svojim protegom (duga 338 km.) do današnje političke medje, pače do rieke Vara svuda zatvorena i strma, jer se je Apenin posve primaknuo primorju. Obala ligurska naliči na tupi kut, koji tvore dva kraka; krajnji je vrh tomu kutu u 44° 25′ 36″ kod Voltria, a sjeverni je šilj genovežke luke za 46″ južniji od Voltria. Iztočni je krak Riviera di Levante, a zapadni Riviera di Ponente. Već ova imena kažu, da su to osebujni od suhe zemlje odieljeni primorski krajevi, koji su prvobitno s ostalim svietom, pače i pojedini njezini dielovi medju sobom obćili jedino po moru i da su tamošnji žitelji bili upućeni samo na more. U istinu, Riviera je glavno sielo talijanskih pomoraca, talijanske trgovačke mornarice i pomorske trgovine. Riviera di Levante razlikuje se od Riviere di Ponente većom strminom obala, jačom ogradom prema zaledju i većom neprohodnošću na kopnu od jednoga do drugoga primorskoga mjesta. Riviera di Ponente ima blažu klimu, bolje je težena te bogatija proizvodi i većimi mjesti. K tomu je ova Riviera i s toga znamenitija, jer graniči sa Francuzkom ter ima pristupnije i bogatije zaledje: Piemont i Lombardiju. Na Rivieri su riedke oluje, a i morske struje, koje idu uz obalu od iztoka k zapadu, ne sprečavaju nimalo brodarstvo. Naplavina i nanosa, koji bi smetali lukam, gotovo ni nema, pa je s toga čitava Riviera prosta od malarije. Razumieva se, da je ognjište prometu i političko središte čitavoj Rivieri u kutu, gdje se oba kraka sastaju. Tamo se je razvio pomorski grad Genova, stjecište proizvoda, ljudi i poduzetnoga genija. Obje Riviere stoje od vajkada u tiesnom odnosu prema Genovi, koja je na daleko po njima pružila svoja predgradja, kao Carigrad po Bosporu. Uz Genovu, koja ima sjajnu prošlost, te je i danas prva luka talijanska i izlazište sjeverno-talijanske željezničke mreže, još su dvie znamenitije točke na Rivieri: Savona i Spezzia u prekrasnom zalivu. O prirodnih krasotah Riviere već smo govorili u knjizi II. na str. 50.—53., a bit će još govora i kasnije. Slika 43. prikazuje nam onaj dio Riviere, nad kojom gospoduje villa Brown.

III.

Osovna (vertikalna) razgrana.

Izpetost tla italskoga u obće. — Italske Alpe. — Krasote gornjo-italskih alpskih jezera. — Padsko nizozemlje. — Apenini u obće. — Osebujnosti apeninskih pre djela: ušće, zračište i razsvjeta. — Razdioba apeninskoga gorja: sjeverni, srednji i južni Apenini. — Subapenini ili apeninsko predgorje. — Italski otoci.

Italski poluotok sastoji pretežno od pogorja i humlja, ravnice ima u poluotočnoj i otočnoj Italiji vrlo malo, dok je suhozemska Italija nadmašno ravnica. U svem se računa ravnice na 110.000 □ km. dakle 38·5%. Italske ravnice kao Padsko nizozemlje, ravnica pisanska i rimska Kampanja dielom prelaze na krajevih u močvare. Sve su te ravnice mlade; morski su to zalivi zamuljeni u kvarterno doba dizanjem tla pa nanosom i naplavinami rieka. Gotovo sve ravnice, izuzev pontinijske baruštine, rastu još i danas u more, a poput zaliva prodiru u unutrašnju zemlju u pogorja i humlja. Sbog svoga plodnoga tla, koje je obilno natapano, idu ove ravnice medju najbolje obradjene i najgušće nastavane zemlje ne samo italske već evropske; jedino rimska Kampanja, apulska ploča (Tavoliere di Pùglia) i dielom sardinska Campidano, budući da su uslied nemara žitelja i osebujnih gospodarstvenih odnosa podlegle malariji, ističu se tim jače kano pusti nenapučeni pašnjaci.

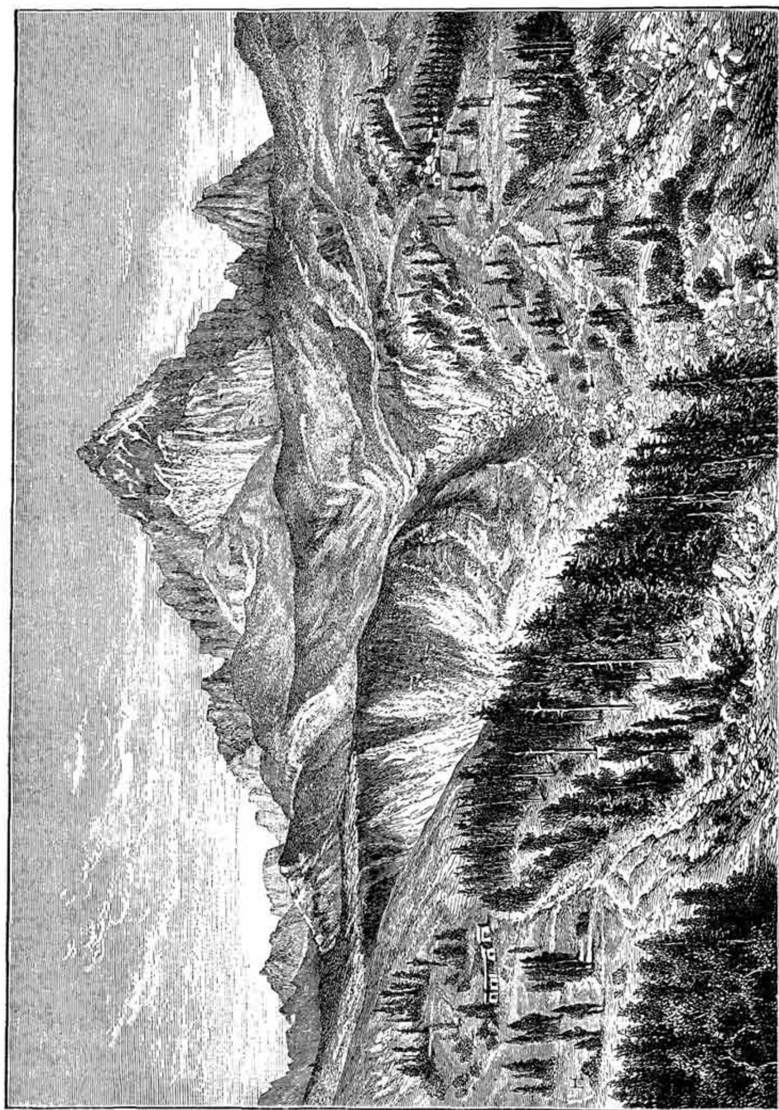
Gore italske pripadaju gotovo sve osebujnomu italskomu gorju Apeninom, jedino na sjevernoj medji prostire se još Italijom unutrašnja strma položina Alpa. Gore sardinske i korzičke donekle su samosvojne; one su po mnienju nekih zajedno s otokom Elbom u najbližem doticaju s Alpami kano dielovi propale osi tyrrhenskoga Apenina, koji je pravi tektonski nastavak poput obluka savite alpske osi. Na italskom poluotoku ima jedino u Alpah planinskih oblika i uzvisitosti; tamo se izpinje glavna kosa Gran Paradisa iznad 4000 met.

visine. Apenini (ili Apenin) pak, budući da se u njih jedino izvanjski uslojeni pojas sačuvao, nisu tako visoki; najviši im vrh Monte Corvo u Gran Sassu seže do 2921 m. Svakako je Etna sa 3313 m. visine najviši vrhunac izvan-alpske Italije.

Pogorje i humlje italsko iztiče se već po svom obličju, izuzev vulkanske predjele, kano naborano gorje. No alpsko ni apeninsko pogorje u Italiji nema tako izrazitih obilježja naboranoga gorja, kao što ćemo to vidjeti na balkanskom poluotoku. U Italiji se je mjestimice naborom zameo trag, jer su donekle izravnani koje neprestanim gibanjem tla sve do najnovijih vremena, koje pak jakom izplavom zbog osebujnih tamošnjih petrografijskih odnosa. K tomu i orografijski spoj i primjesa starijih slojeva na pr. u Toskani i Kalabriji čini obličje tla italskoga raznoličnim. To je razlog, što se na italskom pogorju i humlju izmjenjuju planinski oblici, oštri grebeni i strme grbine sa položitimi brdinami i valovitim humljem; uz protegljaste uzporedne lance ima tu visokih ravnica i okupljenih gora. Budući da su pojedina područja tla italskoga različite starosti i mnogovrstnih geologijskih i tektonskih odnosa, to je obličje njegovo u cielosti vrlo različno, makar da ima mjestimice i posve jednoličnih predjela. Izuzev područje Alpa gotovo ni ne ima krajeva u Italiji, gdje bi uzvisitosti i obličje tla sprečavalo teženje zemlje i naseobu. Jedina je malarija kriva, što nije čitava Italija obradjena i nastavana.

Italiji pripada u obće unutrašnji t. j. južni pojas alpski od Col di Tenda do julskih Alpa. Taj alpski pojas nije svuda jednako širok. Na nekih mjestih seže do sljemena glavnih lanaca na pr. u Zapadnih Alpah, na drugih opet prodire dublje u visoko gorje kao na pr. duž dolina Dore Baltee, Toce, Adde, Piava i Tagliamenta, napokon na dva mjesta zahvata samo uzki rub gorski i to kod Komskoga i Gardskoga jezera, gdje se je švicarska dotično austrijska alpska zemlja primakla gotovo posve do lombarske nizine. Kako širinom svojom isto se tako talijanske Alpe i visinom, geologijskom gradjom i izvanjskim izgledom znatno medju sobom razlikuju. Od Col di Tenda do Monte Rosa sastoje italske Alpe od prakamenja, vanredno su visoke, pa se ruše na nekih mjestih vrletnimi stienami u nizozemlje. Ovo vriedi navlastito za, veličajnim sniegom okrunjenu, piramidu Monte Viso (3843 m.), s koje odvire rieka Pad. M. Viso se je od glavne grbine kotijskih Alpa k iztoku poodmaknuo, te se njegova osnovnica uzdiže neposredno iznad ravnice (sl. 44.). Po tom je on najosamljenija gora u Alpah, gospodujući svojim vrhom na daleko

nad izokolnimi krajevi. I druge uzvisitosti u alpskom pogorju slaze tako naglo prema Italiji, da tolike opreke izmedju lednih timor-visova

Sl. 44. Monte Viso.

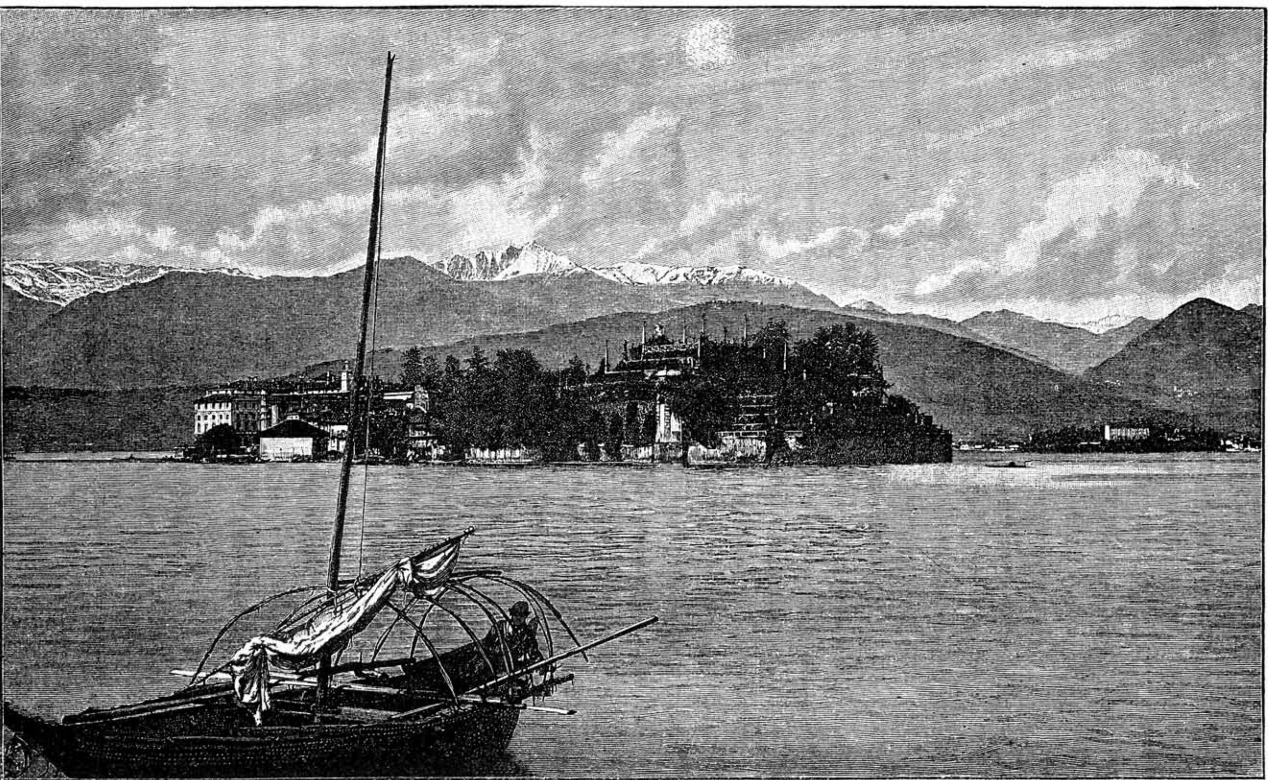
i susjednoga nizozemlja ne ima nigdje u Evropi. To je razlog, što je sa mnogih tačaka u nizozemlju tako veličanstven i neopisivo im-

pozantan pogled na gorska sljemena i sniežne vrhunce, koji su se u golemom polukrugu poredali oko Padske ravnice. Navlastito je na svjetskom glasu vidik sa milanske stolne crkve, odakle sa tornja ne vidiš samo velik dio gornjo-italskoga nizozemlja i Apenina, nego ti se pomalja redom golemi vienac Alpâ od Monte Visa do Ortlerova vrha, a najjasnije se iztiče veličajni skup Monte-Rosa.

Sa glasovitimi gornjo-italskimi jezeri počinje se pojas južnih vapnenih Alpa, koje na italskom tlu imadu samo na nekih vrhuncih vječnoga sniega, a inače idu u red srednjih, onižih gora. Krasota se i osebujnost talijanskih alpskih predjela osobito vidi u tamošnjih dolinah i jezerih, koja su poradi svojih neobičnih prirodnih divota na svjetskom glasu. Tako je dolina Aoste, koju protječe Dora Baltea, veličanstveni pojav ne samo u italskih Alpah nego donekle u cielom alpskom pogorju. Ta se je dolina vanredno duboko u gorje uleknula, sa juga je omedjena vrlo visokimi, a sa sjevera najvišim gorskim lancem Alpa sežući svojimi najudaljenijimi razgranami do samoga Montblanca, od kojega pripada jedino južno-iztočna ostrmina k Italiji. Dora Baltea sabira svu vodu izpod ledenjaka najviših evropskih gora, pa ju donosi rieci Padu. Kod Ivreje, gdje je dolina još pol sata hoda široka, ulaziš u veličajni planinski sviet. Iza toga se je dolina suzila, te se sutjeskom izpinješ do zaravanaka kod Aoste. Tu vidiš pravi slikoviti alpski predjel, zarastao najbujnijim biljem. Uz drum su se nanizali: orah, dud i loza, a uzpneš li se na obližnje malene uzvisitosti na pr. kod sela Chambave, eto ti na dohvatu snježnih vrhunaca Monte Rose, Matterhorna itd., dok ti zapadni horizont zatvora vrh Ruitor sa tri šilja. Današnja opažanja i iztraživanja uče, da je dolinu Aoste nekoć zapremao golemi ledenjak. Nekadašnje gruje toga ledenjaka navlastito u okolici Ivreje zahvataju daleki prostor, koji prof. Martins zove najvišom, najpravilnijom i najizrazitijom grujom alpskom. Ciela je dolina Aoste puna izbrušenoga i izlizanoga kamenja, ostataka i svjedoka nekadašnjega ledenjaka i njegovih ogromnih gruja. Sa sjevera i juga stječe se u dolini Aoste mnogo veličanstvenih dolova i draga, koje okružuju visoki, vječnim sniegom prikriti vrhunci. Dori Baltei pritječu s juga mnogi pritoci, izvirući izpod gorskoga orijaša Money, koji se po svojem najvišem dielu zove takodjer Paradis-gorje (4178 m.), u kojem živi još alpska divokoza.

Drugi oveći odio italskih Alpa zahvata dolinu Toce, koja je izvori Tesina zasegla do pod sv. gotardski gorski skup. (Izp. u knjizi II. zemljovid Švicarske.) Gornji dio te doline, Val Formazza, na glasu je veličanstvenimi vodopadi, koji se u pravoj svojoj divoti ukazuju navlastito s proljeća, a poznati su pod imenom „Cascata di Fruth". Kod Crevole nedaleko Domo d' Ossola prelazi ovdje već široku i plodnu dolinu Toce najstarija no vrlo udobno gradjena alpska cesta preko Simplonove prevale. Ova je cesta sagradjena za Napoleona I. (g. 1801.—1807.), te donekle zaostaje za veličajnom Splügenovom cestom, ali ju pretječe prirodnimi krasotami, pa se može u tom pogledu (Algaby-galerija i Gondo-jaruga) izporediti sa najglasovitijimi tačkami čuvene „Via Mala". I draga, Val d' Anzasca, sa veličanstvenim okolišem kod Macugnage, prelazeći kod Vocogne u dolinu Toce, puna je prirodnih krasota.

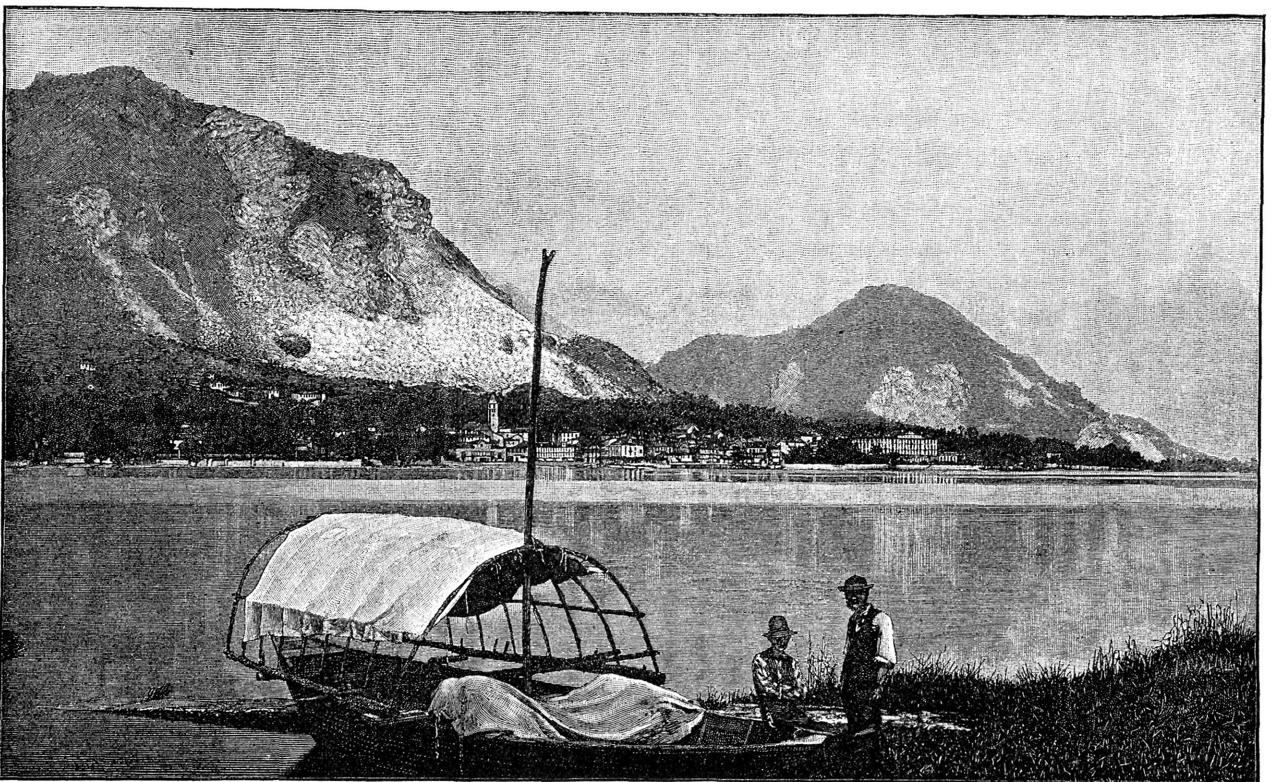
Dalje k iztoku sliedi najljepši dio južnih vapnenih Alpa, koje svojimi prirodnimi krasotami na daleko nadilaze sjeverne vapnene

Sl. 45. Isola Bella.

Alpe. Dok se iztočni lanci južnih vapnenih Alpa, ponajviše od dolomita, odlikuju raznoličnimi obličji brda i smjelimi ocrti svojih vrhova, zapadna je polovica južnih vapnenih Alpa, recimo do Adidje, na svjetskom glasu svojimi gornjo-italskimi jezeri. Ova liepa, duga i duboka jezera uvalila su se u gorske, k jugu protegljaste dubodoline, pa učenjaci opet u novije doba mnogo ističu njihovu morfologijsku sličnost sa norvežkimi fjordovi.

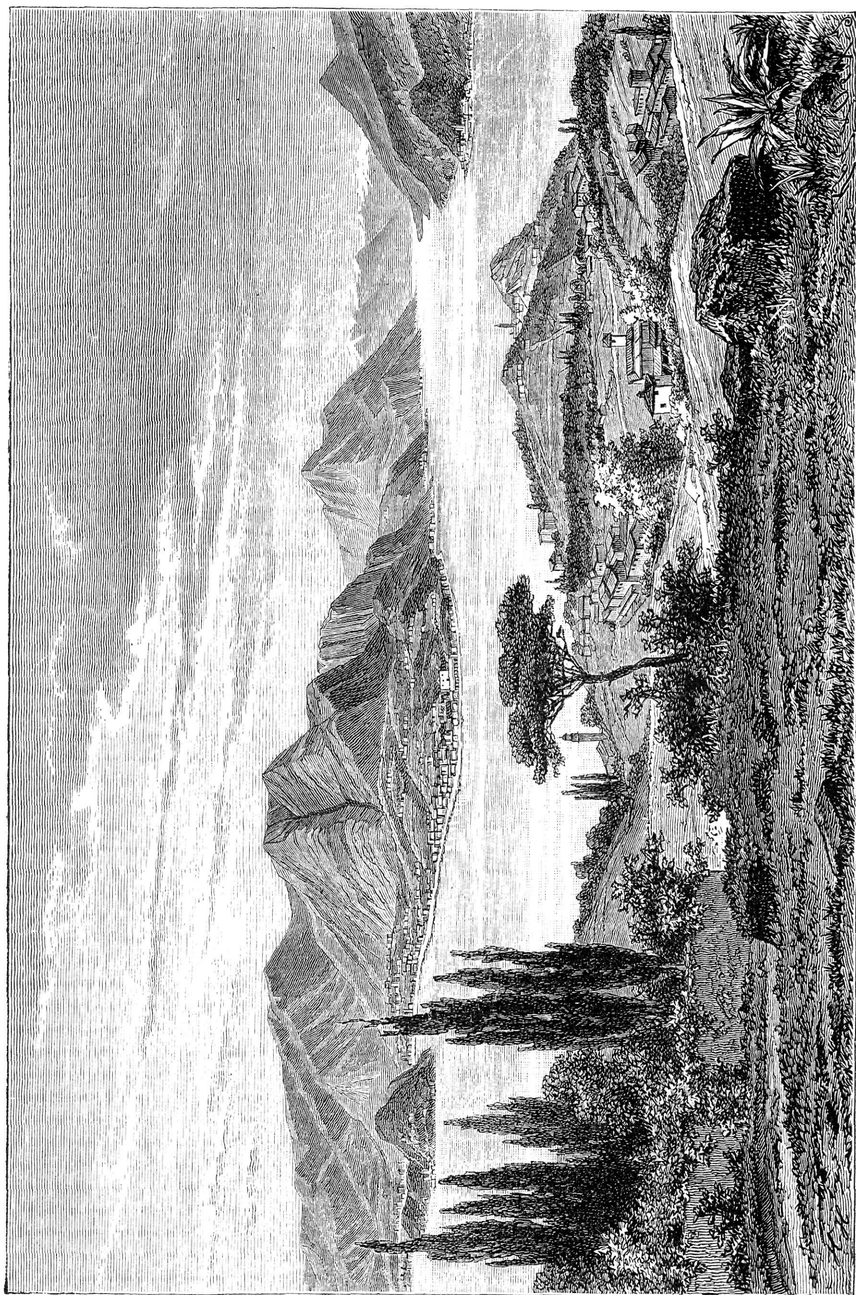
Izmedju talijanskih alpskih jezera je Lago Maggiore (t. j. Veliko jezero) najzapadnije, najdulje i najveće. Obale mu okružuju šumovita brda. Najljepši su ures toga jezera tik pred ušćem Toce neznatno nad razinom jezerskom iznirući dražestni Borromejski otoci: Isola superiore, Isola Madre i Isola bella (sl. 45.). Ovaj posljednji otok, prvobitno hrid sastavljenu od blieštnika, ukrasio je grof Vitaleo Borromeo († 1690.) liepim dvorom, te je tamošnje kameno tlo dao nasipati plodnom zemljom i stvorio prekrasne u deset zaravanaka 32 metra nad jezerom izpinjuće se vrtove, po kojih se divno prelieva bajni sjaj i krasota južnoga rašća pružajući navlastito u predvečerje dražestni vidik. Sniežne glavice i ledne plasine Simplona sjajući se u južnoj razkoši, na obalah nebrojene biele kuće, prostrano tamno-modro jezero i liepi vienac izokolnih milotnih brda, sve to čini tako divnim ovaj kraj, da svakoga stranca začara i opaja. Na zapadnoj strani Lago-Maggiora naprotiv Borromejskih otoka jest mjestance Baveno (sl. 46.), na glasu poradi krasnoga crvenoga granita, koji se zove „miarolo“. — Južni kraj velikoga jezera okružuju neka manja jezera, medju kojimi se osobito ističe Lago d' Orta i Lago di Varese. Sjeverno-iztočno od prvoga izpinje se pašnjaci pokriti M. Motterone (1491 m.), sa kojega je vrlo zanimljiv i poučan vidik. Osim daleke panorame počevši od Monte Rosa do Ortlera vidi se sa toga razmjerno nizkoga vrha sedam jezera, daleka lombardska i piemontska ravnica sa Milanom i njegovom visokom stolnom crkvom u sredini; Ticino i Sesia provlače se poput srebrnih niti tmastom nizinom, uslied optičke varke rekao bi, da teku visokom ravnicom; k tomu je vrlo slikovit pogled na I. Madre u Velikom jezeru i na S. Giulio u Orta-jezeru. Podno gora šire se na daleko kestenove šume, a i ravnica je takodjer puna rašća. Iztočno od Lago Maggiore seže švicarski kanton Tesin daleko u južne Prednje Alpe, te okružuje najveći dio Luganskoga jezera (Izpor. knj. II. str. 181.) „gdje se Italija vjenčava s Alpami“. Nizki izpon tla spaja ovo jezero sa Komskim jezerom (Lago di Como), koje čitavo pripada Talijanskoj. Sjevernu polovicu Komskoga jezera obrubljuje još pragorje, ondje pak, gdje se jezero razdvaja, okružuju ga vapnene gore. Neki stavljaju Komsko jezero na prvo mjesto medju svimi alpskimi jezeri; svakako ga obasjava sva moguća milota i krasota. Nebrojena sela i ville kano da se dražestno smieše i vesele na obalah, koje su obrubljene prekrasnimi skupovi plemenitoga drveća. Malo podalje eto zelenih kestenovih i orahovih šuma u živoj opreci prema tamnim sivo-zelenim uljikam. Brda se izpinju do znatne visine (do 2200 m.), ali ne kano jednolični brdni lanci, već su ovdje izbili u jezero stjenatimi izbojci, ondje su opet uzmakli na toliko, da su uz jezero i uzke ravnice, onamo se strmo ruše u jezero, ovamo se pak postupno spuštaju k obali, svuda prebraždene jarugami, odlikujući se bogatom plastikom. Sa Punte di Bellaggio (sl. 47.) najljepše se prikazuje Komsko jezero. Pogled sa tamošnje ville Serbelloni, kao što slika 48. jasno kaže,

Sl. 46. Baveno.

u istinu je predražestan. Odavle vidiš sva tri rukava toga jezera: pod nogami ti je Bellaggio, a nasuprot izmedju Cadenabbie i Tremezza sjaji se usred čitave šume maslina villa Carlotta, bogata dragocjenimi umjetninami (Thorwaldsenovi reliefi prikazujući Aleksandrovu vojnu); dokle ti seže pogled, nanizala se villa do ville, bašča do bašče, a iza toga se stere „Tremezzina", „perivoj Lombardije", komad zemlje, koji ne poznaje zime, na kojem cvatnja nikad ne prestaje, „pravi raj, pun tropskoga i subtropskoga rašća". Na iztočnoj obali Komskoga jezera duboko u drazi na ulazu uzke jaruge stoji Plinijeva villa. Ime joj potječe od nekoga bliza izvora, koji svaki dan poput osjeke i plime raste i pada, a spominju ga već oba Plinija, rimski pisci. Ovaj izvor ide u tako zvana povremena ili periodična vrela, koja smo opisali u knj. I. str. 246. Evo rieči mladjega Plinija o tom izvoru: „Na gorju izvire vrelo, te se ruši preko stiene u malo umjetno spremište. Zadržav se malo ovdje opada u Lariško jezero. Naravi je čudnovate: ono raste i pada tri puta na dan. To se vidi posve jasno i motri se s velikim zadovoljstvom." Na Komskom se jezeru sastaju tri alpske ceste: jedna dolazi sa Splügena, druga sa Maloje, a treća sa Stilfs-presrti. — Treća oveća alpska dolina, koja pripada Italiji je dolina Adde nazvana Vall Tellina ili Veltlin. Ova dolina ide u najveličanstvenije alpske doline navlastito u svojem gornjem dielu, gdje vodi u nju glasovita umjetno gradjena Stilfska cesta (2760 m.), najviša kolna prevala u Alpama. Dolinu Adde obrubljuje sa sjevera orijaški gorski skup Bernina sa svojimi ogranci, sa iztoka Ortlerski i Adamellski skup, a na jugu Bergamaske Alpe, jedini alpski gorski skup, koji čitav pripada Italiji. Bergamaske Alpe iztiču se po mnienju mnogih već time nad ostalimi alpskimi skupovi, što su obrubljene sa zapada i iztoka prekrasnimi jezeri, a zadahnute s juga toplimi zračnimi strujami sa lombardske nizine, a sa sjevera sa Veltlinske doline, zatim su neposredni susjed orijaškoga Adamellskoga skupa, te prebraždene čitavim nizom popriečnih dolina. K tomu su sastavljene na razmjerno malenom prostoru od različitoga kamenja, škriljevca, vapnenca, dolomita, granita i dr., a toplota se naglo mienja od procvatjeloga podgorja na jugu do ledenih pustinja prema sjeveru. M. Redorta (3042 m.), najviši vrh Bergamaskih Alpa pokrit je vječnim sniegom, a ima već i lednih plasina. S iztoka omedjuje Bergamaske Alpe rieka Oglio, koja protječe jezero d' Iseo. Ovo jezero, nalično svojim ocrtom na štampano slovo S, ima vrlo dražestne obale, pune južnoga rašća. Dalje k iztoku je Gardsko jezero, koje, osim najsjevernijega diela sa Rivom, čitavo pripada Italiji. Obale su tomu jezeru na sjeveru još visoke i strme, no k jugu po malo opadaju prelazeći u veliku gornjo-italsku ravnicu. Voda je u Gardskom jezeru divne azurne modrine, no riedko mirna te navlastito za južnih vjetrova silno uzbibana. Na južnom kraju izbija jednu uru dugi uzki poluotok Sermione (Catulov Sirmio) u jezero, koje se je poput mora na sve strane daleko razseglo. K iztoku od Adidje potiskuje se nuz doline Piave i Tagliamenta talijansko područje u Alpe, koje su po mnienju nekih i na italskoj strani tako veličanstvene kao glasovite južno-tirolske dolomitne Alpe. Navlastito je liepa Belluno-zavala s istoimenim gradom u sredini. U dolomitskih je Alpah na talijanskoj strani M. Antelao (3253 m.), orijaška sniegom pokrita piramida. Izmedju Piave i Tagliamenta prostiru se mletačke Alpe (Premaggiore-skup) sa vrhuncem M. Cridola (2583 m.).

Osim Alpa sastoji suhozemska Italija i od gornjo-italskoga nizozemlja, koje se obično zove Padska nizina (sl. 49.). Ova

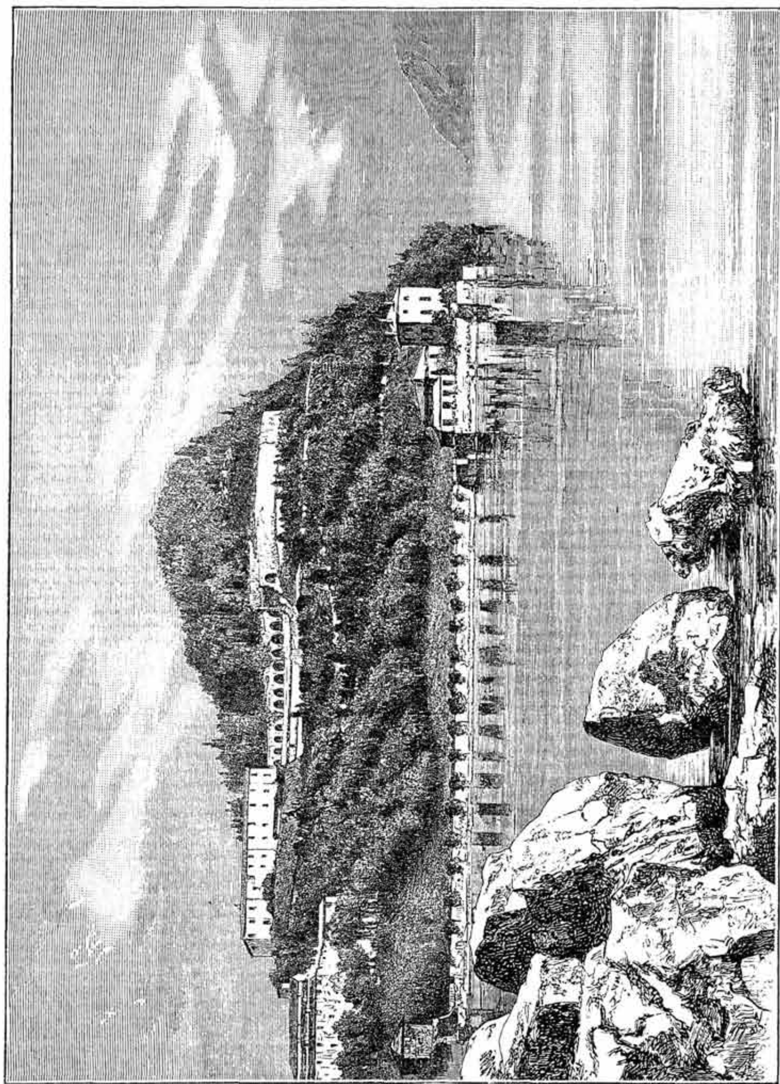
Sl. 47. Komsko jezero kod Bellaggia.

je golemo s triju strana zatvoreno, a prema iztoku otvoreno zavalje. Makar da se Alpe k zapadu i sjeveru vanredno strmo izpinju nad nizozemljem, ipak se za pravo nigdje ne ruše neposredno u nizinu, već se diljem njihova podnožja prostire nizko valovito humlje (150—250 m.), koje je nastalo ili od krupnoga kršja ili pak od okrajnih gruja nekadašnjih plazura. I rieka Pad, sve do ušća Sesije, teče usred toga humlja, a i gradovi gornjo-italski kao Turin, Milan, Brescia, Verona, Vicenza, Treviso i Udine ili su smješteni na humlju ili nedaleko od humlja. Ova valovita ravan ne pripada još sa svoje vanredne plodnosti glasovitoj Lombardiji, jer se samo jedan dio humlja obradjuje, dok je drugi dio zarastao grmljem i šikarom, ili je pak suhi i kameniti pašnjak. Dakako neki su krajevi i na humlju liepo plodni. Takovo je na primjer humlje Brianza izmedju Monze i Lecca.

Mnogostručno razgranjeni visoki vienci izpunjuju taj rajski predjel gubeći se u milanskoj nizini. Na jednom od tih vienaca stoji zavjetna crkva; sa njezina je tornja prekrasan vidik. Dokle ti oko seže, vidiš pred sobom gornje-italsko nizozemlje počevši od francuzke medje, gdje se Apenin sastaje s Alpami, sve donle, gdje ti Romagna omedjuje obzorje. Tu vidiš ponajprije pod svojim nogama Lombardiju, najbogatiju, najplodniju i najbolje teženu zemlju evropsku sa njezinom pitomom zelenom ravnicom sa njezinimi vinogradi i šumovitimi brdašci. Mjeseca listopada uživaš tu drugo proljeće. Nebrojeni dudovi pretvarajući brda i polja u dražestne šume sjaje sada po drugi put sočnim zelenilom svoga lišća, kroz koje amo tamo proviruje po koja svjetla sjenokoša, ili pak zemlja crnica na njivah s nova obdjelanih. Usred tih prostranih šumica loza načičkana obilno izvrstnim grožđjem vije se i izpinje u nedoglednih redovih preko polja i dola do brda, po kojih se je blistavo lišće nebrojenih kestena stislo u kite, dok opet po humovih i po ravnici orijaški orasi sa svojim razperjanim lišćem poput kruna osobito krase milotni taj predjel pun zaselaka, sela, vlastelinskih dvoraca i gradova, koji se divno ističu u tom zelenome moru.

Skroz razita nizina, pokrita debelim slojem najplodnije, naplavljene zemlje počinje se na Padu po prilici kod Cazale prateći rieku s obje strane, s početka kano uzki rub, a zatim na široko s obje strane rieke sve do ušća njezina. Južna joj medja ide od prilike željezničkom prugom, koja u glavnom sliedi smjer negdašnje rimske ceste „Via Aemilia“, naime od Piacenze preko Parme, Modene, Bologne i Forlia do Rimini-a. Na tom putu vidiš s desna, kako se u daljini modre zaobljena sljemena apeninska, dok su se prijatni prednji izponci na njekih mjestih posve približili željezničkoj pruzi. Sa gorja slaze u nizinu mnoge prostrane doline, po kojih valjaju apeninske bujice silno kršje u širokih koritih od šljunka. Ljeti plitki potoci s proljeća i u jesen narastu do velikih rieka, koje na golih pristrancih i po mekanih naslagah od lapora strahovito haraju i pustoše. S lieva željezničke pruge razpro-

strla se je nepregledna ravan Romagna, nalična na veliku bašču. Po rudinah i njivah poredalo se drveće, ponajviše briestovi, po kojih se vije vinova loza, a vienci njihovi podavaju cielomu kraju svečani izgled.

Sl. 48. Lago di Como, Villa Cerbelloni.

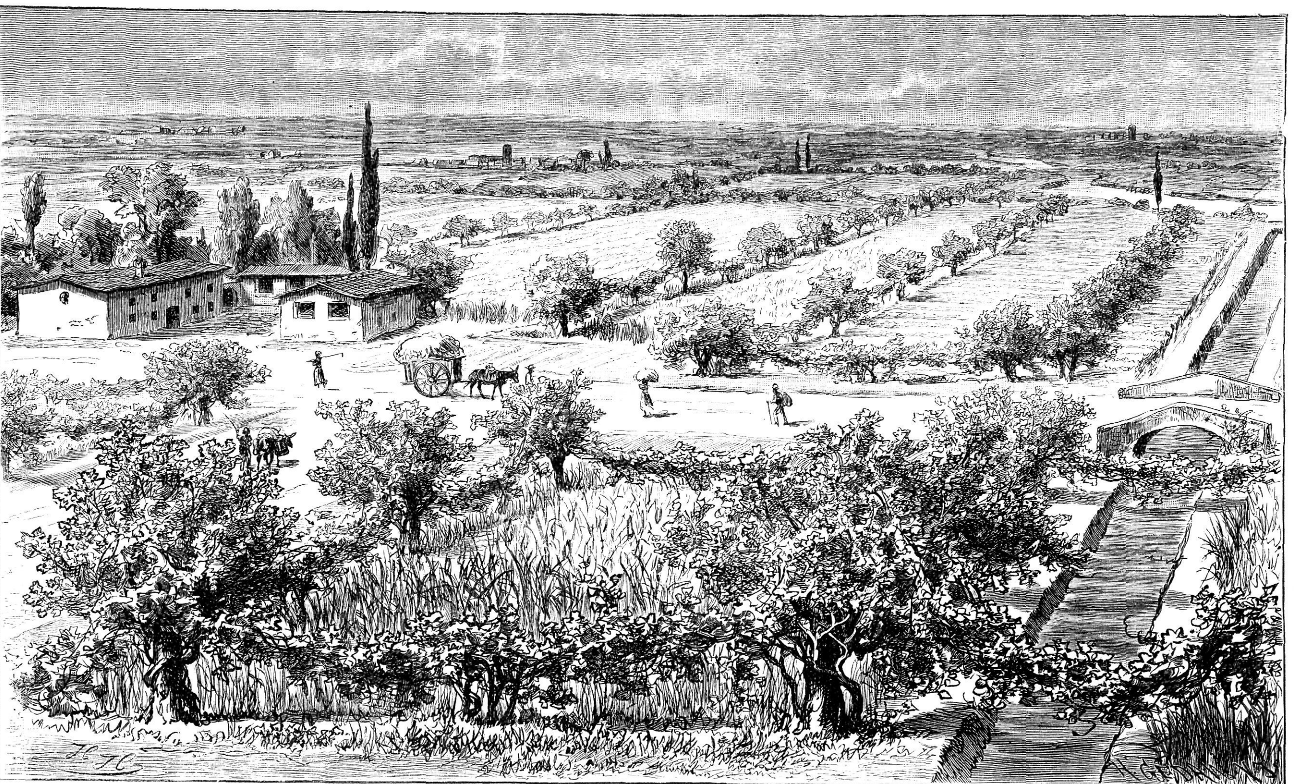
— U sjevernom, širem dielu je Padska nizina diljem te rieke, a zatim izmedju Jadranskoga mora i austrijske medje od prilike iste širine

*

kao izmedju Milana i rieke Pada. Tu su se nanizali gradovi Pavia, Lodi, Cremona, Mantova i Padova. Daleku nizinu prekidaju samo na dva mjesta vulkanske gore i to milotna Euganejska brda (410 m.) k zapadu od Padove i Monti Berici (419 m.), južno od Vicenze.

Budući da nema na spomenutoj razitoj Padskoj nizini nikakvih uzvisitosti, to su obale nebrojenih rieka skroz plosne i močvarne. Tako su obale Pada već kod Piacenze prava blata i močvare. S toga su žitelji Padskoga nizozemlja morali glavnu rieku kao i njezine pritoke opasati nasipi; nebrojeni navodni i odvodni konali (navigli) provlače se nepreglednom nizinom, a vodu dobivaju stranom od rieka, stranom od „fontanilla“, izvora, koji iz zemlje provaljuju. Gornjo-italska bi nizina po tom posve slična bila predjelom u Nizozemskoj, da joj ne podaje posebno lice različito teženje tla, po kojem se iztiče loza, razno drveće, nepregledne njive i vrtovi. U Padskoj nizini kao i u Nizozemskoj uzdiže se nivó rieka sve više iznad izokolnoga tla, tako na pr. grad Ferrara stoji gotovo za jedan metar niže lica rieke Pada. Predjeli tik uz rieke navlastito kod njihovih ušća neprijatna su izgleda: tu se izmjenjuju često plodne polojine sa baruštinami, prudnimi gredami i guštarami od rogoza. Gornjo-padska nizina je, kao što smo to već više puta iztakli, izuzev barovite riečne obale, vanredno liepo težena. Osim različitih plodina, koje smo već spomenuli, dvie su još vrlo znamenite, jer vole povodno tlo: riža i marcite. Riža se mnogo radi naročito izmedju Pada i Ticina u tako zvanom doljno-navarskom kraju. Marcite su livade, koje uspievaju jedino umjetnim trajnim natapanjem; k tomu se mora tlo posve izravnati i svake godine jako gnojiti.

Dok je suhozemska Italija u glavnom nizka ravnica zaokružena alpskim viencem, poluotočna Italija ima skroz značaj gorski. „Alpinsko gorje i Italija nerazdruživi su pojmovi.“ Dä, Apenin gospoduje nad ocrtom, obličjem, klimom, plodnošću, nad naseobom žiteljstva i nad povjestničkimi odnosi poluotočne Italije. Apenin, možda najmladje gorje u Evropi, iztiče se posve jednostavnom gradjom. Što se ipak Apenin znatno izpinje, bit će da je razlog dizanje tla, koje se može daleko u kvarterno doba dokazati. U Apeninu je paralelizam lanaca i naslaga u obće slabiji nego u drugih naboranih gorjih; k jugu mu dapače nema ni traga. Tercijarna značajna po Italiju formacija spaja pojedine ielove medju sobom navlastito u južnoj Italiji, te čini Apenin i orografijski jedinstvenim gorjem. Izuzev kristalinske ploče u Italiji i neke druge tačke čitavo je gorje apeninsko sastavljeno od mladjih naslaga. Nema tu starijih tvorba od trijaske i jurske, pa i te ne čine najviši

Sl. 49. Padska nizina.

dio Apenina; tek kredine naslage, a navlastito pak tercijarni slojevi šire se Italijom. U petrografijskom je dakle pogledu Apenin vapneno i glineno gorje, a to je ujedno i razlog što, je Italija siromašna kovinami i ugljenom. Uz vapno i glinu ima po cielom Apeninu, navlastito pak na sjeveru mnogo serpentina. Dok je po tom Apenin gotovo najsiromašnije gorje rudačami, ima on izvrstnoga kamena za gradju najviše medju svimi zemljami u Evropi. Negledeć na neizcrpljive mramorolome u apuanskih Alpah, ima po cieloj Italiji osobitoga kamena za gradju. U Tarentu i u obće po Apuliji kopaju žitelji duboke podrume, na kojih odmah od onoga izkopanoga pliocenskoga vapnenca grade kuće. Isto tako rade sa oceanskim pješčenjakom kod Sirakuse. To je eto razlog, da je Italija sva puna gradjevina od kamena. Izvrstni vapnenac apeninski odgojio je italske zidare i graditelje, koji su od njekada po cielom svietu na glasu. I velika plodnost tako zvane „terra rossa“ u savezu je sa vapnencem, jer po crvenoj svojoj boji tako nazvano tlo nije ništa drugo već željezovita glina, ostatak raztrošenoga i sprhnutoga vapnenca počevši od jurske do najmladje tercijarne tvorbe.

Prije nego nabrojimo pojedine dielove Apenina, spomenimo nekoliko rieči u obće o poluotočnoj ili apeninskoj Italiji. Opisana, sjeverna Italija pripada više k srednjoj Evropi nego k apeninskomu poluotoku. Istina, ima i ondje već južnoga rašća imenito na gornjotalijanskih jezerih, ali ono se ipak pričinja kano tudje i zabludjelo i posljedica kulturnoga naprezanja usred posve drugačije prirode, a baš je u tom osebujna dražest i onaj neopisivi čar i utisak, što ga ovo rašće na svakoga čini. Dà, sve prilike suhozemske Italije i relief, obilna naplava, gustoća i bujnost rašća, sve to nije za pravo talijansko. Tako je dapače s ligurskim Apeninom, kojega se zapadna polovica i onako sbog orografijskih i geologijskih razloga računa k Alpam; tek iztočna polovica toga gorja ima pravi apeninski t. j. italski tip. A čime se iztiče fizionomija italskih predjela, pitat će mnogi čitatelj. Evo odgovora najznamenitijih putopisaca. Oni složno kažu, da se italski predjeli odlikuju obličjem i razporedom uzvisitosti, rašćem, posebnim zrakom i svjetlom, bojami i napokon osebujnim teženjem tla. Dà, posebno je to nebo talijansko i poseban je pun čarnoga maštanja taj talijanski zrak. Švicarsko je gorje veličanstveno, italsko je gorje milotno svojim obličjem i svojimi profili; no ima i tu smjele plastike kraj milovidnih pristranaka. Već na gornjo-italskih jezerih opažaš ona zatvorena gorja, koja tako gode čovječjemu oku i srcu, one smedje ili bjelkasto-žute kome t. j. arhitektonski okrunjene gorske piramide. Tako

rekavši u tekućih crtah lagodno i veselo sad strmovito s oštrimi bridovi a sad opet nježno rek bi mirisavo prostire se glavni lanac apeninski spuštajući u daljini svoja modra i slikovita predbrežja u more. A i usred zemlje čitavoga labirinta uzvisitosti i dolina odkinule su se pojedine gorske glavice kao na pr. Monte Oreste (nekadašnji Soracte) kod Rima.

Posve su drugi visinski oblici, gdje su vulkanske tvorine provalile kroz vapneno gorje. U takvih su se predjelih posve mirna i okrugla jezera slična obrubljenim draguljem uvalila u stara vulkanska grotla a gorski se čunji prijatno i polagano spuštaju k ravnici ili k moru, najljepše kod Vesuva. Primakneš li se dakako bliže k pozorištu vulkanske djelatnosti, to se ta milota pretvara u strahotu i grozotu: ukočene poljane lave, razpukle na balvane i grude na daleko su se razprostrle, sa zubatih i razprsnutih bedema i ograda sipa se u dol pepeo, a po tmastih strmenitih pristrancih kotrljaju se ognjeni balvani zvečeći poput kovina. — Uz posebni značaj gora iztiče se u Italiji i osebujna vegetacija. Ne prevladjuju tu livade ni guste šume, ni cretišta a ni pustopoljine. Pa ipak upravo rašće podaje osobito obilježje italskim krajevom. Dok kod nas šuma ponajviše sakriva plastičnu gradju gorja, tamo se liepo iztiče pojedino stablo, a jasne boje različitoga kamenja prodiru usred tamnoga drveća. Prema dalekim prostorom rašće je dosta riedko i oskudno, samo na nekih mjestih, navlastito u hladnijih vodom natopljenih dolovih i klancih zaraslo je gustim rašćem.

Italsko je rašće, negledeć na zemlju, gdje raste, već samo po sebi vrlo prijatno. Ponajprije opažaš, što ideš dalje k jugu, sve više zimzelenoga rašća. Ovamo idu u prvom redu one kulturne i uresne biline, koje su iz drugih zemalja ovamo presadjene, kao naranča, četrun, čempres, pinija, lovor, mrča, masline, pistacije, aloje itd. No i domaća samonikla cvjetana tako je bogata zimzelenim drvećem i grmljem, da se godina ne dieli po rašću na živo i posve mrtvo godišnje doba, već je u Italiji jedan dio godine rašće bujno i žarkih boja, a drugi dio godine živi više blažim i mirnijim životom, a navlastito je zimi poradi čestih kiša vrlo milotna flora. Zimzeleno je tamno lišće hrastovo i plutkovo, šume crnoga bora, veći dio šikara i stablastoga grmlja na plosnih brdinah i na pristrancih vapnenoga gorja, zatim milovidna vrtna jagoda sa tamnim listom i crvenim plodom, šimšir, bodljikavi veprinac, južni pasdrien, oleandar, južne borovice, žumare itd. Jedino briest, topola, loza i kesten, gubi svoje lišće na zimu, no tada im tamnozeleni bršljani i imela kao nametnici omataju bezlistna debla. Zanimljivo je, kako neke rastline kao terpentinovo drvo na južnom podnožju Alpa gube na zimu lišće, dok ga u najjužnijoj Italiji zadrže.

Nadalje Italija p o l u o t o č n a ili a p e n i n s k a pretječe sjeverne zemlje

većim bogatstvom različitih vrsti bilina, što svakomu sjevernjaku, kad dodje u Italiju, odmah u oči padne. Navlastito ima ondje raznovrstnih lepirnjača, liljanka, kaćuna i žabljača. K tomu se apeninsko cvieće odlikuje posebnim sjajem, kojemu nema premca ni u srednjoj, a nekmo li u sjevernoj Evropi; imenito se iztiče žarka zlatnožuta boja. S proljeća iza okrepljujuće kiše zaodjenu se poljane i brežuljci šarenim ćilimom raznovrstnoga cvieća, čitav je vazduh pun mirisa i gotovo od svake biline, koje se dotakneš, ostaje ti na ruku miloduhi miris. Na svih brežuljcih, po putovih i na ruševinah pomaljaju se ružmarin, ljekovita slavulja, majčina dušica, mažuranka, čubar, despik i srodne ustuače. Kao što smo već spomenuli, nije rašće svuda neprekinuto pokrilo tlo, već se razasuto pomalja. Kamenje je po tom golo ili zaraslo gričem. Šume su riedke i to još jedino po osamljenih krajevih. Toskanske su maremme danas daleka šuma prebraždena mnogimi konali; suvislih pak šuma ima jedino u Abruzzih na M. Gargano, na Aspromontu na M. Polino i na Sili. Na većih uzvisitostih kod visine od 1000 metara nestaje osebujnoga rasća apeninskoga, nego se svuda širi srednja i sjevernaevropska flora.

I zračište je u Italiji osebujno. Tamo ima naime zrak tako malo hlapova, te se čini, da se oblici gora i rašća jasno i lako razpoznavaju; gole suhe stiene i njihova kruništa stoje mirno kao preobražene u onom krasnom zraku. Sbog neobične čistoće zračišta i meteorski su pojavi kao i izmjena dnevnih doba mnogo izrazitija i jača. Čarobne su tu često zračne obmame: noću kano da je jača mjesečina i zviezde svietle mnogo jasnije, ali i mirnije nego u srednoj Evropi. Dok su noći često kristalne bistrine, to danju nasuprot sbog jako blistavoga svjetla o podne kano da je zemlja nekako tamnija, plohe zidova i kuća pričinjaju se crne, sjena drveća pada rekao bi više u okrugu oko debla, dakako već i stoga jer su ti predjeli bliže vrućemu pojasu nego srednja Evropa. No pod večer tek se počinje neopisivo prelievanje boja, kad večernje rumenilo postupno u najsitnijih prielazih od najsjajnije ružičaste rumeni do najžarče grimizne i najtamnije ljubičaste boje preobrazuje nebo i zemlju. Vjetrovi i nepovoljno vrieme dakako gdjekada sprečavaju ovaki prielaz dnevnih doba, jer kad duva Scirocco, crvenkastosivi hlapovi zastiru horizont, no na to opet „Tramontana“ (zapadnjak) očisti zrak, te ga čini onda još prozirnijim.

Sve prednosti, što smo ih spomenuli o apeninskoj Italiji, čine tamošnje predjele, bili oni pusti ili obradjeni, neobično slikovitimi, pa je stoga posve naravno, da Italija, ta visoka škola za slikare, pruža ovim neizcrpivo obilje različitih motiva, a to je ujedno razlog, što nam nebrojene slike prikazuju talijanske predjele. Budući da mnogi prijatelji prirode i umjetnosti svoje znanje o italskom tlu jedino iz takovih izvora crpe, opravdano je pitanje: na koliko se slikarsko umjeće podudara s prirodnom Italijom. Na to pitanje odgovaraju najbolji pozna-

vatelji Italije od prilike ovako. Italija, kako ju umjetnici u slikah prikazuju, obično je raznomanjasta i sjajnih boja; prava pak Italija često je posve ozbiljnih i mlakih boja. Dakako kad sunce izlazi i zapada, razsvjeta je u Italiji osebujna žarko-rubinska, o kojoj nemaju žitelji na sjeveru ni pojma. No takova je razsvjeta ipak češće ljeti nego zimi, a i ljeti samo iznimno, a ne redovito. Dakako s proljeća i ljeti, kad se drveće zazeleni, bliešti priroda i u Italiji svježim sjajem boja, ali u cielom su boje italske prirode izuzev jaču modrinu morsku, nježnije i skromnije nego na sjeveru. Neka se izporedi na pr. Nekarova dolina sa svojim jako crvenim pješčenjakom, koji prodire izmedju sočno-zelenih bukvica sa bliedimi sivo-zelenimi maslinami prema jasno sivo-žutim pristrankom sabinskoga gorja ili prema sivom albanskom gorju. To vriedi još u većoj mjeri, kad motriš tragove ljudske djelatnosti u prirodi, kao što to iztiče K. Woermann. Na polojih sjeverne Njemačke su crvene s bielimi prugami kuće od cigle, često još providjene zelenimi ili plavimi vrati, okni i krovom. Kolika je nasuprot finija i blaža slaba, smedjasta crven talijanskih krovova od criepa, kako se kuće sagradjene od kamena naravne boje liepo uzdižu jedna iznad druge i iznad stiena, na kojih stoje! Pa i samo vapno, kojim su kuće pobieljene, riedko je skroz bielo kao snieg, nego je ublaženo žućkastom, sivkastom ili crvenkastom bojom. Prava Italija izuzev osebujnu iznimnu razsvjetu nije nikada raznomanjasta i jakih boja, a riedko krasnih i sjajnih boja; jedino jasno svjetlo vedrijega i bistrijega zračišta čini, da se nježnije tamošnje boje osobito jasno i fino iztiču.

Apeninsko se gorje počinje sjeverno od Genove, gdje se prihvata Primorskih Alpa od Colle di Tenda (1873 m.). U novije vrieme uzimlju neki za orografijsku i geologijsku granicu izmedju Alpa i Apenina sedlo Bocchetta di Altare (495 m.), kuda ide željeznička pruga iz Savone u Turin, a drugi opet Passo i Giovi (472 m.), sedlo, preko kojega vodi željeznica iz Genove u Alesandriju. Odavle udara apeninsko sljeme k iztoku, a zatim k jugo-iztoku prama Jadranskomu moru do okoliša Jakina, pak je počevši od 44° sjev. šir. hrbtenica cieloga poluotoka, ali se drži bliže iztočnomu primorju nego zapadnomu. Počevši od 41° sjev. šir. sve se bliže primiče Apenin tyrrhenskome moru, a završuje se u Kalabriji rtom Spartiventom. Sjeverni Apenin ide od Alpa k jugo-iztoku do doline Metaura, i tvori južnu ogradu padskoga nizozemlja, a razpada se na ligurski i etruskički Apenin.

Ligurski je Apenin do Giovi-sedla nizak i uzak, no iza toga sedla sve se više širi i uzdiže; najviši mu je vrh Monte Bue (1803 m.). Sedli u ovom Apeninu prešli su veliki vojskovodje Hanibal i Napoleon. Etruskički je Apenin cielim svojim protegom izrazito južno-iztočnoga smjera, te se po svem može smatrati nastavkom ligurskoga Apenina, samo što ima znatno više bilo, u obće najviše u cielom Apeninu, i vrlo visoke vrhunce, medju kojimi je Monte Cimone (2167 m.). najviša tačka u sjevernom Apeninu. Preko bila vodi u estruskičkom Apeninu jedna od najznamenitijih umjetno gradjenih željezničkih pruga u Evropi iz Bolonje u Pistoju dotično u Firenzu. Kod Pracchie je najviša tačka na toj pruzi. Prije te željezničke pruge išao je glavni promet izmedju Bolonje i Firenze izravno preko bila sedlom Pietra Mala (915 m.), koje se zove takodjer sbog tamošnjega vjetra Futa, pak je na našem zemljovidu označen sa Ft. U tom je Apeninu vrelište najznatnijih apeninskih rieka Arna i Tibere, kao i povjestnički poznatih rieka Rubicona i Metaura.

Kod sedla Bocca Trabarija (na zemljovidu Tr.) počinje se srednji Apenin, te ide k jugu sve do izvora Volturna, a sastoji od rimskoga Apenina i Abruzza.

Rimski Apenin sastavljen je od mnogih, dolinami razstavljenih kosa, medju kojimi su najviši Monti Sibillini sa vrhuncem Monte Vettore (2477 m.), zapadno od Ascolia. Uz povijarce rimskoga Apenina prisastavlja se iza popriečnih dolina Tronta i Velina visočje Abruzza, najviši dio srednjega Apenina. Visočje sastoji od tri široka i golema gorska lanca, koji teku smjerom od sjevero-zapada prema jugo-iztoku. Iztočni je lanac razstavljen od srednjega dolinami Aterna i Giria, od kojih postaje rieka Pescara; srednji lanac razstavljaju od zapadnoga doline Salta, Imele sa fučinskim jezerom i dolina Lirisa. U iztočnom je lancu trostrana piramida Gran Sasso d' Italia (tal. „visoka hrid“ ili „Visočica“, nazivan takodjer M. Corno, 2909 m.), najviši vrh na cielom poluotoku. Kao na M. Vettore u sibilinskom Apeninu tako je i na Gran Sassu I. Partsch našao tragove lednim plasinam i nekadašnjoj oledbi. Budući da se taj vrh ne izpinje na samom bilu nego nešto podalje k iztoku, to je s njega poradi njegove visine i osamljenosti veličajan vidik. Osim pravih Abruzza, kojih ti vrhunci i doline leže tako rekavši pod nogama, vidiš na zapadu iza gora sabinskih daleko tyrrhensko more, k jugoiztoku Monte Gargano, Tremiti-otočje, jakinska brda i cielo primorje jadransko, dapače za povoljne zračne razsvjete vidiš i damaltinske obale. Iza klanca Pennaza, kojim protječe rieka Pescara, tvoreći najznatniju dolinu u Abruzzah, uzpinje se orijaška gora Majella sa M. Amaro (2729 m.). Iztočno se krilo Abruzza ruši vrlo strmo u primorsku brežnatu zemlju. U srednjem je lancu Abruzza najviša gora M. Velino (2493 m.) a u zapadnom M. Meta (2209 m.). Izmedju spomenutih gorskih lanaca ima i liepih dolina, koje su sbog obilja vode i blage klime vrlo plodne. Šumami su zarasli samo pristranci zapadnoga lanca. Golema kotlina Fučinskoga jezera danas je gotovo ciela obradjena, te je sa Campi Palentini i sa bojištem Tagliacozzo najveća i najbolja oraća zemlja u ovom gorskom predjelu. U zimi ima doduše u ovom kraju po više tjedana pače i mjeseci sniega, no ipak uspieva uljika u okolišu Aquile (731 m.). i Solmone (470 m.), a loza, voće i žito rodi ovuda na tlu visokom do 1000 metara. Po tom se u Abruzzah prekrasno spaja

divlji, oštri i alpski karakter sa bujnim donekle još južnim rašćem, pa takove prirodne scenerije gotovo ni nema u ostalom Apeninu.

Južni se Apenin (k jugu od izvora Volturna) dieli na napuljski i Kalabrijski Apenin, a razstavlja ga razsjelina doline Crati.

Napuljski je Apenin manje pravilno gradjen nego srednji i sjeverni, te se polagano savija prema tyrrhenskoj obali, kojoj se je prikučio na Policastro-zalivu sa gorami M. Serino i M. Polino. Glavno se bilo — izuzev gorje Matese sa M. Miletto (2118 m.) — jedva razpoznaje, već sastoji čitavo ovo visočje ponajviše od osamljenih gora ili poduljih povora, koji su medju sobom spojeni valovitimi visokimi ravnicami. Kod Potenze na pr. snizilo se je gorje do 800. m. u divlje široke zaobljene uzvisitosti, nad kojimi se amo tamo izpinju osamljene vulkanske gore.

U Apuliji već nema traga pravomu bilu apeninskom, već vidiš samo brežuljke i humove, kako zatvoraju plosno tlo. Apulski poluotok (Terra d' Otranto), plosni vodom siromašni ravnjak, spušta se na obje strane polagano k moru. Sa uzvisitosti kod Gioje na pr. teku k primorskoj ravnici kršne pukotine i jaruge. Jedva se može divljiji predjel pomisliti nego su ovdašnje razsjeline omedjene vrletnimi stienami pune špilja i razrovanoga kršja, opominjući nas na doline u okolišu Jeruzolima. Maslinâ nema tu, a i blizu obala tanka je zemlja nad kamenim dnom. S toga u nekih stranah običavaju tamošnji žitelji izkopati četverouglaste jame u kršnom tlu, pa ih napune rodnom zemljom i zasade maslinami. I na Ofantu je zemlja pusta, jednolična i slabo nastavana, jer žitelji nisu razasuti po selih i selištih već u gradovih i brežnatih tvrdjicah, izmedju kojih ima na daleko nenapučenih ploha. — Kalabrija se znatno razlikuje od svoje susjede Apulije. U Kalabriji teče Apenin od M. Polina kao jednolična do 1500 m. visoka granitna kosa duž zapadne obale završujući se kod Nicostra. K iztoku od glavne kose izpunjuje prostor do morske obale granitna gora La Sila (1889 m.), bogata šumami, ali do sada slabo izpitana. Tu bludi širokim koritom plitki i mutni Buzento, koji za jesenskih kiša vanredno nabuja i tvori močvare, koje okužuju tamošnji zrak. Iza Catanzaro-prevlake izpinje se kao zaglavni kamen italskoga poluotoka strmo gorje Aspromonte sa Montaltom (ili Monte Altissimo 1958 m.), kojemu je vrhunac još mjeseca travnja pokrit sniegom.

S obje strane glavnoga bila apeninskoga, koje smo eto opisali, prostiru se na daleko oniže gore apeninske, koje neki zovu Subapeninom, a mi ćemo ih nazvati Predgorje apeninsko. Prije nego progovorimo o tom predgorju, spomenimo gorje u sjeverno-zapadnoj Italiji, koje zauzimlje medju starijimi dielovi tla italskoga osebujno mjesto. To su tako zvane Apuanske Alpe, razstavljene od Apenina dolinami Serchia i Magre-Antele. Bilo apuanskih Alpa izpinje se sa Monte Pisanino do 1946 metara. Temelj ovoga gorja sastavlja silur, gneisu nalično kamenje i škriljevac, a puno je gorje glasovitoga bieloga mramora, koji se u veliko izkapa u Carrari i Massi.

Najdragocjeniji je mramor carrarski na iztočnih pristrancih Monte Crestole u dolini potoka Torano. Taj najfiniji mramor zove se „marmo statuario“, dok se obični mramor zove „marmo ordinario“. Na jugu se drže apuanskih Alpa Pisanska brda (915 m.), koja obtječe s južne strane rieka Arno razstavljajući na svom tieku etruskički Apenin od njegovoga predgorja. Arno (dug 248 km.) žila je kucavica za Toskanu, pa su svi njezini gradovi osim Siene u tiesnom doticaju s tom riekom.

Apeninsko predgorje, što prati sa zapada glavni lanac apeninski, zove se tyrrhensko predgorje, jer mu neki ogranci sežu do toga mora.

Prvo je toskansko predgorje ili visočje Toskana. Ovo je predgorje ljeti siromašno vodom i nezdravo, a zimi oštre klime. Tu su se uvalila gorska kraterska jezera, ostatci nekadašnjega vulkanizma: perugijsko jezero (nekoć lacus Trasimenus), Bolsena-jezero i Bracciano-jezero. Najviši je dio toskanskoga predgorja k zapadu od Else, pritoka Arnova i Ombrone; taj dio sastoji od najstarijih naslaga, te je vrlo bogat rudami, pa se kao Catena metallifera naziviljc toskanskim rudogorjem. Južno od Ombrona je Monte Amiata 1732 m. visoki čunj od trahita. Nasuprotni goroviti otok Elba popunjuje svojimi rudami toskansko rudogorje, te je najviše k tomu pripomogao, da se je u Toskani uza Sardiniju najbolje razvilo italsko rudarstvo. Izmedju toskanskoga predgorja i obale tyrrhenske steru se baruštine maremme. S iztoka omedjuje toskansko i sliedeće rimsko predgorje rieka Tiber (stari Tiberis, tal. Tevere), povjestnički najznamenitija rieka italska, a iza Pada najveća rieka na cielom poluotoku. Tiber nastaje od dvie izvor-vode na Monte Coronaru i protječe s početka uzku dolinu, zatvorenu visokimi gorami. Od pritoka mu najznatniji su Nestore, Topino, Chienti, protječući romantičnu dolinu, zatim Paglia, povećana Chianom (Clavis), odtok duge zamuljene a sada osušene pukotine, koja teče od okuke Arnove kod Arezza do Tibera. Prokopana i regulovana Chiana pošilje danas svoju vodu u obje spomenute rieke. Dalje prima Tiber s lieva Neru (Nar), najveći svoj pritok. Nera nastaje od izvor-voda Nere i i Velina sa Abruzza, kojemu se prisastavlja Salto u kotlini kod Rieta, gdje ima malenih jezera, ostataka nekadašnjega „Lacus Velinus“. Kod Ternia naime otvora se umjetni put, kojim se glasovitimi mramornimi kaskadami („le Cascate delle Marmore“) ruši rieka Velino preko stiena u 300 met. dublju Neru (sl. 50.). Budući da je slaz Velinove doline posve neznatan, zatvorila se je kod Ternia dolina običnim nanosom sige, pak je nastalo tako jezero u kotlini Rietia. Umjetni prorov, kojim nastadoše spomenute kaskade, izveo je već u rimsko doba slavni konzul Manij Curij Dentat. Izmedju dva brežuljka ruši se u dol biesna rieka strahovitim šumom i praskom. Vrcajući se iskreći dažd-sipac škropi bujnim grmljem zarasle izokolne uzvisitosti; pjeneći se vodeni brieg pretvara se u gustu maglu, koju prodire sunce tvoreći dúgu, kojoj podava blistava srebrna pjena i različito zelenilo šumovitih granove boje i osobiti čar. Iz stjenatih prosjelina uzdiže se i skače u vis pjeneći se Velino, kao da bi se hotio još jedanput niz brda rušiti — pa se proširuje u manje kaskade.

Na daljnjem svom tieku kod Territa stupa Tiber kao „žuti Tiber“ (flavus Tiberis) u primorsku ravnicu, koju često poplavi. Tu prima još s lieva kraj Monte

Sl. 50. Mramorne kaskade kod Ternia.

Sacro glasovitoga brda, kamo su se plebejci g. 494. pr. Is. izselili, pritok Teverone (nekoć Anio). Nedaleko od Ostije raztječe se Tiber na dva rukava, koji opasuju sveti

otok (Isola sacra). Južni je rukav Fiumara plitak i zamuljen, a sjeverni Fiumicino plovak i znatan za promet.

Rimsko predgorje računa se izmedju Tibera i Garigliana (stari Liris). K rimskomu predgorju spada i Albansko gorje (Monte Cavo 954 m) kao i rimska Kampanja (Campagna di Roma). Ovo cielo predgorje većim je dielom brežuljasta zemlja i ravnica, pa se samo dva vulkanska čunja izpinju nad ostalim tlom: Monte Cimino (1056 m.) kod Viterba i Punta Faëtte, središnji vrh albanskoga gorja. Nemi i Albano malena su kraterska jezera u rimskom predgorju. Rimska Kampanja, poljana oko vječnoga grada, do mora i podno albanskih i sabinskih gora, daleka je, mjestimice od lave s albanskoga vulkana pokrivena ravnica od sadre, kojoj se prisastavljaju mlade tvorine primorske i Tiberove delte. Reumont nazivlje rimsku Kampanju „nepreglednim grobljem", valovitom ravnicom, na kojoj vlada mrtva tišina, koje nikakav glas ne prekida. Bez ljudi, bez života, puna tuge, amo tamo po koja ruševina znamenite prošlosti, razoreni vodovodi sa svojimi velikimi obluci, tornjevi, grobovi, gdjegde po koji groznicom izmučeni pastir, po koja nastavana, makar već na polak srušena, osamljena kućica: to je rimska Kampanja s obje strane doljnoga Tibera. Oko vječnoga grada uzki je pojas nemarno obdjelavanih vinograda, nekoliko perivoja a iza toga opisana pusta ravnica „eldorado slikara". Voćnjakom ni vrtovom za povrće nema tu ni traga ni glasa. Kao što Carigrad, nekadašnji iztočni Rim, povrće, cvieće itd. dobiva iz Azije, tako i vječni grad sve to dobiva iz Kampanje. Samo k jugu na desnoj obali Tibere rabi Kampanja za pašnjake. No za jesenskih kiša zaodjene se ta stepna ravnica bujnom travom, u koju tjeraju svoju stoku pastiri iz Abruzza, Umbrije i izokolnih predjela. Poput oaze usred rimske pùste, 15 kilometara daleko od mora, uzdiže se Albansko gorje, puno voćnjaka, vinograda, zelenih svježih šuma i tamnih jezera, villa, sela i gradova. Pravom zovu zemljopisci ovo gorje posljedicom duge, više puta prekinute vulkanske djelatnosti, pravi kalup ogromnih vulkanskih skela.

Dalje k jugu prostire se na vrt nalična Kampanija, koja se poradi svoje plodnosti zove „Campagna felice". Usred toga toliko puta opisanoga „raja evropskoga", izmedju zatona napuljskoga i apeninskoga predgorja M Vergine izpinje se Vesuv (1268 m.), gora liepa oblika sa dva vrha: Somma i pravi Vesuv, U rimsko doba, za zemljopisca Strabona, bijaše Vesuv samo jedan prstenasti vulkanski vrhunac. Za strahovite provale g. 79. po Isusu, kad su nastradali gradovi Stabiae, Pompeji i Herculanum, pojavio se je usred glavne gore novi vrh, današnji Vesuv, koji je predjašnji vrh stranom potisnuo, te je ostao od njega još jedan vrhunac samo na sjevernoj strani (ostatak prstenastoga vulkana). Duboka, srpu nalična dolina (Atrio del Cavallo), koja se je uvalila do polovice gore, razstavlja oba vrhunca. Dok je Monte Somma sa šiljem Punta del Nasone (1110 met.) zarastao zelenim busenom, vrhunac Vesuv, navlastito na strani okrenutoj prema napuljskomu zatonu, pun je pepela i lave, mienjajući pri svakoj provali svoj oblik i visinu. Observatorium je na Vesuvu podignut u visini od 676 metara.

Iztočno od glavnoga lanca prema Jadranskomu moru spuštaju se Apenini naglo k moru, tako da nema ovdje posebnoga apeninskoga predgorja, već se izmedju Riminia i M. Gargana stere k moru jako nagnuta ravnica. Ovu su nebrojene rieke razlokale i stvorile mnoge

jaruge i razsjeline, pa ovake odieljene omanje ravni izgledaju kao prirodne tvrdjave. Na plosnih glavicah takovih prirodnih tvrdjava stoje sela i gradovi. Što dalje k jugu, sve su više goli i pusti predjeli, tlo se slabo teži, nanos voda je sve veći, kršje zaprema pristranke, u obće fizionomija ovoga kraja postaje sličnom pustoj Kalabriji s kojom i suvisi.

* * *

Sicilija, najveći otok u Sredozemnome moru, može se donekle smatrati kao odlomak Italije i suhozemski most izmedju Evrope i Afrike. Ona je gorovita (poprieko 650 m.) te se k obalam sve više izpinje izuzev nizine kraj Catanije, Terranove i Trapani-a. Gore su sicilske nastavak italskoga Apenina, koji je već u Kalabriji krenuo južnozapadnim smjerom, a iza uleknina na mesinskom tiesnu teče na Siciliji smjerom iztočno-zapadnim. Glavno gorje ide na Siciliji ne daleko sjeverne obale s njome uzporedno. Tu je u sredini glavni gorski sklop Le Madonie, u kojem se izpinje vrh Pizzo dell Atenna do 1975 m. preko pol godine pokrit sniegom. Medju primorskimi i strmimi izbojci iztiče se svojim u istinu klasičnim obličjem M. Pellegrino kod Palerma. Sicilija ima mnogo riečnih korita, ali malo rieka, koje k tomu za sušne godišnje dobe presahnu tvoreći tako zvane „fiumare“. Razlog su tomu riedke oborine, a i pomanjkanje šuma, koje su tečajem posljednjih stoljeća užasno poharane. Sve vrhunce i dolove sicilskoga pobrdja na daleko nadvisuje snježna Etna (3313 m.), najviši i najgorostasniji vulkan evropski. Kao stražar izpinje se Etna na razkrižju morskih cesta, koje su kroz tisućljeća vodile narode do najstarijih sjedišta kulture; dà Etna je bila kažiput brodarom starih Feničana, Kartažana Egipćana, Grka i Rimljana. Rekao bi, izravno iz mora izpinje se Etna cielom svojom visinom, pak jedino golemo i okruglo njezino podnožje, na kojem počiva, jest razlogom da se Etna pričinja nižom, nego li je u istinu. Oblik toga orijaškoga vulkana mienja se neprestano poradi postranih provala; dok naime mnogo niži Vesuv riga samo svojim glavnim rigalom, ne može se poradi visine Etne lava uzdići do najvišega vrhunca, pak s toga velikom silom na sve strane kroz stotine manjih rigala provaljuje. Tako je na pr. za same provale Etne god. 1874. za nekoliko ura nastalo 35 takovih novih kratera najrazličitijega oblika. Neki su tih novih vulkana veliki kao Vesuv, a drugi opet neznatni humovi s prstenastim rigalom. Za provale god. 1852. izpunila je bara svu dolinu „Val del Bove“ na

toliko, da bi se od one mase dala načiniti dva Vesuva. A takovih provala bilo je već na stotine. Veličanstvene su prirodne opreke u tom okolišu. Podno Etne steru se najplodniji i vrlo napučeni krajevi, prekrasni vrtovi zarasli lozom, paomami, čempresi, narančami, četruni, oleandri, magnolije i krušnice — čitav pak gornji dio Etne daleka je pustoš, pokrita sva crnim ili crvenim pepelom; nigdje kuće, nigdje zelenila, nigdje živućega stvora.

Oko Sicilije nanizalo se je mnogo otočja i osamljenih otoka. Svi su ti otoci vulkanskoga porietla, ponajviše strmi iz mora se izpinjući čunji. Makar da su ti otoci poprieko svi sušni i siromašni vreli, ipak su vrlo plodni i rode osobitim žarkim vinom. Sjeverno od Sicilije steru se Liparski otoci (7 većih i 10 manjih), medju kojimi je najveći otok Lipari (37·6 □ km.), a najviši Salina (Fossa delle Felci 962 m.). U Liparskom su otočju živi vulkanski otoci Vulcano i Stromboli (921 m.), jedini evropski vulkan, koji neprestano riga. — Sa zapada stoji do Sicilije Aegatsko otočje. Ustica, osamljeni otok, računa se obično medju Liparske otoke, a Pantelleria, makar da je bliže k Africi, broji se ipak još k Evropi, dotično k Italiji. Isto tako i vulkanski čunj Limosa za Lampedusom i bad Lampione, geografijski već afrički otoci, pripadaju politički k Italiji. — K zapadu od spomenutih osamljenih otoka, a južno od Sicilije iznire iz mora 133—180 m. visine Maltsko otočje, o kojem će još kasnije biti govora kao i o Toskanskom otočju i o Sardiniji, dok smo o Korzici već govorili u knj. II. str. 145. i 146. kod Francuzke, kamo taj otok politički pripada.

IV.

Materijalna kultura.

Italska klima u obće. — Suhozemska Italija ima klimu sličnu srednjoj Evropi. — Sjeverni dio poluotočne Italije čini prelaz k pravoj italskoj t. j. južnoj klimi, koja se počinje istom od Rima te zaprema južni dio poluotočne i čitavu otočnu Italiju. — Malarija i njezine strahote. — Tlo je italsko poprieko plodno. — Znamenitost kestena po Italiju. — Nesnosne ratarske prilike navlastito na Siciliji. — Vanredna opreka izmedju bogatih i siromašnih žitelja u Italiji, i kako da se ublaži. — Ratarstvo, stočarstvo i rudarstvo. — Industrija. — Trgovina i obćila.

Budući da je Italija po prirodnih prilikah svoga tla u prvom redu ratarska zemlja, to je za njezin procvat uza sastav tla najvažnija klima. To je razlog, što se u Italiji već od starine, a osobito u najnovije doba bave time, da što bolje prouče podnebne prilike navlastito pak oborinu. Možda nema ni u jednoj zemlji evropskoj razmjerno toliko meteorologijskih postaja kao u Italiji, koja je i za razvitak meteorologijske znanosti već u prošlom vieku mnogo privriedila.

Klima je italska u obće tako povoljna, da se može nazvati pravom srećom i blagoslovom Italije. Ona ne daje samo obilan prirod tlu, na kojem uz razno žito uspievaju i dragocjene trgovačke rastline, već ujedno privlači svake godine na tisuće i tisuće stranaca iz srednje i sjeverne Evrope, zdravih i bolestnih, na kraće ili dulje vremena u Italiju, koji troše tamo na milijune forinti. Recimo, da poprieko posjećuje Italiju na godinu pol milijuna stranaca, od kojih da svaki samo 250 for. potroši, to dolazi po tom svake godine 125 milijuna forinti stranoga novca u Italiju t. j. po prilici 70% kamata od državnoga duga italskoga. Istina, mnoge strance mami u Italiju neizmjerno blago umjetnina svake ruke, koje se po tom u naše ozbiljno doba prikazuje kao vanredno koristno uložen novac predja; ali nema sumnje da mnogi stranci dolaze u Italiju i poradi njezine osobite klime i prirodnih kra-

sota. I to bi trebalo da ponuka Italiju, neka bi svoju klimu što više poboljšavala.

Na povoljnu razdiobu topline i oborina, dakle u obće na zgodnu klimu, djeluje u prvom redu, što je Italija smještena u sredini izmedju pola i ekvatora i usred Sredozemnoga mora, kojega se djelovanje poradi vitkosti njezinoga ocrta i izpetosti tla svuda osim suhozemske Italije znamenito opaža. K tomu prija povoljnoj italskoj klimi navlastito, što sa sjevera alpski zid brani cieli poluotok od suhozemnih, sjevernih, zračnih struja t. j. od hladnih vjetrova. Čitava se po tom Italija pričinja okrenuta prama jugu, prama jako ugrijanome moru — i najveće dubljine Sredozemnoga mora nemaju toplote izpod 12°—13° C. — a ujedno okrenuta prema najtoplijem dielu žarke Afrike, odakle k tomu sa velike pustinje zadahnjuje Italiju vanredno vrući žar. Ocrt tla italskoga pa smjer i visina gora mnogo pomaže tomu, da ima Italija u nekih krajevih obilnu oborinu, a posvuda dostatnu za teženje tla, zatim da ima čitav niz podnebnih oaza (na pr. Lombardska jezera i Ligurija) i velikih opreka glede podneblja sve do skrajnjega juga. Isto tako djeluje povoljno na podneblje daleki protegljasti smještaj Italije smjerom od sjevero-zapada k jugo-iztoku kroz 11 širinskih stupanja. Dakako da je poradi toga tolika bujnost i raznolikost plodina, da je Italija u tom pogledu podpunija i zadovoljnija nego ikoja zemlja evropska.

Čitava se Italija prostire izmedju 13° i 19° C. popriečne godišnje toplote i to u siečnju izmedju 2° i 12° C. a u srpnju izmedju 24° i 26° C. Već se po ovih brojevih vidi, da ljeti ne pada toplina od juga k sjeveru, jer u to godišnje doba na jugu pomorski vjetrovi ublažuju vrućinu, dok se na sjeveru povećava toplina time, što je suhozemska masa Padske nizine udaljena od morskoga utjecaja. Dapače ima čitav niz postaja, gdje je poput suhozemskih područja sbog udaljenosti od mora toplota na sjeveru veća nego na jugu. U Veroni, Bologni, Anconi i Firenzi je srpanj najtopliji mjesec, topliji nego kolovoz, taj najtopliji mjesec otočne Italije na pr. u Palermu. Tim je veća opreka zimi, gdje na jugu more a ujedno i kiše razhladjuju zrak, dok na sjeveru u Padskoj zemlji poradi udaljenosti ne utječe more na zrak. Spomenute su četiri postaje u siečnju za 8°, 8·7°, 5·5°, 5·6° C. hladnije, pače na zapadu Padskoga nizozemlja na pr. u Aleksandriji za 11 8 C. hladnije Osim Malte nema tačke na italskom tlu, gdje ne bi svake godine spala toplota pod ništicu, pa i narančike sicilske pokrije gdjekada snieg, makar i samo prolazno. Istina, mnogogodišnjim opažanjem u Palermu, nije se zabilježila toplota izpod ništice, ali to vriedi za zračne slojeve 72 m. nad morem t. j. oko 35 m. nad tlom, gdje je bio smješten toplomjer tamošnje zvjezdarnice U zračnih pak slojevih neposredno na tlu opaža se svake zime barem za čas toplina izpod 0. Bitna razlika u toploti izmedju sjevera i juga nastaje i zbog toga, što od sjevera k jugu pada množina oborine, koja se pomiče od samoga ljeta na zimu. Mjeseca prosinca, siečnja i veljače, kada u obće na gor-

njo-italskom nizozemlju najmanje kiše pada, ima je na Siciliji najviše, a obratno ljeti ne pada ovdje kiša, dok je u nekih krajevih Padske nizine postigla svoj maksimum.

Italiju mnogi i glede podneblja diele u tri područja: Padska zemlja ili, kao što smo ju već opetovano nazvali, suhozemska Italija; srednja Italija ili veći dio poluotočne Italije i južna Italija, kamo broje i otoke, dakle ostatak poluotočne Italije i ciela otočna Italija.

Padsko nizozemlje, to veliko korito, koje se je uleknulo izmedju Alpa i Apenina, te je samo k iztoku otvoreno, gdje se ipak u neznatnoj udaljenosti Krš i gore istarske izpinju, i u podnebnom je pogledu suhozemski dio Italije. Popriečna je godišnja toplota poradi neznatne izpetosti tla i alpskoga zaklona doduše razmjerno visoka (13°), pače više nego igdje u istoj zemljopisnoj širini južne Evrope, ali opreka izmedju ljeta sa 23° C. i zime sa 2·6° gotovo da se posve podudara sa suhozemskim podnebljem. Padsko nizozemlje ima ljeto vruće gotovo kao Sicilija, no zimu jednaku sa srednjom Evropom, jedino što ne traje zima tako dugo kao na pr. kod nas. U Padskoj zemlji možeš u obće dobro razlikovati četiri godišnja doba. Uza spomenutu znatnu opreku izmedju ljeta i zime iztiče se Padsko nizozemlje množinom oborine u svako godišnje doba osim zime. Apenini su svojim zapadno-iztočnim smjerom od Nizze do Firenze daleko jača klimatska medja nego i same Alpe. Oni stvaraju na ligurskoj obali znamenitu klimatičku oazu, kojoj ima riedko premca. S toga je zima na ligurskoj obali osobito meka, te je mjeseca siečnja popriečna toplota 8°—9° C. Tražiš li sličnu zimu na zapadnoj obali italskoj, moraš poći k jugu do Terracine.

Srednja Italija nema uzprkos svojemu južnijemu položaju ni iz daleka tako blago podneblje kao spomenuta ligurska obala na podnožju Apenina. Srednja se Italija računa kao prohodno područje k podpunoj sredomorskoj klimi južne Italije. Popriečna godišnja toplota srednje Italije iznosi 14°—15° C.: na tyrrhenskome moru nešto više, a na jadranskome nešto manje. Veća popriečna toplota srednje prema sjevernoj Italiji nije sbog ljeta nego poradi toplije zime, koja je ovdje već mnogo mekša. Srednja je Italija područje istonoćnih kiša.

Istom u južnoj Italiji počinje se prava južna ili sredomorska klima. Kako tu od juga navlastito zimi duše scirocco (južnjak) vjetar sparan, no daždovit, ima južna Italija zimsku kišu i vrlo blagu zimu, a ljeti nema kiše. No i u južnoj je Italiji iztočna, jadranska strana još kao suhozemska više suha, zimi nešto hladnija, a ljeti toplija. Zima je u južnoj Italiji, kamo se i otoci računaju, nekoliko stupanja

*

blaža, prelazna su godišnja doba (proljeće i jesen) k jugu sve kraća, opreke su godišnjih doba sve manje, osobito što sbog pravilne izmjene vjetrova (jugo-zapadnoga zimi, a sjeverno-iztočnoga ljeti) u oba godišnja doba more znatno utječe na klimu. Popriečna godišnja toplota iznosi u primorju 16⁰—18⁰ C. (ljeti 24⁰ C. zimi 10·5⁰ C.). U unutrašnjih brdovitih predjelih južne Italije a i Sicilije klima je dakako znatno hladnija nego u primorju. — Talijanska je dakle klima u cielom dosta podjednako oceanska, no ipak ona tako slavljena i toliko puta opjevana krasota klime i rašća pripada samo južnoj Italiji. Dapače i tu s cielim bogatim obiljem i krasotom njezinom vidiš vegetaciju samo u nižih i osobito sretnih predjelih, a kud i kamo u većem dielu Apenina rastlinstvo je mršavo. Svigdje vidiš samo bliedu sivo-zelenu maslinu, a pinije i čempresi čine istom u južnoj Italiji po čitave šume.

Spomenimo još ovdje i malariju (grozničavost zraka), toga nesretnoga crva, koji podgriza dragocjenu klimu italsku. Od svih zemalja na Sredozemnome moru Italija najviše strada od malarije. Nema sumnje, da su pojedini krajevi italski već u starom vieku imali grozničavi zrak, Sirakusa je na pr. više puta svoj spas zahvalila malariji, koja je obsjedatelje njezine pomorila — no i to je istina, da se je ta kuga istom u kasnija vremena razvila do tolike strahote i da se je posljednjih decenija još više raširila po zemlji. Obično se drži, da malarija nastaje odatle, što daleki predjeli zanemarivanjem vodenih putova nastaju baruštinami. Ljeti naime za velike žarine truhnu organizmi u vodah mrtvicah, a odatle se radja zločest i grozničav zrak. To nam potvrdjuju opažanja posljednjih decenija. Uslied gradnja željeznica opustošene su u Talijanskoj mnoge šume, povećali su se nanosi, kojimi su mnoge vode zaustavljene i pretvorene u bare, s kojih se širi po zemlji huda malarija. I u današnjem Rimu je malarija jača nego u staro doba, a razlog je tomu po mnienju nekih veliko gibanje tla rimskoga uslied ogromnih novih gradjevina. Prema starijem tumačenju malarije tvrdi po mnogih znanstvenih radnjah poznati i ugledni rimski liečnik Tommasi-Crudeli, da se malarija razvija od malarija-bacilla, koji nastaje za jake toplote tla (barem 20⁰ C.) izravnim utjecajem zračnoga kisika kraj umjerene, no trajne vlage. Malarija po dokazivanju njegovu nastaje u svakoj vrsti tla osim kamenjače.

Iztraživanji o malariji, koja su u novije vrieme uslied njezinoga dalekoga razprostranjivanja pomno izvedena, dokazano je, da je od 69 italskih pokrajina samo 6 bez malarije, i to Genova, Porto Maurizio, Massa-Carrara (dakle Ligurija) Firenze, Pesaro i Piacenza, a 26 pokrajina težko strada od te pošasti. Samo malena dakle

čest Italije ne zna za tu kugu, koja je već ciele predjele opustošila. Cielo primorje i susjedno humlje toskansko južno od Livorna, gdje su ogromne ruševine svjedoci nekadašnje veličine Populonije, Roselle i Ausedonije u etrursko doba, danas je nenapučena pustinja, koja se k jugu rimskom Kampanjom i pontinijskimi baruštinami do Terracine nastavlja. Od Spezzia-zaliva do Terracine razstavlja srednju Italiju od tyrrhenskoga mora široki malarijom okuženi nizinski pojas. Isto je tako nekadašnja „Velika Grčka“ (t. j. doljna Italija), gdje se je nekoć na obali jedan grad do drugoga tiskao, okužena danas malarijom. Ratovi su naime ovuda razorili gradove i žitelje bud uništili, bud ih prisilili da bježe u gore. Na to se nisu kroz stoljeća usudili zbog straha pred gusari natrag sići u primorje, a vodeni putovi, koji poradi obilnih nanosa i nagloga nabujanja trebaju osobite pazke, u pustom primorju prepušteni sami sebi, promiceniše svoj tiek, pretvoriše se u baruštine i okužiše zrak. To je eto glavni razlog, što Italija mora da gleda, kako se svake godine sve više množi broj izseljenika, makar da ima u zemlji nepreglednih ploština najplodnijega tla, koje je groznica lišila žitelja. Dapače sa tih poljana, na koliko se još obradjuju, ponesu sa sobom težaci, koji sa izokolnih brda silaze u vrieme sjetve i žetve na nadnicu, klicu bolesti a često i smrti. Koliki su već nenapučeni predjeli zbog malarije, toliki su i oni, koji su danas još nastavani, ali njihovi žitelji sprečavani u svom tečenju rano umiru. Kako često vidiš u Italiji žitelje prekrasnih krajeva bliede, izmučene od groznice, a koliki su stranci iz Italije ponieli kući klicu smrti! Malarijom se vanredno sprečava množenje žiteljstva i gomilanje bogatstva i blagostanja. U dosta velikom dielu Italije bit će da je kao u Languedocu, gdje pomor djetce (inače u Francuzkoj samo 312 na 1000) naraste na 400—500, te poprieční čovječji viek od $35^3/_4$ godine spadne na 20 pače na 15 godina. Pa i oni, koji žive, nisu veći dio godine za rad. Ima u Italiji željezničkih pruga navlastito u Toskani, Kalabriji, Siciliji i Sardiniji, gdje se na večer svi činovnici posebnim vlakom u zdrave krajeve odvezu, a s jutra se opet dovezu na svoja mjesta; pa ipak i tu od svakih osam činovnika jedan na godinu umre. Od 2200 željezničkih činovnika na Siciliji tečajem god. 1890. bolovalo ih je 2782 poprieční po devet dana, a od toga 1455 od groznice poprieční po 11 dana. Na takvih prugah imaju činovnici znatno veću godišnju plaću, tu se brine država i poduzetničtva za osobitu hranu, zatim za činovničke zamjenike i t. d. To je i razlog, da je tako slab prihod talijanskih željeznica. Kao kod željezničkih činovnika, tako je kod vojske velik broj bolestnika navlastito tamo, gdje su zbog javne sigurnosti kao na primjer baš na jugu čete po zemlji razasute. U Cosenzi se računa na 1000 vojnika na godinu 1500 bolestnih! Po svem tom se smije uztvrditi, da malarija Italiju na godinu stotine milijuna stoji. Na sjeveru, navlastito u Toskani, s uspjehom su oslabili pače i uništili malariju uredjenjem vodenih putova i izsušenjem dotično naplavom baruština kao na pr. u čitavoj delti Arnovoj i u dolini Chiane. Država će morati i u južnoj Italiji da poduzme takove radnje oko uredjenja baruština. Dakako da ima mlada talijanska kraljevina tolikih zadaća i potreba, da joj za sada ni iz daleka ne dostaje sredstava za takova poduzeća. Spomenimo napokon, da su se nasadi australskih eukalipta pokazali protiv malarije vrlo spasonosni.

Italija ima upoprieko plodno tlo. Ona zaprema samo maleni dio planinskoga kraja u Alpah, gdje snieg i led sav život ugušuje. Nadalje nije nijedan predjel italski tako suh, da se ne bi mogao ma čime

zasaditi; jedino su prostrani krajevi navlastito u sjeverno-jadranskoj delti, u Toskani i u pontinijskih močvarah tako blatni, da ne mogu ni za pašnjake rabiti. Napokon su krajevi, u kojih vlada malarija, gotovo nenapučeni, makar da se donekle obradjuju. U svem ide na plodno tlo 89% a 11% zaprema neplodno tlo. Ovamo su vrlo plodni predjeli, onamo opet takove vrste tlo, da se može lako pretvoriti u vrlo plodnu zemlju. Imenito treba da amo ubrojimo čitavo nizozemlje oko rieke Pade, a i sve ravnice, koje su sastavljene pretežno od ilovače ili od vulkanskoga tla. Sadreno tlo rimske Kampanje od prirode je vanredno plodno; naplavine su tako jako rodne, da zob bez gnojenja deset godina zasebice bujno uspieva. Isto je tako tlo kampansko „terra pulla", sastavljeno od sprhnute vulkanske sadre, vrlo plodno. Apulska, „terra rossa" i vulkansko tlo oko Etne na glasu je svojom plodnošću, kao i vulkansko tlo na Volturnu. Neplodne su jedino slanovite i sadrenaste tercijarne tvorine na toskanskom ravnjaku, u unutrašnjoj Siciliji, imenito u području Platania i amo tamo po Apeninu. Poprieko se može reći, da je $^{1}/_{3}$ italskoga tla vrlo plodna, druga trećina srednje plodnosti, a ostatak slabije plodan. Šumami je Italija siromašna, ali ipak ne na toliko, kako pišu razni putopisci, koji samo željeznicom proletješe zemlju. Danas se računa, da na šume odpada 16% italske površine. Svakako su šume italske za posljednjih 50 godina, odkad su se počele graditi željeznice, vanredno opustošene. Drvo se je moglo brzo dobro unovčiti, pak su veleposjednici harali svoje šume, samo da dodju do novaca, a nisu mislili na to, da opet zagaje šume. Nije bilo tu ni traga razumnomu šumskomu gospodarstvu. Ta ciela Italija ima samo jednu jedinu šumarsku akademiju u Vallombrosi kod Firenze usred najdivnijih šuma, što se dadu pomisliti. U najnovije vrieme zabranjeno je strogimi zakoni haranje šuma, na što su ponukale Talijane česte i strahovite poplave i malarija. Italija već odavna uvozi iz stranih zemalja lies i drvo za gradju. Po italske su žitelje vrlo znamenite kestenove šume, koje zapremaju preko 4.000 □ km. Kestenom se hrani mnogo tamošnjega žiteljstva, k tomu je kesten znamenit predmet ne samo unutrašnje već i izvanjske trgovine. Talijanskih kestenjara naći ćeš zimi po svih gradovih srednje Evrope. Godišnji prirod kestena iznosi na godinu 3 milijuna centi. Narod se ne hrani samo kestenom pečenim i kuhanim, već pravi u nekih stranah kao u Sili od kestenova brašna kruh, koji nas opominje na kruh iz Pompeja u narodnom muzeju napuljskom. Na Korzici je veliko obilje kestena, tê gotove hrane, na toliko omlitavilo i zalienilo tamošnje žiteljstvo, da ne može ni u čem

napredovati. Dvadeset kestena i jedno stado koza, koje se čitave godine vani pasu, hrani čitavu obitelj.

Italija je od vajkada zemlja ratarska, pa je ipak današnje italsko ratarstvo za ratarstvom drugih zemalja. — Tomu je ponajglavniji razlog prekobrojni veleposjed, i što su posjednici redovno odsutni od svojih imanja; tâ mnogi posjednici nisu nikada svojih imanja ni vidjeli. Sva nastojanja i pokusi napose u južnoj Italiji, da se pravi seljački stalež stvori, slabo su uspjeli. To se je u posljednje vrieme pokušalo prodajom i razkomadanjem crkvenih dobara, koja si je država prisvojila na Siciliji i u nekadašnjoj papinskoj državi. Ali slaba korist od toga narodu i narodnomu gospodarstvu. U največem dielu Sicilije, Sardinije, nekadašnje napuljske i crkvene države prevladjuje na daleko veliki posjed; posjednici stanuju u Palermu, Cataniji, Napulju i u Rimu — a nekoć mnogi u Parizu —, te se samo na toliko brinu za svoja imanja, da dobivaju svoj redovni prihod. Nema tu govora o kakvom prijatnijem odnošaju posjednika prema zakupnikom i radnikom, koji u biedi i nevolji kukaju. Nema govora o kakvom naprednijem gospodarstvu, o strojevima za ratarstvo itd. Budući da ne napreduju veleposjednici, ne mogu napried ni mali posjednici. Zakupnici, upravitelji posjeda, haraju po svojoj volji, samo da svomu gospodaru na vrieme pošalju prihod. Takove su prilike nastale tečajem viekova, pa ih je baštinila današnja sjedinjena mlada Italija. Ona zbog njih mnogo stradava, a trebalo bi, da ih što prije preuredi, pomislimo li, da se se veća polovica žiteljstva italskoga bavi ratarstvom. Spomenute povjestničke prilike, navlastito feudalne uredbe, kojim u južnoj Italiji još nije nestalo traga, djeluju i s toga ubitačno, što se je umjetno razvilo, da narod u velikih selištih na okupu stanuje, odakle je mnogo teže obradjivati polja, nego da su žitelji razasuti po mnogih selih. Ratari a i težaci izgube jutrom i večerom mnogo vremena i snage, dok dodju do polja i dok se opet vrate kući, ili pak prebivaju u vrieme sjetve i žetve u kolibah i špiljah pogibeljnih po zdravlje i ćudoredje njihovo. Na imanjih veleposjednika na Siciliji teži se najviše pšenica; tu je zemlja ili podieljena na malene komade, koji jedva hrane obitelj ili u zakup dana, pa se onda na jesen iz daleka dovedu težaci, koji polja zasiju, a zatim ih u rano poljeće požanju. Gospodarstvene su sgrade upoprieko vrlo tiesne. Na mnogih je pače mjestih nestalo poljodjelstva, te pašnjaci zamieniše polja. Gdje prevladjuje maleni posjed, te se polja poput vrtova obradjuju, a mnogo se goji voće, tamo je žiteljstvo vanredno gusto naseljeno. U gornjoj Italiji i Toskani, a navlastito u Liguriji

nasuprot je dan danas posjed vanredno razcjepkan, kao na pr. kod seljaka u našem Zagorju; pa i tamo još zamjenjuju u mnogih mjestih seljake-posjednike zakupnici. K tomu su zakupni uvjeti — bilo to iz polovine, ili bilo iz trećine (terzeria) ili iz četvrtine (quarteria), gdje zakupniku pripada trećina ili četvrtina priroda — svake godine nesnosniji, tako da zakupnik jedva zaradi i privriedi najnuždnije, te ostaje uviek dužnikom gospodarovim. O prištednjah nema tu ni govora. Napokon su zakupna razdoblja prekratka, te sile zakupnika na grabežno teženje tla, t. j. da nastoji u kratko vrieme što više zemlje izsisati. To su eto razlozi, da se i plodno tlo loše teži. Talijanski seljaci živu većim dielom kraj težkoga i mučnoga posla i kukavne nadnice (mjestimice 10—15 novčića na dan) vrlo zlo. Zemlja se obradjuje na starinski način, ratarske sprave i orudje svojim oblikom i svojom valjanošću opominju nas na davna vremena. Suše, štaglji, pivnice i staje nepoznate su zgrade na Siciliji, a i u poluotočnoj Italiji nisu neobhodno nuždne; nevaljalim baratanjem gubi cienu najdivnije grождje i maslina. Od velikoga posjeda strada razmjerno najviše rimska Kampanja. Tamo posjeduju četiri veleposjednika ukupno 75.000 ha. (37·5% čitave Kampanje); iza ovih su veliki zakupnici, kojih je broj sve manji. I ovi stanuju u Rimu kao i veleposjednici, koji nemaju nikakve samosviesti o dužnostih prema družtvu, ni srca ni čuvstva prama jadnim seljakom. Veliki zakupnik ima nadalje malene zakupnike pod sobom, a ovi opet sa svoje strane, što trebaju težaka, pastira, ugljenara i dr. naručuju po svojih poduzetnicih iz gorskih krajeva Umbrije, Marke i Abruzza, koji su prenapučeni zbog velike razcjepkanosti plodnoga zemljišta. Po tom je uviek izmedju vlastnika i težaka, koji obradjuju njegovo zemljište, mnogo posrednika. Težaci su većinom „predujmni robovi“ poduzetnika. Ne treba se s toga čuditi, što je u naše vrieme opetovno došlo do pobuna u Italiji, jer narod u istinu strahovito strada. Onomadne je neki putopisac izviestio Evropu o Siciliji nazvavši ju „rajem, u kojem domuje glad“ od prilike ovako.

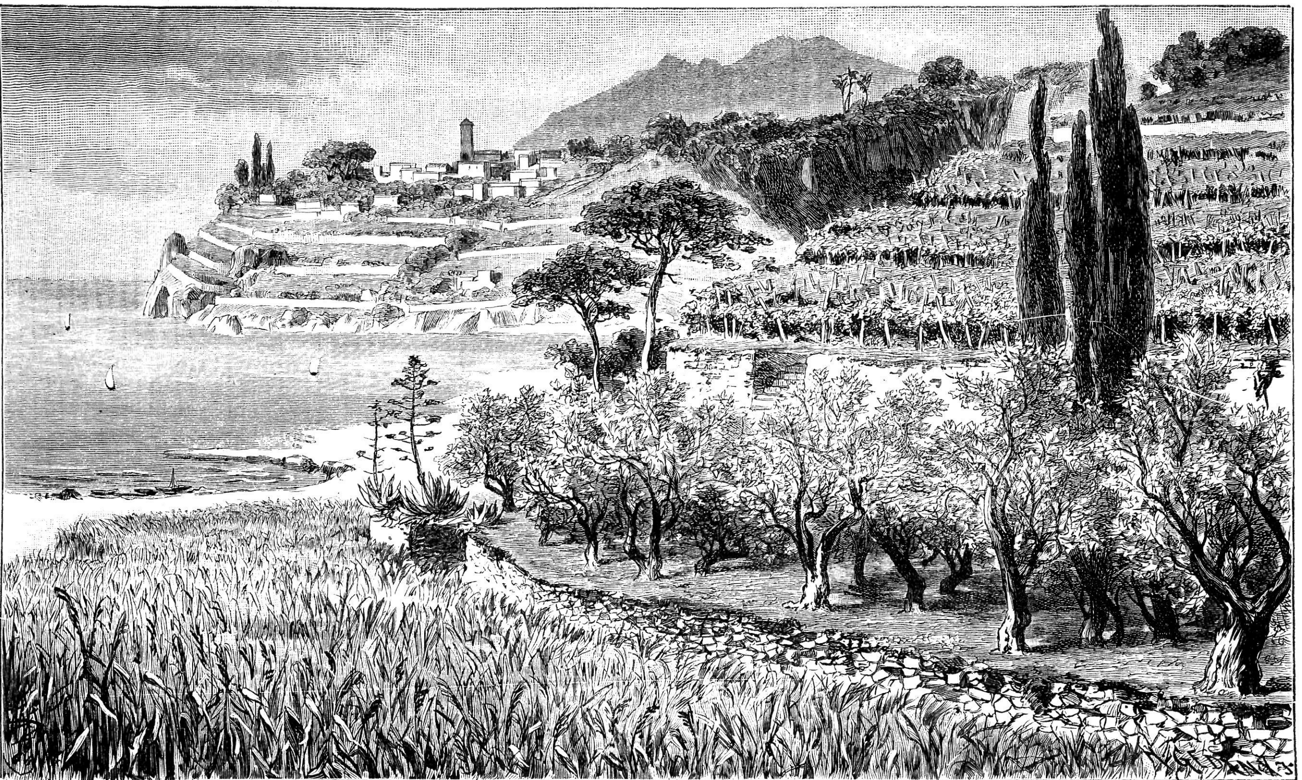
Sicilija, ta čudnovata božja bašča, zarasla lozom i lovorom na mirisavih uzvisitostih, sa granatami i narančami žutim poput zlata ne daje svojoj djeci kruha — Sicilija gladuje. Već osam dana hodam po otoku usred sela opržanih od žara sunčanoga usred zamazanih gradića, koji se oslanjaju o visoke gorske pristranke usred mrtvih predjela okruženih od sumpornih majdana. Svuda sam vidio samo biedu i nevolju. Prekrasna polja, koja bi pod divnim sicilskim nebom mogla roditi šestdesetostruko, opustjela su. Nepregledni vinogradi uzpinjući se po zaravancih mjestimice sa svojimi srušenimi podpornimi zidovi posve su pusti. Prekrasni nekoć nasadi sa tamnimi čempresi visokimi poput jablana posve su zakržljavili. Daleki predjeli,

kulturne plodne zemlje, nisu obradjeni. A čemu da rade? tako misle tamošnji žitelji, kad radom ne mogu da si utišaju glad. Veliki su se posjednici tobože uvjerili, da time, što u novcu nadnicu težakom plaćaju, velike svote novaca potrate, pa su počeli u novije vrieme radnike odštećivati za njihov rad plodinami. Po tom ne dobiva težak nikada novaca u ruke. Kad dakle nadničar iza mučnoga višenedjeljnoga rada obavi svoj posao, dobiva mjesto plaće u novcu odredjenu mjeru lošega žitka. Treba li pak siromah težak nuždno novaca, dade mu veleposjednik ili glavni zakupnik ili njegov poduzetnik predujam no ne u novcu, već jedino u žitku. Jedva se je na to vratio nadničar kući sa žitkom, eto već carinara, kojemu mora da plati carinu od onoga žita, što ga je privredio nadnicom. Odakle da smogne novca? U stisci prodaje po što po to jedan dio žitka, samo da bi mogao s preostalim životariti. Pa odakle da živu ti siromasi? Eno ih gdje traže hrane u gajevih naranča i četruna. Taki način života zove Sicilijanac životom „bez soli“. A gdje spava Sicilijanac? Pod vedrim nebom na slami; promokne li od kiše, eto zatim vjetra, da ga osuši. tobože imućniji Sicilijanac jede jedan put na dan i to pod večer oko šest sati, a hrana mu je juha i naranča. Kud god gledaš, svuda ta tužna slika u kratko: Sicilija gladuje.

Talijanski profesor Pederzolli kaže na jednome mjestu u svom djelu o narodnom gospodarstvu od prilike ovo. Od 30 milijuna italskoga žiteljstva jedva ih ima 3 milijuna, koji su posjednici. Od ta tri milijuna ima ih dvie trećine godišnji dohodak oko 125 for., što nije nimalo dostatno za uzdržavanje života. U Italiji živi tri milijuna ljudi bez stalnoga zanimanja i pol milijuna prosjaka, koji su pravi nametnici talijanskoga družtva. Ukupni broj proletaraca, t. j. takovih, koji ništa neposjeduju, iznosi u Italiji do 27 milijuna. Doista nema države u Evropi, gdje bi bogatstvo u tolikoj opreci bilo prema siromaštvu kao u Italiji. Mnogi su se već veliki umovi u Italiji bavili tim pitanjem, kako da se toj opreci na put stane. Država će morati svakako, da sve sile upre u to, da se poprave tamošnje gospodarstvene prilike. Do sada je mlada talijanska kraljevina slabo na tom polju uspievala već i sbog toga, što kano velevlast i saveznica njemačkoga carstva mora da troši vanredne svote na vojničtvo. Ali i to će s vremenom morati da prestane. Ona će dielomičnim razoružanjem umanjiti trošak za vojsku, a preskupa uprava morat će se ujednostaviti. Nadalje bi morala nastojati državna vlast, da proletarci radom i štedljivošću dodju do posjeda, a to bi se dalo postići shodnom uporabom občinskih i državnih dobara, teženjem neobradjenoga zemljišta i kolonizacijom napuštenih krajeva. Nadalje bi trebalo da se uvede postupno dohodarina počevši od 1000 lira (lira = franku = nominalno 80 filira a. vr.). Zakonodavstvo bi nadalje trebalo da zaprieči gomilanje posjeda u rukama nekolicine. Kod velike industrije neka bi i

radnici donekle bili dionici dobitka. Napokon dok se ne provede agrarna reforma, imalo bi se zakonom odrediti, da se prirod plodina na polak dieli izmedju posjednika i seljaka-težaka. Ovo su eto nazori znamenitih muževa, kako da se pomogne biedi i nevolji talijanskoga naroda. Istina neki su tih nazora vrlo radikalni, ali i jedino spasonosni.

U Italiji rodi poprieko na jednom hektaru samo 11 hktl. žitka, prama 15, 23, 32 hektolitra u Francuzkoj, Njemačkom carstvu i Englezkoj. Po tom pada prirod žita u Italiji, te se sve više uvoze u zemlju plodine za kruh. Mimo krajeve, koji su doduše rodni, ali se loše obradjuju, imade predjela vanredno plodnih imenito umjetnim natapanjem tako zvanimi navodnjačami. Umjetno je natapanje navlastito znamenito u gornjo-italskoj nizkoj ravnici, koja je ciela, kao što smo već gore spomenuli, samo jedan nepregledni vrt. Tu rodi osobito kukuruz i riža, ali i loza, maslina itd., a daleko se prostiru izvrstne livade. U južnoj Italiji bi bez umjetnoga natapanja za dugoga vrućega i suhoga ljeta nestalo u obće svega zelenila izuzev lozu i naročito sredomorske plodine. Kako je u južnoj Italiji znamenito ratarstvo i po terasama, kaže nam slika 51., koja nam prikazuje predjel iz okolice napuljske, gdje se po terasah goji maslina, loza i kukuruz. U Italiji je vrlo znamenita gojitba raznolikoga drveća u savezu s ostalim rašćem. Na Siciliji na pr. često je zasadjena na istom polju uljika a do nje loza ili rujevina, ili pak kao treća plodina ječam doduše više kao krma. Isto se tako u Kampaniji uzpinje loza po topoli ili briestu, a u njihovoj sjeni raste pšenica, uljika ili mandula. Nije uzalud Virgil tako divno opjevao nizinu kampansku! A čujmo, što kaže za tu zemlju Florus. „Kampanija nije samo najljepši kraj Italije već cieloga svieta. Ništa nije milotnije nego kampansko nebo, ništa mekanije nego kampansko tlo, ništa pristupačnije nego kampansko more. Dva puta cvatu ruže, dva puta drveće. Cerera i Bakho natječu se na tih blaženih poljanah.“ — U Lombardiji su pak po svih poljih zasadjeni u redove dudovi (za gojitbu svilaca) ili briestovi, po kojih uzlazi loza. Pošto su tu izravni konali i drumovi na mnogih mjestih ogradjeni drvećem imenito briestovi, sva Lombardija izpresiecana pravilnimi crtami ima osebujui izgled, po kojem bi, makar da je siromašna drvima, sudio, da ima u obilju drva. Isto tako izgleda i ravnica Lucca. Nema zemlje u Evropi, gdje bi gojitba drveća tako znamenita bila u narodnom gospodarstvu kao u Italiji; nigdje nema toliko manje više riedkih dubrava i gajeva različitoga voća. Tolika raznolikost voćaka, kojimi obiluje Italija, posljedica je italske povjestnice. Istina svako je

Sl. 51. Kultura rašća na terasah u Doljnoj Italiji.

doba u prošlosti povećalo to blago italsko, ali već za Rimljana, kad je uvadjanje i doseljivanje novih voćaka i nakitnoga drveća navlastito iz iztoka bilo najmilijom zabavom bogataša, bijaše već toliko raznolikoga drveća u Rimu, da je Varron mogao uzkliknuti: Nonne arboribus consita Italia est, ut tota pomarium videatur? (Nije li drvećem pokrita čitava Italija, da se pričinja kao voćnjak.)

Najprije se je udomila u Italiji maslina, značajna bilina sviju zemalja na Sredozemnome moru, imenito pak Italije. Makar da ju je na mnogih mjestih na Siciliji i u Apuliji iztisnula loza, zaprema maslina ipak do 9.000 □ km. i rodi na godinu oko 3·3 milijuna hektolitara. No vriednost maslina nije, kolika bi mogla biti, a razlog je tomu, što se s njome valjano ne postupa. Ipak davaju zapadna Ligurija (Port Maurizio), Lucca, Apulija (Bari) i Sicilija (Palermo) kao najznamenitija maslinska područja dobro stolno ulje. Budući da maslina voli suho tlo, uspieva i na kamenitih inače bez vriednosti pristrancih. Apulija je maslinom najbogatiji dio Italije, a grad Bari bijaše već u 14. stoljeću središte trgovine s uljem. Nadalje su znamenite naranče, od kojih su najznamenitije vrste već pod konac rimskoga doba Arapi uveli, a Potugižani u 16. i 19. stoljeću.

Ovamo ide sladka naranča, limuna i mandarina, od kojih se ne dobiva samo plod za izvoz već se prave od njih esence (Bergamotska esenca iz Reggia) i ulje. Glavna područja, u kojih rode one u dvostrukom smislu zlatne voćke, jesu Sicilija (oko Palerma, Mesine i pristranci Etne do Katanije), zatim Kalabrija osobito u primorju do Reggia. Prema tomu izčezavaju narančici Ligurski i na sjevernotalijanskih jezerih. Poprečni broj drveća naranča (za 1879.—1883.) iznosio je preko 15 milijuna; od toga ide 10 milijuna na Siciliju, a od toga 4 milijuna na pokrajinu palermsku. Godišnji je poprečni prihod 3.745 milijuna komada; od toga idu $^{4}/_{5}$ na Siciliju. Najbolje su naranče s obje strane tiesna mesinskoga. U novije se vrieme manje toga voća izvozi, i to jer je teklina toga rašća bolestna i poradi toga, što se u Floridi i Kaliforniji sve više šire nasadi naranča. Ipak se još i danas preko dvie trećine toga voća izvozi u Zadružne sjeverno-američke države. Iz Sicilije se znade na godinu izvesti u vriednosti oko 12 milijuna forinti.

Od ostaloga voća spomenimo uz mandarinu japansku mušmulju, kesten, mendulu, ribiz, pistaciju, smokvu, lješnjak, šipak, natipjerku, breskvu, dud, tunju, orah, sve srednjo-evropske vrste voća, koje ipak na jugu tek u nekoj visini uspievaju. Datulova paoma uspievala je uz veliku njegu Arapa na Siciliji. Znatne su na Siciliji drvetu nalične opuntije poradi velikoga obilja jeftinoga ploda. Spomenimo napokon vinovu lozu, koja doduše po cieloj Italiji uspieva, ali se navlastito u veliko goji na Siciliji, Apuliji, Toskani i Piemontu. Vinova loza zaprema preko 20.000 □ km., dakle prostor gotovo kao polovica

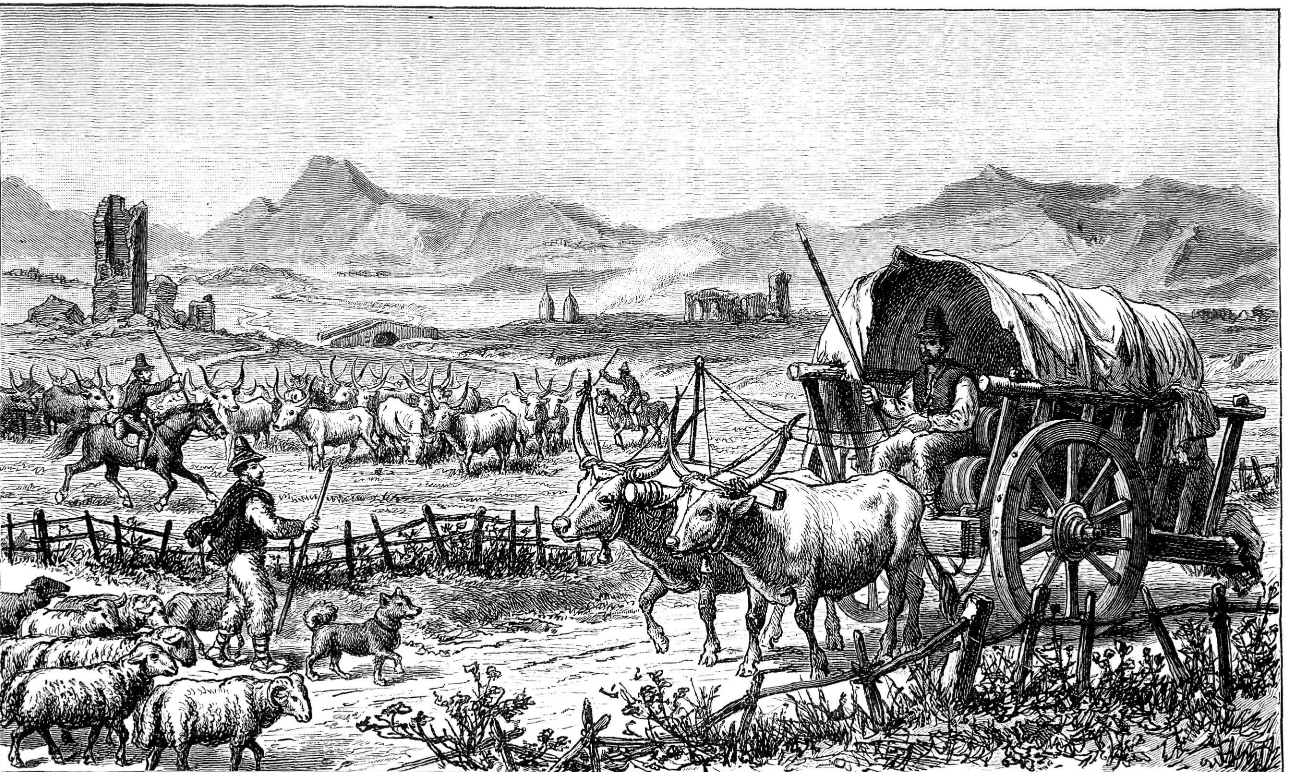
Hrvatske i Slavonije. Poprieko rodi na godinu oko 30 milijuna hektolitara. Po tom je Italija obiljem vina prva zemlja iza Francuzke. Od ostaloga drveća, koje se kano kulturno rašće goji, znamenita je za Siciliju rujevina i crni ili mana-jasen.

Da nam bude jasna slika o površju italskom, koje se s punim pravom zove „vrt evropski", recimo još koju o tamošnjem povrćarstvu. Navlastito na jugu, gdje najnježnije povrće kao mladi grašak, karfiola, artičoke, ločika itd. i zimi vani pod vedrim nebom, a ljeti uslied umjetnoga natapanja najbujnije uspievaju. dalo bi se povrćarstvo još bolje dotjerati. Ima tu izvrstnih sočivica, od kojih njih 13 imadu svoju domovinu u sredomorskih zemljah kao leća, slanutak, bob itd. Bob je kao najranije svježe hranivo tako znamenit za Siciliju, da je velika neprilika za tamošnje žitelje, ako poradi nepovoljna vremena na početku travnja još ne dozori. Nadalje su znamenite tikvine, u prvom redu dinje, kojimi su u kasnu jesen u brežnatih krajevih puni trgovi. I povrća se u novije doba sve više izvozi. Italija ima dakle neizmjerno obilje jestivih plodina, što je tim važnije, budući da prema tamošnjoj klimi plodine drugačije nego na sjeveru mogu za hranu rabiti, a k tomu ih ima u izobilju u svako godišnje doba. Na Siciliji može posjednik svakoga mjeseca u godini svježih plodina u svom vrtu ubrati. Mjeseca travnja dozrieva jagoda, trešnja, japanska mušmulja i mendula, a na to sliede smokva, kajsija i breskva, zatim groždje, razne vrste šljive, kruška, dinja itd., mjeseca kolovoza opuntije, u studenomu dozore mandarine, u siečnju naranče, koje traju do travnja, a mogu se kao i limune shodnim postupanjem čitave godine svježe sa drveta brati. Obilje plodina, koje vidiš na svakom trgu po Italiji, jasno svjedoči, koliko naroda o tom živi. Nema sumnje, da bi si prema svojoj osobitoj klimi mogla Itatije mnogo privrediti gojenjem cvieća, no do sada se nije na tom polju još ništa učinilo.

Italija je bogata i žitaricami, od kojih sedam glavnih, u prvom redu pšenica i ječam, potječu iz sredomorskih zemalja. Pšenica se teži po cieloj Italiji, a pšeničnim kruhom osim padske nizine hrane se svuda. Pšenica se sije na 45.000 □ km., navlastito na tercijarnoj glini u unutrašnjoj Italiji uspieva još i danas izvrstna pšenica, od koje se prave maccaroni. No u novije doba se manje žita sije, pa se mora svake godine mnogo iz inozemstva uvoziti u Italiju. Kukuruz se teži ponajviše na sjeveru; na jugu, gdje je takodjer poznat, treba mu umjetnoga natapanja, koje medjutim vole upotrebljavati za vrednije plodine. Kukuruz zaprema u svemu do 17.000 □ km., i to na mnogih mjestih kao druga žetva. Na hektaru rodi do 70 hektolitara, tako da na gusto nastavanom gornjo-italskom nizozemlju mnogo naroda živi o kukuruzu. Riža rodi gotovo samo s obje strane rieke Pada. Gdjegod se pokušalo dalje k jugu težiti rižu, morali su ju napustiti poradi pogibeljnih groznica, koje od toga teženja nastaju. U svem se radi riže na 2300 □ km., a polovica od toga ide na doljnu Lombardiju. Raži i zobi se mnogo sije i to više na sjeveru i u brdovitih krajevih. Ječam se teži jedino kao

zelena krma. I sierka ima na nekih mjestih, a koruna ima više na sjeveru nego na jugu. Talijanska je konoplja navlastito u Romanji poradi svoje visine i dobrote na glasu, isto tako i lan. Pamuk se opet teži na Siciliju, dok je teženje sladorove trstike napušteno. Nasuprot je vrlo znamenito talijansko svilogojstvo, kojim se bave žitelji po cieloj zemlji, no znamenito je navlastito u nizini Pada, a napose u Lombardiji. Veliki nazadak svilogojstva, koji je prouzročila bolest gusjenice, već je sretno svladan. U novije doba opet izvozi Italija sirove svile za 320 milijuna lira na godinu, a od toga ide na samu Lombardiju do 250 milijuna lira.

Italija je u obće siromašna životinjstvom. Dok je u onom dielu Italije, gdje je izvrstno ratarstvo, napredno i govedarstvo, po ostaloj Italiji t. j. na jugu, a donekle i sredinom zemlje gotovo je tako slabo govedarstvo kao na pr. u Grčkoj. Stočarstvo u obće, a napose pak govedarstvo ne može da liepo procvate poradi nedostatka sočne trave, koja bi se mogla na Siciliji jedino umjetnim natapanjem gojiti na umjetnih livadah, što bi svakako preskupo bilo. Stoka živi tu samo o paši, u stajah se ne hrani. U južnoj je Italiji s toga koza i ovca domaća životinja, jer se obje zadovoljuju onim slabo sočnim, no mirisavim sredomorskim rašćem, od kojega ima ovčevina posebni ugodni vonj. Ima dakako na jugu i goveda, ali ta nisu znamenita ni za mljekarstvo a ni za meso. U novije doba nastoji se i na jugu oko govedarstva, ali s toga opet pada broj ovaca, koza i svinja. U srednjoj i južnoj Italiji nadalje smeta razvitku stočarstva, što nisu žitelji jednako razasuti po zemlji, već stanuju na okupu u velikih selištih, pa je s toga siromašnijim teže hraniti kozu, ovcu ili svinju. Sbog slaboga ratarstva nema tamo ni dovoljna gnojiva za ratarstvo. Kolika li je opreka glede stočarstva izmedju Sicilije i Lombardije ili u obće gornjo-italske nizke ravnice! Tu ima u Alpah izvrstne ljetne paše, a po nizini ima toliko obilje vode, da ne natapaju samo prirodne livade, nego se mogu lako prirediti umjetne livade, koje se 3 puta a mjestimice pače 4, 5, pa i 6 puta na godinu kose. Ipak treba da spomenemo, kako u gornjoj Italiji govedarstvo nije onako razvijeno, kao što bi moglo biti; riedko se i tu na veliko tove goveda za mljekarstvo, meso ili tegljenje. Najviše rabe za tegljenje uz bivole, kojih po malo nestaje, volovi s dugim rogovima, bez kojih se ne može pomisliti rimska Kampanja (sl. 52.). I mljekarstvo bi se moglo još bolje razviti. Od mlieka se razmjerno malo pravi maslaca, a mnogo sira, kojega se u Italiji u obće više troši nego u drugih evropskih zemljah. Izvozi se jedino gla-

Sl. 52. Rimska Kampanja.

soviti sir iz Padske nizine, koji je poznat pod imenom Parmezana, Gorgonzole i Strachina. Parmezanski se sir pravi ponajviše kod Lodia, gdje ima u okolici 300 sirana. Nizina Padska obskrbljuje velik dio Italije maslacem i tvrdim sirom.

Ovčarstvo je znamenitije po Italiju od govedarstva. Glavno je područje talijanskoga ovčarstva ravnica Apulska i rimska Kampanja, gdje ima izvrstne paše kroz osam mjeseci, a ostala četiri mjeseca provodi stoka u velikih čoporih na brdih u Umbriji i Abruzzah. Ovaca se u svem hrani do 9 milijuna. Svinjogojstvo je svuda razšireno, ali nije znamenito, jedino su na glasu od izvodaka svinjogojstva milanezke kobasice i bolonjska salama. Konjogojstvo je slabo, još je najznatnije u rimskoj Kampanji i Apuliji; s toga uvozi Italija konje na veliko. Mnogo je važnija po Italiju mazga, a navlastito magarac, taj nerazdruživi pratilac talijanskoga seljaka, s kojim pače i stanuje u istoj kolibi. Brojem magaraca prva je Italija u Evropi. Perad se u novije doba sve više goji navlastito u sjevernoj Italiji. Jajâ se je iz Italije g. 1890. izvezlo za 33 milijuna lira.

Već sâm geologijski sastav tla italskoga jasno svjedoči, da je Italija siromašna koristnimi rudami, medju tri južno-evropska poluotoka najsiromašnija. Izuzev sol i sumpor, ima ruda jedino u riedkih krajevih, koji sastoje od starijega kamenja. Obiljem sumpora je Italija prva zemlja na svietu. Ima sumpora i na samom poluotoku, ali veliko ga je tek obilje na Siciliji. Slojevi vapnenca, sadre i paklinaste gline puni sumpora po dobi su izmedju gornjega miocena (sarmatski sloj) i doljnoga pliocena (Zankleano). Najviše se sumpora dobiva u srednjoj i južnoj Siciliji. Sumpor se vadi na vrlo primitivan način: nema tu strojeva, već ih zamjenjuje ljudska sila, i taljenje se obavlja tako, da se jedan dio sumpora spali (al calcarone); to nije dakle razumno gospodarenje s tom rudačom, već pravo haranje i otimačina. Na godinu se dobiva oko 2·5 milijuna metričkih centi sumpora. Posljednjih godina radilo se je u 330 sumpornika. Mjestimice ima u nekih slojevih do 30% sumpora. Vriednost sumpora, što se godimice dobiva, narasla je na 40 milijuna lira. Radnika ima u sumpornicih do 35.000. Središte je sumpornika Caltanisetta, gdje je ujedno sielo uprave rudarstvene i škola za naobrazbu rudara.

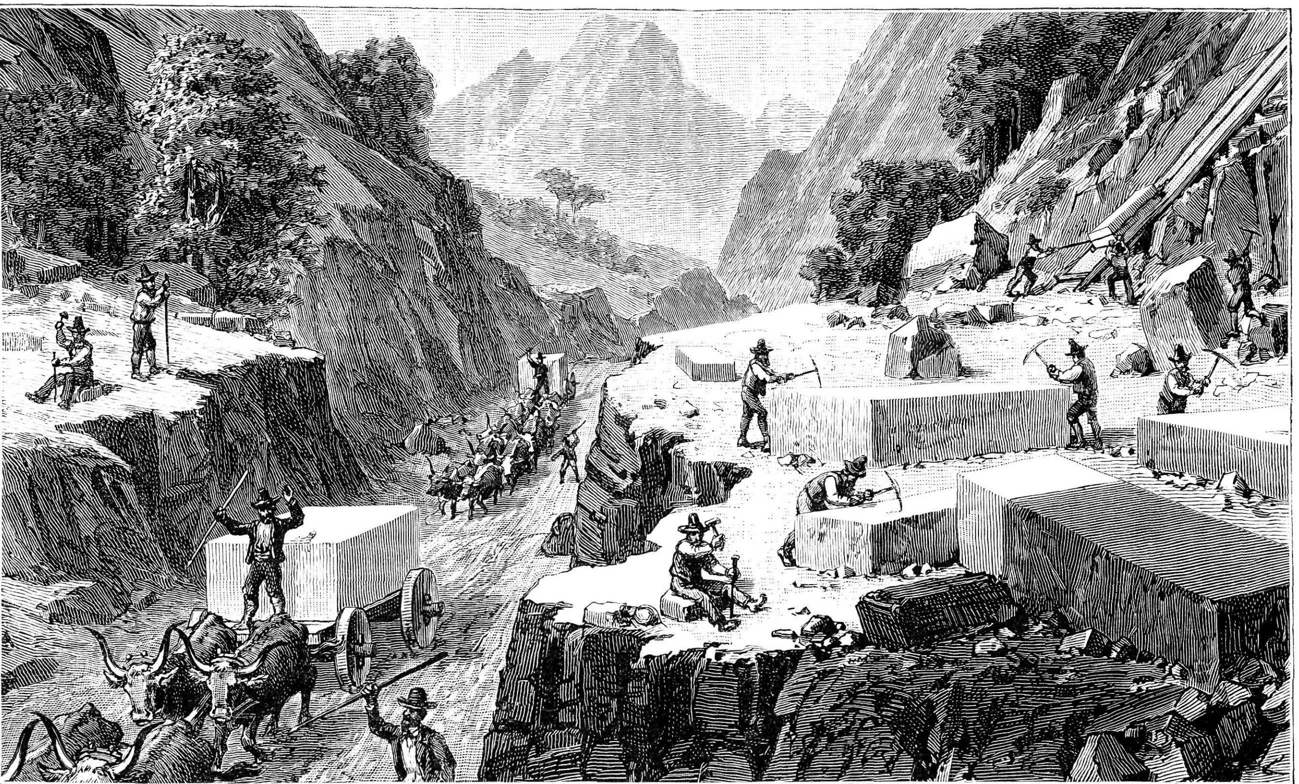
Osim sumpora Italija je od vajkada bogata željezom. Najviše ima željeza u iztočnom dielu otoka Elbe, odakle se lako izvozi iz „željezne luke“ Porto Ferrajo u Englezku i u sjevernu Ameriku. Nadalje ima željeza u diaskih i u triaskih naslagah lombardskih u pokrajinah Ber-

gamu, Comu, Bresciji navlastito u Val Trompia i Val Camonica. Brescija je danas glavno sielo lombardskoga željezarstva. Nadalje ima željeza i na Sardiniji. Rudarsko područje na Elbi je samo jedan dio toskanskoga rudokoplja, koje je nekoć tako bilo na glasu, da se je govorilo o toskanskom rudogorju. Danas je znamenitije od toskanskih rudnih gora rudarsko područje u južnoj Sardiniji olovom i olovicom, u kojoj ima srebra, samo šteta što malarija u velike sprečava rudokoplje. Zlata je u piemontskih Alpah, a zlatnoga pieska bilo je u riekah nekoć više nego danas. Makar da ima Italija neizcrpljive majdane željeza imenito na Elbi, ipak se je time do sada slabo koristovala, a glavni je tomu razlog, što nema kamenoga ugljena za parne strojeve. Pravoga ugljena nema nigdje u zemlji, jedino ima smedjega ugljena, lignita i treseta. Kameni ugljen i koks se u velike uvozi u zemlju izključivo iz Englezke. Kamenoga ulja (petroleja) se dosada slabo dobiva u Italiji. Nasuprot ima soli veliko obilje po cielom Apeninu od Piemonta do Sicilije. Dakako da se gotovo ne izplaća vadjenje kamene soli, kad se dobiva u primorju u izobilju morske soli. Napokon ima na Siciliji na ušću Simeta jantara, te se jedan dio obale zove jantarska obala Costa dell' Ambra. U obće se može reći, da u Italiji u posljednje vrieme sve više napreduje rudarstvo. U svem se bavi do 60.000 ljudi rudarstvom. Pri tom nisu uračunani rudnici u Massi Carrari (sl. 53.) i Serraveri, odakle se razašilje najfiniji mramor gotovo po cielom svietu za umjetničke tvorine. Tu radi preko 8000 radnika, a zemlja ima godišnjega prihoda do 20 milijuna lira, ne računajuć amo dobitak posjednika i umjetnika, kojih imade tu uviek u velikom broju.

Ratarstvo, stočarstvo i rudarstvo podaje u prvom redu sirovine za obrt, koji u svom početku uviek ovisi o tlu. Industrija je talijanska neznatna poradi nedostatka ugljena. To je svakako tim čudnovatije, što se morem dovozi jeftino ugljen, i premda su radine sile donekle i poradi klime vrlo jeftine. Već smo spomenuli, da se mnogo navlastito željezne rude izvozi iz zemlje, ma da i država nešto više nastoji u novije vrieme oko željezarstva. Procvatu industrije prija i jak pad ne samo rieka alpskih nego i voda u Liguriji i Toskani, pa i sami konali u gornjo-italskoj nizini imadu gotovo svuda dosta jak opad. To je i razlog, što je dosada svim glavnim industrijskim poduzećem s malom iznimkom sielo u Liguriji, Piemontu i Lombardiji, pa su te pokrajine time još više postale središta novčarstva i trgovine italske sa sielom u Milanu. Svilarstvo i tkalačtvo, kojemu je ognjište u Milanu, opet se diže, te hrani do 200.000 radnika. Izradjivanje pamučnih

i vunenih tvorina, u čem je Italija prije bila posve ovisna o inozemstvu, navlastito o Englezkoj, razvija se u novije doba podporom vlade vrlo liepo. Suknarstvo je u Italiji star obrt, pa su već u 12. vieku milanski suknari dobavljali vunu iz Englezke. Predenje lana i konoplje danas je domaća obrt u Romagni. Poradi obilja izvrstne pšenične slame razvilo se je u Toskani kao domaća obrt pletenje slamom, od kojega potječu glasoviti firentinski slamnati šeširi. Početak mu je u Signi, odakle se je razširilo u Prati i Campi itd. Za najljepšega procvata bavilo se je pletenjem slame do 80.000 radnica dakako uz neznatnu nadnicu. Danas je taj toskanski proizvod poradi prevelike kitajske konkurencije gotovo posve propao. Na jugu je industrija neznatna. Tu se priredjuju jestiva kao maccaroni i t. d., zatim ulja i esence. U nekih predjelih kao na pr. u Spadafori u pokrajini Messinskoj, gdje ima izvrstne pliocenske gline, cvate lončarstvo. Radi nedostatka drva prave se tu još i danas kao i u staro doba za razne svrhe zemljane posude često vanrednoga obsega. Navlastito su svakomu putniku po Italiji poznati liepa oblika vrčevi, u kojih nose žene vodu u brdovite krajeve, što podaje posebni kolorit tamošnjim krajevom. Rdjava burbonska uprava predjašnjih stoljeća, koja sprečava svaki napredak još i danas u južnoj Italiji, ne prija ni industrijskim poduzećem. Tu ima još uviek ljudi, koji ne će da što rade ili poduzimlju, čim su si jedanput osjegurali godišnji dohodak od 1000 lira. Doista, velik je broj na jugu takovih, koji nisu državi ni družtvu ljudskomu na korist, već na štetu, koji se brinu za obćinske poslove tek onda, kad se nadaju, da bi mogli sami od toga kakovu korist crpsti.

Italija ima osobito sgodan položaj za trgovinu. Ona je smještena usred kotline Sredozemnoga mora, na južnom rubu gusto nastavane srednje Evrope, obale su njezine, kao što smo vidjeli, dosta razvedene i lako pristupne. Trgovina je italska po tom u prvom redu pomorska, a ima od prirode sve prilike, da bude ne samo uvozna i izvozna, već da postane opet medjunarodnom i svjetskom, kao što je to već dva puta u prošlosti bila: u rimsko doba i pri koncu srednjega vieka. Zato treba jake trgovačke mornarice, koja u savezu sa ribanjem podaje vješte mornare za ratnu mornaricu, tako nuždnu za obranu trgovine i utvrdu svjetskoga položaja. Mlada je sjedinjena Italija u istinu velikimi žrtvami mnogo učinila za svoju ratnu mornaricu. No za trgovačku mornaricu nije se još dovoljno država pobrinula, pa se navlastito s pravom prigovara visokim lučkim pristojbam i velikim porezom na brodove. To je razlog, što su se smanjile trgovačke ladje ne samo brojem

Sl. 53. Mramornici kod Carrare.

nego i sadržajem bačava. Posljednjih godina broji trgovačka mornarica oko 7.000 brodova (od toga 254 parobroda) sa 900.000 tonelata i 170.000 ljudi, te zaprema peto mjesto medju velikim trgovačkim brodovljem. K trgovačkoj se mornarici može donekle pribrojiti i brodovlje za ribanje na veliko, koje broji oko 2.800 brodova sa 22.150 tonelata i 8.700 ljudi. Od tih se brodova bavi 6.500 brodarstvom, 1.600 vadjenjem korala i 700 dobivanjem spužava. Prva je medju pomorskimi lukami u Italiji Genova, a zatim sliede ostale ovim redom: Napulj, Palermo, Messina, Livorno, Mletci itd. — Razvitkom željeznica navlastito na sjeveru u Alpah prema Francuzkoj, Njemačkoj i našoj monarkiji odpada dio talijanske trgovine na kopnenu, tako da je za pravo Milan prvi talijanski trgovački grad. Imenito je izgradnjom sv. gotardske željeznice procvala trgovina u Milanu i u Genovi, koja je postala uvoznom i izvoznom lukom za velik dio Švicarske i južne Njemačke, što su prije Mletci bili. God. 1888. iznosio je trgovački promet Genove 373 milijuna lira. Od toga odpalo je više nego $^4/_5$ na uvoznu trgovinu, jer gornja Italija izvozi svoje proizvode po kopnu, dok uvozi kao sjeverno-iztočna Švicarska po vodi imenito žitak iz Rusije, Turske i sirovine za obrt iz raznih strana. Spomenimo nadalje, kako su se posljednjega decenija promienili trgovački odnosi Italije. Francuzka je zatvorila svoja tržišta za italske proizvode navlastito za vino. Po tom je znatno slabija trgovina talijanska sa Francuzkom, o kojoj je po tom kao znamenitijoj i bogatijoj donekle i politički ovisna bila. Nasuprot je nešto jača sada talijanska trgovina sa Njemačkom i po kopnu i po moru. Dakako da poradi susjedstva uza sve to Italija i danas najviše trguju sa Francuzkom, zatim s Englezkom a onda s Austro-Ugarskom. Vriednost uvozne robe u Italiji iznosila je god. 1891. 1.690 milijuna lira, a vriednost izvozne robe do 1.100 milijuna lira. Izvoz je redovito znatno manji nego uvoz. Italija izvozi gotovo samo proizvode svoga ratarstva, navlastito voće, ulje, vino, naranče itd. zatim svilu i rude; uvozi pak ugljen, žitak, tkanine za odielo, pamuk, drvo, željeznu robu itd. Izvoznu i uvoznu trgovinu promiču mali prometni putovi, koji idu duž obala od malenih luka do velikih medjunarodnih stjecišta. Ovamo idu nadalje unutrašnji vodeni putovi kao rieke, konali i jezera. Tako se je Milan u sjevernoj Italiji smjestio usred prostrane mreže vodenih cesta. I protegljasta jezera navlastito Komsko i Lago-Maggiore dosta su znamenit drum za provoz robe. Od rieka su plovne Arno od Firenze, Tiber od Ponte Felice, a Volturno od Capue.

Italija imade dosta gustu željezničku mrežu, koju popunjuju u

sjevernoj Italiji parne i konjske pruge, tako da ovaj kraj ima najgušća obćila u Evropi. U milanskoj pokrajini ide na ▢ km. 113 m. željeznice. U nekadašnjoj crkvenoj državi i u Napuljskoj, gdje je rjedje žiteljstvo, nisu ni željezničke pruge tako guste. Navlastito se na jugu u Napuljskoj za loših vlada nije kroz stoljeća ništa učinilo za saobraćaj medju gradovi. Ta Sicilija je god. 1863. imala u svem 9 km. gradjenoga druma, a primorski grad Sciacca sa 20.000 stanovnika nije god. 1875. nikakve ceste imao. Što se je u drugih naprednih državah kroz stoljeća učinilo, u Italiji se je moralo u kratko vrieme izvesti, da ne zaostane posve zemlja za drugimi državami. Istina u kratko vrieme s velikim naporom i ogromnimi troškovi izvela se je znamenita željeznička mreža, dakako mjestimice i pogrješna. Danas prelazi parni stroj na 12 mjestâ Apenine, Kalabrijom ide iztočna primorska željeznica, na zapadu se primorska željeznica upravo dogradjuje; Siciliju možeš na sve strane željeznicom proći, a i Sardinija imade daleku meridionalnu prugu. Cestâ manjka svuda na jugu, jer se je tako rekavši preskočila perioda gradnje cesta, pa se odmah stalo graditi željeznice. Željeznice su u Italiji u svem duge oko 14.000 km., a uza to zahvataju parni tramwayi do 2.000 km.

Težko su se gradile talijanske željeznice u Apeninu, gdje ima mnogo sklizave gline i lapora. Više puta se je daleka željeznička pruga pomakla i oskliznula; na to je trebalo premjestiti ciele pruge, obilaziti pusto tlo i graditi tunele. Iza težkih i skupih izkustva pozvalo se napokon geologe, da označe u takvih krajevih smjer željezničkoj pruzi. Navlastito se je u tom pogledu mnogo na Siciliji griešilo. Pruge Palermo-Porto, Empedocle i Catania-Licata idu 130 km. na sklizavoj ilovači. Prokopi do 20 m. duboki sastali se i slili, nasipi se razišli, čitave se pruge spustile u dol, napokon se izjalovili svi pokusi, da se pruge učvrste i ustale. Tako se dogodilo i na pruzi Napulj-Foggia i Avellino-Ponte Santa Venera. Do 500 km. italske željeznice ide takovim puzavim tlom. S toga stoji u gorskih glinastih predjelih gradja željeznice za 1 km. 500.000—600.000 lira a i više, a kod gradnje tunela, koje iza mnogogodišnjih popravaka ipak grade, stoji kadkada jedan metar željeznice 4000 do 5000 lira. Onomadne su morali na znamenitoj pruzi Genova-Alesandrija premjestiti tunel kod Giovi-sedla. Nadalje nastaju velike potežkoće kod gradnje željeznica poradi gorovitosti tla italskoga. O tom svjedoče nebrojeni mostovi i tuneli kao na pr. na pruzi Genova-Spezia i Napulj-Potenza, koja ide kroz 36 tunela kršnimi pukotinami i jarugami, koje nisu prije ni pristupne bile kao na pr. Gola di Romagnano. Nadalje su močvare, a kod primorskih željeznica kao u Kalabriji čitava polja kršja, koje su naniele bujice, u velike sprečavale i poskupile gradnju željeznica u Italiji. Na posljedku spomenimo i malariju, koja takodjer otežčava kulturna i gospodarstvena poduzeća u mnogih italskih krajevih. Sve ovo, što smo spomenuli, jasno kaže, s kolikimi potežkoćami i pogibeljmi mora da se bori unutrašnji saobraćaj i promet u Italiji.

V.

Žiteljstvo.

Plemena, od kojih je postao današnji talijanski narod. — Ostatci stranih naroda u Italiji, i to: Niemaca, Francuza, Grka, Arbanasa, Hrvata i Slovenaca izčezavaju pred talijanskom narodnošću. — Karakteristika današnjih Talijana. — Gustoća žiteljstva. — Smještaj i izgled talijanskih naselja. — Italija je puna umjetnina. — Antikna umjetnost. — Renaissanca.

Talijanski narod, koji nam se danas prikazuje etnografijski gotovo posve jedinstven, primio je tečajem viekova u se različitih narodnih plemena, što se i danas u fizičnom tipu Talijana opaža. Već rimski narod, koji je tečajem stoljeća sve zemlje italske izsisao i uništivši njihov jezik prikazivao Italiju jedinstvenom, bijaše za pravo velika smjesa ne samo od svih italskih naroda, nego i od različitih plemena prostranoga rimskoga carstva, pače i preko medja toga carstva, sjetimo li se dovoza robova. Središnji položaj Italije i njezini odnosi k sjeveru i jugu već su rano utjecali na miešanje žiteljstva italskoga. Kasnije iza propasti zapadno-rimskoga carstva znamenita je bila naseoba germanskih plemena imenito Langobarda, a njemačko gospodstvo u srednjem vieku ostavilo je dosta njemačkoga življa u Italiji. Od srednjega se je vieka sačuvalo u Alpah na sjevernoj medji Italije nekoliko izumirućih ostataka njemačkoga življa, koji je prije ovdje bio razširen do Verone i Vicenze, a danas broji u svem do 20.000 Niemaca u nekih zabitnih dolinah. U piemontskih Alpah sačuvao se je na slični način jezik francuzki, o čem nam najbolje svjedoči, da se je do godine 1859. u saboru turinskom govorilo talijanski i francuzki. Danas su još na italskom tlu tri malena područja francuzkoga jezika: u dolini Dore Baltee sa središtem u Aosti, oko gornje Dore Riparie i Chisona, te u povirju Varaite južno od Monte Visa. U svem živi oko 120.000 Francuza na italskom tlu. U vrieme gospodstva špa-

njolskoga doselilo se je u Italiju nekoliko tisuća Katalonaca, koji se nastaniše na Sardiniji u Algheru i njegovom okolišu. Naseoba s juga, više berberskoga nego arapskoga življa, ostavila je do dana današnjega na Siciliji ne samo u imenih mjesta, već prije svega u fizičnom tipu, značaju i u običajih žitelja kao i u tamošnjih uredbah tako vidljivih tragova, da se moraš čuditi sličnosti i suglasju u tom pogledu s obje strane Sredozemnoga mora uzprkos vjerskih opreka. Arapsko je gospodstvo u narodopisnom pogledu djelovalo navlastito na Siciliju. — Nadalje su prema koncu srednjega vieka poradi turskoga osvajanja i tlačenja učestale doseobe sa balkanskoga poluotoka i to iz Grčke, Albanije i slavenskih zemalja ponajviše u južnu Italiju i na Siciliju. Grčka mjesta — Martano, Zollino i Martignano — u kojih ima do 15.000 žitelja sa grčkim jezikom, nošnjom i običaji, steru se na apulskom poluotoku izmedju Lecce, Gallipola i Otranta. I to su samo ostatci grčkoga naselja, koje je nekoć bilo mnogo prostranije, a danas se sve više potalijančuje. Dodajmo k tomu još veliku naseobu grčku u Mletcih, koja potječe iz vremena mletačkoga gospodstva nad Grčkom, te je kano posrednica zapadne uljudbe uviek vrlo znamenita bila za grčki sviet. I Arbanasa ima još 70.000—80.000 navlastito u Kalabriji na Siciliji. Ovi su se većinom doselili u 15. stoljeću, a i prošlom stoljeću došlo je Arbanasa u Italiju. — Napokon ima u južnoj Italiji i Hrvata do 5000. Oni žive u nekadašnjoj kraljevini Napuljskoj u pokrajini Moliskoj (Molise), a kotaru Larinskom (Larino), Garganskoj gori na zapadu. Nekoć ih bijaše mnogo više te obitavahu u Montelonu, Palati, Taveni, S. Giacomu i u S. Biase; danas pak obitavaju samo još u tri sela: Voda živa ili Kruč (Aqua viva colle croci), San Felice Slavo i Montemitro. Hrvati su napuljski liepa uzrasta i krepka tiela; žene su krasne. Ponajviše su šutljivi, umjereni, a vrlo gostoljubivi. Budući da nemaju hrvatske škole, sve se više potalijančuju. Običaja je starih hrvatskih kod njih većinom već nestalo. Hrvatski nazivi raznih mjesta sačuvaše se i u potalijančenih kotarih: Selina, Mali, Brdo visoko, Jezerina, Ravnica, Gradina itd. Napuljski Hrvati, čisti čakavci iz primorskih krajeva Hrvatske i Dalmacije, došli su u današnju svoju postojbinu negdje izmedju god. 1467.—1494., bježeći pred turskom silom. Mnogo je veća slovenačka naseoba (do 40.000) u furlanskom pobrdju sjevero-iztočno od Cividale do Kanina. No ovaj najzapadniji ogranak slavenski ne medji sa talijanskim jezičnim področjem, već sa furlanskim. Furlani, naime žitelji Furlanske (oko 430.000 i do 60.000 na austrijskom tlu) jesu doduše Romani, ali se njihov jezik znatno

razlikuje od talijanskoga, te je sličniji latinskomu jeziku. Konačno spomenimo još žitelje na Malti i Panteleriji, koji govore arapskim narječjem, pomiešanim sa riečmi sviju jezika oko Sredozemnoga mora; naobraženiji govore dakako i talijanski. Popunimo ovu etnografijsku sliku još time, da živi do 40.000 Židova navlastito u gornjoj i srednjoj Italiji, a nekoliko tisuća Jermena u Mletcih.

Makar da ima, kao što smo spomenuli, u Italiji jezičnih ostataka različitih naroda, to ipak svi zajedno izčezavaju napram talijanskoj narodnosti, koja će ih za kratko vrieme posve progutati. I Talijani su se unutar Italije često miešali. Imenito su u Napuljskoj i na Siciliji (u 11. stoljeću) bile zasnovane jake lombardske naseobe, koje se još i danas od svoga okoliša razlikuju posebnim narječjem. Iztraživanjem lubanja, koje su poduzeli Calori, Nicolucci i Mantegazza naišlo se je na vrlo različite tipe više na otocih nego na kopnu, što je posljedica velikoga miešanja naroda. Uzke lubanje nadmašuju na jugu, a s njimi je spojena manja visina i slabija sila tjelesna; široke pak lubanje s višim i snažnijim uzrastom pretežne su na sjeveru. U gornjoj se Italiji vidi često germanski tip, visoki uzrast sa plavom kosom, na jugu pak prevladjuje sitniji stas, tamnija boja lica i posve crna kosa. No treba da i to spomenemo, kako je jedan dio žiteljstva italskoga na sjeveru kao i na jugu tjelesno slab i kržljav poradi nezdravih stanova, nedostatne i nezdrave hrane i ubitačne malarije. U nekih krajevih iznosi broj nesposobnih za vojsku 39% od unovačenih. Od tih dosegne samo 14% visinu 1·70 m. a 47% je izpod 1·62 m. Manji momci pripadaju poprieko južnoj Italiji i otokom, a veći Lombardiji i Mletačkoj. Svi Talijani a ponajpače žitelji južne Italije vrlo su strastveni, lako razdražljivi i neobično živahni. Nadalje se svi ističu brzim shvaćanjem, bujnom maštom i prirodjenom prijaznošću u obćenju. U Talijana je napokon mnogo ukusa i smisla za ljepotu, pjesničkoga dara i osobitih sposobnosti za pjesmu, glasbu, slikarstvo i kiparstvo. Talijani su i posljednjih decenija dokazali, da im ne manjka uztrajnosti i volje za ozbiljni rad na polju znanja i umjeća.

Iz prirodnih prilika tla italskoga kao i iz povjestnice dade se protumačiti, zašto je praznovjerje na daleko razšireno po zemlji. Osobito je zanimljivo, da se život današnjih Talijana malo razlikuje od života starih Rimljana u ono doba, kad je rimska država najljepše cvala, kao što nam to šetnja po ulicah Napulja i Pompeja bolje svjedoči, nego li ma kakve predaje. Kao danas bijahu i onda stanovi uzki, vlažni i zadušljivi, manjkalo je mnogih uredaba u stanovih,

koje se nama čine nuždnimi. Kao danas razvijao se je i onda u javnosti veći dio života, koji mi nastojimo da sakrijemo pred stranim očima. Kao što su u staroj Italiji obćine gradile veličajne viećnice, kazališta i druge gradnje proračunane na vanjski sjaj, tako je i danas, dok uzalud tražiš takovih sgrada za naobrazovne zavode. Tako isto gradi i privatnik bogataš ogromnu palaču s prekrasnom fasadom, sjajnimi stubami od mramora i veleliepimi sobami, ali ipak nema tu prostranih i prema zdravstvenim načelom uredjenih prostorija. Treba ipak da priznamo, kako se u novoj Italiji sve više osudjuje ona pohlepa za vanjskim sjajem na štetu pravoga blagostanja obitelji.

„Priroda je majka umjetnosti, pa je ta majka u Italiji svuda plodna. To nam dokazuju polja sa drvećem u red posadjenim, brajde od loze, kite od trstike, zatim liepa, slikovita nošnja, pače i seljačke kuće sa svojimi plosnimi krovovi itd. Zato je i dala Italija na početku novoga vieka svietu velike slikare, kipare, graditelje i razne druge umjetnike. Sposobnosti i smisla za pjesničtvo i pjevanje opaža se na toliko u Talijana, da i priprosti čovjek umije improvizovati i to već poradi grla i glasa, koji mu je od naravi vrlo gibak i zbog veće osjetnosti, koja mu je prirodjena. U obće su u Talijana duševna svojstva liepo razvijena; ovamo ide bistar um, oštar sud, domišljatost, budan duh, bujna mašta i živo čustvo za sve, što je liepo. Što se tiče srca i ćudi, Talijan je doduše triezan, uslužan, veseo, okretan, ali i lukav, ohol, razdražljiv, osvetljiv, prevarljiv, lakom, plašljiv i ljubitelj naslada. Prije će se dati na grabež nego na kradju. Rado je bez posla, u brbljavom neradu uživa, „dolce far niente" pravo mu je zemaljsko blaženstvo. Za čudo, kraj sve prirodjene umjetljivosti, pa čistoće i pristalosti u odielu, vlada u kućah i stanovih talijanskih velika nečistoća. Osjetljivost i čuvstvenost više izvanjska glavna je crta u karakteru talijanskom; nema tu dubokoga čuvstva i srca, pa i inače vesela narodna ćud, potlačena kroz viekove nepovoljnimi političkimi prilikami — tà Italija je bila razcjepkana od godine 476.—1871. — izrodila se je u vanjsku osjetnu sebičnost, koja se navlastito iztiče nezasitljivom pohlepom za novcem".

Talijan je baštinio već od davnih vremena osobitu volju i sklonost za javnost. Samoće misli i života Talijan ne voli; on obći rado sa mnogimi, on će svakomu savjet i pomoć ponuditi, on govori, viče, neprestano se iztiče. On u salonu ne uživa; tu je on u konverzaciji više ukočen, svečan, on si dosadjuje. Za njega je javni život po ulicah, trgovih, u kazalištu i na korzu. Taj se život ne da opisati, to treba da vidiš. Uz odlične bane se u javnosti i prostaci, uz ministre radnici — svi u neopisivoj živosti, kojoj nema traga u srednjoj Evropi. Pokrite glave obletio je Talijan dućane i skladišta, pokazujući se uslužnim na svih javnih mjestih, a da pri tom ni ne računa na hvalu. Za oskudicu i siromaštvo ima Talijan mnogo srca. Najzanimljiviji i najmnogobrojniji su tipovi u Italiji za svakoga stranca prosjaci u Rimu, Mletcih, Bologni i po svih većih mjestih. Ovi nastoje na sve moguće načine, da te potaknu na milosrdje i pobude na smilovanje. Svakako je pod liepim nebom talijanskim više biede i nevolje nego u srednjoj Evropi.

Vjera katolička središte je svega italskoga života. Na katoličkoj se vjeri i njezinih ustanovah osniva sav moral talijanskoga naroda; ne samo gradjanski od-

nosi običnoga života nego i javne svečanosti, pučke zabave, riečju čitav život narodni uzko je skopčan sa katoličkom vjerom. Makar da je Talijan strog u vršenju svojih vjerskih dužnosti, ipak se često opaža, da je pobožnost kod mnogih postala navadom, te joj nije sielo u srcu, već se iztiče samo vanjskim izgledom. — Talijan je u prvom redu osobiti prijatelj zabavâ, bile one ma kakve vrste. Iz crkve juri on na korzo, u kazalište ili u kavanu. Glasbu, pjesmu, kazalište i vožnju na korzu voli on nego putovanje ili privatne zabave. Svakdašnja vožnja na korzu u najvećem nakitu i gizdi spada k „bon tonu" odličnoga Talijana. Bogataš putuje poradi nove opere iz Rima u Milan, iz Firenze u Mletke. U ponoći završuje se u Italiji opera. Na to sve nagrne iz kazališta u kavane i kazine, gdje odličniji još koje vrieme čavrljaju. Dà, ljeti se oko ponoći pod zvjezdovitim nebom tek razvija pravi život po ulicah, gdje su kavane i gostione sjajno razsvietljene. Tada se često ozvanjaju pod kućami i palačami zvukovi gitare uz piev svježih glasova, koji slave mladost, ljepotu, ljubav itd. Na takav nježni način izkazuje svoju ljubav i štovanje talijanski ljubovnik svomu zlatu.

Talijan voli ples. Slika 54. prikazuje Tarantella-ples na Capriu, koji je običajan u okolici Napuljskoj i u obće u doljnoj Italiji. Taj narodni ples vidiš kod svake pučke svečanosti; gdjekada ga izvadjaju na dvorištu, u hodnicih ili pak pod brajdami. Taj ples pleše ili po više parova, kao što se to vidi na našoj slici, ili pak samo dvie djevojke, dok pojedinac udara o tamburin i pripieva ujedljive pjesmice ili pak o nesretnoj ili prezrenoj ljubavi.

Prema povjestnici poluotočne i otočne Italije posve je naravno, što se tamo govori nebrojenimi vrlo različnimi narječji. Navlastito su posebna narječja sicilsko i sardinsko, koja mnogo i u dnevnoj štampi rabe. U Sardiniji se opet razlikuju tri narječja: Campidano na jugu, Logoduro u sredini i Gallura na krajnjem sjeveru. Ova narječja sa tako zvanimi galsko-italskimi narječji t. j. ligurskim, piemontskim, lombardskim i emilijskim sačinjavaju jednu skupinu. Druga skupina, kojom se govori na Siciliji, doljnoj Italiji, rimskoj pokrajini ili Latiju, Umbriji, u Markah, Mletcih i na Korzici, gotovo se još više razlikuje od toskanskoga a navlastito od firentinskoga narječja, koje je nastavak čiste, obične latinštine. Toskansko, ili recimo, firentinsko narječje je jezik naobraženih i jezik književni za cielu Italiju i ujedno čvrsti vez, koji spaja čitavi narod talijanski. Jezik talijanski iztiče se osobitom mekoćom i blagozvučjem.

Italija broji preko 31,000.000 žitelja i po tom živi na □ km. 108 žitelja, što je svakako već znamenita gustoća za pretežno ratarsku zemlju. Medjutim nema sumnje, da bi u Italiji moglo još gušće žiteljstvo živjeti, kad bi se izrabilo sve tamošnje blago prirodno. Naseoba je po Italiji vrlo nejednaka. Najgušće je nastavana suhozemska Italija t. j. sjever, a najslabije otočna Italija. No ima i na jugu gusto nastavanih krajeva, tà otok Sicilija (3,200.000 žitelja) broji dapače na □ km. 127 stanovnika, pa ipak nije pregusto nastavan. Nasuprot na Sardiniji (750.000 stanovnika) živi na □ km. samo 30 žitelja, te je po tom taj otok najslabije nastavan izmedju 16 prirodnih područja (Regioni), na koja se obično dieli 69 talijanskih pokrajina. Od pokra-

Sl. 54. Tarantella-ples na Capriu.

jina je najslabije nastavana (27 žitelja na □ km.) pokrajina Sassari u sjevernoj Sardiniji. U nekih okružjih spomenute pokrajine živi samo 14 pače i 11 žitelja na □ km. No neke tačke rimske Kampanje imaju još rjedje žiteljstvo (0·264 na □ km.), tako da je okoliš Rima na 20—25 km. gotovo bez stanovnika imenito prama obali na jug do Terracine, a na sjever k Livornu. Isto je tako riedko nastavan zatočni i močvarni pojas na sjeveru uz jadransko more. Nasuprot na uzkom primorju ligurskom, gdje uz tako zvanu „kulturu terasa“ cvate obrtnost, trgovina, ribanje, brodogradnja i brodarstvo, rub je primorski vanredno gusto nastavan. Voltri, Nervi i sedlo Giovi tvore šiljeve trougla oko Genove, u kojem živi na □ km. 200—300 žitelja. Isto je tako gusto napučen okoliš Milana poradi izvrstnoga ratarstva, jake industrije i živahne trgovine. Pokrajina milanska sa 390 glava na □ km. najnapučenija je pokrajina u Italiji, a Lombardiju pretječe gustoćom žiteljstva jedino Ligurija (188 na □ km.) i Kampanija (183 na □ km.). — U gornjoj Italiji prati podnožje Alpa pojas gusto nastavan, a u Piemontu je drugi gusti pojas žiteljstva na obalah Pada do Cremone. U alpskom je gorju dakako rjedje žiteljstvo, ali ipak nije ni iz daleka tako riedko kao u sjeverno-iztočnoj Sardiniji ili pak u tyrrhenskom primorju srednje Italije, jer i najslabije napučeno alpsko okružje Domo d' Ossola ima ipak 22 stanovnika na □ km. Upravo je stoga poučno, da nisu u Italiji najmanje nastavani predjeli u visokih planinah, gdje su kršne stiene i sniežne poljane, nego predjeli, u kojih vlada malarija, ili se pak širi veleposjed. Treće je vrlo napučeno područje italsko u Kampaniji, ma da i nije posve prosta od malarije. U pokrajini napuljskoj iznosi gustoća žiteljstva 1180, a u cieloj Kampaniji 183 duša na □ km. Četvrto gusto nastavano područje, koje se kao predjašnje osniva na dobrom tlu i povoljnom podneblju, doljni je okoliš Etne, gdje živi na □ km. 376 ljudi. Brdoviti predjeli apeninski slabije su napučeni, ali ipak ne tako slabo, kako bi čovjek u prvi mah mislio; ima tu pače gradića u visini našega zagrebačkoga Sljemena. Razcjepkanost posjeda upravo je u brdovitih krajevih do nedavna na toliko prijala gustoći žiteljstva, da se u naše doba poradi prenapučenosti sele Talijani odavle, navlastito iz Marka i Abruzza, u rimsku Kampaniju, iz Lucce preko mora u Korziku, zatim samo na neko vrieme izvan Italije u austrijske zemlje, Njemačku i Francuzku, pa u zamorske zemlje. Najviše sele izvan Italije iz Gornje Italije naime iz Mletačke, Lombardije i Piemonta. Trajno izseljivanje nasuprot, osim

Ligurije, što je poradi živahnoga pomorskoga saobraćaja posve naravno, najjače je u brdovitih krajevih na jugu u pokrajinah Potenci Cosenzi, Salerno i Campobassu. Iz Kalabrije toliki žitelji sele u strani sviet, da u nekih mjestih nema muževa, već su ostali kod kuće samo starci, žene i djeca. Pri tom je osobito tužno, što ne goni ljude na razseobu pomanjkanje sgodnoga tla za teženje, nego veleposjed i s njim skopčane žalostne prilike zakupa. Dvie trećine izseljenika mužkarci su u dobi izmedju 20 i 40 godina. Oni idu u sviet s nadom, da će se s nešto imetka vratiti kući, a ipak to većini ne uspije. Izseljenici su obično ratari, zanatlije, zatim prodavači voća i t. d. Najviše sele u Argentinu, Uruguay, Braziliju zatim u Sjeverno-američke savezne države. U novom se svietu bave najnižimi poslovi. U Rio de Janeiro zasluži pojedinac na dan čišćenjem cipela 10—15 lira. Mnogi izmedju izseljenika posve zaborave na svoju narodnost. Od godišnjih 180.000 izseljenika polovica se trajno izseli. Posljednjih godina izselilo se je poprieko od 1000 dva do tri žitelja italskih, što je već toliki broj, da sprečava prirast žiteljstva kod kuće. Trajno izseljivanje talijanskoga naroda u zamorske zemlje potaklo je vladu talijansku, da odpočne oživotvoravati kolonizatorne osnove, kojim se već odavno važnost priznaje. Prvi je pokus učinjen prije dvie godine sa domenskom šumom Montello kraj Trevisa. Polovicom šume nadielili su odredjeni broj siromašnih obitelji, dok je druga polovica parcelovana i prodana dražbom. S ovim utržkom podpomagat će se prema zakonskoj odredbi one siromašne obitelji, koje su naseljene na prvoj polovici šume, a ujedno će se ustrajati pučke vjeresijske blagajne, koje će naseljenikom pružati i daljnje potrebne podpore.

Broj žitelja množi se u Italiji jedino viškom poroda nad umorom, jer se nitko ne doseljuje u zemlju. Popriečni broj djece u svakom braku računa se na 4·79, što je svakako povoljno, samo što djeca mnogo umiru. Višak poroda na 1000 duša iznosi 7—12 glava, dakle četiri do pet puta toliko kao u Francuzkoj, ali nešto manje nego u Englezkoj ili Rusiji. Ipak je popriečni prirast žiteljstva u Italiji posve povoljan. Po Belochu brojila je Italija u vrieme Augustovo 7 milijuna ljudi, oko god. 1550. preko 11 milijuna, oko god. 1700. do 13 milijuna, oko godine 1800. više od 18 milijuna. Novija su pak brojenja po Maestriu: 25·7 milijuna godine 1857.; 28·5 godine 1881., a danas se računa nešto preko 31 milijun žitelja.

Naseoba žitelja po Italiji posve je drugačija nego u ostaloj Evropi izuzev Španjolsku. Malenih naselja, kao što su naša sela, po-

najviše ne poznaje Italija; tamo su redovito samo velike naseobe, koje broje na tisuće ljudi kao gradovi srednjo-evropski; jedino ima u sjevernoj Italiji osamljenih zaselaka ili za pravo osamljenih kuća. Dakle i ratari italski žive u Italiji pretežno u velikih naseobah. Ipak nisu to pravi gradovi, već ponajviše jednolične rek bi gomile malenih neznatnih kuća, od kojih je jedna kao druga uzduž izravnih ulica, gdjekada i bez crkve i bez običnih vrtova i izokolnih voćnjaka. Daleki pusti prostori, ljeti opaljene stepe, u dolinah legla groznica, razstavljaju ta velika ratarska naselja, u kojih ne vidiš dražesti našega ladanja. Svakako je to čudnovat pojav, da se u Italiji već od viekova ljudi tiskaju u velika naselja, u ratarske krajeve, dok vidimo slični pojav u drugih zemljah tek u novije doba uslied vanrednoga procvata industrije. U Italiji nisu tomu razlog geografijske prilike ili možda burna vremena u prošlosti, nego jedino, što je za španjolskoga gospodstva plemstvo nastojalo, da na svaki mogući način svoja dobra zaokruži i poveća, te s pomoću velikih naselja nova prava i nove naslove steče. Takim je povodom od XVI. do XVIII. stoljeća nastala veća polovica sviju sicilskih gradova. Kad su se ta naselja osnivala, nisu se za to birala mjesta geografijski upravo sgodna. Druga pak polovica sicilskih gradova, koja potječe iz grčkih i kartažkih vremena, poprieko ima izvrstan smještaj. Svi veći italski gradovi, kao što je već čitatelj opazio gore kod razite razgrane, smješteni su u poluotočnoj i otočnoj Italiji s malom iznimkom na moru bud poradi sgodne luke, bud opet poradi čvrsta i sigurna položaja. Oba uvjeta imadu gradovi Cagliari, Trapani, Sirakusa, Augusta, Tarent, Brindisi, Jakin, Mletci, Genova, Napulj i Salerno. Najznamenitiji izmedju spomenutih gradova smješteni su u sgodnih morskih zalivih. Od ostalih znamenitih pomorskih gradova ima Mesina izvrstnu luku, pak je osebujna položaja na morskoj uzini, a Livorno, makar da je umjetnička tvorina ljudskih ruku, ipak je donekle utočni grad Arna, smješten sgodno, tako rekavši na morskoj uzini i na morskoj drazi. Oni gradovi, koji nemaju oba spomenuta uvjeta, već samo čvrst položaj na moru, nisu osobito procvali, kao Cefalu, Taormina, Amalfi, Gaëta, Gallipoli, Otranto i t. d. U unutrašnjoj zemlji ne ima u otočnoj Italiji ni jednoga, a u poluotočnoj Italiji samo dva grada, Firenza i Rim, koji su poradi osobitih geografijskih prilika liepo procvali. Velik pak broj manjih naselja, koja su povjestnički znamenita, stoje s malom iznimkom visoko na osamljenih brdinah i brežuljcih, koji se dadu lako braniti. Razlog su tomu burna ratna vremena, koja je tečajem

viekova proživjela Italija, a donekle i malarija, s koje su opustjele naseobe u dolinah. Napokon je pusto tlo u dolinah i po gorskih pristrancih sililo žitelje, da grade stanove na brdih, gdje stoluju sela poput sredovječnih feudalnih gradina srednje Evrope. I drumovi ne idu dolinami, nego se izpinju po visinah. Poradi kršja, štono su ga rieke naniele u dol, nisu se mogle u dolinskom dnu razviti naseobe, već se nanizaše po dolinskih stranah. S toga su na cielom italskom poluotoku i u Apeninu posve riedki gradovi u dolinah, dok je to u Alpah nešto obična. Vrlo je značan smještaj italskih gradova i naselja, prekrasni se vidici na sve strani otvoraju; sad opažaš na blizu a sad opet na daleko, kako se biele gradići na brdnih glavicah razstavljeni medju sobom dubokimi dolinami i jarugami. Ponajviše je dakle slikovit položaj talijanskih gradova, koji su najvećim dielom bogati povjestničkimi spomenici i puni drevnih zidina i tornjeva. Dakako posve je to drugojačije, kad unidješ u takav grad, jer unutrašnjost nigdje ne odgovara slikovitomu smještaju i vanjskomu utisku. Uzke i krivudaste ulice, često tako strme kao kakove strme stube, a u selih ulice kao uzki hodnici, k tomu velika nečistoća i zamrljane kuće: sve to odbija stranca u Italiji. Pa ipak ima i u tih osamljenih malenih gradovih divnih spomenika graditeljstva, kiparstva i slikarstva, jer je gotovo svaki tih gradića imao svoje sjajno doba. Ponajviše se italski manji gradovi težko obskrbljuju vodom, jer nema u visinah izvora, a vodovode imadu samo riedki gradići. I danas još po prastarom običaju nose žene na ledjima u vrčevih vodu iz dola na brda. S toga se barem izvanjski što manje voda troši. I za promet naših vremena nezgodan je položaj tih gradića, jer duboko izpod njih dubovalinami juri parni stroj. Premjestiti pak ne možeš tih gradova u doline poradi groznica, koje ovuda vladaju. Jedino na obalah Kalabrije, gdje pomorski zrak povoljno djeluje, spustit će se po malo brdni gradići k obali, gdje će se na tako zvanoj „Marini“ razviti na željezničkih postajah veća naselja.

* * *

Tkogod putuje u Italiju pod vedrim nebom talijanskim, uz prirodne krasote mora da se najviše divi znamenitim spomenikom starovječne umjetnosti i veličajnim tvorinam novoga vieka. I suhoparni ljudi, zatim i takovi, koji već po svom zanimanju nemaju smisla za estetske osjećaje, putujući Italijom posve se promiene, zavole umjetnosti, a da ni sami ne znadu, kako je do toga došlo. Razlog je tomu, što u Italiji

umjetnost nije osamljena i odieljena od običnoga života, već je s njime tiesno skopčana i mnogovrstno izprepletena, tako da ne treba posebnih priprava za umjetničke utiske i uživanje. Pri svakom koraku nailaziš u Italiji na nove umjetnine, kao da spadaju k prirodi italskoga tla, te se čini čovjeku, da samo zato hoda, diše i gleda pod onim nebom, ne bi li što bolje shvatio bit i veličanstvo tamošnjih djela umjetnosti. Ne kanimo ovimi redci uputiti čitatelja u povjestnicu talijanske umjetnosti, tà zato bi trebalo debelih knjiga, nego držimo, da moramo, prije nego počnemo opisivati pojedina italska mjesta i njihove znamenitosti, barem sa nekoliko rieči upozoriti čitatelje na ona kulturna doba, kad je u Italiji znanje i umjeće najbolje procvalo. Dvie su periode — razstavljene medju sobom od prilike za tisuću godina — koje vanredno djeluju na svakoga prijatelja umjetnosti: klasično doba staroga vieka, doba Rimljana (antikna umjetnost), i XVI. stoljeće po Is. (ili bolje viek oko god. 1500., koji se zove „cinque cento“) t. j. preporod umjetnosti (renaissance).

Spominjući ono prvo doba t. j. antiknu umjetnost priznajemo ipak, kako se je prije krivo mislilo, da se ono klasično doba u umjetnosti podpuno može samo u Italiji proučiti. Odkada smo naime upoznali u većem broju izvorna umjetna djela starih Grka i dobili time jasnije pojmove o razvitku grčke umjetnosti, tačnije se razlikuju grčke umjetnine od rimskih. Danas znademo, da se savršena ljepota staroga graditeljstva jasno prikazuje jedino u grčkom hramu. Kako se u dorskoj gradji dostojanstvenimi odnosi i umjerenimi pa shodnimi nakiti divno iztiče ozbiljnost i ponos, a kako opet otmjeni i graciozni jonski slog prekrasno izrazuje slobodu i veselu narav! Nije li posve drugi tvorni duh u tih gradjevinah nego u najsavršenijih gradjevinah rimskih? Isto tako i najbogatija sbirka starih skulpturnih radnja, koje su sačuvane u Italiji, ne podaje nam ni iz daleka onaj pogled u grčki umjetnički rad, koji dobivamo promatrajući skulpture sa Parthenona i druge odlomke grčke plastike u glasovitome britskom muzeju u Londonu. No makar da ima po tom za pouku u umjetnosti i bogatijih izvora nego su italski, ipak pravi užitak stare umjetnosti ne podaje čovjeku nijedna zemlja na svietu u tolikoj mjeri kao Italija, jer ondje motriš umjetnine u prijatnoj tako rekavši preobraženoj prirodi, gdje ti zrak, zemlja i ljudi pomažu, da te se klasične umjetnine što više doimlju. Pri tom treba da iztaknemo, kako se je na veliku našu radost i korist uobičajilo u klasičnom starom vieku, da se savršeni tipovi klasičnih oblika nisu svojevoljno mienjali,

nego su se vjerno nasliedovali i redovito ponavljali. To je razlog, da se je mnogo starije grčko umjetničko djelo, makar da je izvornik propao, ipak često potomstvu sačuvalo u izvrstnih kopijah, pa se je na taj način u djelih umjetničkih još u rimsko carsko doba podržavala osebujna ljepota starih grčkih umjetničkih tvorina.

Na dva načina širio se je grčki slog i kultura po Italiji. Ponajprije su donieli grčki naseljenici svoj domaći slog u „Veliku Grčku" t. j. južnu Italiju, svoju novu domovinu. O tom ima dokaza u hramovih na Siciliji, zatim u hramovih u Paestumu (ili Posidonia, ruševine odkrite g. 1757.) i u ostatcih hrama u Metapontu. To su najstarije i najveličajnije gradjevine u cieloj Italiji, te se iztiču ljepotom, jednostavnošću i ogromnošću na toliko, da su prema njim i najdivnije sgrade staroga Rima neznatne. Obćenito je medjutim zavladalo grčko umjeće po Italiji tek u kasnije doba, kad je politički propala Grčka podlegla rimskoj sili. Pobiedjena Grčka od Rimljana pobiedila je svoje pobjednike kulturom svojom, kao što pjeva rimski pjesnik. Osim toga, što se naime od sada na račun Rimljana na pr. u Ateni nastavlja umjetnički rad, sele grčke umjetnine i grčki umjetnici u Rim, gdje se naskoro sve kiti umjetničkim nakitom, a carevi rimski smatraju svojom vladarskom dužnošću, da Rim izkite veličanstvenimi spomenici umjeća. Makar da zaostaju s estetskoga gledišta rimske umjetnine u carsko doba za starimi grčkimi umjetninami, to ipak nisu rimski umjetnici jedino oponašatelji, nego se vidi u njih, kako nastoje da se posve slobodno i samostalno razviju navlastito u graditeljstvu. Neovisno od Grka staroitalski su narodi, a s njimi i Rimljani, usavršili k a m e n o-r e z b a r s t v o te su se imenito iztaknuli umjetničkimi gradnjami na s v o d o v e i l u k o v e. Zasluga je rimskih graditelja, da su se lukom i svodom znali služiti vrlo samostalno i načinom nikad prije nevidjenim. Ovom tehnički i estetski znamenitom novotarijom, spojenom sa grčkimi oblici imenito stupovi, nastade novo doba u graditeljstvu. K tomu nastadoše nove graditeljske potrebe. Trebalo je stvoriti ogromne prostore i gradjevine podignuti na više spratova. Za to pak nije bilo uzora u grčkih gradjevinah, koje su ipak bile tako liepe, da ih nisu mogli ni smjeli rimski graditelji jednostavno zanemariti ili napustiti. S toga su rimski graditelji liepe grčke oblike sastavljali i spajali sa lukovi i svodovi t. j. tvorili su nove oblike, služeći se grčkimi oblici, presvodjujući ogromne dvorane i dižući goleme sgrade na više katova. Dakako da su pri tom pojedini grčki oblici izgubili od svoje predjašnje vriednosti i znamenitosti: što je prije u cjelini imalo organičku vried-

nost, počelo je od sada mjestimice rabiti samo kano nakit; navlastito prestade na to cielo znamenovanje stupa; stup nije više kao u grčkoga hrama struktivni dio sgrade, on postaje više dekorativnim gradjevnim oblikom. Dekorativni pak oblici nisu više organski kao u Grka, oni su sgradi za ures samo pridodani, a nisu više liep izraz konstrukcije. No obćenit je dojam tadanjih rimskih gradjevina upravo veličajan. Promatraš li gradjevine na više spratova, osobito će te zanimati, kako su se postupno pojedine česti od temelja prema vrhu sgrade liepo nanizale počevši od težih dorskih dielova do lagljih korintskih. Navlastito će ti oko zapeti o ogromne prostore pod umjetnimi svodovi, zatim o mnoge dielove gradjevinâ, koji služe jedino za ures. Stupovi se unutar sgrada upotrebljuju za uporišta križnoga svoda, stupovi zarubljuju vrata i prozore, pače stupovi stoje bez ikakva posla pred pročeljem palače ili duž zidova fora. Samostalnost je stupa napokon tolika, da stup u ime spomenika stoji na samo sred trga.

U kratko: uporaba stupova pred zatvorenimi zidinami na pr. kano dielovi fasade, zatim razpored kuba iznad okruglih prostorija i badnjastih te križnih svodova nad dugoljastimi prostori, to je posebno rimski slog, koji je služio za uzor sliedećim viekovom, pa se ne može uztvrditi, da su kasnija oponašanja toga sloga uviek sretno dostigla svoje uzore.

Drugo doba procvata umjetnosti u Italiji nazvali smo renaissancom, s kojom je u uzkom savezu i humanizam. Već u 14. stoljeću počeši neki muževi u Italiji proučavati latinski i grčki jezik i njihovu književnost. Kad su zatim u 15. stoljeću mnogi učenjaci, vješti latinskoj i grčkoj knjizi, bježeći iz Carigrada pred Osmanlijami, došli u Italiju, još se je većma širilo izučavanje rimskih i grčkih pisaca. Taj preporod klasičnih nauka prozva se humanizam. Uza stare nauke pomladi se naskoro i umjetnost na temelju krepkoga i zdravoga realizma. Taj novi duh proniknu doskora i najtanje žice života čovječjega, te porodi onaj moderni duh, koji je temeljem današnje naše kulture, i koji se obično naziva renaissancom, preporodom. Tako postade Italija koljevkom novije prosvjete, ponajviše s toga, jer je i državni razvitak Italije prijao napredku znanosti i umjetnosti. Nakon svršene naime borbe medju Hohenštaufovci i rimskimi papami razpade se Italija na nebrojene gradove, koji su sa svojim manjim ili većim okolišem sačinjavali neodvisne državice. U tih gradovih dokopaše se vlasti pojedini uzurpatori, ponajviše hrabri vojskovodje (condottieri) ili vrstni

gradjani. Vlast svoju temeljili su jedino na osobnih svojih vrstnoćah. Takovi bijahu mali tirani: Gonzage u Mantovi, Scaligeri u Veroni, Farnesi u Parmi, Visconti i Sforze u Milanu, Este u Ferrari, Medicejci u Firenci, Montefeltri u Urbinu i drugi u manjih gradovih. U ovih tiranijah slavila je pobjedu snaga genija i individualna vrstnoća. Dočepavši se priestolja, okruživahu se ovi vladari sa svim, što je moglo povećati slavu i sjaj njihova imena i zajamčiti nasljedstvo njihovoj dinastiji. Oni uzdržavahu na svojih dvorovih pjesnike, kojih je briga bila pronositi im slavu širom bieloga svieta i uzčuvati im slavno ime u potomstvu. Na njihovih dvorovih šire se učenjaci, koji proučavaju stare rimske i grčke pisce, koji su izvrstni pravnici i još bolji govornici, te koji narodu razlažu sjaj i veličinu često omrznuta tirana. Napokon vidiš na njihovih dvorovih svake ruke umjetnika, koji im podizahu palače, crkve i javne spomenike. Najugledniji bijaše onaj vladar, koji je na svom dvoru imao najvrstniju kitu takovih ljudi, koje je bogato nagradjivao i jedan drugomu preotimao. Kad je na to u 15. stoljeću zavladala Firenzom obitelj Medici, posta taj grad središtem znanja i umjeća onoga doba („talijanska Atena“). Onamo su se stjecali učenjaci i umjetnici sa svih strana. Firenzi pripada vječna slava kao kolievci renaissance. Primjer Firenze sliedili su i drugi talijanski gradovi, navlastito Milan, Ferrara, Pisa, Padova, Mletci, Napulj, a nada sve vječni grad Rim, gdje su znameniti pape Nikola V. (1447.—1455.), Julije II. (1503.—1513.) i Leon X. (1513.—1522.) svojim marom i neumornim nastojanjem oko znanja i umjeća nadkrilili na daleko sve vladare. Tadanji su umjetnici, uzprkos slavljenja rimske i grčke starine, gotovo sav svoj viek služili smjeru uzvišenoga kršćanstva. S riedkom iznimkom svi njihovi bolji i veći umotvori crpljeni su iz kršćanskoga života. Njihov bogato nadareni um težio je ponajviše za čistimi i duhovitimi uzori i za uzvišenimi nazori kršćanskoga svieta. Umjetnost, zadahnuta i prožeta čistim kršćanstvom i vjerskim zanosom, dovinu se do svoga vrhunca u 16. stoljeću za najženijalnijega i nedostiživoga umjetničkoga triumvirata: Lionardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti i Rafaelo Santi.

Svakomu, koji proučava doba renaissance, osobito u oči pada, kako se pojedini učenjaci i umjetnici onoga doba bave nebrojenimi granami znanja i umjeća. Neki su od njih slikari i kipari pa graditelji, a uza to i vajari, bakrorezbari, k tomu su još pjesnici, povjestničari, matematičari i t. d. Tako je na pr. Leo Battista Alberti za 15. stoljeće tako mnogostručan, kao što je za 16. stoljeće slavni Lionardo da Vinci, za koga je vrlo liepo rekao Castelar u španjolskoj akademiji, „da se kao atlet bori, kao gimnast trči, kao tenor pjeva, kao kemičar analizira, kao geolog kopa

*

tio, kao inžinir gradi, kao pjesnik pjesme piše, kao konjanik jaše, kao vojnik vojuje, kao fizik uči i opaža, kao političar savjetuje, kao prirodoslovac klasificira, kao liečnik i anatom razudjuje tjelesa, kao mjernik mjeri razmjerje ljudskih udova, i linije okoliša riše, kao portretista ovjekovječuje Ameriga, te nas još danas veseli nezaboravnim pogledom i smieškom svoje Gioconde, kao kipar stvara Sforzin konjanički kip, kao mehanik mjeri kretnju tjelesa, kao filozof u firentinskih vrtovih platonisira, kao universalni genij doba renaissance helenskim duhom opojene bachante u hladnih špiljah i razkošne nymphe u hladu šume na platnu crta, a istodobno kao kršćanin u Sta. Maria delle Grazie slika najsvetiju sliku Isusovu u uzvišenu času, kad naredjuje sakramenat pričesti, koja pretvorbom kruha i vina u meso i krv božju njegovo bieće priobćuje našim žilam i našoj krvi, našemu oslobodjenomu i odkupljenomu čovječanstvu".

Nije naša zadaća, da obširnije razpravljamo o različitih granah umjetnosti, koje su procvale u doba renaissance u Italiji. Mi ćemo se samo u glavnom dotaknuti slikarstva i graditeljstva iz ovoga doba, budući, da ćemo neke umotvorine ovih struka spomenuti kod opisa gradova. Odkrića starih umjetnina (Apollo Belvederski, Laokoon i t. d.) zatim izučavanje prirode potaknu na savršeno prikazivanje liepe i krepke zbilje, nad kojom razastrie ženijalna darovitost velikih umjetnika još i sjaj duševnoga preobraženja, što se osobito vidi u tadanjem kiparstvu i slikarstvu, koje nadilazi sve tvorine predjašnjih vremena. Već su u 15. stoljeću pojedini umjetnici izumom uljene boje i svojom velikom nadarenošću stvorili upravo vrstnih djela, no najveće slavlje slavilo je slikarstvo u 16. stoljeću za umnoga pape Leona X. iz roda Medici, koji je umjetnosti poimao i toliko ih cienio, da neki čitavo ovo doba zovu viekom Leona X. U to se vrieme pojaviše u svih većih gradovih talijanskih posebne slikarske škole, koje su smjerom svojih začetnika sve ljepše napredovale. Jedna takva škola bijaše firentinska, koju je podigao na vrhunac slave i sjaja Michelangelo (1475.—1664.), od kojega su veličanstvene slike na stropu i zidovih sikstinske kapele u Vatikanu. Rimsku školu usavrši opet Rafaelo Santi (1483.—1520.), taj najslavniji slikar Madona i vatikanskih stanza. Mletačka se škola podiže na svoj vršak za Tiziana, kojega portreti odišu pravim životom, i za Pavla Veronesa, koji se odlikuje osobitim koloritom. Lombardijsku su školu proslavili Lionardo da Vinci (1452.—1519.) i Correggio. Na početku 17. stoljeća procvate u Bologni eklektička škola, u kojoj su najsjajnije zviezde Annibale Caracci, Domenichino i Guido Reni; u isto su vrieme podigli Caravaggio i Salvatore Rosa naturalističku školu do najveće visine.

Renaissanca se doimaše svih grana umjetnosti, ali najviše gra-

diteljstva, gdjeno stadoše u prvi mah oponašati staro-rimske uzore. Novi gradjevni slog renaissance odlikuje se plemenitom jednostavnošću sgrada i umjerenošću u nakitih. On imade antikne konstrukcije i dekoracije, naročito pak upotrebljava često stupove i lukove mjesto raznih greda. Kod gradnje crkava prihvatila je renaissanca novi gradjevni oblik, naime centralni. Dok crkve romanskoga i gotskoga sloga imadu oblik dugoljastoga križa, centralne gradjevine nasuprot imadu više oblik četvorine. Srednji dio takve gradjevine, presvodjen obično visokim kubetom, iztiče se nad ostalimi dielovi (kapelice), koji ga opasuju. Najprije se razvi novi smjer u graditeljstvu po Italiji, jer se nigdje nije toliko gradilo kao ondje. Gradovi se upravo natjecahu, podižući što sjajnije sgrade i ne žaleći nikakovih žrtava, da ukrase svoje ulice, trgove; vladari pak talijanski nastojahu veličanstvenimi gradjevinami uzdržati i proslaviti svoje vladanje. Tako je talijanske graditelje u vieku renaissance zapala velika zadaća, da zadovolje različitim zahtjevom privatnoga i javnoga, svjetskoga i duhovnoga života. — Začetnik prve periode t. zv. rane renaissance jest Filippo Brunellesco (1377.—1446.), koji je mnogo godina svoga života proučavao stare spomenike, te je starinski način gradjenja opet uzkrisio, kad je dogradjivao kubu stolne crkve u Firenzi. Pravo se usavrši renaissanca u 16. stoljeću — kasna renaissanca — a najznamenitiji zastupnici njezini jesu: Bramante (1444.—1514.) i slavni Michelangelo, koji se je prodičio u svih granah umjetnosti. Najznamenitija gradjevina iz onoga doba jest veličajna crkva sv. Petra u Rimu, o kojoj ćemo još kasnije govoriti.

Zaključujući ove nekolike rieči o renaissanci u Italiji spomenimo još jednu. Sjajnomu poletu u Italiji na polju umjetnosti prinieli su mnogo i Hrvati imenito iz primorskih krajeva, davši Italiji više umjetnika prvoga reda. Ovamo idu mnogi graditelji, vajari, rezbari, kovači medalja, bakrorezbari (slavni Andrija Medulić) i slikari, medju kojimi si je neumrlu slavu stekao sitnoslikar Primorac Juraj Glović nazvan Giulio Clovio (1498.—1578.). Suvremenici su ga nazivali: „Michelangelom i Rafaelom miniatora“.

VI.

Gradovi i mjesta.

Veliki gradovi sjeverne Italije: Milan, Turin, Genova, Mletci i Bolonja. — Velegradovi u srednjoj Italiji: Firenza i Rim, vječni grad. — Napulj, jedini veliki grad južne Italije. — Veliki gradovi na Siciliji: Palermo, Katanija i Mesina. — Ostala naselja.

Naselja u sjevernoj, suhozemskoj Italiji nastadoše ponajviše istim povodom, kao veća mjesta u srednjoj Evropi. Gornjo-italski gradovi prostiru se naime gotovo svi pokraj jezera ili uz rieke, navlastito tamo, gdje su rieke ostavile Alpe. Južno od Pada razviše se gradovi nešto podalje od izlaza dolina uzduž prostranoga rimskoga druma „Via Aemilia". Na ušćih Padovih pritoka izpod Sesije ne ima doduše gradova, ali tomu su razlog tamošnje močvare. S istih razloga nema izpod Cremone nikakvoga većeg naselja na rieci Padu. Na riekah izmedju Pada i gorja nastala su poveća mjesta jedino ondje, gdje se je prostrano kršje suzilo, te visoke obale olakoćuju prielaz preko rieke.

U suhozemskoj smo Italiji iztaknuli već opetovano Milan (tal. Milano, sa pridjevkom „la grande") kao vrlo znamenit grad. On imade geografijski vanredno povoljan smještaj, s kojim se može donekle izporediti položaj Berlina. Milan stoji u sredini izmedju Alpa i Pada (pače Apenina) usred obiju najvećih padskih pritoka Tessina i Adde, dakle od prilike usred Padske nizine, navlastito posred plodne lombardske ravnice. Upitamo li se, s kojih je razloga upravo Milan, a ne Pavia, Lodi, Piacenza ili koje drugo bliže mjesto već u rimsko doba kao Mediolanum, zatim u srednjem i u novom vieku zadržao to prvenstvo u suhozemskoj Italiji, evo nam odgovora. Milan je ponajprije u tjesnijih odnosih s Alpami i sa zemljami zaalpskimi nego ikoje drugo mjesto sjeverne Italije. U Milanu se nadalje stječe bezbroj

alpskih cesta sastavljajući se sa glavnim iztočno-zapadnim drumom, koji prati rieku Pad. Južno pak od Milana razilaze se ceste zrakasto prema Turinu i Cuneu, u prvom redu prema prielazu preko Pada kod Piacenze, a drâgom aleksandrijskom, tom najužom i najnižom tačkom Apenina prema Genovi. Od Simplonova sedla, dakle od Genevskoga jezera na zapadu do Splügenova sedla i Bodenskoga jezera pače do Stilfske presrti dakle do gornje Adidje i Innova područja na iztoku teku sve alpske ceste prema Milanu, što možeš krasno promatrati za tornjeva veličanstvene stolne crkve milanske. A južno od Milana seže slični obluk od Cunea odnosno od Nizze do Riminia. Iztočno-zapadni drum, koji ide kroz Milan diljem glavne osi gornjoitalske nizine, vrlo je znamenit za Milan. Ovaj se drum preko južnoiztočnih Alpa prisastavlja srednjemu i doljnomu Podunavlju, a k zapadu preko Turina ide do klanaca zapadnih Alpa. Milan je po tom središte prometu čitave gornje Italije navlastito za srednju Evropu. Gotovo sav suhozemski izvoz iz Italije usredotočuje se u Milanu, koji je po tom u prvom redu trgovački grad. Dakako da već bogati okoliš milanski sa velikim obiljem plodina vanredno prija milanskoj trgovini. Spomenimo nadalje, da se ovdje već od rimskih vremena razvio obrt preradjivanjem sirovina uz pripomoć obilnih vodenih sila. Danas se bavi obrtom u Milanu preko 90.000 ljudi. Plodnost milanske okolice, trgovina i obrt učiniše Milan sielom velikih novčarskih zavoda i prvim novčanim tržištem ciele Italije, pa tamošnji novac znamenito djeluje na čitavu kraljevinu. Milanci su novčanimi sredstvi izveli velike vodogradnje i umjetna prometala. Oni su podigli, pošto nije plovna rječica Olona, na kojoj se grad stere, umjetne i poradi promjenljivosti voda na Padskoj nizini daleko vrednije vodene ceste, zatim drumove, željezničke pruge i parne tramwaye. Danas se sastaje u Milanu deset kopnenih drumova, osam željeznica, i tri plovna konala (naviglio grande, n. di Pavia i n. della Martesana). Sve nam to svjedoči, da su i Milanci svojom neumornom radljivošću i uztrajnošću pripomogli zgodnomu položaju svoga grada i učinili od njega znamenito prometno tržište i središte. Milan je ujedno onaj grad talijanski, u kojem živi najviše, u svem do 12.000 stranaca. Milan ima tako znamenit položaj, da je bio tečajem viekova 48 obsjedan, 28 puta osvojen, pa ipak se je iza svakoga zauzeća i razorenja opet s nova podigao. Najjače je nastradao u srednjem vieku za ponosnoga Hohenstaufovca Fridrika I. Barbarose, koji ga je god. 1158. gotovo do temelja razorio. U našem vieku raste grad sve više te vanredno napreduje. Godine 1848.

brojio je 159.000 stanovnika; god. 1862. do 192.000 a danas broji oko 400.000 žitelja. Grad je gotovo u okrugu gradjen, te ne ima po svoj prilici poradi čestih stradanja velik broj starijih sjajnih gradjevina, tako da se u tom pogledu ne može takmiti sa Mletci, Firenzom i nekimi drugimi talijanskimi gradovi. Milan ti se pričinja više ozbiljan, imućan i čist grad, tako rekavši manje talijanski nego su ostali italski gradovi. Veličanstvena stolna crkva nadvisuje cieli grad.

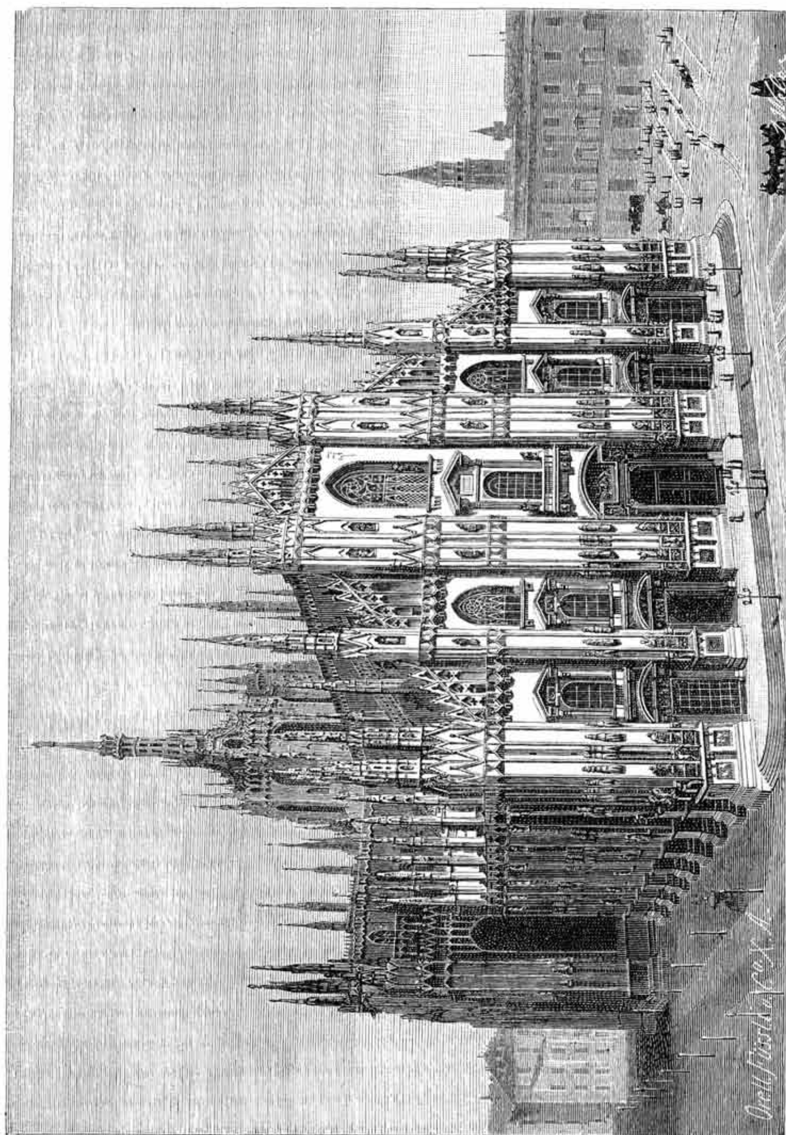
Ova crkva (sl. 55.) posvećena „Mariae Nascenti", kao što kaže napis na pročelju i četiri metra visoki pozlaćeni kip od bakra na vrhu tornja nad kupulom pravi je ponos Milanaca, pa ju s toga zovu osmim čudom svieta. Crkva je neobično golema te može obuhvatiti do 40.000 ljudi. Taj će nas broj tim većma zapanjiti, kad spomenemo, da u našu liepu drevnu katedralu u Zagrebu stane do 4.000 ljudi a u divnu stolnu crkvu djakovačku 5.000. Duga je milanska stolna crkva 148 m., široka poprieko $57^1/_2$ metra, a od pet ladja srednja je visoka 48 metara. Nad krovom, koji je kao i ciela crkva od prekrasnoga mramora, izpinje se 108 m. visoki toranj, oko njega 98 tornjića, a k tomu resi izvana crkvu do 2000 mramornih kipova. Slikani prozori u koru najveći su na svietu. Navlastito se pri mjesečini prikazuje crkva neopisivo čarobnom. U glavnom je izgradjena u gotskom slogu, ali uz mnoge osebujnosti (krypta, baptisterium i t. d.), koje ne odgovaraju čistomu slogu gotskomu. Gradnja crkve odpoče godine 1397. za vladanja Giovanna Galeazza Viscontia, a god. 1577. bude posvećena. No romanska fasada na toj crkvi po starih nacrtih Pellegrinija, koje je donekle promienio Amati, bude dovršena tek po nalogu cara Napoleona (god. 1805.), čiji je kip u drevnom kostimu na krovu crkve. Sada se fasada obnovlja po nacrtih Giuseppa Brentana. Da je ta crkva u svojoj unutrašnjosti bogata umjetninami, te čini na svakoga vanredni utisak, ne treba napose ni izticati. Pod je od finoga mramornoga mozaika, a strop je tako divno naslikan, da se pričinja kano da je sastavljen od probušenoga kamena. Crkva počiva na 52 golema stupa. Kako je divan izgled sa tornja ove crkve, već smo opetovano spomenuli.

U Milanu ima nadalje liepa galerija slikâ, glasovita knjižnica Ambrosiana i t. d. U nekadašnjoj blagovaonici samostana S. Maria delle Grazie jest glasovita slika: Posljednja večera od slavnoga Leonarda da Vinci, koji ju je dovršio g. 1499. Slika je duga 9 metara a prikazuje osobe u podrugoj čovječjoj veličini. Težko da je ikada koji slikar naslikao takovih glava, kao što su na toj slici. Kolika je karakteristika, kolike nuance pojedinih crta počevši od mile božanske glave Kristove pa do nesretnoga izdajice Jude, ili od starca Simona do mladjahnoga Ivana! Pa kako je dramatski prikazana ta slika! Umjetnik je na toj slici prikazao onaj momenat posljednje večere, kad je Isus Krist izrekao rieči: „Jedan će me od vas izdati". On je sveo kompoziciju u jedinstven čin, te se jedna ideja, jedna rieč Isusova reflektuje na licih dvanaest apostola. Slika je žalibože od vlage mnogo stradala, jer je uljem na zidu slikana.

Spomenuti nam je napokon milansko kazalište „della Scala", iza Karlova u Napulju najveće kazalište talijansko za 3600 osoba. Ovo je kazalište izgradjeno već god. 1778. te se smatra prvim talijanskim kazalištem za operu.

Drugi znameniti grad u području rieke Pada je Turin (tal. Torino), koji treba takodjer kao i Milan da zahvali svoj procvat

svome smještaju. Dok je Milan u prvom redu upućen na Njemačku, Turin je u tiesnom odnošaju sa Francuzkom, što se u tom vidi, da

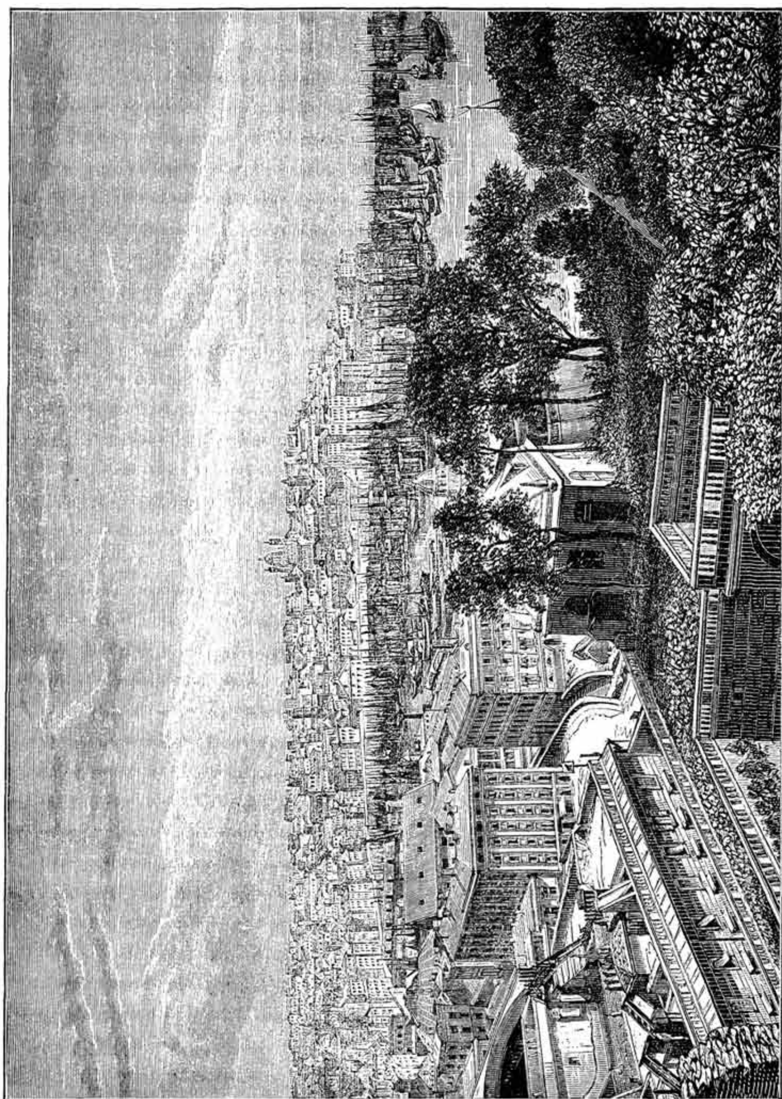
Sl. 55. Stolna crkva u Milanu.

su u Turinu još do nedavna svi odličniji obično govorili francuzki, a mnogi govore još i danas. U Turinu se sastaju sve ceste iz Za-

padnih Alpa od Col di Tenda do Mont Cenisa; imenito je važno, što Turin stoji licem gotovo upravo pred znamenitim sedlom Mont-Ceniskim. Nadalje je odlučilo znamenitost Turina, što se stere na onoj tački, gdje se Dora Riparia prisastavlja Padu, koji upravo tu mienja svoj smjer, i što je smješten izmedju ravnice i Montferratskoga pobrdja. Turin je k tomu bio neko vrieme znamenit kao tvrdjava i ključ Padske nizine protiv navala sa zapada. Dakako s morem i sa Genovom nije ni iz daleka u tako tiesnom odnosu kao Milan. Budući da je gornji dio Padske nizine pobrdjem Montferratskim i izokolnimi brdinami od ostaloga nizozemlja donekle odieljen, to je Turin prirodno središte, a ujedno i glavni grad Piemonta (Pedemontium t. j. zemlja na podnožju gora). Ovaj središnji položaj Turina unutar razmjerno malenoga područja toliko je koristio tomu gradu, da je on više procvao kao političko središte i priestolni grad predjašnje kraljevine Sardinije nego kano sielo trgovine i obrta. Turin je vrlo pravilno gradjeni grad sa izravnimi širokimi ulicami, koje se pravokutno presiecaju; on nije sličan drugim talijanskim gradovom, nego je u svem moderni grad bez starih povjestničkih tradicija, makar da je rimskoga porietla („Augusta Taurinorum"). I sniežne brdine, koje sa zapada iz mnogo veće blizine nego u Milanu, zure na Turin, ne podudaraju se s jugom evropskim. Po nebrojenih ogromnih vojarnah možeš naslućivati, da je odavle vojničkom vrstnoćom malenoga i od prirode dosta slabo nadarenoga Piemonta, potekao preporod Italije; tu bijaše središte svega nastojanja i sviju poduzećâ, koja stvoriše ujedinjenu Italiju. I u Turinu je u ovom vieku imenito razvitkom obrta znatno naraslo žiteljstvo, makar da je premještenjem priestoljnice grad materijalno mnogo stradao. Danas broji Turin preko 250.000 žitelja.

Genova se s punim pravom zove velikimi pomorskimi vrati za veći dio suhozemske Italije. Ma da i gleda Genova u more, ipak procvat njezin ovisi o njezinom zaledju i o vrstnoći obćila, koja ju spajaju sa zaledjem. Genovi su do njezine veličine i razvitka pripomogle ove prilike. Ponajprije smještena je ona na jednoj od najsjevernijih tačaka Sredozemnoga mora, gdje se sastaju pomorski i suhozemski putovi. Nadalje je sjeverno od Genove suhozemskom drâgom alessandrijskom tako sužen Apenin, da je posve lako prohodan. Napokon na bližnjih obalah nema sgodnoga prirodnoga pristaništa, dok se Genova razvila na malenoj lučkoj drazi. Odavle se može jednako lako po moru obćiti na Zapad sa Španjolskom, sjevernom Afrikom, sjeverno-zapadnom Evropom i Amerikom kao i na Iztok s iztočnim

dielom Sredozemnoga mora, dok nasuprot Mletci samo na Iztok gledaju. Izokolne visine olakoćuju obranu grada. Sve se tu tiska na

Sl. 56. Genova.

more; svi žitelji Ligurije navlastito na Rivieri di Levante od vajkada su oduševljeni i izvrstni mornari. Uz mornarstvo i pomorsku trgovinu

bavi se jedan dio žitelja i obrtom samo s toga, jer dobiva jeftinih sirovina za izradjivanje. Dok se Milan i Turin po volji mogu širiti po ravnici, Genova mora da se uzpinje po uzvisitostih, koje se ovdje neposredno na obali uzdižu. Samo uzki rub grada do luke sa vrlo uzkimi no izvrstno popločenimi ulicami dosta je ravan i jedino neke ceste, koje idu uzporedno s obalom, teku vodoravno. Genova se po tom, kao što nam kaže slika 56., amfiteatralno uzpinje po gorskih pristrancih, kojim su najviše tačke okrunjene jakimi kamenimi utvrdami. Na znatnijih mjestih iztiču se crkve, a što se više grad uzpinje, ima sve više villa, ljetnika usred krasnih vrtova. Doista čaroban je pogled s morske strane na taj osebujni grad. Nebrojene mramorne palače (s toga „la superba") uglednih bogataša, pune svake vrste umjetnina, u vrlo tiesnih, stisnutih i krivudastih ulicah sa stubami i mostovi preko jaruga slabo se doduše iztiču, no živi su nam svjedok, koliko se je tu tečajem viekova trgovinom nagomilalo bogatstva. U opreci s ovim starim gradom novi dielovi grada uzpinjući se i tako rekavši narinuti na strmenitomu tlu, svjedoče, da u današnjih genovezkih gradjana nije nestalo stare djelatnosti i trgovine. I doista, Genova nije samo najveći primorski trgovački grad italski, nego je ujedno svjetsko tržište, odakle nebrojene paroplovne linije vode u zamorske luke navlastito u južnu Ameriku otimljući se s uspjehom na tom putu za prvenstvo sa Marseillom. Promet u genovezkoj luci, koju kamenitimi nasipi neprestano povećavaju, biva svakim danom sve veći. Budući da se grad ne može da širi prema unutrašnjosti, rastu mu sve više krila na obali. Kao što na Bosporu, tako se je i ovdje, nanizao grad do grada na jednoj strani do Sestri-Levante, a na drugoj do Voltria, dok mu gospodarstveno područje seže daleko u riečne doline. Sam grad broji do 150.000 a gradska obćina oko 200.000 žitelja.

Genova je u drugoj polovici srednjega vieka kao jaka republika uzprkos unutrašnjih borba (Fieschi, Doria) razmakla na daleko svoju vlast i nad Korzikom i jednim dielom Sardinije. Kasnije su pače širili Genovežani svoju trgovinu i po Bosporu i po Crnome moru, dok im nisu prema koncu srednjega vieka skršili moć Mletčani. Sud povjestnika je o Genovi vrlo strog. Pohlepe i požuda za novcem i bogatstvom to je kroz viekove lozinka Genove; ona nije rodila nijednoga znatnijega pisca, slikara ni glasbenika, pa da nije Genovežanin slavni Kolumbo svojom uztrajnošću i neobično poduzetnim duhom odkrio Amerike, ne bi se imala Genova ni čim ponositi osim svojimi mramornimi palačami.

Mržnja na Genovu, koja se je na račun Pise podigla i procvala, održala se je kroz viekove imenito kod Toskanaca, koji predbacuju Genovežanom, da su svadljivi, lukavi, okrutni, nevjerni i osvetljivi. Toskanska rečenica o Genovezih i njihovoj zemlji glasi: „mare senza pesce, montagne senza alberi, uomini senza fede, e donne senza vergogna" (t. j. u Genovi je more bez riba, gorje bez šuma, muževi bez vjernosti, a žene bez stida).

I četvrti grad suhozemske Italije, Mletci (tal. Venezia) pomorsko su tržište, ali posve druge vrste i drugojačijega podrietla, nego Genova. Na mjestu potonjih Mletaka bijaše nekoć na močvarnih zatočkih otocih prvobitno malena ribarska naseobina, kakovih imade još i danas u onom lagunskom području. Sudeći po ostatcih graditeljstva, na koje se je tamo naišlo, obstojala je ta naseoba već u rimsko doba. U burno doba, za velike seobe naroda, nadošlo je onamo novih živalja, pošto je upravo ovaj dio suhozemske Italije najviše stradao kao prolazna zemlja sviju barbarskih provala, koje su došle sa sjeveroiztoka. Zatočni su otoci bili u to vrieme sigurno zaklonište stradajućim Venetom. Ribarsko se žiteljstvo ojača naobraženijim življem iz razorene Aquileje i drugih gradova. Bit će da su doseljenici donieli sa sobom i ostatke svoga imutka, te se ovako naraslo žiteljstvo nije bavilo samo ribanjem, već se je dalo na razna poduzeća na moru. Tako se eto razvi na tom mjestu mornarstvo i pomorska trgovina. Za nemirnih vremena srednjega vieka mogla se je pomorska trgovina liepo razviti u zatočnom gradu, koji je sa kopnene strane bio nepristupan. Ni od koga ne uznemirivani Mletci gomilali su silno bogatstvo, broj žitelja rastao je sve više imenito doseobom, bogata, moćna i slobodna gradska obćina, zasnovana na brodarstvu i pomorskoj trgovini, sve je ljepše cvala i rasla. Nema sumnje, da je glavni temelj procvatu Mletaka u tom, što je grad svojim nepristupnim smještajem bio siguran protiv navala sa kopnene strane, a s vremenom takodjer i s morske strane, pošto se „porti" lako dadu braniti ili zatvoriti. K tomu je poskorilo procvat Mletaka, što su i veliki pomorski brodovi — još i danas, ali jedino uz pazljivi nadgled dubokih žliebova u zatoci — mogli ploviti do grada, pače i velikim zavojitim poput slova S konalom — valjada staro korito Brente — glavnim prometnim drumom toga osebujnoga otočnoga grada. Nadalje je i to važno, što su Mletci bili jedina pomorska luka na cieloj Jadranskoj zatočnoj obali bogate Padske ravnice. Napokon se pred Mletci dolinom Adidje otvora najprohodniji dio Alpa preko Reschenskoga prieboja i Brennera, a i alpske ceste iz Kranjske

i Koruške, što su prije išle na Aquileju, stižu ovdje primorje. Mletci su dakle mogli zavladati trgovinom s alpskimi zemljami i južnom Njemačkom. Oni su stojali u tiesnom odnosu s Augsburgom i Ulmom i sa drugimi njemačkimi gradovi, o čem još i danas svjedoči njemačka trgovačka kuća „Fondaco tedesco" na velikom konalu tik uz most Rialto.

Mletci su imali dva pogibeljna protivnika, koji su mogli zapriečiti, pače i posve uništiti njihovu trgovinu. Prvi protivnik njihovu procvatu bijahu talozi rieke Brente, koji su prietili, da će zatoku posve zasuti i luku zamuljiti. Kako su se tomu neprijatelju Mletci odhrvali, razložili smo gore na 138. strani. Drugi protivnik Mletkom bijahu primorski Hrvati. Mletci su mogli procvasti, kao što smo opetovano spomenuli, jedino kao pomorska vlast na Jadranskome moru. Da to postignu, trebalo je da steku gospodstvo i na iztočnoj obali Jadranskoga mora, gdje su već od sedmoga stoljeća sjedili Hrvati. Time je označen snošaj Mletaka prema Hrvatom za sve vrieme. Mletčani naime neumorno nastojahu kroz mnogo stoljeća sad s manjim sad s većim uspjehom, da Hrvate odbiju od mora. S toga je došlo do ljute borbe i ratova izmedju Mletaka i Hrvatske. Ta se borba odpočela u devetom vieku, a završila se je na početku petnaestoga stoljeća. Istom onda, kad su Mletčani preoteli Hrvatom prvenstvo na Jadranskome moru i zavladali Istrom i Dalmacijom, mogli su u istinu procvasti kao pomorska vlast. K tomu bude Padova svladana, a Brentino korito premješteno. Sada postadoše Mletci glavnim gradom prostrane države, koja je širila svoje medje u Padskoj nizini sve dalje, konačno do južno-iztočnoga okrajka Komskoga jezera, a na moru po nebrojenih otocih u iztočnom dielu Sredozemnoga mora. Pri tom naraste moć i bogatstvo Mletaka na toliko, da su polovicom 13. stoljeća proširili svoja pomorska poduzeća do Englezke i Flandrije, a zatim i do Indije. Mletci se sada ponosno nazivlju „kraljicom Jadranskoga mora", oni imadu pridjevak „la Dominante". Razgranjenom trgovinom, kao i velikim nagomilanim bogatstvom mogli su Mletci cvasti još i onda, kad je odkrićem Amerike svjetska trgovina drugim smjerom udarila. Pri koncu 18. stoljeća sruši Napoleon Bonaparte Mletačku, ponosnu tu državu sv. Marka, kojoj je bio simbol krilati lav. — Što nisu Mletci u 19. vieku poput Genove napredovali, krivo je donekle, što je u Mletaka nestalo bogatstva i poduzetnoga duha, a još više nepovoljne geografijske prilike. Luka mletačka ne odgovara zahtjevom novijega vremena, roba se ne može neposredno na brodove krcati;

Sl. 57. Canalgrande u Mletcih.

k tomu se je podigla Mletkom takmica u Trstu oslanjajući se na novčarstvo velike države; napokon je novimi prometnimi putovi zaledje mletačko znatno suženo.

Dok Genova čitava pripada sadašnjosti, Mletci živu većinom od prošlosti. Sav je grad veliki muzej, vanredno pun umjetnina, navlastito graditeljskih od Lombarda, Sansovina, Palladia i dr.; na velikom konalu, kao što nam slika 57. kaže, nanizale su se palača do palače (140 prvoga reda) nekadašnjih patricija-trgovaca, a danas ponajviše u tudjih ruku, gradjene nekoć od mramora istarskoga. Sve se to diže u mekanom gradilištu na čvrstom stupovlju od drveća iz opustošene Dalmacije i Alpa. Mnoge su gradjevine još i danas pune umjetnina, navlastito duždeva palača i Sv. Marko, taj dragulj medju nebrojenimi krasnimi crkvami mletačkimi, u kojem se najjače ističu odnosi k iztoku, k Byzantu. Književne dragocjenosti u knjižnici sv. Marka, a slikarske u „academia delle belle arti“ (mnogo slika od Tiziana, Paola Veronesa, Tintoretta i dr.) kao i druge umjetnine po gradu svjedoče o bogatstvu, umjetljivosti i visokoj naobrazbi starih Mletčana. Osebujno krasni kolorit značajan je po mletačku slikarsku školu, a osnovan je u prirodnom smještaju Mletaka. More, sunce, polusjena i odbijanje sunčanih trakova od osiedjeloga mramorja mletačkih palača stvori nenadkriljivi kolorit mletačkih slikara. — O bujnom i živahnom životu, kakav vidiš u današnjih velegradovih, o bučnih ulicah u drugih italskih gradovih, o štropotu kola nema tu ni traga; mutnom vodom nebrojenih, ponajviše uzkih konala omiču se posve tiho barčice i gondole, koje jedine, danas dakako zajedno sa malenimi paroplovi, posreduju promet; izuzev trg sv. Marka, dostojanstven rek bi mir, žalibože poradi pomanjkanja života, vlada čitavim gradom, u kojem živi znatan dio žitelja u siromaštvu i biedi. Čini se medjutim, da će i u tom povjestničkom velegradu na bolje krenuti. U luku dolazi opet više brodova, a i obrt starih Mletaka (staklo, biser i t. d.) kano da se s nova diže. Mletci su brojili za svoga cvata polovicom 15. stoljeća do pol milijuna žitelja, a godine 1800. spali su na 90.000; danas broje oko 140.000 žitelja. Nedaleka Chioggia (22.000 st.), koja je takodjer sagradjena na lagunah, može se gospodarstveno smatrati kao neke vrste mletačko zagradje.

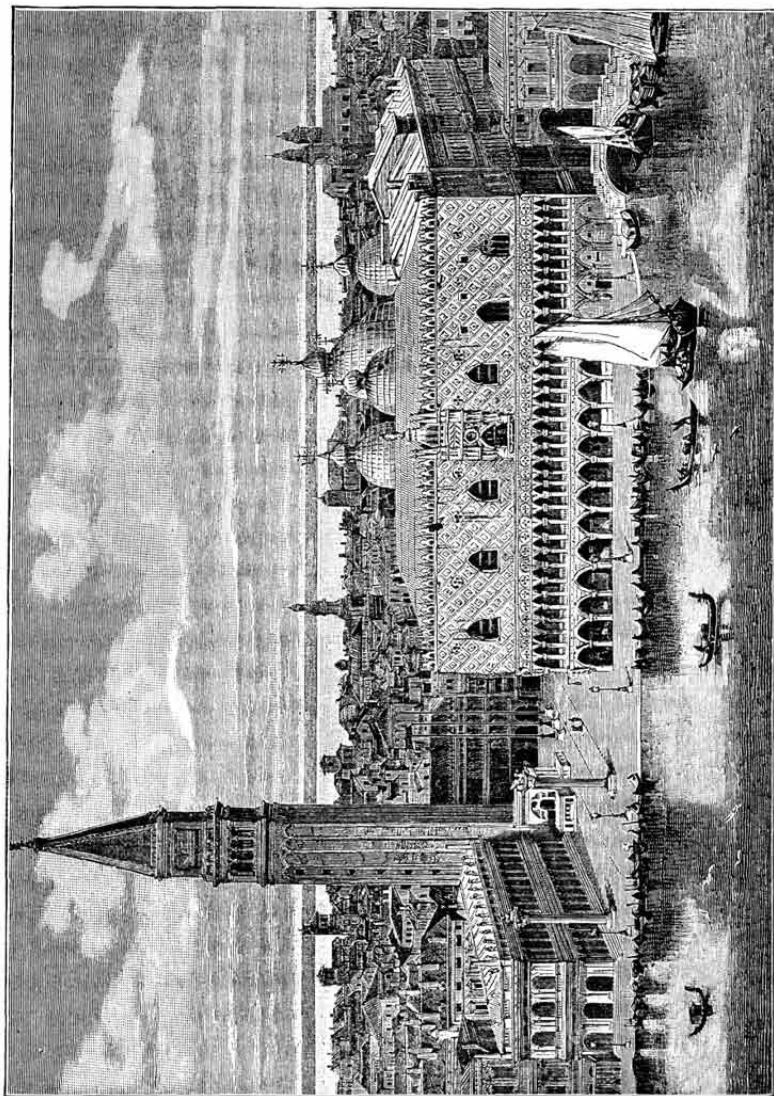
Središte svega sjaja i ognjište svega života u Mletcih je trg sv. Marka („la Piazza“), koji neki zovu najljepšim trgom na svietu. Na iztočnoj obali otoka Rialto nedaleko ušća „Canale grande“ eto te neposredno s morske obale na malenom Markovom trgu „Piazzetta“

zvanom. Tu se na desno diže duždeva palača (Palazza ducale), veličajna gradjevina gotsko-byzantskoga sloga, obložena pločami od crvenoga i bieloga mramora (sl. 58.). Na dvostrukom nizu arkada kitnjasto probušenih rek bi da težko počiva palača, a pri tom ipak kano da lebdi u zraku. Dolje se nanizao dugi red vitkih, gracioznih, jonskih stupova, gore u drugom katu poredali se prekrasni gotski prozori, koje razstavljaju samo stupovi, a iznad toga diže se kao treći kat široki mramorni zid, tako visok kao oba doljna sprata zajedno, prekidan osebujnimi ogromnimi prozori; napokon na vrhu mjesto vienca i krova po uzoru mauričkom stoji čitav red šiljastih kruništa. Most uzdisaja (Ponte dei Sospiri) vodi iz prvoga kata u nekadašnju državnu tamnicu; tu su pod krovom od olovnih ploča zbog sunčanoga žara nepodnosljivi zloglasni olovni zatvori. — Iza Piazzette otvora se Markov trg 170 met. dug i 79—55 m. širok, poput parketa popodjen pločami od bieloga mramora i crnoga trahita. Izravno do duždeve palače, zatvorajući sa sjeverne strane taj trg, stoji veličajna crkva sv. Marka sa pet kupula, smjesa byzantskoga i romanskoga sloga sa 500 mramornih stupova i bogata mozaikom. Nad glavnim ulazom stoje četiri glasovita od mjedi sada pozlaćena konja (od grčkoga umjetnika Lysippa), koji su prošli mnogo svieta (Chios, Rim, Carigrad, Mletke, Paris i opet Mletke). Naprotiv crkve, tamo, gdje se Piazza i Piazzetta pravokutno sastaju, stoji sam za se zvonik crkve sv. Marka (Campanile), visok 100 metara. Sa vrha tornja prekrasan je pogled na grad, lagune i po cieloj ravnici do Alpa i euganejskih brda. Ostale tri strane Markova trga omedjuju tako zvane „Procuracije“, dvorovi nekadašnjih prokuratora, najviših činovnika do dužda; svaku stranu rek bi zatvora po jedna veličajna mramorna palača na stupovih. „Markov je trg šetalište, koncertna dvorana, burza. Tu vidiš otmjeni sviet, najljepše i najelegantnije dame kao što i ljudi najnižih i najsiromašnijih slojeva; improvizatori, pjevači i svirači zabavljaju tu svaki svoje obćinstvo. Zimi izmedju 2 i 4 sata poslije podne sav je otmjeni sviet na tom trgu, dok se za drugih godišnjih doba pravi život počinje na Markovom trgu tek u 8 sati na večer i traje dugo u noć pun čara i bajne milote navlastito za mjesečine.“ Taj život u Mletcih, veliko obilje umjetnina po crkvah i palačah, krasne gradjevine na velikom konalu, osebujni položaj izmedju svih gradova na zemlji, neobični način oligarhijske vlade („sva vlast joj bila šaka velikana“), sjajna prošlost te ponosne kraljice Jadranskoga mora: sve to je razlogom, da pjesnici nisu ni o kojem drugom gradu na svietu toliko i tako liepo pjevali, kao o

Mletcih. Čitava je duždeva palača od orijaških stuba do mosta uzdisaja puna Byronovih ličnosti; Shakespeare, Goethe, Schiller i drugi velikani raznih naroda sjetili su se Mletaka u svojih neumrlih djelih. I naši veliki pjesnici pjevaju o Mletcih, ali s drugim čuvstvom nego pjesnici drugih naroda, jer znadu, da Venecija „svu slavu gradila je tudjom krvi"; a ta krv je bila krv od naše krvi. Tà Mletci su živjeli i gospodovali prostranim morem i dalekimi zemljami jedino s pomoću hrvatske krvi. Hrvati stražiše pred duždem, oni čuvahu gradove na obalah dalmatinskih od Turaka, oni izpunjavahu veći dio mletačke mornarice, u kojoj se izticahu krepčinom, smjelošću i neustrašivošću nad svimi mornari na svietu.

Iza Rima imadu Mletci najviše crkava (105). Mnoge su vrlo ogromne i pune umjetnina, kao na pr. S. Giovanni e Paolo, Frari, S. Maria della Salute i dr., zatim na otoku naprotiv Piazzette S. Giorgio Maggiore, koja je sigurno bila izgradjena za Hrvate u Mletcih, na koje opominje još i danas najživahnija ulica mletačka Riva degli Schiavoni. — Bologna (110.000 st.) je peti velegrad u suhozemskoj Italiji. Povjestnički spomenici i čitava gradja Bologne svjedoci su, da je ona na daleko svojom znamenitošću pretekla Parmu (45.000 st.) i Modenu (33.000 st.), makar da su ti gradovi bili dugo vremena siela samosvojnih vojvodina, te imadu dosta liepih umjetnina iz prošlih vremena. Razlog je tomu ponajprije, što Bologna stoji na rimskoj emilijskoj vojnoj cesti (via Aemilia) upravo ondje, gdje se otvora veća apeninska dolina Rena. Još je važnije, da tom dolinom i dalje k jugu vode najzgodnija sedla preko vrlo nizkoga i suženoga bìla apeninskoga. S toga posreduje Bologna gotovo jedina na dugom putu izmedju Genove i Ankone sav promet preko Apenina sa srednjom i južnom Italijom, dakle za čitave $^{2}/_{3}$ Padske nizine i zaalpske zemlje. Sav promet onamo ili duž iztočnoga primorja od Simplonova sedla do Trsta teče preko Bologne. Bologna je s toga važan trgovački grad, a kao ključ poluotočne Italije ima osobitu strategičnu vriednost, pa je i jako učvršćena tvrdjava. Bologna je u obće jedan od najstarijih i najznamenitijih italskih gradova. U Bologni bijaše u srednjem vieku glasovito sveučilište za rimsko pravo; pa i kasnije, a i u našem vieku, je odavle proizašla mnoga pobuda na znanstvenom polju (galvanizam). Bologna, glavni grad Romagne, uza svoje inače ozbiljno lice zauzimlje odlično mjesto u kulturnom životu Italije, kao što svjedoči njezin pridjevak „la dotta" t. j. učeni grad. Bologna je puna umjetnina, navlastito ima po crkvah i muzejih krasnih slika od Caraccia, Guida Renia

i dr. Groblje (Campo Santo) u Bologni na svjetskom je glasu sbog krasnih spomenika. U Bologni su dva kosa tornja Asinelli i Garisendi.

Sl. 58. Duždeva palača u Mletcih.

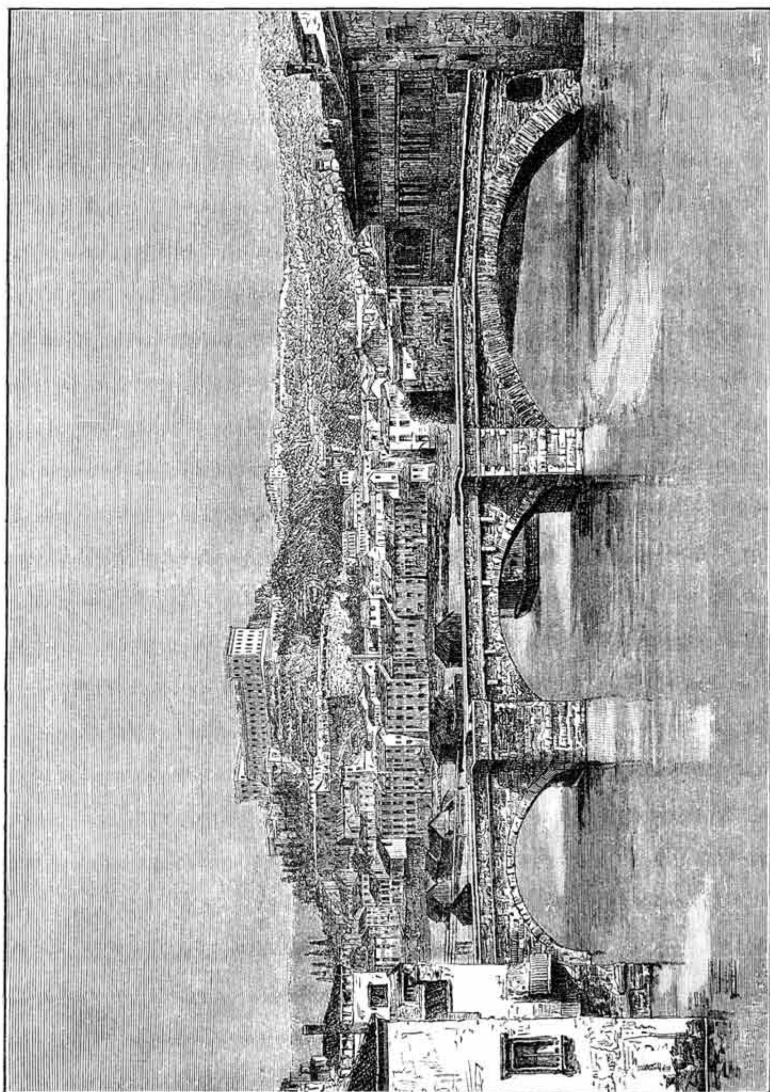
Osim ovih pet u istinu velikih gradova, koji su ujedno glavni gradovi velikih povjestničkih pokrajina, ima suhozemska Italija još

*

mnogo gradova, od kojih su neki kao priestolnice knezova bili znameniti, kao što to njihov gradjevni slog i danas još svjedoči. Ti su gradovi i danas još donekle znameniti. Počnimo u Emiliji t. j. u onom trouglu izmedju Pada, Apenina i mora, koji ima ime od spomenute već emilijske rimske vojne ceste. Na Padu je učvršćeni mostni grad Piacenza (rimska Placentia, 36.000 st.). Rieka Pad ima tu imenito na desnoj strani visoku čvrstu obalu, te se može još posljednji put lako i sgodno preći. Uz emilijsku cestu teče danas željeznica od Piacenze do Riminia na moru. Na toj su željeznici, osim spomenutih već kneževskih stolica Parme, Modene i Bologne, mjesta Reggio, Imola, Faenza, po kojoj se zove ovdje izumljena kamenina „Fayence“, zatim Forli („Forum Livii“) i dr. Ferrara, stari glavni grad vojvodine Este u vrlo plodnoj, ali močvarnoj i nezdravoj okolici Padske delte, bijaše kano vojvodska priestolnica u 16. stoljeću po duševni život Italije znamenita svojom kulturom, no danas sve više propada, te broji samo 28.000 stanovnika. Neki je putopisac, raztužen nad propadanjem Ferrare, rekao, da bi valjalo na gradskih vratih napisati: „ovaj se grad iznajmljuje“. Isto je tako danas mrtvi grad Ravena (18.000 st.), koje procvat pripada koncu staroga i početku srednjega vieka. Ravena je s istih razloga kao što i Mletci kao nepristupni vodeni grad procvala, te je u ono vrieme, kad je sva pogibao obično sa sjevera dolazila, bila priestolnicom posljednjega zapadno-rimskoga cara i glavno sielo byzantinskoga gospodstva u Italiji. Mnoge za povjestnicu umjetnosti neprocjenjive gradjevine opominju nas na ona vremena i čine Ravenu velikim muzejem. I Rimini (stari Ariminum) je prema nekoć danas mrtav grad.

U Mletačkoj (Veneciji, zemlji starih Veneta) izmedju Mincia, Pada i mora jesu Udine (25.000 st.) u ravnici na i oko čvrstoga brežuljka prirodni glavni grad Furlanske, razkršće prometa s Austrijom, vrlo napredan, no spomenici siromašan grad. Nedaleko od Udina je selo Campo Formio, po kojem se zove godine 1797. u Ljubnu preliminovani, a u Passerianu podpisani mir izmedju Francuzke i Austrije. Znamenitiju nego Udine prošlost, s kojom se medjutim nimalo ne podudara sadašnjost, ima Treviso (19.000 st.), te prekrasnimi gradnjami bogata i pravilno gradjena Vicenza (28.000 st.). Bassano je u tom kraju vrlo obrtni gradić. Medju alpskimi gradovi nema ni Belluno, glavni tamošnji grad, deset tisuća stanovnika. K zapadu od Mletaka stoji Padova (stari Patavium, 48.000 st.), bogata umjetninami (navlastito krasne slike u crkvah) i sielo cvatuće visoke

škole (s toga „la dotta“), koju su imenito u predjašnje vrieme mnogo polazili Hrvati iz primorskih strana. Na onoj tački, gdje Adidja slazi iz

Sl. 59. Verona.

Alpa u ravnicu, diže se **V e r o n a** (slika 59.), u novije vrieme u prvom redu tvrdjava, i to najznamenitija u glasovitom utvrdjenom četvero-

kutu (Verona, Peschiera, Mantova i Legnago), koji je podigla Austrija, da se učvrsti u Mletačkoj. Budući da Verona zatvora Adidjinu dolinu, bijaše u svako doba važna, kao što svjedoče spomenici iz rimskih vremena (glasoviti amfiteater iz vremena Dioklecijanova i t. d.) i iz srednjega vieka, kad je tu bilo sielo obitelji Scaliga. U naše doba napreduje grad sve više kano središte gornjo-italske željezničke mreže, te broji 62.000 žitelja.

U Lombardiji, zemlji izmedju Ticina, Pada i Mincia, koja ima ime od Langobarda, koji su ju osvojili na početku srednjega vieka, izčezavaju svi gradovi pred Milanom. Povjestnički je svakako još najznamenitija nekadašnja priestolnica langobardske države, Pavija (30.000 st.), sveučilištni grad na doljnom Ticinu, koji se donekle može smatrati utočnim gradom spomenute rieke. Grad imade starinski izgled i liepih crkava. Lodi (19.000 stan.) je glavno sielo trgovine sirom, a Monza (18.000 st.) sa nekadašnjom željeznom krunom lombardskom, poznata je po svom velikom kraljevskom dvoru. Cremona (30.000 st.) je posljednji, ako i ne osobito sgodni prelazni grad preko Pada. Mantova (29.000 st.), okružena močvarami i umjetno izvedenimi jezeri, čvrsta i nepristupna tvrdjava („la gloriosa"), ali upravo s toga ljeti vrlo nezdrava. Od lombardskih gradova, koji se prostiru na okrajku gora i na izlazu alpskih dolina, najveći su Brescia („l' Armata", 45.000 st.), Bergamo (25.000 stanov.) i Como (26.000 st.) na južno-zapadnom okrajku istoimenog jezera. Sva tri su znamenita i napredna svojim obrtom (svile, željeza i t. d.) i trgovinom izmedju gorskih krajeva i ravnice. I u lombardskih Alpah neznatna su naselja; pokrajinski glavni grad (Veltlina) Sondrio broji samo 4.000 stanovnika.

Kao što u Lombardiji pred Milanom, isto tako izčezavaju u Piemontu svi gradovi pred Turinom. Tu su žitelji razasuti većinom po malenih gradovih i selih. Znatniji je grad jedina Alessandrija (32.000 st.), jaka tvrdjava na močvarnoj nizini na sastavcih Bormide i Tanara. Ona zatvora putove, koji vode preko Apenina prema Genovi i u područje gornjega Pada, te joj je temelj položen za burnih vremena u 12. stoljeću, kad su se gornjo-italski žitelji, boreći se protiv navala cara Fridrika Barbarosse, Hohenstaufovca, okupili oko pape Alexandra III. To je i razlog, što nosi grad ime toga pape. Od ostalih piemontskih gradova znatniji su još Vercelli (20.000 st.), obrtni i mostni grad na Sesiji, zatim u ratnoj povjestnici poznata Novara (16.000 st.) i Biella, obrtni okrajni nizinski grad. U montferrat-

Sl. 60. Firenza.

skom humlju najznamenitiji su gradovi Asti (18.000 st.) u dolini Tanara, na glasu svojim vinom i čvrsta više put podsjedana tvrdja na Padu Casale. U gornjem dielu Padskoga nizozemlja broji glavni pokrajinski grad Cuneo (Coni) jedva 12.500 stanovnika. On stoji na izlazu alpskih dolina, kao što i tvrdjave Saluzzo i Pinerolo, mnogo puta spominjane u ratnoj povjestnici. — Dalje u Alpah ista Aosta ne broji ni 10.000 žitelja.

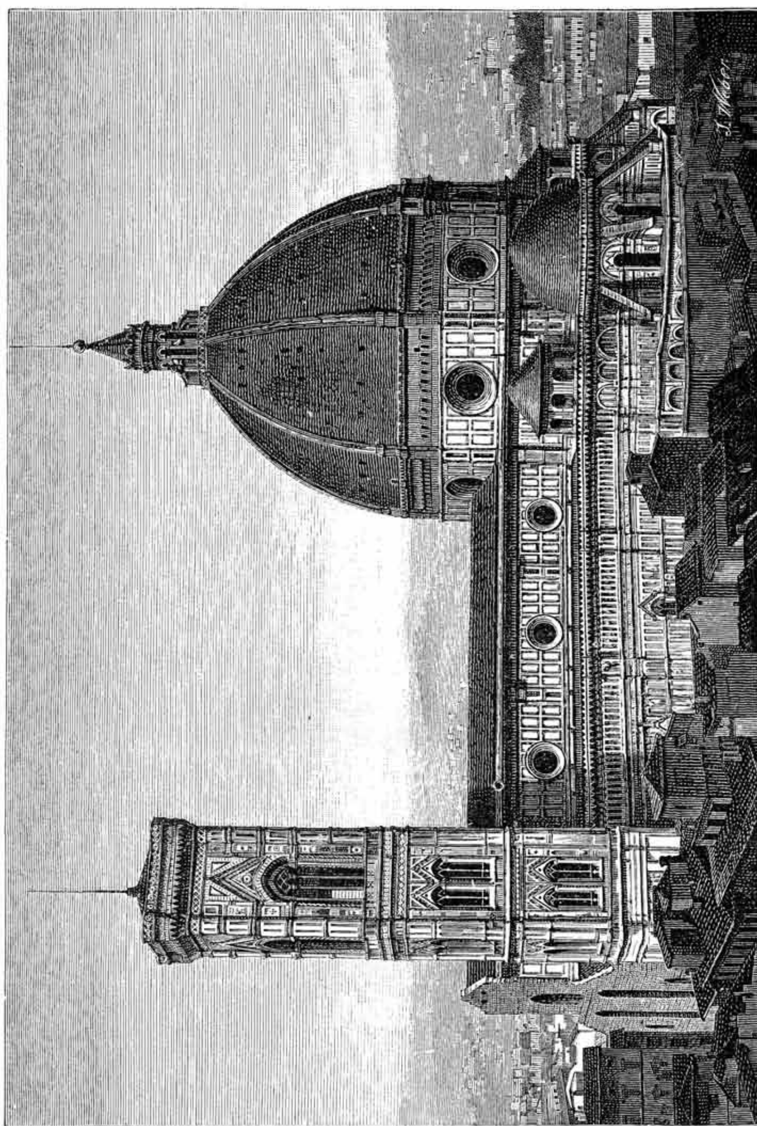
U Liguriji nema osim Genove znatnijih, navlastito povjestnički znamenitih mjesta. Zimi posjećuju stranci vrlo mnogo San Remo (13 000 st.). Tu je Ventimiglia (20.000 st.), znamenita željeznička postaja. Savona (20.000 st.), sa dobrom, no malenom lukom i sgodnom svezom sa Piemontom preko Coll dell' Altare, a nije mogla osobito procvasti poradi blize Genove. San Pier d'Arena (20.000 st.) i Sestri Ponente (11.000 st.) za pravo su zagradja genoveska. Napokon spomenimo bojnu luku Speziu (27.000 st.), koja se stere u prekrasnome kraju; njezina je luka od najvećih i najsigurnijih u Evropi.

U srednjoj se Italiji prostiru sva veća mjesta na tyrrhenskoj strani, makar da je tu, kao što smo već spomenuli, primorje nenapučeno, te je sav život potisnut u unutrašnju zemlju. Oba velegrada srednje Italije, Rim i Firenza, pripadaju području glavnih srednjo-italskih rieka Tibere i Arna.

U Toskani je Firenza (sl. 60.) svojim izvrstnim položajem postala znamenitim i glavnim gradom na neko vrieme i samoga kraljevstva. Firenza stoji naprotiv Bologne na unutrašnjoj strani Apenina. Sve ceste, koje vode ovdje preko sniženoga Apenina, mora da se sastanu u Firenzi, koja je ujedno mostni grad na rieci Arnu, i na glavnom drumu, koji teče iz Rima u srednju Evropu. Ona gospoduje nad prostranom plodnom ravnicom, a posrednica je ujedno izmedju humlja i gorja. Istina, Firenza je u prvom redu svojim smještajem trgovački grad, te je procvala ponajprije kao posrednica svega prometa izmedju srednje i sjeverne Italije, no ipak njezina slava i sjaj potječe najvećma od njezinih prekrasnih gradjevina, palača i crkava te sbiraka znanja i umjeća, kojimi ju nadmašuje jedini Rim. Doista Firenzi s pravom pripada dični pridjevak „la bella“.

U povjestnici znanja i umjeća sjaji već rano Firenza kano prvi talijanski grad. Tu se je rodio god. 1265. Dante Alighieri, pjesnik „Božanske komedije“ i osnovač talijanskoga, književnoga jezika. Fi-

rentinac je bio i Giovanni Boccaccio, koji je prvi tumačio Danteovu neumrlu velepjesan, a i sam slavan kao pripovjedač svojim Decame-

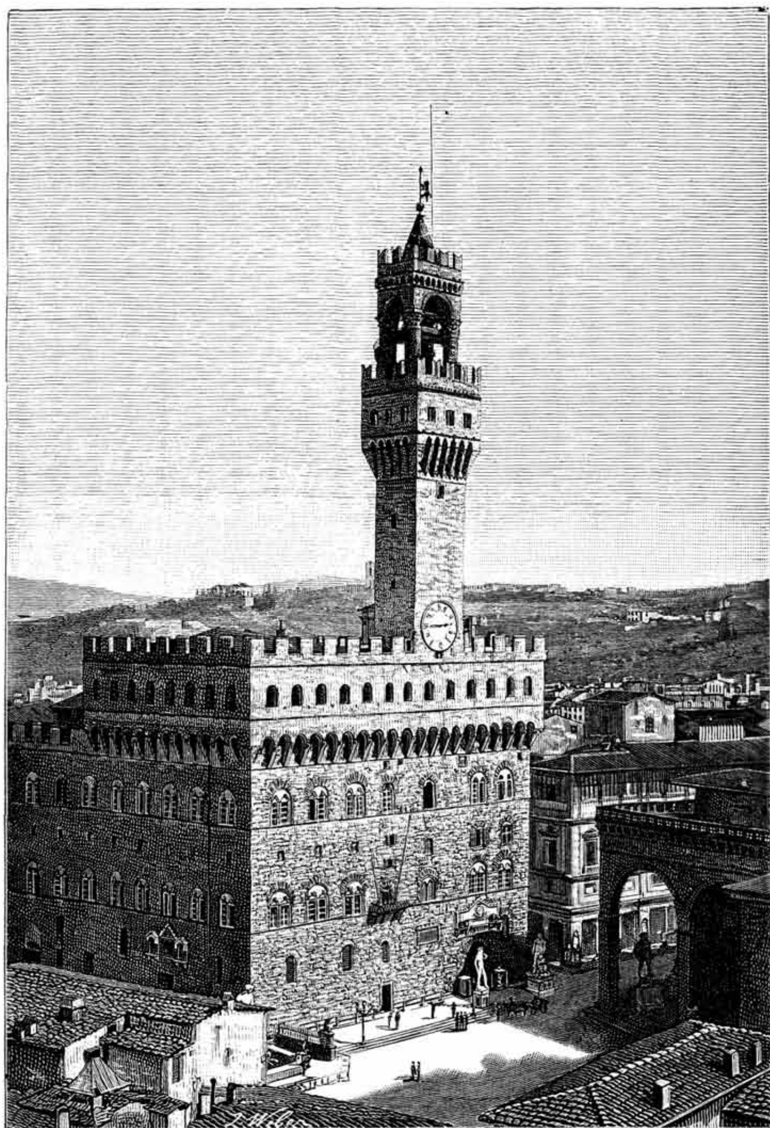
Sl. 61. Stolna crkva u Firenzi.

ronom. Firenza je rodno mjesto Giotta („Sofokle slikarstva"), koji je prvi utro putove kasnijemu procvatu slikarstva u Italiji, „rišući više

dušom nego rukom". Firenza je nadalje, kao što smo već gore izložili, kolievka humanizma i renaissance za slavnih Medicejaca Kosima i Lorenza („il Magnifico"). U Firenzi se je u „Platonovoj akademiji" razvilo proučavanje antiknih znanosti do vjerskoga kulta. I kasnije se ističe nad ostalimi gradovi Firenza kano središte znanstvenoga nastojanja, što nam svjedoče imena Machiavelli, Galilei itd. No najvećih zasluga ima Firenza imenito za procvat tvorne umjetnosti, pak je povjestnica firentinske umjetnosti donekle i povjestnica talijanske umjetnosti u doba renaissance. Sva tri velikana na polju talijanske umjetnosti Michelangelo, Lionardo da Vinci i Rafael, ma da i nisu Firentinci, donekle imadu da zahvale svoju veličinu tomu gradu. Dok su prva dva položila ovdje temelj svomu umjetničkomu glasu, treći je u Firenzi popunio i razširio svoje umjetničko shvaćanje oslobodivši se svoje umbrijske ograničenosti. Kad su zatim pape Julije II. i Leon X. u Rim dozivali najveće umjetnike, te učinili taj vječni grad metropolom svega umjetničkoga rada, morade se odreći Firenza svoga prvenstva, pošto je i nasilno vladanje potonjih Medicejaca sprečavalo duševni polet umjetnika i učenjaka.

Na slici 61. vidimo veličajnu stolnu crkvu la Cathedrale di S. Maria del Fiore, tako nazvanu po liljanu, grbu firentinskom. Orijaška kupula na toj crkvi je djelo ženijalnoga Brunellesca, koji je ovim svojim umotvorom održao sjajnu pobjedu nad svojimi zavidnici. Crkva je duga 169 m. a široka u križu 104 m. kupula je visoka 91 m. a sa laternom 107 m. Crkva je dogradjena i posvećena godine 1436. Staru na polak dovršenu fasadu skinuli su već god. 1588., a novu vrlo liepu izgradili su tek u naše vrieme (1860.—1887.). Unutrašnjost crkve ima velike razmjere, ali je prazna i tamna. Kor nije na kraju crkve, nego što svakako bolje pristaje, pod kupulom. Četverouglasti toranj, koji se na slici vidi, počeo je graditi Giotto. Visok je 84 m., a obložen vrlo kićeno samim mramorom; navlastito se prozori na tornju, koji su na svakom spratu veći, ističu prekrasnom izradbom u slogu talijanske gotike. Čitav je toranj izkićen mnogimi kipovi i reliefi. Naprotiv stolne crkve je glasoviti Battistero (ili S. Giovanni Battista), osmouglasta crkva s kupulom i tako bogata mramorom iskićena, da je se Dante u svojoj velepjesmi sjeća zovući ju „mio bel S. Giovanni!" Crkva ima troja od bronca vrata, koja su zbog svojih skulpturnih nakita na svjetskom glasu i po riečih Michelangela „dostojna vrata raja". Imenito su pravo čudo umjeća treća vrata, koja je ukrasio svojimi radnjami slavni Lorenzo Ghiberti

(† 1455.). U deset odjela izradio je tu umjetnik prizore iz biblijske povjestnice na broncu tako savršeno, da poznavatelji umjetnosti zovu njegovo djelo najdivnijim slikanjem u mjedi. Od ostalih crkava firen-

Sl. 62. Palazzo vecchio u Firenzi.

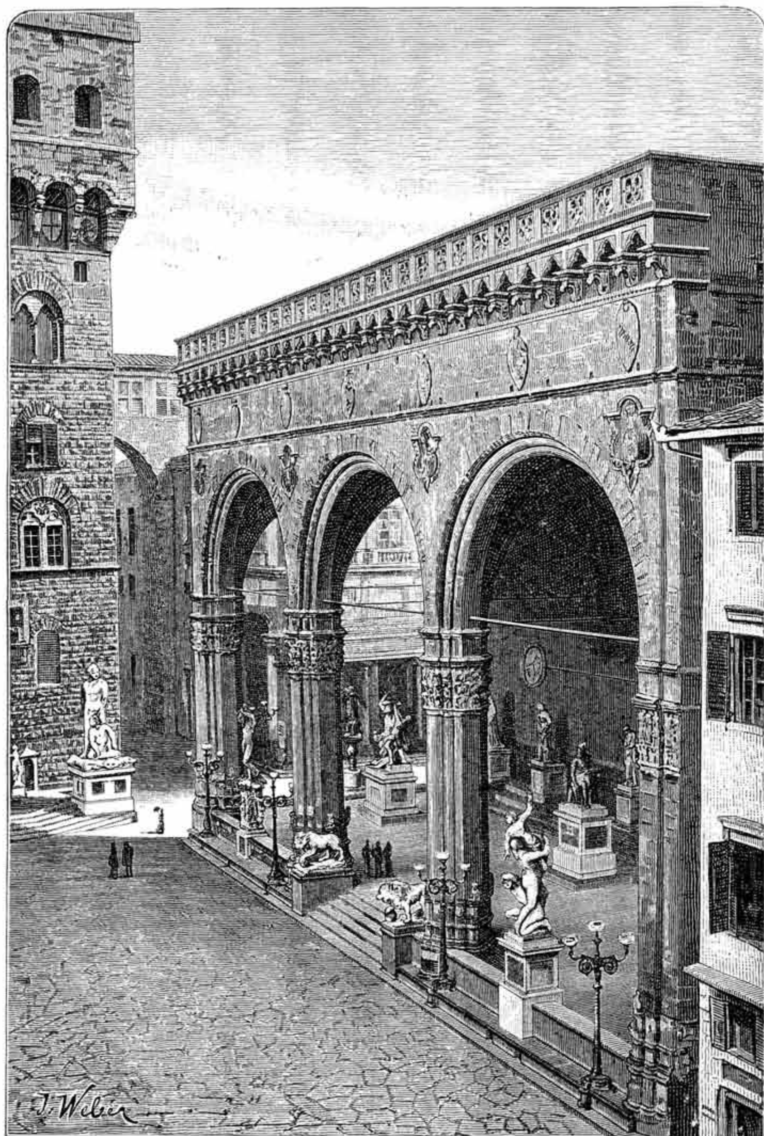
tinskih svakako treba da spomenemo crkvu S. Croce, pravi muzej plastike iz doba remaissance, zatim S. Maria Novella, San Lorenzo itd.

Slika 62. prikazuje Palazzo Vecchio, današnju viećnicu nekoć sielo Signorie, republikanske vlade, a zatim dvor Medicejca Kosima I. Palača je ta gradjena poput vitežkih gradina, ozgor sa jakim obranbenim hodnikom i kruništi. Vitki 94 m. visoki toranj je tako smješten, da gospoduje na daleko nad susjednimi ulicami. U toj umjetninami bogatoj palači bilo je sielo talijanskoga sabora od g. 1860.—1869.

Slika 63. prikazuje palaču Loggia dei Lanzi s prekrasnim otvorenim triemom i s dalekimi križnimi svodovi. Ovako su bile gradjene i palače posebnika u Toskani za predstavu pred narodom. Naša loggia potječe iz 14. stoljeća, te se u gotskih oblicih opažaju već početci budućega sloga renaissance. Kao što nam slika svjedoči, predvorje ove palače ukrašeno je dragocjenimi kipovi od mramora i mjedi. K jugu prema Arnu nastavlja se Galleria degli Uffizi po bogatstvu i vriednosti umjetninâ jedna od prvih sbiraka na svietu. Doljne arkade tvore bazar, glasovitu medicejsku galeriju, a u gornjem je spratu galerije sbirka slika i starina. U toj je galeriji ona glasovita osmouglata dvorana Tribuna. Stiene su njezine obložene crvenim baršunom, svod sedefom a pod skupocjenim mramorom. Polutama pokriva taj „tihi stan ljepote", a svileni zastori šušte, kad ih digneš ili spustiš, da se prema potrebi pojedini dragulji — te jedine dvorane na svietu — obliju strujom svjetla. Tu su umjetnine prvoga reda i to od kipova Venera Medicejska, Satyr, Apollo, Brusar i Skup rvača, a slike od Michelangela (Sv. obitelj), Tiziana (Venera od Urbina), Correggia (odmor na biegu u Egipat), Dürera (poklon kraljeva) i više slika Rafaelovih, medju kojimi se osobito iztiče Gospa s češljugarom (Madona del Cardellino), koja čini po mnienju nekih posebnu u misli srodnu skupinu sa „Gospom u zelenom" (u Beču) i s „Liepom vrtljaricom" (u Parizu).

Preko mosta (Ponte vecchio) vodi spojni hodnik (sa kovačnicom zlata i izlozi) na drugu stranu Arna, gdje je glasoviti „Palazzo Pitti", koji nam prikazuje slika 64. Ovu je palaču počeo graditi Brunellesco po nalogu firentinskoga bogataša gradjanina Luke Pittia, koji je hotio, da Medicejce, svoje protivnike, i vanjski veličajnom gradjevinom nadkrili. Gradnja je kasnije zapela, pa su ju dovršili Medicejci, kad je sgrada u njihove ruke došla. Palača se diže na neznatnoj uzvisitosti; „u jogunastoj jednostavnosti" bez nakita naslagane su tu jedna na drugu samo na bridovih ugladjene goleme rek bi kiklopske ploče. Čitava palača kao da je jedan je-

dini kamen. Umjetničku vriednost te osebujne palače vidiš u jednostavnih mjerah, u visinskom razmjerju izmedju prvoga kata i prizemlja, u razporedu prozora itd. Prozori u prizemlju s okruglim lukom, zatim prostrani

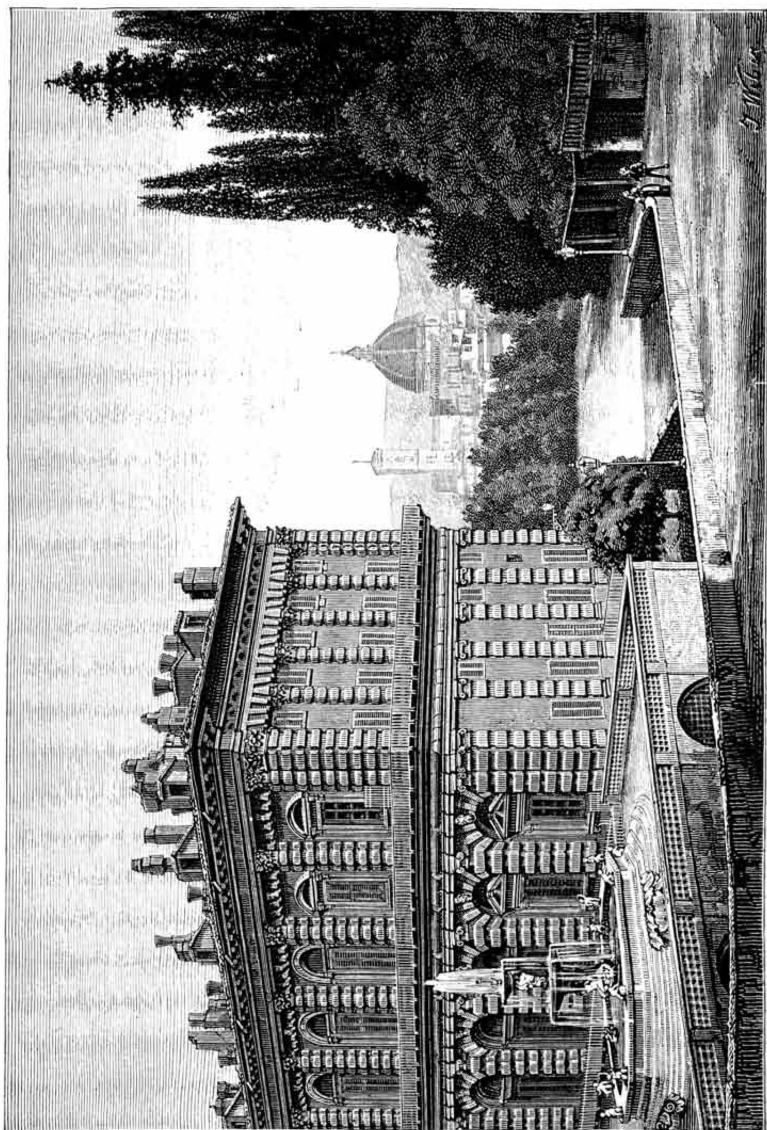

Sl. 63. Loggia dei Lanzi u Firenzi.

triemovi dogradjeni su kasnije. Danas pripada ta palača kralju talijanskomu. U lievom krilu gornjega sprata nalazi se glasovita galerija Pitti, koja ima samo oko 500 umjetnina (slika i kipova), ali se punim pravom poradi njihove vriednosti zove proširenom Tribunom. Nema sbirke umjetnina u Italiji, gdje bi samo umjetnine prvoga reda na skupu bile, kao što su u toj galeriji. Osobito je zastupan Rafael, od kojega se medju ostalimi slikami osobito ističu Madonna del Granduca i Madonna della Sedia. Kad si predstavimo u duhu sve ovo, što smo na kratko spomenuli o Firenzi, onda ćemo pojmiti, kako su donekle opravdane ove rieči znamenitoga povjestnika: „Tko da opiše divan pogled na onaj umjetnički grad Toskane i svieta, na Firenzu i na izokolne bašče? Tko bi naslikao izvanjske medje njezine od onoga mjesta, gdje ti Fiesole sa svojimi prijatnimi tornjevi namiguje, pa sve dokle se modre grbine Lucca-gorâ na zlatnom zadku zapadnoga neba izpinju; kako se ovuda na svem opažaju tragovi višetisućgodišnjega rada duhovitih ljudi? Kao što se divlja perunika uzdiže nad licem jezerskim, isto tako počiva na tom dražestnom tlu još dražestnija Firenza sa svojimi vječnimi tvorinami sa svojim neizcrpljivim bogatstvom. Od smjeloga zračnoga tornja one palače, koja poput jarbola u vis strši, do Brunelescova čuda od gradjevine, divne kupule na stolnoj crkvi; od stare kuće Spini do najveličajnije palače, koju poznaje sviet, dvora Pitti; od vrtova franjevačkoga samostana do čudnovatih nasada Cascine: sve je neprispodobljivo prekrasno i puno dražesti. Svaka je ulica u Firenzi čitav sviet za umjetnost; zidovi su Firenze kalež, koji opasuje najljepši cviet čovječjega duha. A to je samo najbogatiji dragulj u zlatnom viencu, kojim je talijanski narod zemlju uresio“.

Poradi duševnoga užitka, slikovitoga položaja i okolice, polaze stranci Firenzu više, nego ikoji drugi grad. I danas je Firenza na glasu svojom industrijom svile i jakom trgovinom. Grad je brojio g. 1855. 116.000 stanovnika, a zatim je kao priestolnica kraljevstva (od god. 1861.—1871.) naglo vanredno narastao. Kasnije pak, pošto je premještena priestolnica kraljevstva u Rim, opet je broj žitelja nazadovao. Danas broji Firenza do 150.000 stanovnika. — Susjedni gradovi Prato (14.000 st.) i Pistoja (21.000 st.) imaju iste prednosti kao Firenza, dok je Arezzo, ma da ima u njem umjetničkih spomenika i povjestnih spominjaja, danas posve tihi grad. — Siena (24.000 st.), središte toskanskoga visočja na glavnom drumu i željezničkoj pruzi, koja spaja Rim s Firenzom, danas je posve mirni grad. U srednjem vieku bijaše tu sielo umjeća. Nigdje na zemlji ne možeš

tako dobro proučavati gotsko-talijansko graditeljstvo 13. i 14. stoljeća kano u Sieni, gdje se ponosne kamene gradjevine rek bi otimlju

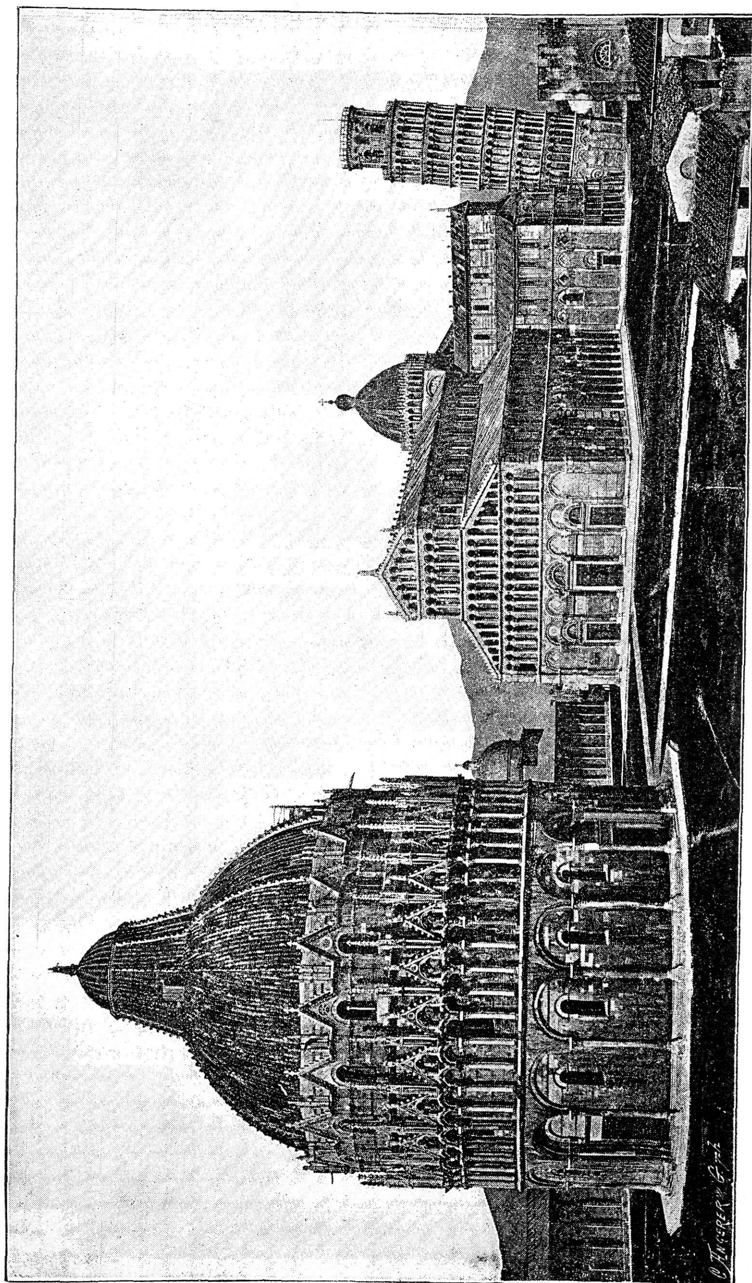

Sl. 64. Palazzo Pitti u Firenzi.

za prvenstvo sa kićenimi gradnjami od opeka. Da je stolna crkva u Sieni bila izvedena prema namjeri i želji tamošnjih gradjana, brojila

bi se medju najogromnije gradjevine na zemlji; no i u svom umanjenom obliku ide ona medju najljepše gradjevine u Italiji. I na polju slikarstva i kiparstva krije Siena u svom krilu osobitih umjetnina, navlastito u stolnoj crkvi, zavodu liepih umjetnosti (Instituto delle Belle Arti) i u gradskoj viećnici, tom biseru talijanske gotike. Gradske zidine s tornjevi predaleke su za današnju Sienu. — Prije Firenze, imenito u 11. stoljeću, cvala je Pisa, u srednjem vieku treće pomorsko tržište u Italiji. Pisa je pala sa svoje visine ponajprije s toga, što se je morala razstati s morem, zatim poradi malarije i s toga, što su procvali gradovi Genova i Firenza. Pisa nije ipak posve opustio grad. God. 1855. brojila je samo 24.000 st. a danas broji oko 38.000 st. Unutar gradskih zidina šire se sada vrtovi i polja, ali ima i krasnih gradjevnih spomenika. Slika 65. prikazuje stolni trg u Pisi, koji je s pravom ponos i gizda Pisanaca. Na slici se lievo iztiče ogromni Battistero (krstionica). Liepa je to gradjevina u okrugu, kojemu iznosi promjer 30·5 met. Iznad temeljnoga stupovlja opasuje gradnju čitava galerija manjih, slobodno stojećih stupova. Cielu gradnju presvodjuje konijska kupula 54·5 m. visoka. Osim osmouglaste mramorne krstionice je u unutrašnjosti glasovita propovjedaonica od Niccole Pisana sa krasnimi reliefi. Dalje na desno stoji stolna crkva, gradjena od bieloga mramora, providjena crnimi i bojadisanimi inkrustacijami. Crkva je bazilika sa pet ladja i tri popriečne, duga 95 met. a široka 32·5 m. Nad razkrižjem se uzdiže eliptična kupula. Na veličajnoj fasadi se iztiču prekrasni stupovi i četiri probušene prema vrhu kraće galerije. Crkva je iz nutra puna umjetnina. — Desno odtraga uzdiže se čuveni kosi toranj, koji su gradili od g. 1174.—1350. Toranj ima osam katova sa šest galerija stupova 54·5 metra visine; kosina tornja iznosi izvana 4·3 metra. Stubište sa 294 stube vodi iznutra do vrha tornja, u kojem je smješteno sedam zvonâ. Lievo pokraj stolne crkve, što se jedva na slici razpoznaje, glasovito je groblje („Campo santo“), kamo je dao nadbiskup Ubaldo (1188.—1200.) na 53 ladje dovesti zemlje sa gore Kalvarije u Palestini. Groblje okružuje 126 m. duga, 51 m. široka i 15 m. visoka gotsko-toskanskoga sloga gradjevina, u kojoj su 43 arkade sa 44 pilastra. Stiene su bogate krasnimi slikami na ljepu, a i inače ima tu izvrstnih skulpturnih radnja i vrlo umjetnih nadgrobnih spomenika.

Prvenstvo na moru u Toskani preuzeo je od Pise grad Livorno, koji se je s težkom mukom podigao, makar da ima prostranu, jedinu luku na toskanskoj obali. Grad su podigli Medicejci u 15. vieku, te

Sl. 65. Stolni trg u Pisi.

je jedini veliki grad italski bez povjestničkih spominjanja. Livorno broji 82.000 žitelja, a živi o industriji (velike škveri) i trgovini. U novije doba ne napreduje trgovina poradi osobita procvata Genove. — Lucca (22.000 stan.), glavni grad Serchio-kotline, a dugo vremena stolica malene kneževine, čist je i pravilno gradjeni grad usred okolice, pune prekrasnih vrtova, koja se bavi svilarstvom. Viareggio je znamenito pomorsko kupalište, a Carrara u sjevero-zapadnom kutu Toskane na glasu je svojim izvrstnim mramorom, koji se ovdje u velike izkopava.

Vječni „jedini“ **Rim**, caput mundi, ili kako Rimljani kažu: città di Roma, u istinu je još i danas svjetski grad, kojemu u tom smislu nema premca na zemlji. Rim je središte zapadne civilizacije gotovo od onoga časa, odkada se računa povjestnica Evrope. Još su uviek istinite rieči o Rimu: „Odavle se čita povjestnica svieta posve drugačije nego ma s koga mjesta na zemlji. Drugdje čitaš povjestnicu izvana naprama unutra, ovdje ti se čini, kano da ju čitaš iznutra na polje, sva se prošlost ovdje kupi oko tebe, sva se prošlost opet razilazi od tebe“.

Da je Rim postao tako znamenitim pače vječnim gradom, imade da zahvali vrstnoći svojih žitelja kao i povjestničkim prilikam. S geografijskoga gledišta može se uztvrditi, da je osobito prijalo Rimu, što se podigao na brežuljcih, koji se mogu lako učvrstiti, usred ravnice na rieci Tiberu, tik izpod utoka rieke Anije ili Teverone. Rim se bieli upravo na onom mjestu Tibera, od kojega mogahu ploviti u staro doba omanji morski brodovi do morske obale, na kojoj nije bilo na daleko luke. S toga se je sav pomorski promet usredotočio na Tiberovu ušću, kuda se je mogao žitkom obskrbljivati vječni grad. Nadalje treba da iztaknemo, da je promet sa sjevera k jugu na jednoj strani dolinom Chiane i Tibera, a na drugoj dolinom Sacca i Lirisa morao prolaziti preko Rima. K tomu područje Tibera, najveće rieke na čitavom poluotoku, koje zahvaća blizu iztočne obale i dolinom se Nere sgodnimi prometnimi putovi otvora k Jadranskome moru, nema nigdje prikladnijega središta nego je Rim. Povrh toga smješten je Rim u sredini poluotoka i usred Sredozemnoga mora. Napredku Rima i gradjevnom njegovomu karakteru osobito je prijalo, što se dobivao iz podzemnih kamenoloma u čvrstoj vulkanskoj sadri dobar gradjevni kamen, a blizu Kampanje bilo je na nekih mjestih poimence kod Tivolia osobitoga kamena za sjajne gradnje; a mogao se je iz Apenina, morem pak iz daleka lako i jeftino nabaviti najizvrstniji kamen. U starome vieku priestolnica najveće svjetske države, koja se ukrasila

obelisci, timi ostatci propale kulture egipatske, postade zatim Rim, budući da je tamo mučeničkom smrću umro sv. Petar, prvi nasljednik Isusa Krista, sielom papinstva i glavnim gradom katoličkoga svieta.

Prvobitno sterao se Rim samo na lievoj obali Tibera, gdje brežuljci tik uz rieku Palatin i navlastito Kapitolin sa svojom strmom stienom — Tarpejskom pećinom — pružaju čvrstu obranu grada. Kasnije se proširio grad dalje od obale preko ostalih brežuljaka i udoljinami izmedju njih, koje su umjetno osušili i od poplava osigurali; pače zatim je segnuo i na desnu obalu Tibera, gdje je od obiju znatno viših brežuljaka Janikula i Vatikana, onaj prvi još i danas opasan ogromnim željeznim zidom. Jedan dio Vatikana bio je opasan u 9. stoljeću za pape Leona IV., a oba brežuljka na desnom briegu Tibera bila su podpuno spojena sa gradom velikim zidom, koji se je gradio od godine 1560.—1640. Ovaj prekotiberski dio grada, ostatak negdašnje papinske države, P a t r i m o n i u m P e t r i, talijanska je država ostavila rimskome papi, da bude „slobodan i neovisan u vršenju svoga uzvišenoga zvanja kao glava katoličke crkve". — Iz svih vremena ima u Rimu veličanstvenih gradjevina, počevši od starih hramova do gradnja novijega doba. Kolosseum, Pantheon, Forum, kazališta, ogromna kupališta (Karakalle, Dioklecijana i dr.), slavoluci (Tita, Septimija Severa, Konstantina Vel.) i stupovi (Titov), obelisci, zatim starokršćanske grobnice (katakombe) izmjenjuju se sa gradjevinami srednjega i novoga vieka, imenito iz doba, koje se zove Cinquecento, kad su pape bili „pravi svevladari umjetničkoga svieta". Rim je sa svojim umjetničkim blagom u vatikanskoj palači i druguda najveličajnija sbirka starih umjetnina imenito graditeljskih, slikarskih, kiparskih itd. S b o g t o g a n e m a g r a d a n a s v i e t u, k o j i b i t o l i k o z a n i m a o č o v j e k a u h i s t o r i j s k o m p o g l e d u k a o R i m, u kojem svaka malenkost budi u naobražena čovjeka sladku uspomenu veleważnih davnih dogadjaja. Pošto je g. 1871. postao Rim priestolnicom talijanske kraljevine, poče se naglo razvijati; mnogih starih ulica nestade, samo da se je dobilo mjesta za nove pravilne dielove grada navlastito prema sjevero-iztočnoj strani. Dakako da se nove gradjevine ni iz daleka ne dadu izporediti sa gradnjami prošlih vremena. Rim kao kraljevska priestolnica raste doduše vrlo naglo, no ipak ima još mnogo prostora unutar Aurelijeva zida, pred koji je sada poprieko 4 klm. daleko postavljen čitav niz utvrda, koje imadu braniti Rim protiv navala sa morske strane. U unutrašnjem su Rimu velike promjene nastale i tim, što je tiek Tibera unutar grada izravnan. Prije bijaše korito Tibera

zavojita oblika poput velikoga slova S, a to je imenito za poplava bilo vrlo pogibeljno, jer se time visina vode još povećavala. Za tih vodogradnja nestade Ghetta, staroga židovskoga grada. Dok bude Kampanja, koja danas vječni grad na daleko kano mrtva stepa okružuje, opet plodnom zemljom, proći će mnogo decenija. Kraljevina je Italija u tako tužnih novčanih neprilikah, da se ozbiljno nije toga posla još ni latila. Današnji se Rim (na 11 brežuljaka) povećava i raste u prvom redu ne samo, što je priestolnica mladoga kraljevstva (na Kvirinalu), već što u njem (u Vatikanu) stoluje posvećena glava katoličkoga svieta. Tu je sielo nebrojenih prosvjetnih zavoda, katoličkih redova, ovamo grnu svake godine na hiljade i stotine hiljada hodočastnika, da se poklone namjestniku Kristovu na zemlji. Rim je čitave godine izuzev tri najtoplija mjeseca — lipanj, srpanj, kolovoz — pun stranaca. Obrt i trgovina razvija se dosta polagano. Za cara Augusta, kad je Rim najljepše procvao, brojio je po pouzdanom najnižem računu 1,336.000 stanovnika; god. 1377. kad su se pape vratili iz Avignona, živjelo je samo 17.000 ljudi medju ruševinami grada; za pape Leona X. početkom 16. stoljeća bilo je već 50.000 žitelja; koncem g. 1871. 244.000, g. 1881. do 275.000 stan., a danas broji preko 400.000 stanovnika. Ovaj prirast može se protumačiti jedino velikim doseljivanjem u vječni grad.

Zid, koji okružuje današnji Rim, dug je do 23 km. Gradjen je od opeke, pa je na izvanjskoj strani do 17 mt. visok, a potječe većinom iz godina 271.—276. Počeo ga je graditi car Aurelijan, a dovršen je za cara Proba. Kasnije su ga opetovano popravljali i obnavljali carevi Honorije i Teodorik pa mnoge pape. Za promet ima zid 12 vrata, od kojih su neka starija zazidana. Na sjeveru je *Porta del Popolo;* dalje k iztoku *Porta Salara*, *Porta Pia*, *Porta S. Lorenzo* (cesta u Tivoli) *Porta Maggiore* (Palestrina), *Porta S. Giovanni* (Frascati i Albano); na jugu *Porta S. Sebastiano* (Via Appia), *Porta S. Paolo* (Ostia), a na desnoj obali Tibera: *Porta Portese, Porta S. Pancrazio, Porta Cavalleggieri, Porta Angelica.*

Tiber protječe Rim smjerom sa sjevera k jugu. Voda mu je mutna (flavus Tiberis kod Horaca). Za popriečne visine vode širok je Tiber oko 60 m, a dubok 6 do 7 m. Za trajnih kiša nabuja naglo i naraste i preko 10 metara. Plovitba po Tiberu, kojim je nekoć išao niz vodu i uz vodu promet i saobraćaj carskoga Rima sa italskimi pokrajinami i zamorskimi zemljami, danas je posve neznatna. Tiber ulazi nedaleko M. Pincio u grad, gdje čini tri okuke: prvu prema jugozapadu, opasujuć vatikanski dio grada, drugu k jugoiztoku, ogra-

djujući Martovo polje i završujući kod Tiberova otoka i Kapitola; treću opet k jugozapadu, gdje, tekući pokraj Aventina, ostavlja grad.

Na desnoj obali Tibera stoji mladji i manji dio grada. On se dieli na dvie polovine: k sjeveru je Borgo oko Vatikana i crkve sv. Petra, priključen gradu i obzidan g. 852. za pape Leona IV. (s toga nazivan u srednjem vieku *Città Leonina*); k jugu Trastevere na rieci Tiberu i po obroncih Janikula, služeći od najstarijih vremena kao mostna obrana protiv Etrurije i za cara Augusta vrlo nastavano zagradje. *S. Maria u Trastevere* najstarija je Gospina crkva u Rimu od god. 340. U S. Onofrio na Gianicolu je grob Tassov (Torquati Tassi ossa hic jacent). Izmedju Borga i Trastevere je duga *Via della Lungara*. Šest mostova spaja oba briega Tibera: najgornji je *Ponte di Ripetta*, zatim *Ponte S. Angelo* kod angjeoske tvrdjave, lančenik *Ponte Leonino* kod Lungare, a sa Trastevere *Ponte Sisto;* dalje je most preko Tiberova otoka i to od Trastevere do otoka *Ponte S. Bartolomeo*, a odavle do lievoga briega Tibera *Ponte de' quattro Capi;* napokon je *Ponte Rotto*. Dalji se mostovi tek grade, ili su pak još u nacrtu.

Stariji i pravi grad na lievom briegu prostire se koje proširenom ravnicom na rieci, starom poljanom „Campus Martius“, koje pak na brežuljcih, koji okružuju spomenutu poljanu. Današnji moderni Rim zahvata ponajviše ravnicu, dok je stari i najstariji Rim stojao na brežuljcih, koji su danas većim dielom neobradjeni. Sedam je tih glasovitih brežuljaka, koji su već rano pribavili Rimu ime grada „na 7 brežuljaka“. Prvi, najmanji, no svojom povjestnicom najznamenitiji, Kapitolinski brežuljak (50 m.) nedaleko Tibera i Tiberova otoka, danas je donekle na razmedju modernoga i drevnoga Rima. Uzki je to grbalj, izpinjući se smjerom od jugozapada prema sjeveroiztoku sa dva, udoljinom razstavljena, vrha: na južno-zapadnom prema rieci stoji *Palazzo Caffareli*, a na sjevero-iztočnom prema Kvirinalu crkva *St. Maria in Aracoeli*. Današnjemu Kapitolu t. j. Campidoglio kušao je još Michelangelo da poda barem neki odsiev staroga sjaja. Široke stube, koje straže dva staroegipatska lava, sipljući vodu, vode sa sjeverne strane na brežuljak, na kojem ima raznih znamenitosti, kao glasoviti orijaški kipovi Kastora i Poluksa, zvono, koje javlja samo smrt pape i početak korizme, vanredno bogati starinami muzej, prekrasni kip od bronca cara Marka Aurelija na konju, palača konservatora sa vučicom, koju sisaju Romul i Rem od god. 295. pr. Is. i mnoge druge zanimljivosti. — Na Kapitol se oslanja sjevernoiztočnim smjerom, razstavljen uleknínom, koju su gradjevine Trajanove

znatno suzile, dugoljasti brežuljak Kvirinal (52 m.). Pred nekadašnjom papinskom palačom, koju si je prisvojila g. 1870. talijanska vlada, te ju učinila kraljevskim dvorom, stoje dva ogromna kipa „krotitelji konja", pa se s toga i zove gdjekada Kvirinal *Monte Cavallo*. Na sjeveru razstavlja dolina, kojoj se na dnu prostire *Piazza Barberini*, Kvirinal od brdašca *Pincio* (40 m.), koji je, kao što mu već ime „collis hortorum" svjedoči, u starom vieku zahvatao vrtove ,te se nije brojio ka gradu. Na njegovih se terasah prostire *Passeggiata del Monte Pincio*, jedno od najljepših šetališta na svietu, zaraslo prekrasnim rašćem. Tu su se nanizala obrasla lovorom poprsja glasovitih Talijana počevši od sagradjenja grada. Izmedju villa se iztiče *villa Medici* i dalje k iztoku *villa Ludovisi* s glasovitom orijaškom glavom božice Junone. Iztočno od Kvirinala, no mnogo manji od njega, izpinje se brežuljak Viminal (54 m.). Oba brežuljka Kvirinal i Viminal za pravo su povijarci trećega većega brežuljka Eskvilina (75 m.), koji seže na sjeveru od Pincia do Caelija na jugu. Na Eskvilinovom izponku stoji prekrasna bazilika *S. Maria Maggiore* s dvie kupule i visokim zvonikom. U unutrašnjosti ima 36 jonskih stupova od bieloga mramora, starih mozaika i dvie nasuprotne prekrasne kapelice Sikstinsku i Borghežku. Južno-iztočno od Kapitola izpinje se osamljeni u spodobi nepravilna četverokuta brežuljak Palatin (51 m.) sa ruševinami carskih palača. Nizinom izmedju Kapitola i Palatina stere se stari Forum. Dalje k jugu tik do rieke stoji Aventin (46 m.) sa crkvami S. Sabina, S. Balbina i dr. Izmedju Palatina i Aventina je uleknina (21 m.), kojom se je sterao stari *Circus Maximus*, u kojemu je bilo prostora za 200.000 gledalaca. Napokon k iztoku od Aventina je dugoljasti brežuljak Caelij (50 m.) sa crkvom S. Gregorio i S. Stefano rotondo i S. Clemente, najvjernija slika i prilika crkve za najstarijih kršćanskih vremena, a ne daleko su kupelji Karakalline, iza carskih palača najveće ruševine staroga Rima. U nizini izmedju Caelija, Palatina i Eskvilina stoji Kolosseum, a dalje k iztoku do gradskih zidina izmedju Caelija i Eskvilina je Lateran. Tu je najstarija kršćanska crkva *San Giovanni in Laterano*, prava biskupska crkva rimskoga pape, „omnium ecclesiarum urbis et orbis mater et caput", u kojoj su obdržavane tečajem viekova mnoge sinode i koncili. Glavni žrtvenik, urešen sa četiri pozlaćena mjedena stupa, sadržaje u sebi glave apostola Petra i Pavla. Kapela *Corsini* u toj crkvi smatra se najljepšom u Rimu. Do crkve osmouglata krstionica rabi samo na Veliku subotu za krštenje Židova i Muhamedovaca Sa crkvom je u savezu druga papinska

palača sa bogatimi muzeji. Ne daleko palače je sgrada sa „Scala santa“, t. j. stubami, koje su po predaji vodile do sudnice Pilatove. Po ovih se stubah uzlazi jedino klečeći. Na otvorenom prostoru pred Lateranskom crkvom stoji najveći rimski obelisk visok bez podnožja 31 m.

Veći dio prostora, što ga zatvoraju zidovi, gdje je živjelo u carsko doba do $1^{1}/_{2}$ milijuna žitelja, danas je nenastavan. Na Palatinu, Aventinu, Caeliju i cielom obodnicom do zidova prostiru se mjesto gusto napučenih ulica pusti predjeli. Tek iza g. 1870. počeli su napučivati Eskvilin. Sredovječni noviji Rim dieli na dvie polovine prostrana glavna cesta *Corso,* koja teče sa sjevera prema jugu od Porta del Popolo do Piazza di Venezia nedaleko Kapitola. Tu je maleni *Forum Trajani,* na kojem se uzdiže od 34 komada bieloga mramora sastavljen 41 m. visoki stup Trajanov uriešen basreliefi, koji prikazuju pobjede toga cara nad Dačani. S nutra vode stube na vrh stupa, gdje je kip apostola Petra, a naokolo se širi krasan vidik po Rimu. Iztočna polovica grada na grbini Pincia i Kvirinala ima moderno lice, te ju stranci osobito posjećuju. Navlastito od liepoga Španjolskoga trga i Kvirinala do Ponte Sisto razvio se je najbujniji život. Izvan ovoga predjela nema velikih gostiona, otmjenih kavana ni uglednih dućana. Zapadna polovica grada na Tiberu sa uzkimi nečistimi ulicami sjedište je maloga obrta.

I oko gradskih zidina ima još mnogo znamenitosti. Počnimo opet kod Porta del Popolo, koja je od prilike tamo, gdje je nekoć stojala P. Flaminia. Krenimo k iztoku. Prošavši kraj liepih villa, medju kojimi se iztiče villa Borghese, i minuvši cestu, koja vodi do ruševina Dioklecijanovih kupelji, najvećih kupelji staroga Rima, eto nas kod osamljene crkve sv. Agneze iz Konstantinovih vremena, u kojoj se na dan te svetice 21. siečnja blagoslivljaju dva janjca, iz kojih se vune satku nadbiskupski paliji. Obilazeći dalje zidine grada, nailazimo na mnoge ruševine starorimskih villa, grobova (na pr. obitelji Scipiona) i druge ostatke drevnoga doba imenito na staroj cesti Via Appia. Tu ćeš opaziti crkvicu *S. Maria della Palme* ili *Domine quo vadis?* Ovdje je po legendi Petar, bježeći iz Rima pred križem, sastao Krista, koji mu je na pitanje: Domine quo vadis? (gospodine kamo ideš?) odgovorio: „Idem u Rim, da se dadem opet na križ pribiti.“ Na to se apostol posramljen vratio u Rim k svome križu, na kojem je zatim mučeničkom smrću umro. Na daljem ćeš putu stići do crkve *S. Sebastiano* nad grobom toga mučenika. Ovuda se ulazi u velike

rimske katakombe. To su daleki, nepravilno gradjeni 1—1½ m. široki, a 2—2½ m. visoki podzemni hodnici, koji se u više katova jedan nad drugim prostiru pod velikim dielom grada Rima. U katakombah su se rimski kršćani u vrieme progonstva sastajali, te su svoje mrtve pokapali u izdubcih zidova. Na nekih su mjestih prošireni hodnici kao prave kapelice, koje su kasnije služile uzorom za krypte naših crkva. Stiene i ploče na grobovih često su urešeni freskami, koje prikazuju ili smrt, janje, ribu, ili Krista kao dobroga pastira sa janjetom na ledjih, a paomom su obično označeni grobovi mučenika. Posljednjih su decenija mnogo izpitane katakombe, pa se po mnogih freskah, koje prikazuju običaje i nazore rimske crkve, s punim pravom drži, da su katakombe još starije, nego se je prije mislilo. — Na ovoj je strani rimskih zidina i grobnica Caecilije Metelle, ogromna okrugla gradjevina na četverouglatoj temeljnici. Nešto dalje je grobni spomenik Gaja Cestija iz Augustova doba: četverostrana piramida u zidu 40 m. visoka. Ovaj je predjel sa grobovi rimskih hodočastnika zarastao liepimi čempresami i pinijami. Napokon pol sata od gradskih zidina na putu prema Ostiji, tamo gdje je apostol Pavao mučeničkom smrću umro, stoji prekrasna basilika *San Paolo fuori le mura*, najveća crkva u Rimu iza crkve sv. Petra. Crkva je izgorjela g. 1823., te je zatim na novo izgradjena i posvećena g. 1854. Prije tri godine opet je mnogo stradala sa strahovite eksplozije baruta.

Pošto smo dobili obćenitu sliku o vječnom gradu, koju (sa kupole crkve sv. Petra) nam podaje i naslovna slika ove knjige, trebalo bi sada da počnemo opisivati pojedinosti, ali to bi daleko nadmašilo osnovu ovoga našega djela, jer se Rim vjerno može opisati jedva u nekoliko knjiga. Mi ćemo prema priloženim slikam pobliže opisati samo neke gradjevine i to iz antikne dobe i renaissance.

Na slici 66. vidimo sjeverni dio nekadašnjega trga „Forum Romanum“, dakle svakako jedno od najznamenitijih mjesta staroga Rima. Taj trg, nekoć pozornica svjetskih dogadjaja, povišen tečajem viekova za 13 m., rabio je do godine 1872. za stajalište volovskih predprega („Campo vaccino“). Kasnije ga je talijanska vlada prema nacrtu, koji je bio već Rafael izradio, dala odkopavati do sjevero-iztočne strane. Naša slika prikazuje ruševine nekadašnje slavne prošlosti smjerom od jugo-iztoka prema sjevero-zapadu. Počnimo s lieva. Ona tri stupa 14 met. visoka od bieloga mramora s korintskimi glavicami s prekrasnim arhitravom ostatci su hrama Dioskura, Kastora i Polluksa (Aedes Castoris ili Castorum), koji je god. 6. po Is. dao

Pogled na Rim. (Sa kupole crkve sv. Petra.)

(Str. 248.)

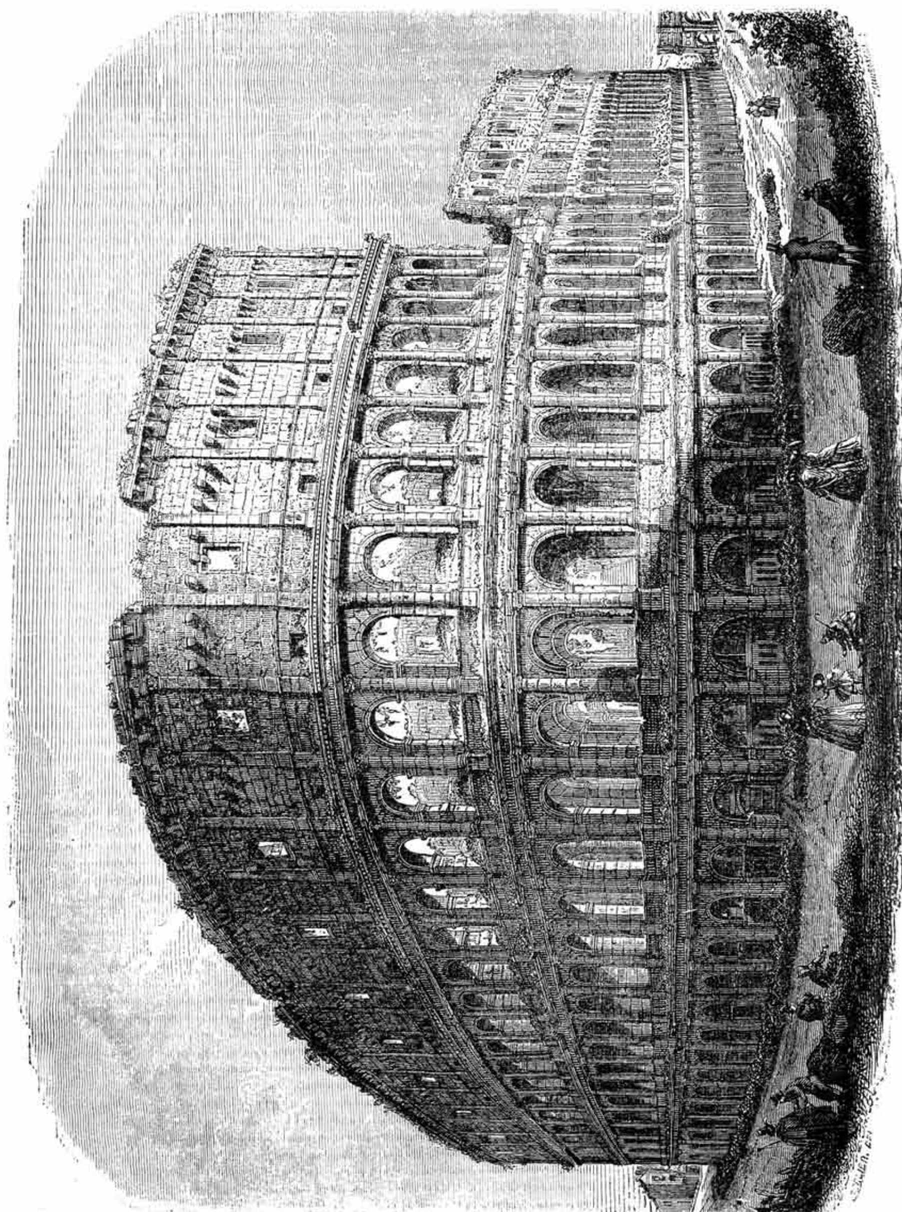

Sl. 66. Forum Romanum.

sagraditi Tiberije na mjestu starijega hrama, koji je bio sagradjen i posvećen još god. 484. pr. Is. na spomen pobjede nad Latinci kod Regilskoga jezera. Stari hram bijaše jedan od najglasovitijih hramova republike, pa su se u njem obdržavale i senatske sjednice. Neposredno iza toga hrama stajala je Basilica Julia, koju je Caesar počeo graditi, August nastavio, a zatim je obnovljena iza požara god. 377. Od te se je gradjevine sačuvalo deset okrnjenih stupova do pet metara visine, nekoliko polustupova, jedan svod i t. d. Na iztočnom kraju naišli su na zasuti glavni rukav „Cloaca maxima". Cesta usred naše slike je nekadašnja triumfalna cesta. Desno od te ceste je Forum, kako je po prilici izgledao u vrieme iztočno-gotskoga kralja Teodorika (oko 500 po Is.). Duž triumfalne ceste stoji nekoliko velikih spomenika od opeke, koji su nekoć nosili stupove kipova. Na kraju Fora uzdiže se mramorni stup Phokasa 16 met. visok, nekoć snimljen od neke stare gradjevine, zatim godine 608. po Is. u slavu vojničkoga cara Phokasova podignut na podnožju od cigle. Iza toga bijaše glasovita govornica rostra, koju je dao Caesar sagraditi. Desno kraj Phokasova stupa vidi se gornji dio slavoluka Septimija Severa, koji je bio izgradjen godine 213. po Is. u slavu njegovih pobjeda nad Parti i Arapi. Ovaj slavoluk je visok 23 met. a širok 25 met. U srednjem je vieku služio neko vrieme rimskim velikašem kao tvrdjava, te je bio jako zasut, dok ga nije god. 1803. papa Pio VII. dao odkopati. Ona dva stupa na lievo od Severova luka ostatci su Vespasijanova hrama, a dalje na lievo skup od osam granitnih stupova ostatak su Saturnova hrama, koji je rabio od najstarijih vremena republike kao državna blagajna (aerarium). Neposredno odtraga stoji četverouglatim tornjem providjena palača senatora, koja potječe iz vremena Michelangela, a danas je preudešena za obćinski ured. Uz tu gradjevinu vodi moderna cesta, Via del Campidoglio, k blizom trgu, Piazza del Campidoglio (Capitolinus). Napokon obične sgrade u lievom zadku značajne su za noviji način gradjenja u Rimu.

Slika 67. prikazuje Kolosseum ili kao što se je prije zvao Amphitheatrum Flavium. Ovo je najveća sgrada te vrste, jedna od najvećih cieloga staroga vieka, a sagradjena bijaše od careva iz kuće Flavijâ (god. 80 po Is.). Dužina mu je 190 met. širina 160; vanjština na četiri sprata visoka je 50 metara. U svakom od prva tri kata ima 80 lukova, prvi je dorskoga, drugi jonskoga, treći korintskoga sloga, a na najgornjem spratu podpun je zid razčlanjen korint-

skimi pilastri, medju kojimi su maleni prozori bez ikakvoga nakita u zid usječeni. Na zidovih najvišega sprata su babci i karike za drvene

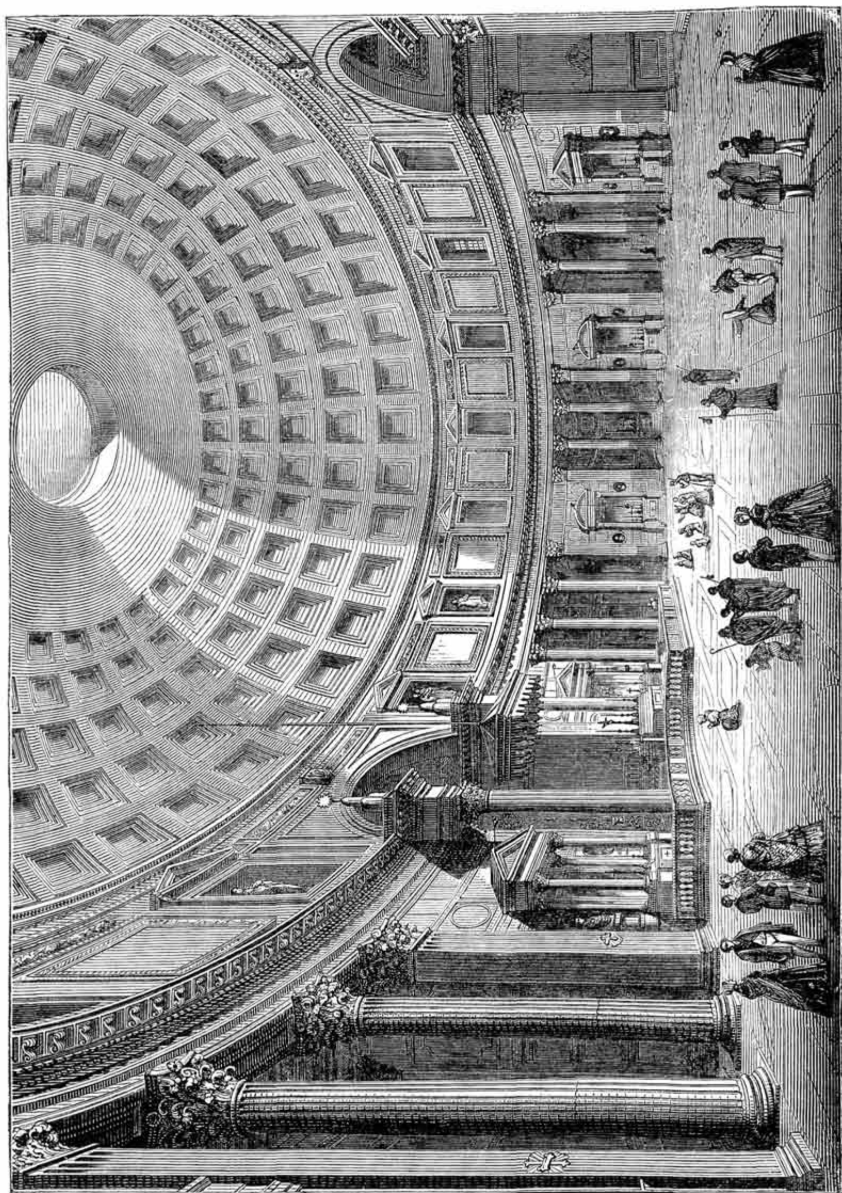

Sl. 67. Kolosseum sa sjeverne strane.

stupove, na kojih je bio razapet velum. U sredini gradjevine bijaše eliptična arena za borbe gladijatora sa divljom zvjeradi, a na sve strane u okolo sjedala za gledaoce, kojih je moglo u sgradu 87.000. Hodnici, stube pod sjedali, konali i podzemne prostorije za zvieri, mrtvace, roblje i t. d. vrlo su umno razredjene. Sgrada je mnogo nepogoda pretrpjela, dugo je bila tvrdjom, na koju su neprijatelji navaljivali, onda je opet bila kamenikom, a broncene spone i lanci bili su plienom barbara. Uza sve to je ostatak Kolosseuma najveličanstvenija razvalina staroga Rima. Nedaleko Kolosseuma je dobro sačuvan slavoluk Konstantina Velikoga.

Slika 68. prikazuje nam unutrašnjost Pantheona (danas S. Maria Rotonda), jedine dobro sačuvane stare gradjevine u Rimu, ili recimo, jedine gradjevine, koja ima zidine i svod podpuno kao nekoć, dok je arhitektonski nakit već davno izmienjen i nagrdjen. Još i danas poslije tolikih nepogoda, koje ovu krasnu sgradu tekom gotovo dvaju tisućljeća snadjoše, nema na svietu s umjetničkoga gledišta dotjeranije i ljepše prostorije od ove. „Prije Pantheona nije sviet nikada vidio tolike i tako liepe prostorije pod kubom“. Bolje nego na ikojoj drugoj sgradi vidi se ovdje, kako sva ljepota rimskih gradjevina leži poglavito u unutrašnjosti, a ne u vanjštini. Dok je Parthenon na akropoli athenskoj bio najljepša sgrada izvana, Pantheon je najljepša prostorija iznutra, a da vanjskom ljepotom ni iz daleka ne doseže Parthenona. „Iz vana je pače Pantheon dosta nespretan. Težka stublina, nizka kupola, neorganično s njim spojena prostasa nisu liepi oblici, pače protivno, samo u dvorani je podpuna harmonija svih oblika i jedinstvo svjetla. Na velikoj stublini leži poluokrugla kupola, koja je na tjemenu otvorena. Taj okrugli otvor razsvjetljuje sav prostor“. Triem je širok 33·5 m., dubok 13 m., a počiva na 16 korintskih stupova, koji su 12·5 m. visoki, a u objemu iznose 4·5 m. Visina i promjer kupole su jednaki, 43·4 m. Pod je od porfira, sivoga granita pa od azijskoga i afričkoga mramora tako sgodno sastavljen, da se njegove boje divno prelievaju. Prema sredini pod „okom kupole“ t. j. pod otvorom (9 m. u promjeru) polagano se pod uljegava, da može kišnica odtjecati u podzemne konale. Sva konstrukcija krova bijaše od pozlaćena bronca, koji je u 17. stoljeću žalibože skinut i upotrebljen za tvorenje topova. Pantheon je dao graditi Agrippa, zet cara Augusta i osobiti promicatelj znanosti i umjetnosti. Gradnja bijaše dovršena god. 27. pr. Is., a ženijalni graditelj se je zvao po Pliniju Valerius iz Ostije. Utisak veličanstvene ove gradjevine, koju narod danas na-

prosto zove „la Rotonda“ vrlo se time gubi, što leži znatno niže nego izokolno tlo, dok se je nekoć preko šest stuba uzlazilo do triema. Medju ostalimi znamenitimi muževi pokopan je u Rotondi slavni Rafael.

Sl. 68. Unutrašnjost Pantheona.

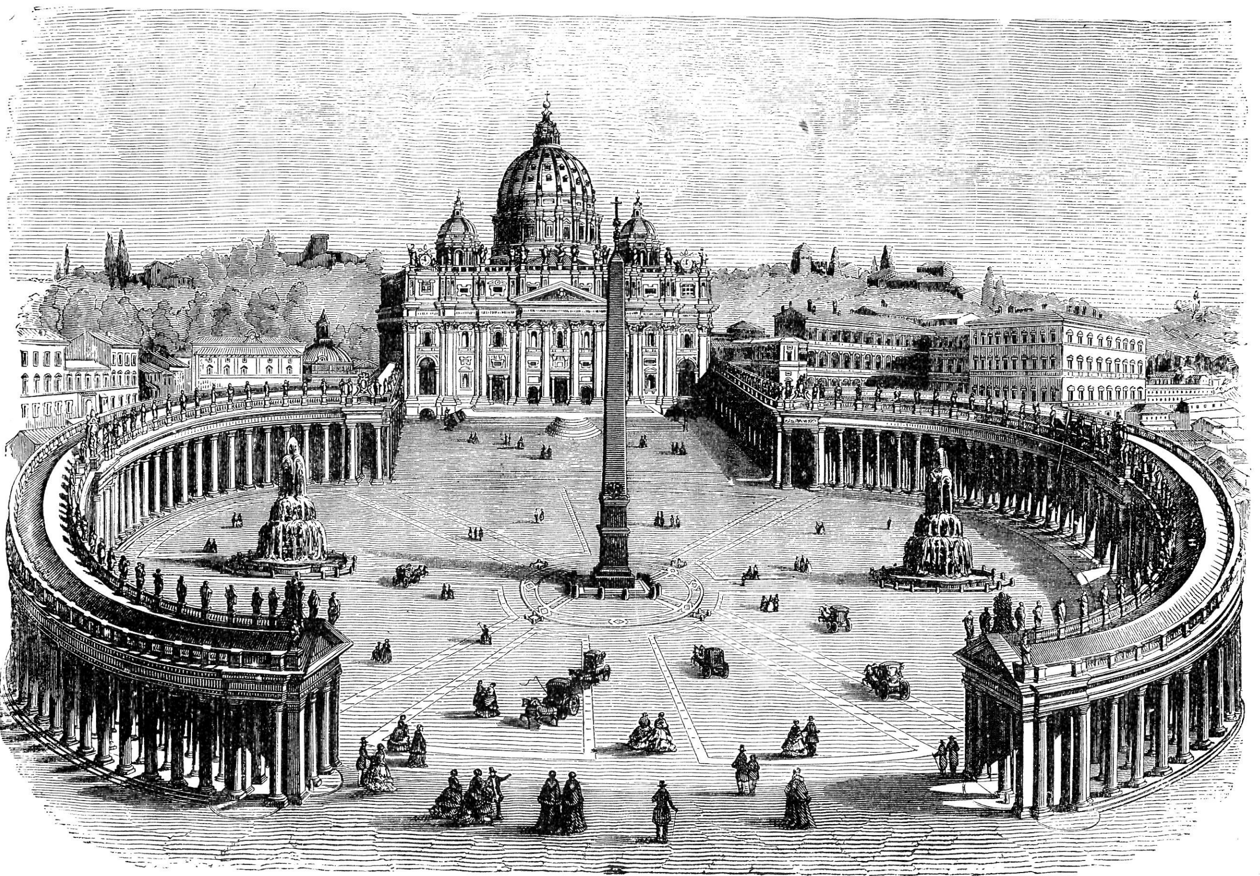
Na slici 69. vidimo Angjeosku tvrdjavu sa istoimenim mostom. Budući da nije više prostora bilo u sjajnoj grobnici cara Augusta, koju je opisao u svom djelu zemljopisac Grk Strabon, odluči rimski car Aelij Hadrijan (god. 117.—138.) izgraditi novi mauzolej za careve naprotiv grobnice Augustove na drugoj strani Tibere. U to ime spoji najprije oba briega Tibera krasnim mostom, koji se po njem nazva Aelijev most (Pons Aelius). Još i danas je taj most od najljepših u Rimu, a zove se angjeoski most, te je ukrašen g. 1688. sa deset orijaških kipova, koji prikazuju angjele po nacrtu Berninijevom. Angjeoski most vodi, kao što se na slici vidi, izravno k angjeoskoj tvrdjavi (Castello S. Angelo), nekadašnjoj grobnici Hadrijanovoj (moles Hadriani). Na ogromnom četverouglatom podnožju od Travertinskoga kamena, kojemu su stranice bile duge 90 met. a visoke 31 met., dizao se je golemi valjak (u promjeru 73 m.) obložen sjajno-bielim mramorom, kojemu danas nema traga. Po starih opisih bijaše nekoć valjak opasan dvostrukim viencem stupova, izmedju kojih su bili krasni kipovi smješteni. Ovaj mauzolej ima vrlo burnu prošlost. Ponajprije grobnica, bijaše kasnije tvrdjava rimska, zatim priestolnica papa, napokon tamnica znamenitih zasužnjenika. Od god. 590. zove se mauzolej Angjeoska tvrdjava, jer je, kako legenda kaže, papa sv. Grgur Veliki, vodeći svečanu procesiju, da izprosi od Boga pomoć protiv strahovite pošasti, koja je onda harala, ugledao nad carskom grobnicom u sjajnih oblacih arkangjela Mihajla („S. Angelus inter Nubes“), kako u znak pomoći i spasa svoj osvetni mač u korice stavlja. Na to nas opominje još i danas ogromni kip od mjedi arkangjela Mihajla na vrhu gradjevine.

Od angjeoske tvrdjave, prošavši ulicom Borgo vecchio, otvora ti se sjajnost nikada nevidjena, Trg sv. Petra (Piazza di S. Petro), djelo Berninia, koje se s pravom zove najvećom ideom, koju je ikada koji graditelj zamislio i izveo. „Trg obložen širokimi mramornimi pločami, razblaži te novim vidikom, da ne možeš namah opaziti triema, što se s obje strane eliptički prisastavio tik do crkve, naprama kojoj upravo u sredini trga stoji stup, kojemu s obje strane u jednakoj daljini prskaju dva vodometa, natjeravajući se krasotom s najdivnijom dugom nebeskom. Razmotriv pojedinice svjetlo i sjenu, predak i zadak te slike i pregledav joj okvir, sav uznesen upreš oči u cielost, dok ti se i slika i okvir ne saliju čarobnim licem, kakovu nema u tvojoj mašti pametara“. Trg je eliptički, pak ti se oku pokazuje u slici amfiteatra, kojemu najveći promjer iznosi 340 m.,

Sl. 69. Angjeoska tvrdjava i istoimeni most.

a najmanji 240 m. Zaokružen je kolonadami, koje počivaju na 284 ogromna stupa dorska i 88 stuboka razredjenih u četiri polukružna reda, koji se sa dvie tačke kod vodometâ gledaocu stope samo jednim redom prema točnoj umjetnosti. Kolonade su doduše u prvom redu gradjene za ukrasu, ali su ujedno i vrlo koristne, jer se bez njihova hlada ne bi ljeti moglo trgom proći do crkve poradi jake sunčane pripeke. Na balustradi kolonade nanizala su se 162 orijaška kipa svetaca. Usred trga diže se smjelo veličanstveni obelisk od granita. S koje god strane motriš taj veličajni trg, neizmjerno ti se svidja. Nikada nije umjetnost izgradila ljepšega predvorja pred kojom palačom, nego što je savila trg sv. Petra pred crkvom istoga imena na Vatikanu (San Pietro in Vaticano). „Trg je dostojan te crkve, a crkva je dostojna trga, svako svoje vrsti najveća ljepota na zemlji". Crkva sv. Petra zatvora zapadnu stranu trga (sl. 70.). Ova je crkva sagradjena na mjestu, na kojem bijaše stara već oštećena još u prvih kršćanskih vremenih podignuta crkva. Crkva sv. Petra najveća je i najprostranija crkva na svietu. Sagradjena je od tesana kamena žutkaste boje. Gradila se je po osnovi slavnoga Bramanta, koja je kasnije donekle promienjena. Temelj joj je položen g. 1456., a dogradjena je g. 1626. Fasada sa 8 stupova i četiri stuboka korintska široka je 112·6 m. a visoka 44·3 m. Odzgora je balustrada, ukrašena s ogromnimi kipovi. Već je predvorje crkveno liepo i veliko kao kakva crkva a bogato mramorom i pozlaćenimi tavanicami. Nad predvorjem ogromna je dvorana *(Loggia)*, u kojoj se kruni novoizabrani papa, i odakle dieli na Uzkrs sakupljenomu ljudstvu na Petrovom trgu papinski blagoslov. „Stupiv u samu crkvu, ostaneš osupnut na mjestu, kano kada ti se ukaže kakav neobičan znak na nebu. Od uzhita bi uzdahnuo, da te ne sapinje neko pobožno čuvstvo, kakova nisi još nikad osjetio. Gori nebo visoko, doli zemlja duga, široka, prostrana, prazna bez klupa, oltara i svakih zapreka, osim što gorostasni stupovi, na kojih sgrada počiva, čine, da ti mašta ogromni prostor čini još ogromnijim. Dugo boraviš tako pri ulazu na onoj porfirskoj ploči, na kojoj su se nekoć kraljevi krunili, dok ti krv ne primi uredno teći po žilah. Stupajući dalje, osjećaš kano da se izvraćaš: o tom sam svojstvu te crkve čuo još dječakom govoriti, pa su to pripisivali patosu, koji da oči zasjenjuje; ali osvjestiv se razabrah, da je tomu uzrok, što u toj ogromnoj prostoriji nemaš nigdje naslona, te se bojiš da ne propadneš u bezkrajnost. Hoteći si pomoći, baciš oko na nebo, ali te još veća nesvjestica hvata, te valja da se prisloniš na stupove". Crkva je tako

Sl. 70. Crkva sv. Petra.

ogromna, da stane u nju oko 50.000 ljudi, dok stane u zagrebačku stolnu crkvu jedva 4 do 5 tisuća ljudi. Dužina crkve iznosi 187 m., a širina $71^1/_2$ metra. Razdieljena je na tri ladje; srednja je ladja kod ulaza visoka $44^1/_2$ metra. Na mramornoj ploči, u srednjoj ladji, označena je duljina najvećih crkava na zemlji. Iza sv. Petra idu po duljini svojoj ovim redom: Sv. Pavao u Londonu ($158^1/_2$ m.), stolna crkva u Firenzi ($149^1/_2$ m.), stolna crkva u Milanu (135 m.), u Bologni (133 m.), crkva u Kölnu (132 m.), sv. Pavao u Rimu (128 m.), u Antverpenu (117 m.), Sofijina crkva u Carigradu (110 m.). Kamo god se okreneš u veličajnoj crkvi sv. Petra, svuda sve sam sjaj i ljepota, što se ne da opisati, već se mora vidjeti. Mi ćemo napose iztaknuti samo orijašku kupulu, koja se uzdiže nad velikim oltarom u nebeske visine; ona je vanredne znamenitosti i graditeljske umjetnosti slaveći još i danas svoga graditelja Michelangela. Visoka je 120 m., a do križa 138 m.; široka je u promjeru 42 metra. Pravo je to čudovište umjetnosti graditeljske, pri čem su odlučili kršćanski graditelji, da nadkrile poganske umjetnike, te su podigli Rotundu u visu, kakova je u Pantheonu na zemlji. Iznutra je kuba urešena štukom od zlata i divnimi mozaik-slikami. Ulazak u kubu olakoćen je sgodnimi stubami, te je veoma zanimljivo s one visine motriti ljude, gdje se miču po crkvi, kao da su sami patuljci, a kako je krasan i divan vidik sa kupole crkve sv. Petra na Rim, pokazuje nam i već spomenuta naslovna slika ove knjige.

„Da nam ništa ne preostane nevidjena“ piše Veber, „popesmo se u kubu stubami tako izvedenimi oko kube, da bi se i na konju uzjahati moglo. Premda ulazeć ne vidiš nikamo, ipak ti se krv nemirnije potiskuje prema prsima, ćuteći valjda unutarnjost tvoja neobičnu visinu, na koju se penješ. Desno u zidu uzidane su ploče od mramora s imeni onih odličnih osoba, koje su se na vrh kube popeli . . . Na najvišoj ogradi pod kruglom i križem izadješ na vidjelo, gdje ti se otvora prekrasan vidik na sve strane, koliko je široko obzorje. Odatle vidiš cieli Rim u pravoj miniaturi mravića; more što je udaljeno pet sati, kano pod nogama, s parobrodi kano barčicami u domaku. Premda je ograda od željeza te sigurna, noge mi se uzeše u sglobih tresti od neobične visine, koju nadlieću samo baloni i sokolovi na vrletnih stienah. Ali budući čovjek „animal consuetudinarium“, u malo minuta privikosmo toj visini, gdje bijasmo mirni kano u sobi pasući oči nevidjenim jošte vidikom.“

Opraštajući se sa crkvom svetoga Petra, spomenimo rieči dra. R. Kleinpaula: „Sv. Petar. Tā to je ime veliko gotovo kao sam Rim. Tkogod ga izgovara, taj osjeća, kano da je izrekao čudovište modernoga svieta. Domaći ljudi pokazuju svakomu crkvu sv. Petra već iz daleka, kao što u Napulju Vesuv a u Egyptu piramide, a stranac,

kada je prvi put ugledao tu crkvu, stane osupnjen i shrvan, kao da ga je grom ošinuo.

Sv. Petar. Što je bio Koloseum za drevni Rim — vidljivi izraz njegove svemoći i simbol, s kojega velikanskim trajanjem kano da su skapčali sudbinu veličajnoga grada — to je postala crkva sv. Petra za papinski Rim: dok stoji sv. Petar, bit će i Rima; nestane li sv. Petra, srušit će se Rim a s njime i čitav sviet.

Sv. Petar. Kršćanska je crkva sv. Petra srodnija i pristupačnija našoj mašti nego Flavijev amfiteatar, dā, pojam Petrove crkve tjesnije je spojen sa vječnim gradom, nego li ona ruševina. Jednom sam čuo o nekom njemačkom djetiću, kako je unišao u vječni grad na Porta del Popolo, a imao je vremena samo jednu uru da ostane u Rimu. Što je išao da vidi? Crkvu sv. Petra. Tu je pasao on svoje oči, ova ogromna crkva bila je za njega Rim.

Sv. Petar. Vatikanska je crkva svjetsko središte i zajednička svetinja za sve sljedbe, za svaku vjeru. Bio ti katolik, ili protestant, Jermenac ili Grk, pače makar da si Mojsijevac ili Muhamedovac, kleknuti ćeš bez sumnje sa strahopočitanjem na grob prvaka apostola, da time počastiš njegov kosmopolitički mauzolej, priznavajući ga najponosnijim i najdostojnijim tributom, koji je ikada doprinesen vjerozakonu i štujući ga kano hram svih hramova na ovom svietu. Na zemlji nema veće crkve nego je crkva sv. Petra. Kölnska crkva, londonska katedrala i Sofijina crkva u Carigradu gube se u crkvi sv. Petra kao što svjetska kraljevstva u nebeskom carstvu, kao što vremena i prostori u vječnosti i neizmjernosti; hram jerusalemski bio je malen kao i „odabrani narod“, u crkvi pak sv. Petra ima mjesta za cieli ljudski rod. Poput drugoga neba u nebesih lebdi kupula sa „Pantheona“, kano da se je kakvom provalom uzdigla u zračne visine: to nije djelo ljudi, tu su prirodne sile gospodarile, titani gradili i stvarali, svladani od jačega genija u službi onoga križa, koji se visoko na vrhu orijaške kupule sjaji, više nego su se nekoć dizali Jupitrovi orlovi.“

K sjeveru tik crkve sv. Petra stoji palača Vatikanska, u kojoj stanuje papa. Ovo je ogromna palača, sastavljena od više palača, ali u razno vrieme sagradjenih. Osim toga, što je ta palača najveća u Evropi, bogata je neprocjenjivim blagom znanja i umjeća, tako da joj u tom pogledu gotovo nema premca na svietu. Ova je palača živi svjedok, kako su rimski pape unapredjivali i promicali znanosti i umjetnosti. U Vatikanu je crkva tako zvana Sikstinska kapela, u kojoj su one divne slike od Michelangela i to na zidu iza velikoga

*

žrtvenika Sudnji dan, a na svodištu Stvorenje svieta, a na doljnom dielu svodišta Proroci i Sibylle. U glasovitoj vatikanskoj knjižnici ima veoma mnogo (oko 25.000) važnih starih rukopisa. U dvoranah se čuvaju Rafaelovi tapeti. Loggije t. j. prostrani hodnici, koji su u tri sprata jedni nad drugimi, puni su slika o raznih dogadjajih iz sv. pisma Staroga i Novoga zavjeta. Četiri dvorane za svečanosti, Stanze, zovu se takodjer dvorane Rafaelove (Stanze di Rafaele), jer ih je taj ženijalni umjetnik oslikao svojim kistom (Disputa, Athenska škola, Parnas i t. d.). U vatikanskoj galeriji slika ima krasnih umjetnina, medju kojimi se osobito iztiče od Rafaela Preobraženje Isusovo i Madonna od Foligna, zatim Pričest sv. Jerolima od Dominichina i t. d. U veličajnom Pije-Klementovom muzeju izložen ti je pred očima sav javni i privatni život rimski, grčki i barbarski. Tu su kipovi svih starih bogova i božica, careva i kraljeva, svih velikih ljudi u Grka i Rimljana i t d.; tu su najveće umjetnine: kip Laokoona, glasoviti Apolo, Torso i t. d.

U Rimu cvate doduše obrt i trgovina, ali najveći dobitak ima vječni grad od stranaca. Neki se stranci ovdje stalno nastane, drugi opet ostaju u Rimu po više godina; tà samih stranih umjetnika ima uviek u gradu po 500. Najveći pak broj stranaca, putujući sa sjeverne i srednje Evrope na jug, uredi tako svoje putovanje, da ostane po više dana ili tjedana u Rimu, bilo da se zabavlja motreći *„karneval“*, koji je Goethe tako divno opisao, ili pak da pribiva *obredom velikih crkvenih svetkovina* navlastito u *velikom tjednu*.

Karneval rimski počinje se osam dana prije Čiste sriede. Prvih dana vidiš doduše samo pojedine kočije na korzu i riedke krabulje, no nabacivanje cviećem i konfetti (krugljice od sadre i sladkiši) već je odpočelo. Navlastito sinovi i kćeri Albiona siplju bezbroj konfetta iz limenih posuda i košara na prolazeće obćinstvo. Kruna karnevala posljednja su tri dana karnevala. Kuće su na korzu izkićene ćilimi, dva reda kola prolaze jedna simo a druga tamo, a uza to silna tišma krabulja. Napokon je u utorak na večer („moccoli“) najživahnije na korzu. Čitav je naime korzo bajno razsvietljen, a svatko nosi svieću (moccolo), koju nastoji jedan drugomu da utrne, pa onda viče „senza moccolo“ (bez svjetla). Svuda vidiš veselo i prijatno zadirkivanje i dražkanje tisuće i tisuće ljudi, koji se u taj čas ne zanimaju ni za što drugoga na svietu, nego samo za to, da li njihov moccolo gori; pa u toj vrevi, u toj borbi sviju protiv sviju ipak ne vidiš ništa prosta, ništa nepristojna. O ponoći je svemu kraj, zvono sa Kapitola zvoni smrt karnevalu — pepelnica je počela. Doba ozbiljnosti i pokore je nadošlo, kazališta se zatvoraju, u crkvah su svaki dan korizmene propoviedi, priprava je za veliki crkveni blagdan odpočela. Makar da se blagdani Božić, zatim Tielovo, kada veličajni obhod polazi prostorijami golemoga Petrova trga, vrlo svečano svetkuju, ipak su od vajkada najviše na glasu u čitavom svietu uzvišeni obredi velikoga tjedna.

Na Cvietnicu dieli papa u sv. Petru posvećene paome. U sriedu, četvrtak i petak velikoga tjedna — kao što i u našoj stolnoj crkvi u Zagrebu — obavlja se

osebujnim načinom već poslije podne jutarnja (Matutinum) idućega dana. Tom se sgodom pjevaju pojedini dielovi naricanja proroka Jeremije (Lamentationes) i 50. psalam (Miserere mei Deus). Papa sa kardinali pribiva jutarnji u Sikstinskoj kapeli u Vatikanu. Uzvišeni obredi to su veličajniji, te se neobično doimlju svakoga, što je u kapeli rek bi posvemašnja tmina. Na jednoj strani kapele je sa prozori providjena loža, u kojoj su smješteni pjevači. Kako se ova loža slabo vidi, te je gotovo više sakrivena, rekao bi čovjek, da piev pjevača dolazi iz nevidljivih prostorija. Sav su nutarnji prostor u kapelici zapremili kardinali u dalekom krugu poredani, a izpred njih niže svećenstvo na nižih sjedalih. U dnu kapelice je žalobni žrtvenik samo sa dvie visoke voštane svieće. Desno od žrtvenika sjedi na priestolju sv. otac papa u ljubičastom talaru. Lievo od oltara je svjetionik sa 13 manjih poput piramide nanizanih gorućih svieća. Oko pet sati počinju se obredi i pjevanje. Najprije pjevaju pojedini pjevači (soprani, baritoni i bassi) crkvene pjesme kao uvod, a zatim pjeva sbor psalme, tako da se izmjenice jedna kitica psalma pjeva, a druga samo polutiho govori. Iza svakoga odjela psalama utrne se na svjetioniku jedna svieća. Napokon se utrne i posljednja svieća, a čitavom kapelom zavlada posvemašnja tmina; samo likovi kardinala i prelata, nepomični kao kipovi, iztiču se u onoj tami. Za čas je u kapeli podpun mir i tišina. Na to sbor nevidljivih pjevača zapjeva vrlo krepkim i dušu prodirućim glasom: Miserere mei Deus itd. Kao iz svete noći veličanstveni ovaj piev teče i razliega se poput rieke skladoglasja blaženstvom opajajući sva srdca i duše. Divna izmjena glasova, padanje i dizanje, a zatim opet slievanje glasova sada ti duboko gane dušu, a zatim te opet zanosi do najvećeg uzhićenja.

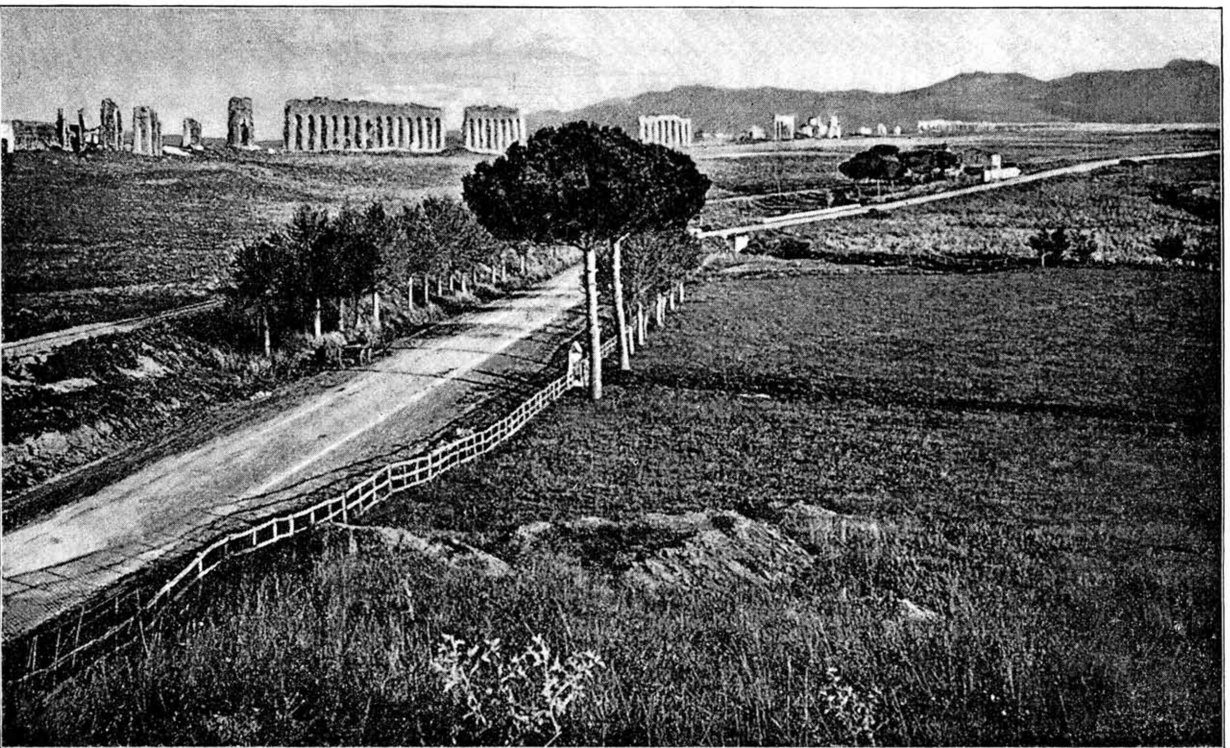
Iz Sikstinske kapele polazi papa i kardinali u Pavlovu kapelu. Prolazi se kroz Sala regia. U to se otvore vrata, a sjajna se razsvjeta razlije, jer je kapelica rek bi puna neprekinuta svjetla. Stiene obložene voštanimi sviećami počevši od poda do stropa sjaje se vanrednim sjajem, koji pojačan prozraci (transparenti) prikazuje grob Spasiteljev u veličajnom, rek bi preobraženom sjaju i slavi. Tu oko svetoga mjesta kleče papa i kardinali u tihoj molitvi, a iza njih ostalo svećenstvo i vjernici. Odavle kreće se ta pobožna i ozbiljna povorka dolje u crkvu sv. Petra, gdje se iz duboke daljine kriesi jedan trak svjetla bajno razsvjetljujući izokolnu tminu. Osam metara dugi i četiri metra široki križ lebdi pod kupulom nad grobom prvaka apostola sv. Petra, gdje papa, kardinali i svi ostali probave neko vrieme u molitvi. Ovaj je križ sa svake strane sa više od 300 dvostrukih svjetiljaka obložen; njihov sjaj i blistavilo radja u dubokoj tami neizmjernih prostorija Petrove crkve polutamu vanredne dražesti.

Na Veliki četvrtak rano obavlja se u prostranoj kapeli crkve sv. Petra *obred pranja nogu*. Sv. otac platnenom pregačom pere noge 12 staraca, koji predstavljaju apostole, a zatim ih kod ručka dvori i na odlazku dariva darovi. Na Veliki petak u jutro obavlja se u Sikstinskoj kapeli obred *klanjanja križu*. Sav ures je sa papinskoga priestolja i sjedala kardinala odstranjen. Sv. otac i kardinali su odložili svoje prstene, a njihovo je ljubičasto odielo od najprostije tkanine. Sv. otac, bosonog i odkrite glave, baci se na tlo, klanjajući se i moleći Onomu, koji je na drvetu križa za čovječanstvo podnio gorku smrt. Iza sv. otca obredaju se kardinali i prelati, padajući ničice i klanjajući se drvetu križa.

Na Veliku subotu, čim se zapjeva kod sv. mise „Slava“, završuje se tužno korizmeno vrieme: sva zvona zazvone, a sa angjeoske tvrdjave gruvaju to-

povi. Prvi dan Uskrsa čita sv. otac u velikom sjaju sv. misu, kojom se slavi Uskrs t. j. pobjeda Kristova nad smrću. Podizanje presv. hostije poslije predvorbe najsvečaniji je trenutak. Sve kleči u veličajnom hramu, jedini sv. otac stoji pred žrtvenikom, uzdižući presv. tielo Kristovo. Pobožni mûk nepreglednoga naroda prekida zvuk trubalja prodirući sa kupole. Iza svršene svečane službe božje podjeljuje sv. otac papinski blagoslov narodu sa loggije. Stotine tisuće kršćana iz najrazličitijih dielova zemaljskoga površja čekaju nestrpljivo na trgu pred Vatikanom; topovi gruvaju sa angjeoske tvrdjave, a sva zvona po rimskih crkvah ozvanjaju se, javljajući Rimu i okolici svečani taj obred. Sveti otac prekriži tri puta sakupljene klečeće vjernike i podignutimi rukami prema nebu moli za njih božji blagoslov.

Na uzkrs na večer je veličanstvena razsvjeta orijaške Petrove crkve po staroj osnovi, koju je još Michelangelo izradio. Mi ćemo ovdje po starijih, glasovitih opisih opisati tu razsvjetu, kako je bila običajna prije nekoliko decenija. U dugih, razitih, uzporednih redovih lebde visoko na uzvišenih lukovih, pilovih i križevih nebrojene svjetiljke (do 4500), sjajući nježnim, srebrnim svjetlom daleko prema nebesom, rek bi posve slobodno u zraku, jer poradi tamnoga zaledja nebeskoga svoda ne možeš da razpoznaš golemu gradjevinu, o koju se svjetiljke oslanjaju. U to postaje noć sve tamnija, a čim udari osam sati, eto neslućene promjene. Sve spomenute nježno svjetleće svjetiljke se izgube, izpod razsvietljenoga križa na kupuli ukaže se plameno more, razlievajući se u tren u tisuću plamenih pramova sa križa i kupule preko fasade crkve i preko obiju kolonada. Ciela orijaška gradja plamti u jednom ognju. Dok si prije samo čuo prskanje vodometa na Petrovu trgu, sada jasno vidiš kako voda visoko prema nebesom skače; ujedno razpoznaješ, kako se na tom prostranom trgu nepregledna svjetina simo tamo valja, a svečana rek bi glasba nebrojenih zvona povećava čarobnost veličajne te razsvjete. Dugo u noć plamsaju baklje i žeravnice. Uzkrsne svečanosti završuje na uzkrsni ponedjeljak tako zvana Girandola, vatromet sa angjeoske tvrdjave. U noći oko desct sati na jednom ugasnu svjetiljke na angjeoskoj tvrdjavi; u to zagrmi top, pojedine rakete započnu na to čarobnu igru, sve se veći broj plamena i lučanika sukobljuje, dok se nenadano žarke crte ne upale, a ti gledaš cieli polukrug drevne gradine sa svojimi arhitektonskimi ocrti, razsvietljen krunom usjanoga plamena. Sada navali jedan prizor za drugim. Ogromni plameni kotači, zmajići i ognjene kruglje, mienjajući se svaki čas, tvore neprekinuti razkošni plameni sjaj i razsvjetu. Ovdje kano da razpoznaješ na plamenu bajni dvor, sagradjen od samih diamanta, ondje opet žubore zlatni potoci preko stiene, crvene poput rubina; ovamo se srebrni vodoskoci u neobičnih zavojih razilaze u svih mogućih smjerovih; ovamo se pomalja plameni snop žita, iz kojega i oko kojega lete modri i crveni lepiri, zatim mak i modrac; k tomu se blistaju milijuni zviezda, a izmedju njih strjelovito lete repatice s dugimi repovi. U to se pojavila prva orijaška girandola, koja neobičnom silom čitavu gradju angjeoske tvrdjave vrcajućim ognjenim žarom presvodjuje i obavija. S nova gruvanjem topova uviek prekidana nastavlja se igra ognjenih krugalja; čitav niz gorućih imena pojavlja se okružen buktećim plamenom, orijaške crte drevne gradjevine plamsaju sada crvenim, sad opet bielim ognjem, dok žeravnice razsvjetljuju angjeoski most, a nebrojene baklje u čamcih na Tiberu rek bi da će ga pretvoriti u plamenu rieku. Iza raznolikih izmjena, dražestnih izuma ovoga najžarčega umjeća, podiže se eno sprieda nad vrata tvrdjave druga orijaška girandola, a jedva što je taj ognjeni vulkan utrnuvši pretvorio se u gusti oblak dima, eno gdje se diže nešto više iznad

Sl. 71. Via Appia i Aquedotto di Claudio.

toga ogromna kita raketa treće i najveće girandole, s koje se raztječe na sve strane tisuće i tisuće raketa. — Ovakova bajna razsvjeta crkve sv. Petra i angjeoske tvrdjave bila je običajna i 29. lipnja na blagdan sv. Petra i Pavla.

Zaključujući ovaj kratki opis grada Rima i njegovih znamenitosti spomenimo još, da ima u Rimu vrlo mnogo (u svem do 400) crkava, od kojih su neke ogromne i vanredno bogate svojom nutrinjom. Napokon u Rimu, kano središtu katoličkoga svieta, imaju svi veći katolički narodi svojih sgrada i zavoda. I hrvatski narod ima svoj ilirski zavod sv. Jerolima, koji je već god. 1653. utemeljen i sazidan. God. 1654. odlučeno je, da se pod narodom ilirskim, za koji je taj zavod podignut, imaju razumievati samo stanovnici Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Bosne.

Okolica je vječnoga grada pusta, kao što smo već opetovano naglasili. Slika 71. prikazuje jedan dio te okolice naime „Via Appia" (sa Aquedotto di Claudio), kojoj nebrojene izkopine potvrdjuju njezin stari pridjevak „kraljica cesta". — Osim Rima čitavo je područje Tiberovo (Latium t. j. pokrajina Rim i Umbrija) siromašno većimi gradovi. Viterbo broji 16.000 st., Velletri 14.000 st., Tivoli i Civitavecchia ne dosežu ni do 10.000 žitelja, a u Umbriji broji više žitelja jedina Perugia (18.000 st.). I jadranska položina Apenina (Marke, Abruzzi i Molise) ima neznatne i u povjestnici slabo poznate gradove. Jedini Jakin (Ancona 30.000 st.) poradi svoga sgodnoga položaja „na laktu Italije", odakle je lak savez sa Tiberovim područjem i zapadnom obalom, liepo cvate, te ima kao najbolja luka na iztočnom primorju živu pomorsku trgovinu. Slični položaj imade grad Pesaro (13.000 st.). Jesi (12.500 st.) stoji u dolini Esina na drumu i željezničkoj pruzi, koja teče iz Ankone u Rim. Macerata, Ascoli i Chieti, maleni pokrajinski glavni gradovi steru se nad izlazi dolina, koje protječu uzporedni jadranski pritoci Potenza, Tronto i Pescara. Acquila (15.000 st.) i Sulmona (14.500 st.) glavna su mjesta po njih nazvanih visočja. Napokon spomenimo još Loreto, na brežuljku s krasnim izgledom na more, glasovito zavjetno mjesto („majka Božja lauretanska"), kamo su po legendi angjeli odnieli god. 1294. Gospinu svetu kuću (casa santa) iz Trsata nad Riekom. U crkvi ima više radnja znamenitih umjetnika kao Bramanta, Sansovina, Lombarda i dr.

* * *

U južnoj Italiji je doduše broj gradova, kao što smo već vidjeli, vrlo velik, ali budući da je grčkih gradova većim dielom nestalo,

ima ih malo povjestnički znamenitih, a veliki je jedan jedini i to Napulj. Napulj (oko 500.000 st.) nije najveći grad Italije možda poradi svoga izvrstnoga položaja ili vanredne industrije i trgovine, već stranom zato, što je bio već prije glavni grad najveće države u Italiji, stranom pak poradi obilja jeftinog živeža, koji rodi gotovo neprestano čitave godine na plodnoj tamošnoj ravnici pod predivnim nebom. Dakako da uza sve to veći dio toga ljudskoga mravinjaka, koji nam u Evropi najbolji pojam podaje o prilikah velegradova staroga svieta, Indije i Kitaja, živi u biedi i nevolji, koja se ipak ovdje ne osjeća, koliko bi se ćutila na sjeveru. Smještaj Napulja na velikom zalivu, kampanska ravnica i nebrojeni prometni drumovi, koji ju spajaju s unutrašnjimi gorskimi krajevi ća do iztočne obale, povoljne su svakako prilike za procvat velikoga grada. Nadalje je jedino ovdje na cieloj obali od Messine k sjeveru do Spezije naravna prostrana luka, tako da je na tom zatonu u Puteolih već u rimsko doba stojala glavna luka navlastito za rimski promet s Iztokom. Budući da Civita vecchia ne dostaje za veliki promet, to je u istinu Napulj, koji si je gradnjami morskih gatova stvorio ne samo veliku trgovačku nego i posebnu bojnu luku, izmedju Messine i Livorna jedina luka, koja podržaje pomorski promet za veliki dio srednje i južne Italije. Pa i sama Kampanija brojeći preko tri milijuna žitelja, koji doduše nemaju velikih potreba, razvija dosta živahan pomorski promet. Napulj je smješten duž morskoga žala, gdje se na visokih stienah ogromne kamene tvrdjice dižu na obranu s morske strane, dielom se pak izpinje amfiteatralno po strmih brdih, a gdje prestaju kuće, nastavljaju se po visinah vrtovi, odasvud s divnim vidikom na more, sa strane pak na zadimljeni Vesuv; uzduž zatona diljem mnoga mjesta, a u razmake izmedju njih liepi ljetnici; podalje pak na kraju suncem obasjana zatona, koji je pun nebrojenih bielih jedara, eto Sorrenta; pred zatonom izpeli se otoci potresni Ischia i Capri sa svojom modrom pećinom: — tolika krasota, dražest a i veličanstvo okolice, da se s Napuljem ne može natjecati ni Edinburg ni Lisabon, pače ni sam Carigrad. Pa i sam Napulj po sebi je najsjajnija tačka cieloga zatona, koji je tako bogat ne samo prirodnimi krasotami za izpitatelja prirode, već i u znanstvenom pogledu za umjetnika arheologa i pjesnika. Na jednoj strani veseli Sorrent (sl. 28.) sa svojimi gajevi agruma, na drugoj strani flegrejska polja sa svojimi krateri, jezeri, mofetami i solfatarami, Pompeji, izkopani rimski grad, i Vesuv, koji ti neprestano pogled mami. K tomu posvuda dražestna južna flora u najbujnijem razvoju. U istinu svi putopisi se u tom slažu,

da je Napulj rajskoga položaja, i da su ga kao cielu Kampaniju vile uznjihale. „Vedere Napoli, e poi morire“ kaže Talijan, jer nema rieči, kojimi bi bolje označio krasote napuljske okolice, o kojih smo obširnije već gore na str. 145.—147. govorili. No unutrašnji Napulj slabo odgovara vanjskomu izgledu. Stariji dielovi grada i oni prema ravnici, gdje se grad razširio, sastavljeni su od nebrojenih uzkih, tiesnih, krivudastih i zamazanih ulica sa 6—8 katova visokimi kućami. Drugačije je u novijem gradu, gdje cesta Chiaja na moru rabi kao korzo, te je valjda naljepše pobriežje na svietu. Chiaje se drži „Villa Reale“ prekrasna promenada. Nedaleko kraljevske palače je San Carlo, najveće talijansko kazalište sa 6 katova loža. U ulici „strada nuova“, koja je nastavak glavne Toledo ulice, stoji Museo Borbonico (Academia reale degli Studii) po mnienju nekih iza Vatikana najveličanstvenija sbirka umjetnina na zemlji. Ima tu umjetnina, dragocjenosti svake ruke (od antiknih kipova: farneski Herkul, Flora itd.). Neprocjenjivo ovdašnje umjetničko blago sabrano je iz nekadašnjih veliko-grčkih gradova, a navlastito iz Herculana i Pompeja. Nasuprot ogromnimi djeli graditeljstva Napulj je dosta siromašan grad. Ima doduše na pr. liepih crkava, ali i najljepše (stolna crkva San Gennaro) daleko zaostaju za mletačkimi i firentinskimi crkvami, a da i ne govorimo o rimskih. I druge gradjevine nisu osobite. Nad gradom gospoduje, kao što nam slika 72. kaže, tvrdjica St. Elmo.

Već smo više puta spomenuli, kako se tipovi prave Italije u svakom pogledu nalaze tek južno od Rima. Navlastito se je uviek držalo, da se pravi talijanski život i puk talijanski najbolje može motriti u Napulju. U naše doba — u vieku novotarija — mnogo se je toga promienilo i tamo u nošnji i običajih, no vreva i žamor, krika i vika u obće bučni život, kojemu rek bi da nema premca na zemaljskom površju, sačuvao se je do dana današnjega u tom „gradu pod Vesuvom“. Štropot kola od rana jutra do kasne noći, pucanje bičem, njakanje magaraca, ozivanje i nudjenje različite robe za prodaju, onaj bezbroj lazzarona i fakina, kojekakvi komedijaši i improvizatori: sve to čini toliku ciku i buku, da bi čovjek poludio. Na slici 73. vidimo prizor iz ulice napuljske, a ujedno i onaj prirodjeni nagon u Napuljca, gdje svatko hoće da se vozi; tu vidiš kola prenatrpana ljudima, a siromašno živinče upregnuto pod kola skapava pod nemilosrdnimi udarci.

Kako je Kampanija dobro napučena i dobro težena, broji mnogo gradova, od kojih se ne može nijedan iz daleka mjeriti s Napuljem. Capua (Santa Maria Capua Vetere, 20.000 st.), u starom vieku raz-

Sl. 72. Napulj sa tvrdjicom St. Elmo.

vikana sbog razkalašenosti žitelja svojih, a starija od Napulja, koji je tek u srednjem vieku procvao, nema osim razvalina veličanstvenog amfiteatra znatnijih ostataka iz starih vremena. Puteoli, u starom vieku najznamenitiji grad kampanski, ima više razvalenih spomenika iz onoga doba. Nova Capua (12.000 st.), stari Casilium na Volturnu, zasnovana je kao tvrdjava, a Caserta (18.000 st.) ponosi se samo svojim mramornim ogromnim kraljevskim dvorom, vrtovi i umjetničkimi vodogradnjami. Ovaj je kraljevski dvor najveći u Evropi iza Escoriala. Od pomorskih su gradova znatniji Castellamare (24.000 st.) cvatući grad u divnoj okolici, Gaëta tvrdjava uz more (18.000 st.) „talijanski Gibraltar" i Salerno (24.000 st.), u srednjem vieku sjedište glasovite medicinske škole. Talijan kaže: „Se Salerno avrebbe un porto, Napoli sarebbe morto" t. j. da ima Salerno luku, bila bi to smrt Napulju. Od gradova u kampanskom Apeninu vriedni su spomena Avellino (17.000 st.) „grad lješnjaka", Ariano di Puglia (13.000 st.) u istoimenoj pokrajini i Benevent (18.000 st.).

Apulija je vrlo bogata gradovi, dakako većinom ratarskimi gradovi ili takovimi primorskimi mjesti, koja takodjer žive ponajviše o ratarstvu. Nanizali su se ti gradovi u dva paralelna reda na doljnom vanredno plodnom okrajku apulijske kredine ploče. Najveći je grad Bari (60.000 stan.), koji je umio najveći dio izvozne trgovine ove bogate zemlje namamiti u svoju luku, te se danas sve ljepše razvija. Grad je nov i pravilno gradjen. K tomu su još znatniji gradovi Foggia (38.000 stan.), glavni grad apulijske ravnice, i Lecce (23.000 st.). Sbog krasne luke i izvrstna položaja na južno-iztočnom šilju podigao se je opetovano Brindisi (15.000 st.). U naše doba napreduje sve više, budući da je izhodištem paroplovne linije u Port-Said na sueskom prokopu. Taranto na istoimenom zatonu (26.000 st.) grčkoga je porietla, te je u staro doba bio na glasu svojom trgovinom i velikim bogatstvom. Osim toga su u tri apulijske pokrajine još 23 grada, dakle u svem 28, koji broje više od 10.000 žitelja. Podješ li od sjevera k jugu najznamenitiji su medju njimi ovi: S. Severo, Lucera, Barletta, Trani, Francavilla itd.

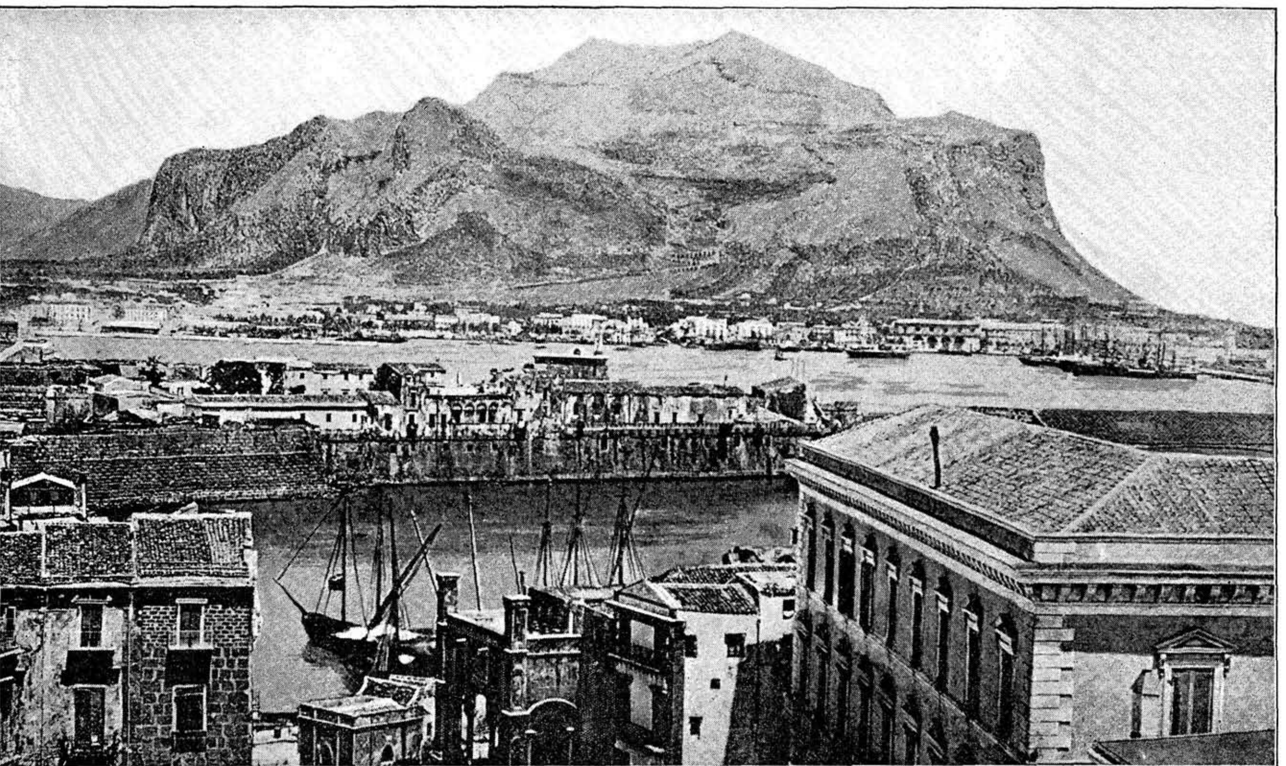
Predjel Basilicata slabije je napučen, pa se nije ni u povjestnici nigda izticao. Uza sve to ima osim Potenze (19.000 st.), glavnoga grada, još pet gradova sa više od 10.000 žitelja. Kalabrija je dobro nastavana, ali od devet mjesta, koja broje preko 10.000 žitelja znatnija su samo tri glavna pokrajinska grada: Cosenza (25.000 st.), Catanzaro (22.000 st.) i Reggio (25.000 st.). Cosenza na bre-

Sl. 73. Prizor na ulici „Santa Lucia“ u Napulju.

žuljku i oko njega glavno mjesto gornje Krati-doline, koje navlastito sjevernu Silu obskrbljuje industrijskimi tvorinami stranih naroda. Catanzaro preradjuje sirovu svilu, što no se u okolici dobiva, te je sielo kalabrijske trgovine s uljem. Reggio na messinskom tiesnu znamenita je luka za izvoz plodina iz bogate svoje okolice. Gradovom negdašnje „velike Grčke“ kao Metapontu i Heraclei na tarentskom zalivu, isto tako Locri-u a navlastito Sybarisu nestalo je i posljednjega traga pod kršjem i nanosom tamošnjih voda. Jedini drevni Croton sbog svoga čvrsta smještaja živi još pod imenom Cotrone kao maleni primorski grad.

Trougli otok Sicilija bijaše u starome vieku „žitnica Italije“, no danas mjesto pšenice goje radišni žitelji ponajviše južno voće. Sicilija je gusto nastavana i bogata gradovi. Ona ima u 7 svojih pokrajina 67 gradova, koji broje preko 10.000 žitelja, a od tih su tri velika grada: Palermo (260.000 st.), Catania (100.000 st.) i Messina (130.000 st.). K tomu broji 12 gradova izmedju 20 i 40 hiljada žitelja. Medju timi su najznamenitiji: Trapani, Termini i Vittoria. Najnapučeniji gradovi unutrašnje Sicilije Modico (40.000 stan.) i Alcamo (39.000 st.) ratarski su gradovi. Smještaj Palerma (stari Panormus) s najboljom sicilskom lukom već smo spomenuli. Grad se stere po ravnici, samo se prema unutrašnjosti polagano uzpinje, te veličajnošću svoga položaja i dražestnim svojim okolišem zaostaje u Italiji jedino za Napuljem, a pretječe ga još ljepšom klimom i jakom obranom protiv oštrih vjetrova (sl. 74.). Visoke slikovite sive vapnene gore nadvisuju bujnu zelenu ravnicu, koja je prekriljena nebrojenimi seli i selišti, a visoka predbrežja Monte Pellegrino i Catalfano stražu straže s obiju strana zatona. Grad ima uzke krivudaste ulice, samo se po sriedi presiecaju pravokutno dvie široke ulice. Danas sielo bogatoga sicilskoga plemstva imao je Palermo i znamenitu prošlost navlastito u arabsko i normansko doba. Neke gradjevine iz arabsko-normanskih vremena vrlo su zanimljive, te se po njih Palermo prividja gotovo orijentalnim gradom. Palermo je sjedište trgovine i brodarstva sicilskoga; samo trećina otoka, naime zaledje Catanije i Messine, nije gospodarstveno ovisno od Palerma. I industrija u novije doba sve bolje cvate. — Catania („grad lave“) je sbog čestih provala Etne posve pravilan i novi grad, koji ipak osim nekih ostataka iz grčkoga doba, zatim Etne i prekrasne klime nema ništa osebujna. To vriedi i za Messinu, koja mimo svoju izvrstnu luku i divni položaj na sjevero-iztočnom uglu Sicilije dosta polagano napreduje. Na iztočnoj

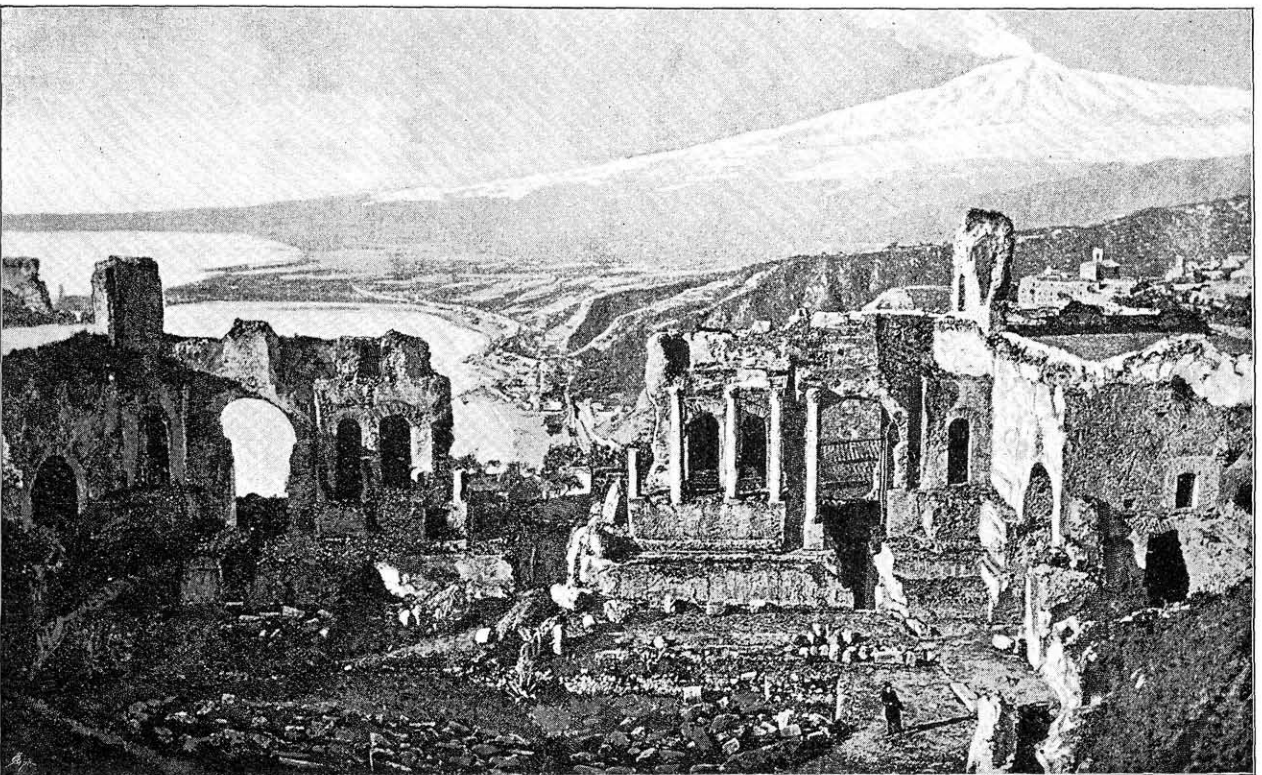

Sl. 74. Palermo.

obali Sicilije usred puta izmedju Messine i Catanije na strmoj stieni „Taormina“ stoji kukavno istoimeno mjesto, gdje se je nekoć smjelo dizao grad Tauromenium, smješten tako divno, kao riedko koji grad na zemlji. Slika 75 prikazuje dobro sačuvane ruševine glasovitoga grčkoga kazališta. Na slici našoj razpoznaješ, da su graditelji za taj hram umjetnosti odabrali najljepšu tačku tla sicilskoga. „Sve su dekoracije naših pozornica dječinske prema veličajnom vidiku, što ga odavle uživaš. Na sjeveru motriš romantičnu primorsku stienu okrunjenu gradinami, kako se je, bogata dražicami, pružila prema Messini; dalje k iztoku iza messinskoga puta eno kalabrijske obale; k jugo-iztoku otvora se nepregledna morska pučina; k jugu u neopisivo liepih zavojih teče obala od Agosta do Giardina, a iza nje izpinje se polagano, svečano, dostojanstveno orijaška Etna“. — Sirakusa (20.000 st.) nekoć najveći grad grčkoga svieta, danas je opet kao i u svoje najdrevnije doba samo otočni grad (sl. 76.), u kojem se tiskaju kuće u uzkih ulicah, opasane utvrdami. U naše doba javlja se u Sirakusi novi život, odkad je temeljito očišćena luka i providjena obalnimi zidinami. Od staroga grada ima malo ostataka. Girgenti (21.000 st.) zaprema danas samo visoki, strmi brežuljak, gdje je nekoć akropola agrigentska stojala. Podno brežuljka na zaravanku, koji se strmo u more ruši, prostiru se dielom još dobro sačuvani ostatci hramova toga drevnoga velegrada.

Glede otoka oko Sicilije, o kojih smo već govorili na str. 176., spomenuti nam je ovo. Na pristrancih Stromboli-a, koji je brodarom noću svojim riganjem svjetionik, rodi žarko muskat-vino. Na čitavom Liparskom otočju živi oko 16.000 stanovnika, od kojih $^3/_4$ stanuju na Lipari-u, najvećem otoku, gdje u istoimenom glavnom mjestu žitelji trguju južnim voćem. Osamljeni otok Ustica ima oko 2.500 žitelja i rodi izvrstnim vinom. Aegatsko je otočje zdravoga podneblja i plodno, a broji oko 12.000 žitelja. Tu je Favignana kozji otok, na kojem da je Odyssej lov lovio. Osamljeni otok Pantellaria sa učvršćenim gradićem Oppidolo, kamo se pošiljaju kažnjenici, broji do 7000 žitelja, koji govore pomiešanim arapsko-talijanskim jezikom.

Od toskanskih otoka (str. 150.) najsjeverniji je ribarski otok Gorgona, za pravo ošumljeno brdo sa samostanskimi ruševinami. Dalje k jugu je Capraja („kozji otok“ u starom vieku) sa 2000 žitelja, koji se bave vinogradarstvom. — Elba, najveći otok toskanski, odieljena je od kopna konalom Piombino. Elba „kraljica tyrrhenskoga mora“ ima liepo razvedene i slikovita izgleda obale,

Sl. 75. Taormina (grčko kazalište i Etna).

na kojih se mjestimice izravno iz mora izpinju visoke gorske piramide. Potoci nabujaju iza kiša, inače presahnu. Klima je blaga, mjestimice uspieva i paoma. Na prisojnih pristrancih širi se svuda aloja. Otok bijaše već u staro doba na glasu obiljem željeza, pa i danas se žitelji (22.000) bave ponajviše željezarstvom zatim ribolovom. Elba je u srednjem vieku više puta mienjala svoje gospodare. U našem vieku je došla na glas kao boravište (od 5. svibnja 1814. do 26. veljače 1815.) svrgnutoga cara francuzkoga Napoleona I. Najznatnije mjesto je već prije spomenuti Portoferrajo. Dalje k jugu su otoci Pianosa (stara Planasia), zatim Monte Christo (poznat po Dumasovom romanu) i Giglio (stari Igilium) s ruševinami iz rimskih vremena.

Sardinija i Korsika („dvojni otok"), nekoć jedan otok, razstavljeni su danas 12 km. širokom, a do 70 m. dubokom uzinom sv. Bonifacija. Gorovitiji i nepristupniji otok Korsiku već smo u knj. II. opisali, a ovdje ćemo samo na kratko progovoriti o Sardiniji.

Sardinija je uza Siciliju najveći otok u Sredozemnome moru, pa je svojim površjem (24.077□ km.) samo za 200□ km. manja od Sicilije, od koje se inače u koječem razlikuje, kao što ćemo kasnije izložiti. Sardinija se poput Korsike prostire smjerom podnevnika (izmedju 41°15' i 38°52' sjeverne širine) tvoreći donekle parallelogram, kojemu duljina iznosi 245, a širina do 95 km. Otok je vrlo sgodno smješten usred sjevero-zapadne kotline Sredozemnoga mora izmedju Italije, Afrike, Španjolske i Francuzke, pa ima navlastito na zapadnoj strani dobrih pristaništa. Gore sardinske su sastavljene ponajviše od granita, vapna i trahita. Iztočnom polovicom otoka ide, kao i na Korzici, smjerom podnevnika kristalinsko gorje počevši od najsjevernije tačke do rta Carbonara na skrajnjem jugo-iztoku. Na sjeveru u divljem granitskom pobrdju Gallura je Limbara (1359 m.) najviša gora. Od malenih otoka na sjevero-iztočnoj obali poznat je kršni otok Caprera kano Garibaldijevo zaklonište. Sredinu Sardinije zahvata pobrdje Barbagia, koje mjestimice naliči posve na visoku ravan. Glavna rieka sardinska Tirso sakuplja svoje vode na ovom središnjem pobrdju, usred kojega se izpinje Gennargentu (1918 m.), najviši vrh na cielom otoku, koji je svake godine samo tri mjeseca bez sniega. Pobrdje Barbagia spušta se k jugu u ravnicu Campidano, tu „sardinsku Kampanju", koja bi, da se odvodi, mogla postati žitnicom Italije, kao što je i nekoć bila. Ova ravnica spaja zalive Oristano i Cagliari. Iztočno od Campidana stere se goroviti i ru-

Sl. 76. Sirakusa.

*

dami bogati predjel Sarrabus. U zapadnoj Sardiniji ima osamljenih gorja, medju kojimi se osobito iztiču M. Linas i M. Ferru, ugasli vulkan. — Sardinija, u opreci prema Siciliji, riedko nastavan (736.000 žitelja, dakle 24 na □ km.) i u svačem zaostao otok, toli gospodarstveno koli kulturno, a k tomu nije nikada ni cvao. Sardinija je s toga siromašna gradovi, a ovi opet nemaju nikakvih povjestničkih znamenitosti. Glavni grad Cagliari stoji na južnoj obali u sredini velike drage na strmoj stieni. Ulice su većinom uzke i strme, no ipak ima nekoliko uglednih crkava i svjetskih gradjevina iz onoga doba, kad je ovdje našla utočište vladalačka sardinska dinastija. Grad broji 38.000 st. Sjeverni glavni grad Sassari (32.000 st.), 12 km. udaljen od mora, stere se po uljikama naraslom humlju, koje se nastavlja na velikom zatonu Asimarskom. Sa lukom Porto de Torres spaja ga željeznica, koja teče preko cieloga otoka. Osim ova dva glavna grada ostala su mjesta manje znamenita. Vriedni su spomena rudarski grad Iglesias i Oristano na velikoj ravnici oko istoimenoga zaliva.

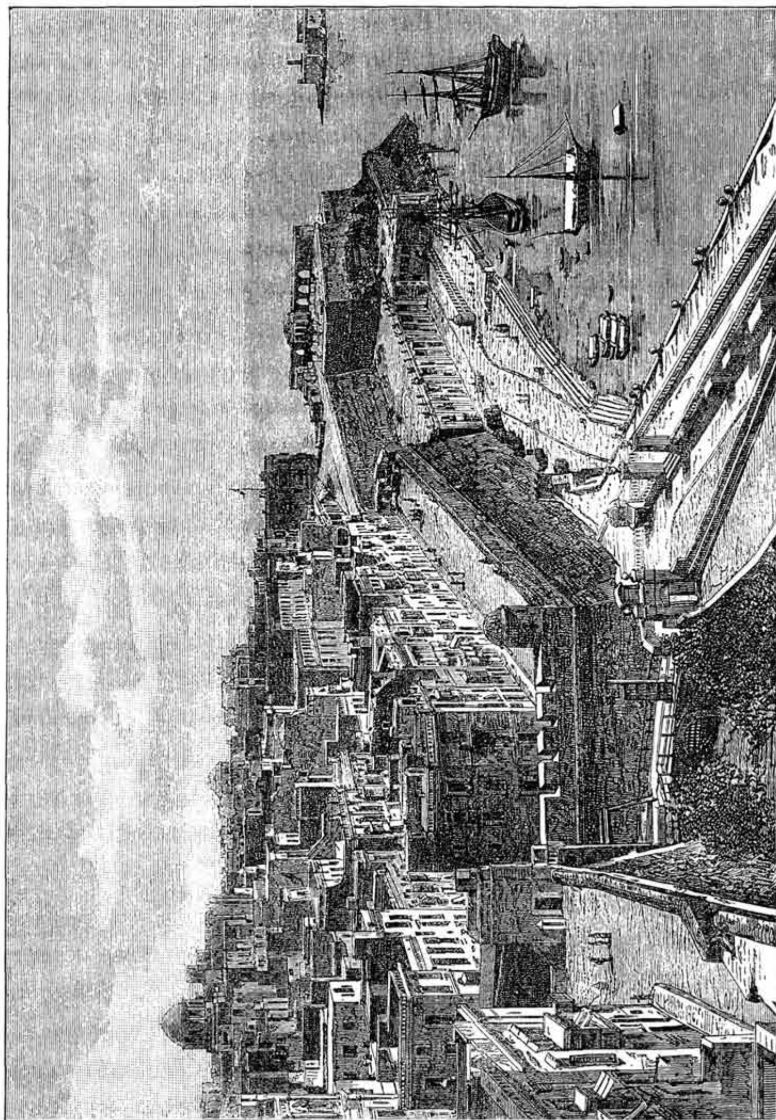
Maltsko otočje sastavljaju tri otoka: Malta, Gozzo i Comino. Pravi je grad samo jedan i to na Malti oko izvrstne luke, od koje ima vriednost cielo otočje. Ova divna luka Valetta nosi ime velikoga meštra Ivanovaca La Valette-a, koji se je 1565. proslavio, braneći otočje protiv sultana Sulejmana II. Englezi, koji drže maltsko otočje od g. 1800., pretvorili su spomenutu luku u jednu od najjačih tvrdjava na svietu; i ostale znamenitije tačke na tom otočju su posute jakimi utvrdami. Malta je glavna postaja englezke mornarice u Sredozemnome moru, a kao slobodna luka sielo vrlo živahne trgovine i razkršće gotovo sviju paroplovnih linija na Sredozemnome moru. Otoci su gotovo pregusto nastavani, te broje oko 170.000 žitelja, ne obazirući se na ono 50.000 Maltežana, koji u Tripolskoj, Tunisu, Algiru i druguda traže zaslužbe. Glavni grad, (sl. 77.), koji je sastavljen od skupa naselja oko bogato razvedene daleke luke, ima široke, čiste, ali vrlo neravne ulice, koje mjestimice prelaze u stube. Oko luke ima liepih ogromnih sgrada. Malta broji do 80.000 žitelja.

———

Osim talijanske kraljevine na italskom je poluotoku malena gorska republika San Marino s aristokratskom vladom. Ova državica zapremajući 85.6□ km. sa 7.800 žitelja živi samosvojnim životom već od početka srednjega vieka. Glavno mjesto San Marino (5.000 st.) stoji visoko, a podno gore je predgradje Borgo, odakle vodi čvrsti drum u Rimini.

*
* *

Opraštajući se s italskim poluotokom spomenimo još koju o postanku mlade talijanske kraljevine. Italija je od propasti zapadno-rimskoga carstva (godine 476. po Is.) proživjela vrlo burna vremena, pa

Sl. 77. Malta.

se je tečajem viekova razpala na mnoge malene države. Uza svu razcjepkanost i trvenje nebrojenih državica u Italiji, čuli su se već u

srednjem vieku pojedini glasovi o političkom jedinstvu Italije. No odlučni rad i nastojanje oko ujedinjenja cieloga talijanskoga naroda počinje se istom u našem vieku iza francuzkoga prevrata, kad je prevladala ideja narodnostna svimi narodi evropskimi. Političko ujedinjenje ciele Italije bijaše program Carbonara, tajnoga družtva, koje je od god. 1820. u velike uzrujavalo italske i evropske vladalačke dvorove. Istina, pojedini pokreti i ustanci potaknuti od Carbonara nisu uspjeli, već su bili ugušeni, ali narodno oduševljenje za jedinstvo Italije je manje jenjalo, što Italija nije bila samo podieljena na mnogo državica, nego što su u tih državicah ponajviše strane dinastije vladale. Pa u istinu, makar da su ujedinjenje italskoga naroda sprečavale mnogobrojne i vanredne zapreke, ipak je konačno doduše prevrati, stranom pomoći i silom ujedinjena Italija.

Italija je svakako više nego „geografijski pojam", kako ju je nazvao knez Metternich, no njezine prirodne prilike ne prijaju političkome ujedinjenju. Po izpetosti svoga tla razpada se ona na iztočnu i zapadnu polovicu, a nema sgodnoga središta. Obje strane italske, zapadna i iztočna, gledaju svaka u svoje more, a da ih ne spajaju ni rieke ni doline ni središnje ravnice. Prirodno su vezane pojedine zemlje jedino plosnim primorjem, no i tu smetaju medjusobnom obćenju riečni prosjedi, maremme i baruštine. Za pomorski život, koji bi vodenim putem nadomjestio nedostatak suhozemskoga saobraćaja, nije Italija dosta sgodna, s toga i nisu svi Talijani nego tek žitelji nekih predjela u Italiji vrstni pomorci. Italskomu dakle žiteljstvu manjka zajednički interes, pa se svuda javlja strančarstvo. I Napoleon I. je o tom razpravljao i došao do istih zaključaka, jer da se Italija za svoju veliku duljinu premalo prostire u širinu. Što je priroda uzkratila Italiji, ne da se trajno na umjetni način nadomjestiti. A ne potvrdjuje li nam to povjestnica Italije? Gdje se je ikada strančarski duh u pojedinih pokrajinah i gradovih jače razvio, gdje su strasti stranaka i medjusobna mržnja srodnih plemena groznije bjesnile nego u italskih državicah? Tko poznaje povjestnicu Italije, taj ne može da vjeruje, da bi se ikada na dulje vremena Napuljac i Piemontanac, Sicilijanac i Lombardac mogli sdružiti u političko jedinstvo. Napokon je znamenita zapreka bila jedinstvu Italije, što je za ujedinjenu Italiju najsgodnija priestolnica Rim, a time se je imala dokinuti svjetska vlast papinska. Mnogi Talijani u svom zanosu za ujedinjenje Italije nisu ni pomišljali na to, kako je upravo papa kao namjestnik Kristov i glavar katoličke crkve podavao svojom stolicom u Rimu čitavoj Italiji svjetsku znamenitost. No pred idejami, koje

bukte na vrelištu oduševljenja i zanosa mora da često zašute svi opravdani obziri razuma i opreznosti. Tako je i tu bilo. Trebalo je samo da se nadje put do političkoga ujedinjenja. Neki su bili za zajedničku republiku, no većina je doskora bila za to, da se Savojska vladalačka kuća u Sardiniji podigne na priestolje ujedinjene Italije. I tako postade Piemont središtem svega nastojanja oko ujedinjenja Italije.

Nakon mnogih borba talijanski se je narod napokon, iza 14-stogodišnje političke razcjepkanosti, stopio u jednu državu, koja se prozva talijanska kraljevina. Ne kanimo ovdje obširnije opisivati borbu talijanskoga naroda za političko jedinstvo, nego ćemo samo navesti neke povjestničke podatke, da laglje shvatimo političke promjene posljednjih 30 godina na italskom poluotoku. Osim današnjih majušnih državica kneževine Monaco i republike San Marino, kao i osim zemljišta, koja su i danas u stranoj vlasti naime Korsika, posjed francuzki, i Malta, svojina Engleza, bijaše g. 1859. na italskom poluotoku još sedam država: 1. Kraljevina Sardinija, koja je osim otoka, od kojega joj potječe ime, zahvatala na kopnu pokrajine Piemont i Liguriju, kao i Savoju, otačbinu sardinske vladalačke kuće; 2. Lombardsko-mletačko kraljevstvo u vlasti austrijske carevine; 3. i 4. Malene vojvodine Parma i Modena; 5. Velika vojvodina Toskana; 6. Crkvena država, koja je zapremala južno-zapadni dio Padskoga nizozemlja tako zvanu Romagnu, Marke, Umbriju i današnju rimsku pokrajinu, pa napokon 7. Kraljevina obiju Sicilija. Spomenute 1859. godine počinje se teritorijalni preobražaj Italije s ratom, koji je vodila na Austriju s Francuzkom savezna Sardinija, čiji se je kralj stavio na čelo svih nastojanja oko ujedinjenja talijanskoga naroda. Iza izgubljenih bitaka kod Magente i Solferina izkupila je Austrija mir odstupom Lombardije, koja je pripala Sardiniji, a istodobno je prepustio kralj sardinski Viktor Emanuel svoju nasljednu baštinu Savoju sa grofijom Nizzom svomu savezniku Napoleonu III., dotično Francuzkoj. Pošto je još Sardinija god. 1860. prisvojila Parmu, Modenu i Toskanu, odakle je vladalačke kuće poslije kratkoga prevrata narod protjerao, lako se je bilo Sardiniji dokopati vlasti u većem dielu papinske države, kao i u doljnjoj Italiji i Siciliji. Godine 1861. primi na to Viktor Emanuel naslov talijanskoga kralja, sazva prvi talijanski sabor u Turin i prenese malo zatim svoju priestolnicu u Firenzu. Kasnije su pripomogli ostvarati jedinstvo

Italije oba velika rata godine 1866 i 1870. God. 1866. morade Austrija stisnuta od Prusije talijanskoj kraljevini odstupiti Mletačku, da uzmognu svu svoju vojenu silu sakupiti na sjeveru protiv Prusije; godine pak 1870. upotrebivši Talijani priliku, kad su Francuzi odazvali svoje čete, koje su od god. 1867. na obranu papinske vlasti stojale u Rimu, provališe u Rim i zauzeše ostatke papinske svjetske države ne mareći za prosvjed rimske stolice. Tako bude iza obćega glasovanja i taj posljednji preostatak pripojen talijanskoj kraljevini, a Rim postade priestolnicom ujedinjene Italije.

Opetovano smo već spomenuli, kolikih ima neprilika mlada ujedinjena talijanska kraljevina u svojoj unutrašnjosti. U pojedinih predjelih stanuju žitelji nejednake kulture, koji se još uviek medjusobno ne vole, makar da su iste narodnosti. Nadalje uza svećenstvo, kojemu je država otela sav posjed, tobože na korist naroda, pristaju mnogi nepriznavajući novih uredaba mlade kraljevine. K tomu je za ostvaranje državnoga jedinstva na cielu kraljevinu navalio golemi državni dug, sbog čega plaćaju žitelji velike poreze. Napokon su zemaljske izvore narodnoga blagostanja predjašnje vlade na toliko zanemarile, da se do danas mlada kraljevina još nije mogla razviti prema zahtjevom modernoga državnoga gospodarstva. Trebat će još koji decenij, dok se u svih granah narodnoga gospodarstva postigne takav napredak, kakav vidimo u drugih kulturnih evropskih državah.

Matica Hrvatska. 1894.

Kamenotisak C. Freytaga i Berndta u Beču.

BALKANSKI POLUOTOK.

Obćenita slika.

Tri južno-evropska poluotoka posebno su područje evropskoga kopna. — U čem se podudaraju, a u čem razilaze ta tri poluotoka medju sobom. — Smještaj i svjetski položaj. — Mnogostranost odnosa na balkanskom poluotoku. — Opreka izmedju zapadne i iztočne strane. — Velika razcjepkanost tla i njezine posljedice. — Kratki ocrt i obličje cieloga poluotoka.

Balkanski je poluotok najiztočniji izmedju tri velika južno-evropska poluotoka, koja su rek bi posebno područje evropskoga kontinenta. Sva su tri naime poluotoka visokimi planinami razstavljena od evropskoga trupa, sva tri zahvataju tako daleko k jugu prema susjednim dielovom staroga svieta, da su im gotovo na dogledu. S toga su tečajem viekova gdjekada sva tri južno-evropska poluotoka bila u tjesnijih odnosih sa Sredozemnim morem, Afrikom i Azijom, nego sa samom Evropom. Primorske su zemlje Sredozemnoga mora, toga „poluotočnoga mora", koje je izvrstnim posrednikom izmedju suhe zemlje i mora, jače posredovale promet izmedju kontinenata staroga svieta i obćile više medju sobom, nego svaka sa kontinentom, kojemu pripada. A to je posve prirodno, pomislimo li, da ih spajaju daleko izbojiti poluotoci, nebrojeni nizovi otoka i more poradi obilja pristaništa vrlo sgodno za plovitbu, dok su od svojih kontinenata odieljeni neprijatnimi pustami ili planinami, koje se s juga težko mogu prevaliti. Doista, sva tri južno-evropska poluotoka upućeni su jedan na drugoga, imadu donekle zajedničku prošlost, oni su pače kroz dvie tisuće godina bili glavnim pozorištem povjestnice, kao najznamenitije središte i izlazište ljudske naobrazbe. Zemlje su oko Sredozemnoga mora u obće posebni sviet, koji se iz-

tiče time, da se pojedini dielovi tih zemalja u glavnih prirodnih crtah podudaraju, dok se svaka od njih znatno razlikuje od svoga kontinenta. Najvažniji pak dio zemalja Sredozemnoga mora zahvataju tri južno-evropska poluotoka. Razmjerno bogata horizontalna i vertikalna razgrana, medjusobni tiesni odnosi kao i prema Sredozemnome moru i nasuprotnim obalam, sukladnost klime s jačom oborinom za najnižega sunčanoga stojališta, pa mekom zimom i razmjerno pitomim ljetom, gotovo isti način teženja tla, jednaka fauna i flora, a po tom u mnogom slični utjecaj ciele prirode na tamošnje žitelje: to su u glavnom zajedničke crte u sva tri južno-evropska poluotoka. Dakako izporedimo li potanje tri spomenuta poluotoka, uvjerit ćemo se, da svaki od njih ima svojih osebujnosti: posebnih odnosa prema Sredozemnome moru i nasuprotnim obalam kao i prema Evropi, pa svoje vrste svjetski položaj. Pirenejski poluotok, kao što smo vidjeli, do prije nekoliko stoljeća tvoreći najzapadniji rub uljudjenoga svieta, smjestio se je pred Sredozemno more, kao prostrano visoko, gotovo četvorasto visoravnje, na kojem okrajna područja težko obće sa središtem, a još teže medju sobom. Pirenejski poluotok, geologijski kano na trup evropski „prikopčan", još danas od njega visokim gorjem odieljen, opominjući nas koje čim na Afriku, s kojom je i u naše doba u mnogostranom doticaju, jedino je za zemlje na Sredozemnome moru posrednik prometa sa sjeverno-zapadnom Evropom i donekle sa zamorskimi zemljami. Apeninski pak poluotok, najmanji i najnježniji izmedju naša tri poluotoka, daleko je širom osnovicom srastao s Evropom, ali ujedno od nje polukružnim alpskim bedemom jako razstavljen. Italija na sjeveru suhozemska, a u cielosti, jer je najvitkija i najprotegljastija, u tiesnih odnosih s morem, pripada posve Sredozemnome moru. Dapače se čini, da je Italija i svojim razmjerno najjednoličnijim oblikom najsposobnija, da gospoduje Sredozemnim morem, i da utječe na sve zemlje Sredozemnoga mora. Razlozi su tomu, što se protegla poput mosta poprieko Sredozemnoga mora od njegovoga sjevernoga ruba k južnomu, razstavljajući sjeverno-zapadnu kotlinu toga mora od južno-iztočne, okrenuta pak doduše licem prema Zapadu, ipak je dobrimi lukami na jugo-iztoku i poradi blizoga balkanskoga poluotoka u živahnoj svezi i sa Iztokom.

Balkanski poluotok spaja donekle u sebi značajne crte obiju spomenutih poluotoka. On je u prvom redu poluotok odlučno suhozemskoga karaktera, on je nadalje sastavljen i pogledom na svoj ocrt, obličje i unutrašnji sustav od dva bitno različita diela, od kojih

se može jedan izporediti sa pirenejskim a drugi sa apeninskim poluotokom: područje dalekoga na zapadu tako zvanoga ilirsko-grčkoga naboranoga gorja slika je i prilika apeninskoga naboranoga gorja, a prolomljena pragorska ploča na iztoku nije drugo nego bujnije razvedena pirenejska Meseta, veliki suhozemski trapez na sjeveru i poluotočna zemlja grčkih romba (kosočetvorina) na jugu. Sterući se od sjevera k jugu još dalje nego Italija, ne zaostaje balkanski poluotok svojim protegom od zapada k iztoku za pirenejskim poluotokom. Već po tom naslućujemo, da je glavni proteg našega poluotoka zapadno-iztočni. Držeći se svojom 1200 km. širokom osnovicom južno-iztočne Evrope, mogao bi se naš poluotok južno-iztočnim evropskim poluotokom ili po J. G. Hahnu na prosto južno-iztočnim, a etnografskim imenom grčko-slavenskim poluotokom zvati. Svakako je uobičajeno ime balkanski poluotok punim pravom već prvi iztraživatelj toga poluotoka Ami Boué god. 1840. neprikladnim držao, jer se temelji na krivoj predstavi, kano da se tobože gorje Balkan (Stara Planina) smjerom iztočno-zapadnim stere od Crnoga do Jadranskoga mora, dok zahvata to gorje u istinu samo sjeverno-iztočni dio cieloga poluotoka. Mi ćemo ipak pridržati staro, ma i neopravdano ime, jer je najviše razšireno.

Odnosi balkanskoga poluotoka k moru bili su osobito na jugu i jugo-iztoku tiesni, dok je zapadna strana, makar da je nasuprotna dosta bliza italska obala, manje utjecala na more. Razlog je tomu, što se na zapadu tik uz obalu prostiru visoke planine. Nadalje u sjevero-zapadnom dielu našega poluotoka sve k jugu do Neretve na dalekom kršnom tlu razlokanom podzemnimi ponornicami nema drāga, koje bi spajale unutrašnju zemlju sa primorjem, nego moraš nebrojene paralelne kose, izmedju kojih ima i golih visokih planina, prevaliti, da dodješ iz unutrašnje zemlje do mora. To je bilo vrlo štetno za našu prošlost. S toga naime Hrvatska kraljevina uza sve napore nije mogla trajno zagospodovati Jadranskim morem. Budući da nema velikih ni plovnih rieka, koje bi sa unutrašnjosti u more utjecale, nema ni pomorski smještaj hrvatskoga naroda tolike vriednosti, pak je pravu korist od mora dosele crpalo ponajviše samo uzko primorje dalmatinsko, koje je dalo svietu najsmjelije mornare. To je napokon razlog, što se je uza sav primorski položaj Hrvatske zemlje razvio u njoj više suhozemski život. Tek na jugu gdje se t. zv. romb sjeverne Grčke prisastavlja sdepastomu više suhozemskomu trupu, a na-

suprotna obala dalje uzmiče, zapadna je strana balkanskoga poluotoka otvorenija i razvedenija, no ipak ne na toliko kao iztočna strana Grčke. I ona strana suhozemskoga trapeza, što gleda u Crno more, ma da i nije posve zatvorena kao jadranska, ipak ne prija osobito prometu. Nasuprot je balkanski poluotok od vajkada u tiesnih odnosih prema jugo-iztoku s Azijom i prema sjevero-zapadu s evropskim trupom. Velik broj rieka sa balkanskoga poluotoka teče prema Savi i Dunavu; širokimi dolinami otvora se unutrašnjost balkanskoga poluotoka prema Posavini, dotično prema velikoj ugarskoj nizini, odakle Dunav, Drava i Sava, ti veliki prirodni drumovi, vode u srdce srednje Evrope. S druge strane seže suhozemski trapez poput poluotoka daleko na jugo-iztok, gdje Traciju na Bosporu i kod Dardanelskih vrata samo uzka morska tiesna razstavljaju od Male Azije; k jugo-iztoku teku Vardar i Marica, najveće samosvojne rieke na poluotoku, a na njihovih ušćih medjaše s morem daleke dolinske ravnice. Slično se poput poluotoka prisastavlja Dobruča na sjevero-iztoku, a rieke sa Balkana hrle k doljnomu Dunavu. Tako je dakle balkanski poluotok doljnim Dunavom i njegovimi pritoci, svojim sjevero-iztočnim poluotočnim izbojkom pa svojom na daleko otvorenom iztočnom obalom u tiesnom odnošaju i sa velikim iztočno-evropskim nizozemljem. Pogledom na klimu i na bilinstvo takodjer se opažaju isti odnošaji: na jugo-iztoku se već vide tragovi stepnoga područja Male Azije, sjevero-iztok naliči južnoj Rusiji, sjeverozapad i veći dio gorovite unutrašnjosti posve je srednjo-evropski; samo Grčka i cieli zapadni rub, dakle malen dio poluotoka je sredomorski.

Sve, što smo dosele spomenuli, jasno svjedoči, da se balkanski poluotok od ostala dva poluotoka bitno razlikuje mnogostranošću svojih odnosa. On podržaje odnose sa Srednjom i Iztočnom Evropom, s Malom Azijom, Doljnom Italijom, Sirijom, Egiptom i čitavim područjem Sredozemnoga mora. Tolika mnogostranost odnosa, koja se očituje u klimi, rašću, etnografskih prilikah i u državnom razvitku, ponajviše se osniva na smještaju, ocrtu i obličju balkanskoga poluotoka. Površje je balkanskoga poluotoka jako, mnogo jače razvedeno nego ostalih poluotoka. Navlastito se ističe velikim brojem — Ami Boué ih je već do 100 nabrojio — kotlinastih uleknina (t. j. ponikava), koje tlo mnogovrstno razčlanjuju; nekadašnje su to jezerske kotline, iz kojih si rieke uzkimi, ponajviše nepristupnimi gudurami prodirući utiru put, tako da je saobraćaj izmedju takovih gušće nastavanih kotlina vanredno težak, što osobito radja političku razcjepkanost. Uzka, manja, zapadna polo-

vica, ni iz daleka ne sežući do duboke prosjeke Morava-Vardar, koja od Biograda do Soluna presieca cieli poluotok, pripada ilirsko-grčkomu naboranomu gorskomu sustavu. Tu teku sa koriena poluotoka pravcem Osivnica-Rieka na 30 km. širokom kršnom ravnjaku do Matapana paralelni nabori u obće smjerom jugoiztočnim i južno-jugoiztočnim. Nabore paralelnih uzdužnih proloma tvore upravno tekuće zatvorene strmenite obale, koje su jedino u Grčkoj mjestimice otvorene popriečnimi prolomi. Rieke imadu s toga na zapadu pretežno manje više meridionalni smjer, a saobraćaj sa Jadranskim morem jako otežčava prielaz preko uzporednih lanaca. Srbija, Bosna i Crnagora, makar da su blizu Jadranskoga mora, nisu nikada u tjesnijem odnošaju bile sa tim morem ili pak s Italijom, nasuprot su bili u čestom doticaju na sjeveru sa Hrvatskom, a preko ove s Ugarskom. S unutrašnje pak strane težko pristupno primorje dalmatinsko i njegovo otočje to je jače upućeno na more i tiesne odnose prema Italiji, pak je s toga bilo pod vlašću Rima i Mletačke, dok nije nikada podleglo s iztoka nadošlim Osmanlijam. Velik dio zapadnoga naboranoga tla, mjestimice neposredno do mora, a k jugu sve do Grčke, zatvoreno je težko prolazno područje smjerom uzporednih lanaca, dakle rek bi tlo okorjelo, na kojem se malo što mienja.

No tim je znamenitija ona udoljina, koja cieli poluotok presiecajući i sjeverno-južni smjer Dunava nastavljajući spaja Dunav s Arkipelagom. Danas teče već tom udoljinom željeznička pruga, koja ima znamenitu budućnost kao veliki svjetski trgovački drum, koji se od Soluna nastavlja kao vodeni put prema Smirni, Egiptu i Suezkom prokopu. Područjem Morave i Vardara ide čitavim poluotokom uleknina slična — samo znamenitija poradi veće širine balkanskoga poluotoka — udoljini u Apeninu izmedju ravnice Kampanijske i Apulijske. Na pruzi Morava-Vardar treba da se prevali tačno na $^2/_5$ udaljenosti Soluna od Biograda kod današnje željezničke stanice Prešovo jedva razpoznatno samo do 500 m. visoko razvodje. Ova do 60 km. široka uleknina nije drugo no gorjem Crnom gorom razstavljena dvostruka vrata, koja se otvoraju izmedju Šare planine i iztočno-makedonskih gora.

Već na zapadnoj strani ove široke, cieli poluotok presiecajuće udoljine, a još više k iztoku od spomenute udoljine pomaljaju se posve drugojačiji oblici tla, nego na strmenitih obalah Jadranskoga i Jonskoga mora. Tu je stara pragorska ploča velikimi osobito paralelnimi pukotinami razdrta, te su okomitim pomicanjem nastali gorski lanci iztočno-zapadnoga smjera kao na pr. Balkan, dok su se veći dielovi

toga pragorja snizili, te se, dielomice pokriti novijimi naslagami, iztiču jedino na viših okrajcih. Oni tvore visoravnja, kao što je bugarsko, ili ravna, prema unutrašnjosti nagnuta zavalja kao tračko, ili se pak izpinju kao golemo okupljeno gorje na pr. Rhodopsko gorje. S toga ima tu otvorenijih predjela, mnogo plosnih zavala i većih rieka; tlo je pristupno s morske strane, a u unutrašnjosti liepo prohodno. Pukotine su tu rek bi pripravile za sudbinu poluotoka tako znamenite velike meridionalne i diagonalne udoljine, koje su udarile prometu južno-iztočni smjer prema Arkipelagu i Bosporu. Pravac Biograd-Carigrad, kojim ide danas željeznička pruga, razstaje se na Niškoj ravni od pravca Morava-Vardar, te ide Nišavom do Sofijske kotline, a odavle u Maričinu kotlinu. Ova udoljina visoka je na razvodju izmedju Nišave i Iskre, medju Dragomanom i Slivnicom samo 726 m., kod Vakarela na razvodju Iskre i Marice 745 m. Na ovom prirodnom, od Rimljana izgradjenom drumu tekao je od najstarijih vremena saobraćaj izmedju srednje Evrope i Iztoka. Ovim živahnim drumom kretale su se rimske, bizantske i turske vojske prema sjeverozapadu, a križari, pa austrijske, ugarsko-hrvatske, srbske i bugarske vojske prema jugoiztoku; ovuda prodiru, odkad su izgradjene željeznice, evropske obrtnine i evropska uljudba na balkanski poluotok; na tom drumu stoje povjestnički najznamenitija mjesta. Još u 16. stoljeću putovalo se ovuda po starom rimskom pločniku, koji su Turci za svoga velikoga sultana Sulejmana II. popravili. Kao što su Rimljani taj drum učvršćivali utvrdami i nastojali osigurati ga naseljivanjem izsluženih vojnika, tako su radili i Turci. Ovim napokon drumom Turci po malo uzmiču prema Maloj Aziji. Po tom je naš poluotok tim većma prohodištem sa jugoiztoka prema sjeverozapadu, budući da se spomenuti prometni putovi sgodno nastavljaju na svojih krajevih u Ugarskoj i Maloj Aziji. K tomu ta prastara suhozemska ploča, starijimi i mladjimi eruptivnimi tvorinami razdrta i pokrita, obiluje raznimi vrstami plodnoga tla. Jedino ovdje ima prostranijih ravnica; i raznih toplih i ljekovitih izvora ima jedino na tom razdrtom prastarom tlu. S toga su iztočne dvie trećine poluotoka, čitavo staro suhozemsko područje, bolje razvijene, pristupnije i plodnije. I u povjestnici su one sbog tiesnih odnosa k Arkipelagu i Maloj Aziji rano procvale uljudbom svojom i mnogo znamenitije bile, nego zatvoreni siromašniji zapadni dio balkanskoga poluotoka, izuzev dakako uzki primorski rub na zapadu, naime Dalmaciju, koja je već rano bila na toliko zadojena kulturom, da su istinite one rieči hrvatskoga pisca: „Izuzmeš li Rim i njegove okolice,

bez dvojbe u cielom svietu nema zemlje za klasične starine do dalmatinskoga Primorja. Kamogod produbeš u tu klasičnu zemlju, prikazuju ti se postupno svi viekovi čovječjega života i obrazovanja ća od pamtivieka. Prevrneš li joj skorup, eto u izobilju ostataka rimskoga bića, a izpod njih umah proviruju spomenici grčke prosvjete. Promakneš li još ikoliko dublje, eto ti napokon na očigled sjajnih dokaza najstarije izobraženosti ove naše zemlje, naime prvih njezinih naseljenika Ilira, Liburna, unukâ starih Pelasga, najdrevnijih zastupnika evropske prosvjete." I samosvojni državni život razvio se je na zapadu samo na kratko vrieme u hrvatskoj kraljevini za narodne dinastije, kojoj je sielo bilo u najrazvijenijem dielu dalmatinskoga primorja. Po svemu dakle vidimo, da je, izuzev dalmatinsko primorje, jedino na iztočnoj strani balkanskoga poluotoka pravo područje razvijanja i promjena.

Velika razvedenost tla balkanskoga, mnoštvo gora bez alpskih plazura i zrnatoga sniega, zatim mnoge gorske ponikve i zavale vodom natopljene, plodne i gotovo jednake veličine jesu razlogom, da nema na našem poluotoku većih rieka, a niti tačke, oko koje bi se mogao razviti jedinstveni politički život, u kratko, nema središnje zemlje, koja bi mogla zavladati cielim poluotokom. Tamo, gdje bi takvo političko središte moglo nastati, izpele su se najviše uzvisitosti balkanskoga poluotoka, divlja je planinska zemlja, koja sprečava gustoću žiteljstva i vanredno otežčava saobraćaj s udaljenijimi predjeli i sa morem. Maleno zavalje sofijsko, jedini otvoreni predjel u unutrašnjosti balkanskoga poluotoka, zaprema jedva do 300 □ km. — od prilike kao srednji upravni kotar u Hrvatskoj —, te ima poradi svoje 550 m. poprečne visine već dosta oštro podneblje. Makar dakle da je to zavalje jedna od najznamenitijih točaka na opisanoj diagonalnoj crti, koja presieca poluotok, ipak poradi izokolnih visokih gora težko obći sa susjednimi zemljami imenito na jugozapadu, jugu i zapadu, dakle upravo na onih stranah, gdje je najmanje udaljeno od Jadranskoga mora (315 km.) i od Arkipelaga (215 km.). I tako se ovaj središnji predjel mora da računa medju zatvorena područja našega poluotoka. Velika pak za se zatvorena dolinska zavala Maričina sa svojim izvrstno smještenim središtem, Drinopoljem i sgodnom svezom sa Crnim morem i Arkipelagom kao i s Malom Azijom nije velika niti dosta bogata pomagali; k tomu su Grčka, nad kojom može gospodovati samo pomorska vlast, zatim Albanija i Bosna predaleke, težko pristupne i odviše zatvorene, nego da bi se dalo nad njimi trajno vladati iz Tracije.

Doista balkanski se poluotok po svojoj horizontalnoj i vertikalnoj

razgrani razpada na množtvo prirodnih područja, koja su, makar da ih s triju strana more, a sa sjevera dobra medja, korito Dunava-Save na okupu drži, dosta slabo medjusobno spojena. Izuzev dolinsku Maričinu zavalu (t. j. Traciju) treba da još razlikujemo bugarsku ploču sa Dobručom, koja je opet donekle posebno područje, zatim Macedoniju, Grčku, kamo po fizikalnoj geografiji ide Epir i Thesalija, zatim Albaniju, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu goru, Dalmaciju s južnom Hrvatskom, dakle velik broj prirodnih i povjestničkih područja različite veličine. Poluotok dakle balkanski kano da je odredjen za to, da ne bude nikada politička cjelina, kao što i u istinu nije ni bio, nego jedino što je u rimsko doba bio politički ujedinjen kao udo velikoga svjetskoga carstva. Uzalud su bili u srednjem vieku napori velikih vladara u Bugara, Hrvata i Srba, da zavladaju barem suhozemskim dielom balkanskoga poluotoka. Nije to pošlo za rukom ni Simeonu Velikomu ni Tomislavu i Petru I. Krešimiru, a ni Dušanu Silnomu. Kasnije je na početku novoga vieka na neko vrieme malo ne čitav poluotok došao pod vlast osmanlijsku.

Mnogostranost odnosa, zatim u opreci sa pirenejskim i italskim poluotokom, nebrojena „vrata“ dovedoše mnoge narode na balkanski poluotok. Sa sjevera napučiše poluotok Hrvati i Srbi, sa sjeveroiztoka Bugari, kasnije sa jugoiztoka Turci, dok su još od starih vremena jug nastavali Grci, a zapad Arbanasi, potomci starih Ilira. Kao što po tom vidimo, mnogostranost odnosa i velika raznolikost obličja uzročila je i etnografijsku raznovrstnost, kakovoj gotovo nema premca u Evropi, i koju k tomu još povećavaju različiti vjerozakoni. Nikada se nije na balkanskom poluotoku jednim jezikom govorilo, pače i u rimsko doba čula su se tu najmanje tri jezika: grčki, latinski i ilirski jezik. S toga ima u mnogih gradovih, imenito u iztočnom dielu balkanskoga poluotoka, žitelja raznolike narodnosti. Ni Carigrad svojim vanredno liepim, možda jedinim na svietu položajem nije mogao svladati osebujnosti etnografijske. Dakako da Carigrad niti nije prirodno središte našega poluotoka, nego mnogo većega područja, kojemu je naš poluotok samo jedan dio, kao što je Mala Azija opet drugi, nuždni dio. Za ono vrlo znamenito ognjište političke vlasti bijaše zapadni dio poluotoka periferijsko područje, koje su Turci najkasnije zauzeli i najprije izgubili. Osim junačke Crne gore, koja je dakako težko s nutra pristupna, jedina primorska Dalmacija nije nikad spala pod Turke, dok je na pr. Hercegovina, makar da je iza razvodnih gora, te spada u područje Jadranskoga mora, podlegla Turkom.

Razlog je tomu, što se prostire na Neretvi, jedinoj većoj rieci na zapadu, pa je lako pristupna iz sarajevske zavale, čim se prevali jedan težko prohodni gorski lanac. Grčka je podlegla — svakako kasnije, nego sjevero-zapadni predjeli i zemlje s onu stranu Dunava. Ona je naime podlegla tek onda, kad se je bila razvila turska mornarica, a i ostala je u ruku Turkom samo dotle, dok je vriedila njihova mornarica. Istodobno s Grčkom oslobodila se je i Srbija — obje pomoću Rusije — turskoga gospodstva, dok je Bosna ostala dulje u turskoj vlasti i s toga, što najuplivniji dio hrvatskoga naroda u Bosni izpoviedа vjeru Muhamedovu. — Nadalje se i u tom donekle odrazuje mnogostranost odnosa i laka pristupačnost našega poluotoka, da tamošnji narodi imadu svojih suplemenika i izvan poluotoka, pa je s toga i vanjski upliv jak na razvitak političkih odnošaja na balkanskom poluotoku. A nisu li današnje političke prilike na balkanskom poluotoku djelo izvanjskih vlasti? Mjesto svemožnih Rimljana u starom vieku i osvajača Turaka koncem srednjega i početkom novoga vieka, koji su po svojoj volji gospodarili našim poluotokom, današnje državne tvorbe nastadoše sporazumno odlukom evropskih velevlasti. Iza kako se je napustila osnova Katarine II. i Josipa II., da si Austrija i Rusija podiele vlast i vrhovničtvo na balkanskom poluotoku, pokušala je Rusija tečajem ovoga vieka već više puta snažnom svojom rukom, da sama uredi prilike na balkanskom poluotoku. Prvi put joj je to godine 1829. uspjelo gotovo uz povladjivanje zapadne Evrope. No kasnije u oči Krimskoga rata (1854.) i nakon sretnoga rata na Turke (god. 1877.—1878.) zapadne su vlasti, a zatim imenito Englezka i Austro-Ugarska uz ostale evropske velevlasti nastojale, da oslabe uspjehe diplomacije i oružja ruskoga. Svetostjepanski ugovor izmedju pobjednice Rusije i pobiedjene Turske bude od velevlasti zabačen, a na berlinskom kongresu god. 1878. ugovoriše velevlasti one političke tvorbe na balkanskom poluotoku, koje s malimi promjenami i danas obstoje. Na krajnjem sjeveroiztoku balkanskom priklopljena je Dobruča k Rumuniji, dok na krajnjem sjeverozapadu Austro-Ugarska, kojoj pripadaju već od prije na našem poluotoku južna Hrvatska i Dalmacija, drži od god. 1878. Bosnu i Hercegovinu, makar da bi po imenu imale biti još turske. Ovo su dakle česti balkanskoga poluotoka, koje pripadaju izvanjskim državam. Nasuprot su posve samosvojne države: kneževina Crna gora neprestano, zatim kraljevina Grčka već dulje vremena, a od nedavna kraljevina Srbija. Nadalje je, može se reći, neovisna i kneževina Bugarska, makar da po imenu još priznaje vrhovničtvo

Turske, kojoj plaća i danak. S kneževinom je bugarskom danas sdružena tako zvana autonomna pokrajina Iztočna Rumelija. Turskoj državi, koja ima već danas težište izvan našega poluotoka, pripada razmjerno malen neposredni posjed. Ovakove su eto državne prilike danas na balkanskom poluotoku. A kako će dugo potrajati? Nema ga, koji bi mogao na to pitanje odgovoriti. O tom nema sumnje, da je na balkanskom poluotoku još sve privremeno i da će još velikih borba biti, dok se izpuni — ako u obće do toga dodje — prirodno načelo: Balkan balkanskim narodom!

Prirodne prilike tla balkanskoga, množtvo gora različitoga smjera, težka prohodnost u unutrašnjosti, makar da ima velikih prometnih drumova, koji čine poluotok znamenitim prohodištem iz Evrope u Aziju, a u novije vrieme i u Egipat, zatim zatvoreni, težko pristupni, na prirodne tvrdjave nalični predjeli karakterne su crte našega poluotoka. One su razlogom, što nije balkanski poluotok unatoč svoga velikoga prostranstva, i unatoč dosta bogatih pomagala, koja mu podaje poprieko plodno i unutrašnjim blagom ne baš siromašno tlo, zatim zdrava umjerena klima i druge sgodne prilike, postao središtem i izlazištem velike političke sile ni ognjištem kulture. Dodajmo k tomu neprestane borbe, koje su prohujale kroz stoljeća našim poluotokom, onda ćemo lako pojmiti, da je balkanski poluotok kao cjelina povjestnički i kulturno-povjestnički daleko manje znamenit, nego ostala dva južno-evropska poluotoka. Dakako da je pri tom velika iznimka uži, najjužniji dio balkanskoga poluotoka, naime Grčka. Istina i Grčka ima isto obličje tla kao i preostali poluotok. I ona je posve gorska zemlja, mjestimice divljačna i oporna, više nego to odgovara absolutnoj njezinoj visini; k tomu u Grčkoj i tik uz more gorami zatvoreni predjeli otežčavaju saobraćaj u unutrašnjosti. No sve nepovoljne prilike balkanskoga tla prikazuju nam se u Grčkoj ipak u znatno manjoj mjeri. Nasuprot su tamo odnosi izmedju mora i suhe zemlje uslied vanredno razvedenoga primorja tako tiesni i mnogostrani, da su već rano djelovanje gorovitoga tla ne samo izravnali, već su ga mogli tamošnji žitelji i koristno izrabiti. S toga je Grčka, makar da je dio balkanskoga poluotoka, za se osebujna zemlja, te je u svako doba bila u tjesnijih odnosih s južnom Italijom i Malom Azijom, nego s ostalim dielom balkanskoga poluotoka.

Sjeverna medja balkanskoga poluotoka teče koritom doljnoga Dunava i Save, kuda ide donekle i geologijska granica. Od Save kod Siska uzima se medjom dolina Kupe do izvora te rieke kod Osivnice;

odavle pak ide medja do 1000 m. visokim no samo 30 km. širokim kraškim ravnjakom do Jadranskoga mora kod Rieke. Tu bi se dakle, recimo iznad Metlike na Kupi podudarala medja sa političkom granicom izmedju Kranjske i Hrvatske. S ostalih triju strana sa zapada, juga i iztoka medjaši naš poluotok s morem. Na zapadu oblјeva naš poluotok Jadransko i Jonsko more, na jugu Sredozemno more a na iztoku Crno, Marmorsko i Egejsko more dubinom izmedju Skarpantha i Rhoda zapadno od Kosa i Nikarije. Na sjeveru treba da se računaju k Evropi otoci Lemno i Hagiostrati. Površje cieloga poluotoka zahvata 490.855 □ km., te zaostaje po tom za više od 100.000 □ km. za pirenejskim, dok nadmašuje apeninski poluotok gotovo za 200.000 □ km. Po tom se tri južno-evropska poluotoka odnose medjusobno površjem kao 3 : 5 : 6.

Već brojevi za površje našega poluotoka nisu konačno posve izpravni, a još su manje tačni brojevi o žiteljstvu na balkanskom poluotoku. Po najpouzdanijih pojedinih navodih računa se oko $14^1/_2$ milijuna žitelja, do 33·6 na □ km. Brojem žiteljstva je dakle naš poluotok medju južno-evropskimi poluotoci na trećem mjestu. Po malenom broju žiteljstva na balkanskom poluotoku, na kojem bi moglo barem $2^1/_2$ puta toliko žitelja živjeti, zatim po velikoj političkoj i etnografskoj razcjepkanosti, jasno je, kako je slabo taj poluotok utjecao na Evropu, osim što su dakako evropske države poradi svoga gospodstva upletale se u balkanske odnose. Ipak treba da priznamo, da je balkanski poluotok za čudo još razmjerno prilično gusto nastavan, pomislimo li na strašne ratove, s kojih je kroz viekove užasno stradao.

Naš se poluotok (izporedi knj. II. zemljovid Evrope) razpada, kao što smo već gore spomenuli, na sjeverni više suhozemski dio, koji ima oblik velikoga trapeza i južni obilno razvedeni, pravi poluotočni dio, sastavljen od dva romba. Ovaj je dio, naime Grčka, i etnografski a osobito pak vjerski posve jedinstven, dok je onaj dio narodnostno i vjerski pomiešan. Grčka kao pravi poluotočni dio fizičnogeogratska cjelina dakle s Epirom i svimi otoci osim tračkih zahvata 82.000 □ km. i broji 2,500.000 žitelja. Na suhozemski trapez odpada po tom 409.000 □ km. i 12 milijuna žitelja. 1200 km. duga osnovica udara od Dunavova ušća k sjevernom šilju riečkoga zaliva od prilike 45° sjev. šir.; južna paralelna stranica oko 850 km. duga teče nešto južnije od 41 uzporednika; po tom zaprema trapez četiri širinska stupnja; zapadna stranica trapeza duga je do 700 km. a iztočna 500 km. Najsjevernije tačke poluotoka na

*

izvorih Kupe i na ušću Dunava stoje u 45° 30′ sjev. širine. Grčka se 300 km. širokom osnovicom popriečno u 40° 30′ sjev. šir. drži trapeza a završuje se u 36° 22′ 45″ s glavinom Matapan, koju još uviek neki krivo zovu najjužnijom tačkom evropskom. Rt Lithinos, južni izkrajak otoka Krete, stoji u 34° 54′ 48″ tako da čitavo grčko područje zahvata deset širinskih stupanja. Rieka, najzapadnija točka trapeza stoji u 14° 26′ 43·5″ iztočno po Gr. a najiztočnija tačka na sjevernom ulazu Bospora je 29° 8′ 45″, iztočno od Gr. Dakle najveći zapadno-iztočni proteg našega poluotoka iznosi petnaest dužinskih stupanja.

Budući da ćemo pojedine, navlastito pak slavenske zemlje balkanskoga poluotoka obširnije opisati koje u ovoj, koje pak u sliedećoj knjizi, to ćemo ovdje još samo u krupnih crtah spomenuti horizontalnu i vertikalnu razgranu našega poluotoka. Na sjevero-iztoku prati balkanski poluotok Crno more. Njegovo je primorje jednolično, strmenito, i ima malo pristaništa. Iz Crnoga mora vodi tiesni ½—2 km. Bospor u Marmorsko more (nekoć Propontis), kojemu je obala poput crnomorske dosta slabo razvita. Dalje vode Dardanelska vrata (nekoć Helespont) u Egejsko more. Ova su vrata duga 60 km. široka 3 km., nose ime po dardanelskih kulah, a omedjuju od jugo-iztočne strane protegljast poluotok gallipolski, koji se je u staro doba zvao trački Hersones. Sjeverna obala egejskoga mora ima već više pristaništa, a prate ju otoci, medju kojimi su najveći Imbro, Lemno i Taso. Na sjevero-zapadnom kutu egejskoga mora izrastao je rek bi iz obale znamenit poluotok troprsta Halkidika sa znamenitom Svetom gorom (Atos). Uza zapadnu stranu Halkidike uvalio se je u suhu zemlju zaton solunski (Saloniki). — Uži, južni dio balkanskoga poluotoka jasno je raztrojen tim, što su se morske uvale daleko zagnale u njega sve po dvie jedna prema drugoj. Sjeverni dio, od veće česti stara sjeverna Grčka, naliči, kao što smo već spomenuli, na romb. Malijski zaton i Arta-zaton razlučuju taj rombski sjever od srpolike srednje Grčke, koja se je u staro doba zvala Helas. Ovu razstavlja eginski (nekoć saronski) i korintski zaton od poluotoka Moreje, staroga Peloponesa. Južna se Grčka drži srednje Grčke samo uzkom korintskom prevlakom, koja je danas već prokopana. Srednja i južna Grčka jesu ne samo vrlo obilno razvedene manjimi poluotoci nego su i opasane mnogimi otoci. Na iztočnoj je strani Eubeja (Negropónte), koja je samo nastavak jednoga poluotoka sje-

verne Grčke. Eubeju i poluotok staru Atiku nastavljaju k jugo-iztoku otoci arkipelaga Cikladâ. Ovi otoci sa malo-azijskimi južnimi Sporadi čine gotov most od otoka izmedju Evrope i Azije. Sbog toga se je ovdje u starom vieku najranije razvio saobraćaj izmedju susjedne Evrope i Azije. Na jugu Grčke izpinje se iz mora otok Cerigo (stara Kitéra) izmedju rtova Matapana i Maléje, dočim protegljasta Kandija ili Kreta zagradjuje egejsko more od juga. Uzduž zapadne se grčke strane redjaju Jonski otoci, od kojih su najveći Zante, Kephalonija, Levkadija i Krf. Na otrantskih se je vratih, koja vode u Jadransko more na 70 km. primaknuo balkanski poluotok Italiji; poradi toga bijaše u kasnijih godinah staroga vieka živ promet izmedju Italije i Grčke. Od jadranskoga je primorja južni mali dio, koji udara izravno k sjeveru, nerazveden, plosan i močvaran. No čim obala skrene k sjevero-zapadu, obilno se stane razvoditi. Tu su se paralelno s obalom nanizali nebrojeni hrvatski otoci (Korčula, Vis, Hvar, Brač, Lošinj, Cres i Krk i mn. dr.), koji su odtrgnuti komadi kontinenta. Izmedju njih i obale provlače se tiesni i plitki konali, a i vrata u drage tiesna su i opasna, pa je s toga i postao Hrvat u tom primorju izvrstnim mornarom.

Balkanski je poluotok ogromno visočje, izprepleteno mnogimi gorami, dok su ravnice posve riedke. Na dva su mjesta gore balkanskoga poluotoka u savezu sa gorjem srednje Evrope: na sjeverozapadu kod vrelišta Kupe s Alpami i na doljnom Dunavu s Karpati. Gore balkanske ne čine neprekidan gorki sustav, nego su mnoge sbog različitih smjerova, kojimi udaraju i sbog različite svoje sastavine odjelite izponske mase. Sjeverozapad su poluotoka prekrilile gore vapnenačkoga kraškoga ravnjaka, kojim je osrednja visina 1000 m. Visinski se vienci ovih gora nastavljaju i cielim južnim dielom poluotoka do najjužnijega rta Grčke, te udaraju s početka od sjevero-zapada k jugo-iztoku (Kapela, Plješivica, Dinara, Zec, Durmitor, Gljeb i mn. dr.) a zatim u južnom dielu poluotoka od sjevera k jugu (Gramos, Pind, Tayget). Sve ove gore spadaju k ilirsko-grčkomu naboranomu gorskomu sustavu. Od Save-Dunava na sjeveru upoprieko sjevernoga diela poluotoka do solunskoga zaliva na jugu prostire se srbsko-makedonsko pobrdje i humlje. Iztočni dio balkanskoga poluotoka izmedju Morave, Dunava, Crnoga i Egejskoga mora zaprema prelamana pragorska ploča. Tu prati rieku Dunav neprohodni Balkan (u starom vieku Haemus = Αἷμος, u Slavena Stara planina, a u Turaka Hodža Balkan t. j. glavno gorje). On se

dieli na Zapadni, Visoki i Mali Balkan; onaj se veže svojimi sjevernimi dielovi sa Karpati, Visoki pak i Mali Balkan udara od zapada k iztoku u Crno more. Na jugoiztoku Balkanu stere se gotovo do Carigrada Strandža gorje. Rieka Tundža, pritok Marice razstavlja od Balkana gorje Antibalkan (prije zvano rumelijsko sredogorje), koji takodjer teče smjerom zapadno-iztočnim. Južno od Vitoša kratki Ril, na kojem izvire više rieka (Marica, Iskra i dr.), ide takodjer poglavito od zapada k iztoku. Od njega se južno-iztočno vije Rodopsko gorje, koje šalje Marici mnogo pritoka.

U 42.° sjeverne širine i 21.° iztočne dužine po Gr. izpinje se Šara planina (stari Scardos, u Turaka Šar-dagh) najviši gorski sklop cieloga balkanskoga poluotoka. Kršna je to i uzka gorska kosa (70 km. duga), nad kojom se iztiču osamljeni vrhunci, medju kojimi je Ljubotin (3050 m.) najviši vrhunac na cielom poluotoku. Glavni joj je proteg od sjevero-iztoka k jugo-zapadu. Šara je planina ujedno glavno razvodje usred srbsko-makedonskoga pobrdja i vrelište mnogih rieka (Ibar, pritok Morave, Drim, Vardar i t. d.), Šari planini nastavlja se na sjevero-iztoku razvodno gorje Crna gora (Kara-dagh), koja razstavlja Pomoravlje od Povardarja, a spaja Šaru planinu sa Balkanom. K zapadu od Šare planine teku s njom paralelno gorski bedemi arbanaski. Od Šare planine k jugu udara neprekidno gorje prema južnome dielu poluotoka, pak se pričinja kao da mu je rtenica. To su gorja Gramos i Pind. Ušavši ta rtenica u Grčku razlomi se ondje na mnogo malih samačkih uzvisitosti, a sa 40° sjev. šir. oddružuje od sebe mnogo visinskih vienaca k iztoku i zapadu. K tomu ju na iztočnom primorju prati paralelni visinski vienac, koji je više puta prolomljen (Olimp, Ossa, Pelion). Odjelito od gora srednje Grčke jest visočje Arkadija u južnoj Grčkoj. Poradi množtva gora ne preostaje na balkanskom poluotoku prostora za veće ravnice. Njih ima samo na sjeveru, na Dunavu i na iztoku, na Marici. Nasuprot ima mnogo na našem poluotoku tako zvanih polja, uvala i ponikava. A i rieke se znadu jače razviti samo na sjeveru, gdje izviru iz Kraša Vrbas, Bosna, Drina, Morava, ili od Balkana Timok, Iskra, pa pritječu Savi i Dunavu. Na zapadu su znatnije rieke Neretva i Drim pritoci Jadranskoga mora. Inače su rieke na poluotoku maleue, a izuzevši Maricu nisu plovne nikako ili samo u najdoljnom dielu toka svojega.

KRALJEVINA GRČKA.

I.

Smještaj. Horizontalna i vertikalna razgrana.

Obćenita slika Grčke. — Razvedenost obala. — Znamenitost iztočne obale, navlastito saronskoga zaliva. — Zapadna obala. — Obličje grčkoga tla. — Nabori grčkoga gorja. — Nedaleka geologijska prošlost grčkoga tla. — Potresi. — Potanji opis grčkih gora i voda. — Grčko podneblje. — Zaključak.

Grčka, najjužniji dio balkanskoga poluotoka, poradi svoga vanredno razvedenoga primorja osebujna je zemlja, kao što to svjedoči i tritisućgodišnja njezina povjestnica. Dakako s geografijskoga gledišta morali bi proširiti granice današnje kraljevine Grčke, jer joj prirodno pripadaju i turski predjeli u Epiru, zatim Kreta, pa Aspropalia i Karpathas. Takova „Grčka“ zahvatala bi 82.000 □ km. sa 2,800.000 žitelja, dok današnja kraljevina Grčka zaprema 64.689 □ km., sa 2,200.000 žitelja. Smještena izmedju 40° i 35° sjev. šir. pripada Grčka središnjoj širini sredomorskoga područja, te ima u opreci sa sjevernim suhozemskim dielom balkanskoga poluotoka pretežno sredomorsku klimu i floru. Obličje grčkoga tla, makar da pripada području naboranoga gorja, vrlo je raznoliko, jer je pukotinami vanredno razdrto. K tomu se, kako je tlo pretežno sastavljeno od vapnenca, svuda po zemlji od Epira do Krete iztiču oblici kraški, naime nerazvijene doline, rieke ponornice, mnogi dôlci, kotline pune ponikava sa jezeri, dakle oblici tla, koji ovdje poradi čestih potresa mora da još laglje nastaju nego u drugih vapnenačkih predjelih. Ravnica ima malo u Grčkoj, pa i te su obično neznatnoga protega. Grčko se naime tlo većinom razpada na nebrojene male, odieljene predjele, koji kao gorami opasani visoki dolovi, ili imenito na iztoku kao malena zavalja težko medju sobom obće, a često su od morske

strane posve zatvoreni, makar da se prostiru tik mora. Gdjekada su područja jedne te iste rieke na pr. Alfeja ili Kefisa u Fokiji i dr. razstavljene težko prohodnimi sutjeskami na osamljene kotline. S pomanjkanjem ravnica podudara se oskudno i kržljavo tlo, slabo prikladno za poljodjelstvo, jer se zemljača na vapnenih gorah pod grčkom klimom sama po sebi vrlo polagano jača, a k tomu za naglih kiša iza duge suše odnosi voda zemljaču u more. S toga grčko tlo u obće ne prija ratarstvu, pa si mora tamošnje žiteljstvo, čim se malo umnoža, u tudjini da traži kruha. Obličje grčkoga tla radja nadalje velike opreke u klimi i u zemaljskih proizvodih u naravnih odnosih i interesih, te veliku različitost u kulturnom razvitku. Budući da ima u zemlji mnogo prirodnih središta u nebrojenih osamljenih zavaljih, prija već samo tlo političkoj razcjepkanosti, koje ne može da posve svlada ni more, štono s tri strane oblieva Grčku. Jedino prirodne zagrade, koje je trebao sa sjevera prodirući neprijatelj da prevali, kao i slaba pristupačnost obala mogle su obraniti žitelje od robstva i poskoriti osebujni kulturni procvat. Još više pak razcjepkanost tla grčkoga i njegovo rek bi razpadanje prema jugo-iztoku na nebrojene poluotoke i otoke udarilo je temelje grčkomu napredku. Neobična, pače čudnovita dužina obala osebujna je oznaka grčkoga tla. Smjesa kopna i mora, opreka izmedju azurnoga lica morskoga te visokih, slikovitih i divne boje obala i rtova, iza kojih se sve viši, velik dio godine sniegom pokriti vrhunci biele, podaje osebujnu dražest grčkim predjelom. Tu su se tako tiesno na okupu razvile opreke, kojih doduše nije nestalo i do naših vremena, no u staro doba kano da su bile još očevidnije. Izporedimo na pr. Atiku sa Beocijom, do koje se dodje u nekoliko ura iz Athene. Atika je moru otvorena, lukami bogata i na pomorskomu prometu najprijatnijem zalivu smještena, sa suhim, punim sunčanoga žara zrakom, sa riedkimi izvori i gotovo bez vode tekućice, sa lošim kamenim tlom, koje prija samo maslini, smokvi, lozi i kozi, ali krije u sebi veliko rudno blago. Beocija pak, zatvorena s morske strane, ima manje blago, osobito izparivanjem njezinih tekućih i stajaćih voda poimence velikoga jezera Kopais vlažnije, hladnije donekle i nezdravo podneblje, ali prostrane ravnice s plodnim tlom, na kojem ratarstvo vanredno uspieva. Ne potječe dakle to samo od plemenske razlike, što su Athenjani bili okretni, prometni, podhvatni novotari, i smioni, izvodeći brzo, što bi smislili, zatim što se je u njih razvila u velike pomorska trgovina i obrt, a napokon procvalo znanje i umjeće, dok su Beoćani kao priprosti i tromi ratari polagano pri-

hvaćali kulturu, te su tek kasno i na kratko vrieme pod uplivom jednoga jedinoga velikoga muža izašli na glas kano vodje na političkom polju, ali na cjelokupni duševni život grčkoga naroda nisu nikada jače utjecali. A koliko je još veća opreka izmedju opisane Atike i prekrasnom, gustom bjelogoricom i crnogoricom zarasle, i sjajnozelenimi potočići, koji prodiru duboke jaruge, bogate no od mora zagradjene Agraphe, koje su žitelji još i danas neuljudjeni, kao što su Aetolci živjeli u Tukididovo doba poput nekadašnjih Homerovih junaka.

Grčka je obala najjače razvedena na iztoku, gdje ima u obilju zaliva i draga, pristaništa i luka, izmedju kojih strme obale i vrletne gore sprečavaju kopneni saobraćaj, upućujući stanovnike na more, gdje se rek bi poluotoci nastavljaju nepreglednim redom otoka, koji su se nanizali do blize maloazijske obale poput mosta izmedju Evrope i Azije. Tà na iztočnoj strani Grčke nabrojena su 483 otoka, na zapadnoj nasuprot obali, gdje nema k tomu ni poluotoka, ima u svem samo 116 otoka! I z t o č n a j e d a k l e s t r a n a g r č k o p r o č e l j e; Grčka gleda na iztok, k iztoku se otvoraju njezine drage, na iztok vode njezini otoci. Grčka je s iztokom, navlastito s Malom Azijom, koja joj otvora sve dräge i riečne doline i s kojom je geologijski uzko skopčana, podržavala od vajkada najtjesnije odnose. Zapadu je okrenula Grčka ledja, ali ne koliko suhozemski dio balkanskoga poluotoka, jer sile, koje su proizvele bogatu razvedenost iztočne obale, dosegle su poradi uzkoga kopna i na zapadnu stranu. S toga ima i tu otoka i morskih draga. Jedna dapače, naime zaliv korintski, pripadajući poput Saronskoga zaliva velikomu sustavu pukotina, koje počevši od Arkipelaga presiecaju Grčku, zahvaća blizu do iztočne obale naprotiv Saronskoga zaliva. Oba zaliva razstavlja samo uzka, nizka prevlaka korintska. Tako je nastao ovdje vez izmedju iztoka i zapada, te je mogla Grčka i sa zapadom, u prvom redu s Italijom, podržavati odnose, koji su osobito u tursko doba bili vanredno znameniti, da se održi grčka narodnost i da narod barem nešto kulture sačuva. Na zapadnih otocih, dugo vremena i na Arkipelagu, održali su se Mletčani, pa su ti dielovi Grčke ostali trajno u zapadno-kršćanskoj kulturnoj zajednici. No nije bio saobraćaj ni s južnom, daljom i nasuprotnom obalom tako težak, kao što se u prvi mah čini, jer je od Krete obala Barke samo 275 km. udaljena. Kao što su u staro vrieme grčki naseljenici našli put do Libyje, te se razvila velika cvatuća grčka naseobina u Kyrenaiki, tako plove i danas svakoga ljeta spužvari sa Hydre i Spezije u svojih ma-

lenih, trošnih čamcih do nasuprotnih afričkih obala. Grčka se po tom još više iztiče mnogostranošću svojih odnosa nego čitavi naš poluotok.

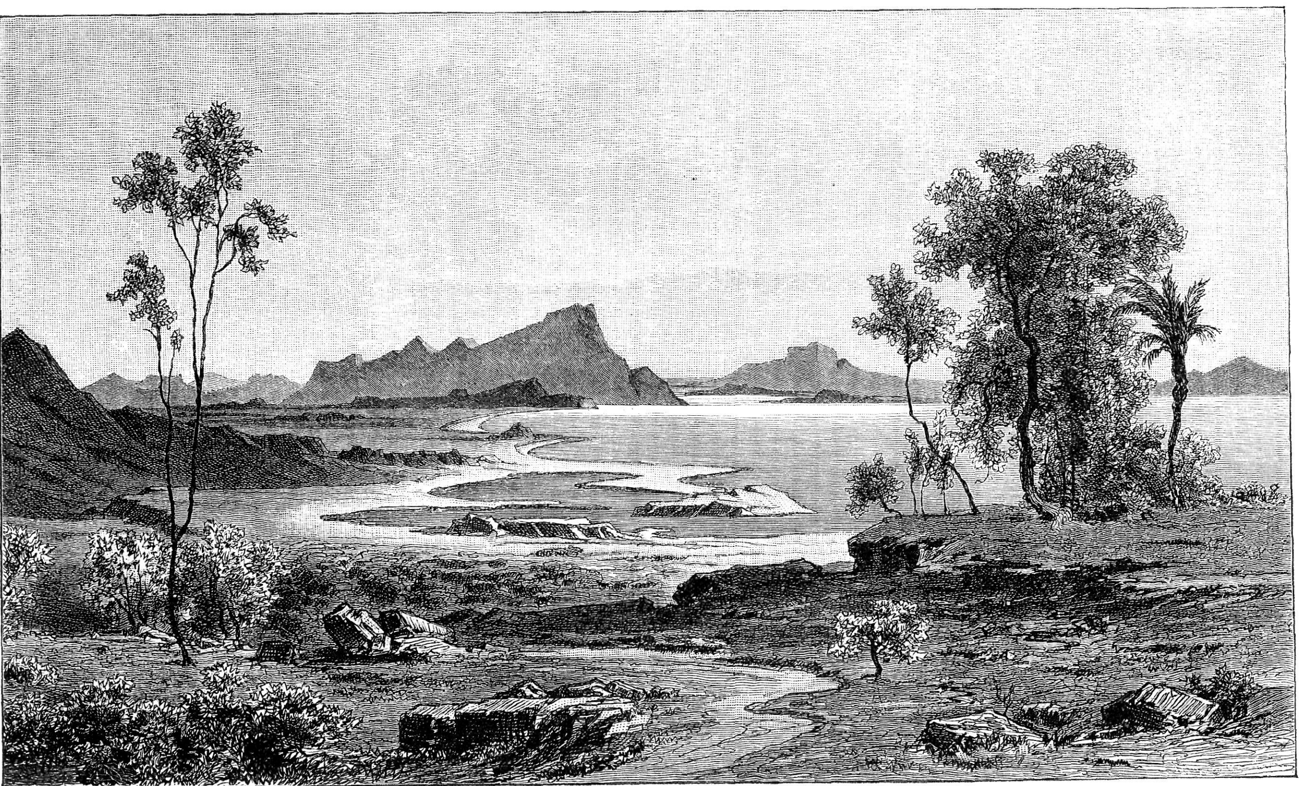
Kao što je Grčka u starom vieku kroz stoljeća izmedju tri diela svieta posredovala i poprimivši prve početke uljudbe od Egipćana i od azijskih kulturnih naroda, stvorila samostalno svoju kulturu, koju je zatim podala na zapad narodom evropskim, tako se čini kano da u najnovije vrieme nastoji, ne bi li usred naroda Iztoka — Grk drži, da njegova zemlja ne pripada Evropi — stvorila na svom tlu ognjište evropske uljudbe. Ali dakako izuzev jedini kopneni put u Makedoniju, koji se u ostalom lako zatvori, mnogostrani se grčki odnosi mogu podržavati jedino po moru. Dà, morem su se razširili grčki izseljenici po svih primorskih zemljah na Sredozemnome moru od Iberije do Kolkide, kao što još i danas ima u svih primorskih gradovih u Sredozemnome moru, u Aleksandriji kao i u Odesi i Marseillu većih grčkih naseobina. Grčka je dakle pretežno pomorska zemlja; njezini su žitelji donekle kao srasli s morem; oni su za medjusobni promet, kao i poradi nedostatka hrane kod kuće, upućeni na more; Grčku si može trajno podvrći jedino takav neprijatelj, koji je silan na moru. Grčko tlo, okruženo visokimi, divljačnimi i danas većim dielom golimi i kamenitimi gorji, čiji siromašni zemljačom pristranci, i uzke doline otežčavaju teženje tla, kukavno ga nagradjujući, upravo potiskuje svoje žitelje na more, koje se je na sve strane dragami, zalivi i tiesni uvalilo u suhu zemlju. Sa svake znatnije uzvisitosti u unutrašnjosti vidiš plavetnu razinu morsku, posutu nizom otoka, pače i unutrašnji predjeli u Peloponesu jedva su 50 km., a krajevi sjeverne Grčke samo 100 km. udaljeni od mora. Mirna voda, blize nasuprotne obale; bogatstvo otoka mamilo je žitelje na more, po kojem su olakšavali dalju plovitbu pravilni vjetrovi, koji duvaju velik dio godine. Pomorski se značaj Grčke i time jasno iztiče, što do nedavna tamo gotovo nije ni bilo kopnenih putova, jer je njihova gradnja i uzdržavanje bilo težko i skupocjeno, dok se more svuda rek bi nameće kao občilo. Kao što u najstarije povjestničko doba, tako je i danas život grčkoga naroda najtjesnije skopčan s morem, znatni postotak Grka živi na moru i o moru, a u turskom carstvu u Aziji i u Evropi grčko žiteljstvo nastava obale, tako da su Bugari, Arbanasi i Turci gotovo svuda razstavljeni od mora Grčkimi žitelji, koji za njih podržavaju odnose k moru. Kao što današnji Grci, tako su i stari Grci bili skroz pomorski narod. Da to inače ne znamo, morali bismo zaključiti iz

njihovog pjesničtva i prozaične književnosti, po njihovom očevidnom rek bi prijateljevanju sa zviezdami, timi noćnimi vodići pomoraca u starom vieku. Kao što su stari primorski Grci u raznih morih potjecali od izseljenika, tako razašilja još i danas mati zemlja neprestano nove izseljenike u Carigrad i Egipat kao i na suhu zemlju Male Azije, makar da je sama riedko nastavana, te bi na tlu još mnoge tisuće žitelja mogle živjeti. — Svuda si u Grčkoj, kamo god se okreneš, na znamenitom povjestničkom tlu, spominjaji svake vrste upoznavaju obrazovane staleže sviju naroda s tom zemljom; kao što je slavna prošlost Grčke mnogo dopriniela, da su se Grci oslobodili izpod turske vlasti, tako ona takodjer potiče današnje Grke, da sliede stope starih Grka.

Pošto smo eto naslikali u kratko po T. Fischeru Grčku, opišimo sada potanje prirodne prilike grčkoga tla. Budući da je Grčka upoprieko gorovita zemlja, pa ipak pretežno pomorskoga karaktera, posve je naravno, da se grčke obale osobito iztiču vanrednom svojom razvedenošću. Za život Grka je obilni razvitak obala u istinu važniji, nego li ma u kojoj zemlji evropskoj, ne izuzevši ni same Norvegije. Iztočna je obala Grčke sastavljena od dva vrlo različna diela: jedan ide smjerom južno iztočnim do Doro-konala, brojimo li naime Eubeju kao poluotok, drugi pak opada k zapadu poput stuba prema rtu Maleji. Od solunskoga zaliva do Doro-konala obala je gotovo izravna i strma sa posve plosnimi dragami na pr. na iztočnoj obali Eubeje, pa se ruši naglo u dubine morske. Tu je dakle Grčka posve zatvorena sa morske strane, sav je život potisnut u unutrašnjost. Jedna jedina vrata uvalila su se kao konao Tricheri usred ove 333 km. duge obale, tvoreći k sjeveru gotovo posve okrugla oblika zaliv Volo, a k zapadu prodirući Oreos-konalom u zaliv Lamijski (danas Zeituni z.) i u unutrašnju cestu, koja razstavlja Eubeju od suhe zemlje. K sjeveru od spomenutih vrata plosna je obala jedino na plodnoj i dobro teženoj deltastoj ravnici, koju je stvorila rieka Salamvria (stari Peneios), prodrievši do mora izmedju gorja Olimpa i Osse. Primorsko mjesto Phteri, koje je danas spojeno cestom kroz dolinu Tempe sa Larisom, izvozište je za jedan dio sjeverne Tesalije. Nešto sjevernije tvore strmi prednji izponci gorja Olimpa, sežući do mora, današnju političku medju Grčke. Tricheri-konao, pred kojim stoji otočje, sjeverni Sporadi, zatim njegov nastavak Oreos-konao i zaliv Lamijski nastadoše popriečnim prolamanjem i pomicanjem gora. Okrugljasti, strmimi gorami opasani zaliv Volo naliči na veliko ravninsko jezero, po kojem se je k jugoiztoku nanizalo osam malenih otoka.

Sjeverna izbojina toga zaliva sa mjestom Volo jedina su veća pomorska vrata tesalska, gdje su i u staro doba bila pristaništa Jolkos, Pagasai i Demetrias. More dakle otvora se samo na jugu Tesaliji spajajući ju sa Grčkom; tu može Grčka po unutrašnjih vodenih putovih, koji su sigurni i za slabe ladjice, iz najbliže žitnice dobivati žito. Tesalija je dakle obličjem svoga tla, ocrtom svojih obala i gospodarstvenimi prilikami uzko skopčana s grčkom državom, koja se bez Tesalije gotovo ne da ni pomisliti.

K zapadnom jugozapadu upravljeni Oreos-konao suzio se je poput fjorda na 2 km. širine usred kršnih gora. Ovdje na sjeverno-zapadnom šilju Eubeje, gdje su česti potresi, čini se da se križaju dva, a možda i tri gorska proloma. Tu naime opasan plosnimi i močvarnimi obalami zaliv Lamijski, koji s uspjehom zasipava Sperchej i neke bujice, ima skroz zapadni smjer, kojim se nastavljaju tri poznata vruća izvora Aedipsos, Thermopile i Hypata, dok uzki konao Egripo (stari Euripus) izmedju Eubeje i suhe zemlje udara južnoiztočnim smjerom. Ovaj uzki konao ima za čudo nepravilne struje, kojih stari nisu mogli dokučiti, a danas se znade, da nastaju svuda neobične struje, gdje je plitki konao u savezu sa dubokim morem. Najsigurnije je pristanište na toj morskoj cesti u onoj uzini (do 100 m.), gdje je stojala Halcida, danas Evripo (Egripo, Negroponte), koji je spojen mostom sa suhom zemljom. K jugu od uzine je na beocijskoj obali drȁga Auliska (danas Vathy), gdje su se u luci Aulidi sakupljali Grci i krenuli na Troju. Na slici 78. vidiš dielove otoka Eubeje; na prednjoj strani se iztiču neke za Grčku značajne rastline: s lieva žumara, zatim maslina, nizko različito grmlje i t. d. — Počevši od 10 km. širokoga Doro-konala, koji ide medju najviše polažene, no za jedrenjače najpogibeljnije uzine Sredozemnoga mora izmedju Eubeje i otoka Andra dalje k jugu, posve je drugojačija grčka obala. Još je doduše strma i kršna, ali nije više zatvorena, već što si možeš pomisliti najotvorenija obala na svietu. Rušeći se poput stuba i uzmičući prema jugozapadu protegla su se ovdje u more dva poluotoka Atika i Argolida, a tri (sa Petali-zalivom) otoci posuta morska zaliva uvalila su se paralelno u suhu zemlju smjerom prolomnih crta. Dok na opisanoj obali do Doro-konala nema otoka osim neuglednih sjevernih Sporada (77 otoka) pred Tricheri-konalom, ovdje izpred navedena tri zaliva rek bi da se obala razpada na preko 300 otoka. Dalje k jugu je nasuprot 220 km. duga i kršna obala na iztočnoj strani Peloponesa posve bez otoka od zaliva Nauplijskoga (Myli) do rta Malije. Na južno-iztočnoj

Sl. 78. Luka Aulida.

obali dakle najobilnije je razvedeno grčko tlo, tu su najtjesniji odnosi izmedju suhe zemlje i mora, ovdje je najizrazitiji pomorski karakter Grčke. Na ovom 165 km. dugom primorju izmedju Doro-konala i obale peloponeske tim većma se usredotočuje pomorski saobraćaj Grčke, jer odavle otoci i pravilni vjetrovi olakoćuju promet s Malom Azijom i Kretom, kao i s Macedonijom, Tracijom i Helespontom. K tomu ovdje samo uzka prevlaka razstavlja srednji izmedju navedena tri morska zaliva od vrlo sgodnoga morskoga puta, koji vodi na zapad. Dok se Nauplijski zaliv bi reć u vjetar raztječe, a Petali-zaliv svršava prema Tesaliji unutrašnjom vodenom cestom, Saronski zaliv punim pravom pričinja kao dio velikoga vodenoga druma, koji prolazi cielom Grčkom, spajajući njezinu iztočnu stranu, na kojoj je kroz sva vremena bilo težište i središte čitave zemlje, sa zapadnom stranom i sa zapadnim susjednim poluotokom italskim. Nadalje je u Saronskom zalivu navlastito u opreci prema korintskomu zatonu more riedko burno, a obale nisu odviše strme, jer se gore ne tiskaju posve uz primorje. Mjestimice dapače ima u primorju malenih plodnih ravnica kod Megare, Eleusisa, Atene, Troezena i Epidaura, s kojimi se ne može izporediti malena maratonska poljana na Petali-zalivu. K tomu osobito prija Saronskomu zalivu, da su oba poluotoka, što ga omedjuju vrlo razvedena, a nada sve, da je otoci obilna Grčka upravo ovdje najbogatija otoci. Tä izmedju attičkoga rta Colonnaes-a (stari Sunium) i argolijskoga rta Skylleona nalaze se 62 otoka, kojim se još pribraja 29 otoka Hydra-otočja. Napokon je vrlo važan smještaj Saronskoga zaliva: u sredini iztočne obale, upravo tamo, gdje medjaši suhozemska, otočna i poluotočna Grčka. Sve ove iztaknute geografijske prilike jesu razlogom, da je ognjište i središte pomorskoga života Grčke a po tom i grčke kulture uviek bilo na Saronskom zalivu, makar da je kroz tri tisuće godina vrlo promjenljiva bila sudbina grčkoga naroda. Povjestnički najznamenitiji gradovi i predjeli ili se prostiru na tom zalivu, ili oko njega. Na tom zalivu treba naravno da je smješten glavni grad Grčke, koji ujedno mora da ima karakter primorskoga grada. Budući da imade ovuda mnogo dobrih luka, ovisi uviek o povjestničkih prilikah, koja će točka u koje doba postati središtem grčkih odnosa sa vanjskim svietom. Nema sumnje medjutim, da su Atici, koja je gotovo u svako doba prošlosti, navlastito u staro doba kao glava velike pomorske države liepo cvala, i druge geografijske prilike prijale. Atika je naime srednji izmedju tri poluotoka, ona je za pravo krajnji šilj poluotočnoga iztočnoga diela

srednje Grčke, a podržaje tiesne odnose sa Kykladskim otočjem i preko ovoga sa Malom Azijom i Kretom. Čini se, da je najprije usred zaliva smještena Egina, koja vanjski zaliv razstavlja od nutrašnjega, i po kojem se saronski zaliv danas zove eginskim, kao drugi otok u zalivu, procvala svojom pomorskom trgovinom i dostala se velikoga bogatstva. Ruševine veličanstvenih hramova na tamošnjih rtovih živi su nam tomu i danas svjedoci. Na to preuze naskoro Atena prvenstvo, imenito odkad su joj stala pritjecati obilna sredstva iz laurijskih rudnika. Atena je ostala prva vlast na moru gotovo kroz sva doba grčke povjestnice, i u srednjem vieku pred Nauplijom i Patrasom. Samo u starom vieku preoteo joj je za vrieme kao trgovački grad prvenstvo Korint (sa svojim Diolkom i nasuprotnimi lukami Lechäonom i Kenchreom), sbog svoga izvrstnoga smještaja izmedju dva mora na prevlaci, odakle je lahak savez sa zapadom. U novom vieku poradi turskoga gospodstva morala je pomorska trgovina uzmaći sa kopna. Na to stvoriše u prošlom stoljeću bjegunci, imenito Arbanasi, pomorskoj trgovini novo središte na goletnom i bezvodnom otočju Hydra i na još manjem no plodnom otoku Speziji na južnom ulazu u eginski zaliv. Hydra i Spezija, brojeći na stotine trgovačkih brodova, razviše se gotovo kao samostalna znamenita tržišta još prije ratova za slobodu, kojom prilikom stekoše upravo žitelji ovih tržišta neumrlu slavu za vječna vremena. Uz ova tržišta vriedio je a i danas još vriedi Poros (Kalauria) kano pomorski grad, a prije kao sielo grčke ratne mornarice. U najnovije doba preuzeo je Pirej opet rek bi svoja povjestnička prava, vanredno napredujući i već danas cvatući kao prva luka Grčke. Razlog je tomu, jer je Pirej i danas kao u starom vieku luka za glavni grad Atenu, s kojom će se doskora srasti i što je pirejska luka izvrstna, makar da je donekle djelo ljudsko. Poluotok naime pirejski sa svojimi malenimi dragami Munihiom i Zeom sastavljen od gustoga pomorskoga vapnenca iz tercijarne dobe, koji je vrlo dobar za gradju, bijaše prvobitno otok, pa se je nanosom i naplavinami rieke Kephisa, koji se je izlievao u pirejsku dragu, srastao s kopnom. I danas još za jake kiše težko prohodno naplavljeno tlo bijaše dugo vremena barovito, te se je težko moglo preko močvara na onu stranu do čvrstoga tla na otoku, odatle i potječe ime Pirej t. j. onostrani. S toga je poluotok bio razmjerno kasno nastavan, a plosna, od staroga vieka naplavom smanjena dräga Phaleronska, danas kano kupalište atensko i ročište bojnoga brodovlja, znamenita, jer je bliže Ateni i laglje pristupna, bijaše najstarije pristanište. Još onda, kad su gradili dugi zid, bijaše tlo tako barovito,

da su temelj zidu učvrstili spuštanjem težkoga kamenja i nasipom šljunka. I danas je samo uzki komad tla umjetno povišen do 2·5 m. visine. Prave lučke temelje položio je Temistokle; on je suzio i ulaz u Pirenjsku luku kamenimi nasipi od 310 m. na 50 m. Danas je dakako taj ulaz prema novim prilikam i potrebam opet razširen. Lav, koji je resio prije mramorne stupove na ulazu u luku, odgovarao je imenu Porto Leone ili Draco, kako se je u srednjem vieku Pirejska luka zvala. Danas je Pirejska luka očišćena, izdubljena, opremljena svimi potrebnimi gradnjami kao druge moderne velike luke, tako da je pristupna i za najveće ratne brodove. Promet je u luci tako narastao, da se čini gotovo već premalenom. Na morskoj uzini izmedju suhe zemlje i posve blizoga, bogato razvitoga otoka Salamine mogu se sigurno usidriti čitava brodovlja.

Sliedeći Nauplijski zaliv nije ni iz daleka tako znamenit, makar da se luka Nauplija smatra morskimi vrati za ravnicu Argosku. U staro doba ipak je bez sumnje smještaj Argolidi na toliko prijao, da je pod dojmom feničke kulture još prije procvala nego Atika, o čem svjedoče ruševine staroga Argosa, Tirynsa i Mikenâ. — Iztočna je obala Peloponeza vrletna i vrlo neprijatna. Jedino pristanište Monemvasia (Μόνη ἔμβασις = jedini pristup), u mletačko doba sgodno utočište, ne može da procvate. Rt Malija na južnom izbojku iztočne obale uzdiže se vrletno iz dubokoga mora, te bijaše u svako doba kano razpuće vjetrova sbog oluja i struja na zlu glasu kod pomoraca. Južna obala peloponeska, makar da je obilno razvedena (zaliv Marathonisi ili Gytheion i Kalameta ili Koron, nekoć lakonski i mesenski zaliv), ne prija osobito pomorskomu prometu. Lakonski je zaliv na sjeveru nastao nanosom Eurote (danas Iri) i s toga plosan, močvaran, nezdrav bez pristaništa. Rt Matapan sastavljen od sivoga mramora vrletni je izkrajak malenoga poluotoka, i iza Tarife najjužnija tačka kopna evropskoga. Podno Matapana duboke su pećine, koje su izprali valovi morski, jer ovdje nije more nikada mirno. To je razlog, da su Grci ovamo smjestili ulaz u podzemni sviet. Tu je bilo pravo mjesto za hram Poseidonov, tu su se u kasnije grčko doba sabirali plaćenici. U kalamatskom zalivu ipak su nastala neka pristaništa kao Kalamata (Pherae), Koroni i Modoni. Obišavši strmi rt Gallo, najjužniju tačku Mesenije, prikučismo se zapadnoj obali Grčke, koja je mjestimice plosna poradi znatnih riečnih nanosa, ali ipak pretežno strma. Zapadna obala Grčka nije već s toga posve prijatna pomorskomu prometu, što je više plosna nego iztočna obala. K tomu je zapadna

obala manje razvijena, siromašnija dragami i pristaništi, jer gorski lanci u Akarnaniji i Epiru, kao što smo vidjeli i gore kod iztočne Tesalije, razstavljaju unutrašnju zemlju od mora. Napokon ima i otoka uza zapadnu obalu znatno manje, od rta Galla do rta Glossa u svem samo 116. Dakako da su pojedini tih otoka, navlastito veliki Jonski otoci, budući od naravi bogato nadareni, mogli i u tursko doba u ruku Mletčanom tako napredovati, da su i danas ognjište i središte ciele zapadne obale Grčke. Njihove luke licem prema suhoj zemlji gospoduju tamošnjim prometom, što se u ostalom uviek i svuda dogadja (na pr. na zapadnoj obali Male Azije), kada strada suha zemlja od ratova ili kad stoji pod zlom upravom. Krf (stara Korkyra) je morao i u starom vieku znamenit biti (kao što je donekle i danas), jer gospoduje nad putem na zapad i u Jadransko more. Mjesto unutrašnjih vodenih cesta i zaliva iztočne strane ima zapadna strana samo dva i to Arta-zaliv i grčko sredozemno more ili korintski zaton, koji je u ostalom za razvitak iztočne obale gotovo znamenitiji nego za zapadnu obalu. — Peloponezka zapadna obala ponajviše je plosna a prate ju ribom bogate zatoke. Budući da je primorje iz unutrašnje zemlje lako pristupno i poradi blizih Jonskih otoka ima uz tu obalu dosta prometa. Navlastito se razvija Katakolo na istoimenom predbrežju pred dolinom Alfeja luka za Pyrgos; tu će biti skrajna zapadna tačka grčke željezničke mreže. Dakako južnija, mesenska obala sva je strma. Tu se od otoka iztiče Sphagia (stara Sphakteria), po svojoj prostranoj dragi Navarino (stari Pylos) znamenita luka i povjestnički znamenita točka, a bila bi važna i kao pomorsko tržište, da ima lako pristupno i plodno zaledje. Ovdje mora da je na malenoj otočnoj hridi stojala nekoć gradina siedoga kralja Nestora. Sikia-konao, koji vodi u dragu Navarinsku, zamuljen je, odkad su ga Turci zasipali tražeći iza bitke kod Lepanta ovdje zaklonište. I južni je ulaz u dragu sužen; na njem stoji, ali na suhoj zemlji, Navarino, glasovito pozorište žestoke borbe u ratu za slobodu, gdje je god. 1827. uništeno tursko brodovlje.

U grčko sredozemno more, koje sastoji od dvie kotline, Patraske i Korintske, vode 25 km. široka vrata izmedju rta Kalogrije i plosnoga suhozemskoga izkrajka, koji je nastao naplavom Aspropotama. Kotlina ili zaliv Patraski, koji se široko otvora u Kefalonijsko more, ima na sjeveru daleku, ribom bogatu Missolunghi zatoku sa istoimenom vodami učvršćenom tvrdjavom. Promet je usredotočen na južnoj obali u luci Patras, koja je

spojena željeznicom sa Atenom, te se može smatrati sielom trgovine na cielom grčkom sredozemnome moru i zapadnimi vrati Grčke. Patrasku kotlinu sa korintskom spaja 1·9 km. široka morska uzina, koju čine dva plosna suhozemska šila (stari Rhion i Antirhion), koji su u mletačko doba bili utvrdjeni, te su se nazivali malimi Dardaneli. Danas se zove ta uzina obično po gradu Lepanto (Epaktos) na strmoj sjevernoj obali. — Korintski je zaliv dug 127 km. a širok poprieko do 20 km. i vrlo dubok (mjestimice preko 700 m.). Budući da je zaliv sa sjevera i juga okružen gorami, koje su visoke do 2000 i više metara i do $^3/_4$ godine pokrite sniegom, to su okolice veličajne, te se mogu izporediti sa predjeli na Genevskom jezeru ili na Lago Maggiore. Južna obala bez otoka udara posve izravno. Tu je Vostica (Aegion) na plosnoj dragi, jedino znatnije pomorsko mjesto. Sjeverna je obala nasuprot liepo razvijena, a prate ju maleni, kršni, primorski otoci. Najveća je tu drăga Salona, nazvana po gradu na unutrašnjoj ravnici. Još je na zapadnoj strani zaliva vriedno spomena mjesto Galaksidi kao domovina izvrstnih pomoraca i poznato po svojih škverih. Novi Korint na najtjesnijem mjestu uzine utemeljen g. 1858. iza posvemašnjega razorenja Staroga Korinta bio je donekle procvao, no odkad je prokopana prevlaka nema sumnje, da će ga Isthmia na saronskom ulazu u korintski zaliv preteći.

Makar da je dalje k sjeveru strma obala Akarnanije bogata otoci, dragami i pristaništi, nema nikakvoga pomorskoga prometa, pače niti tjesnački grad Leukadija na istoimenom otoku nije bio nikada znamenit. Nasuprot susjedni tjesnački grad Prevesa, koji gospoduje nad ulazom u Arta-zaliv, glavno je pomorsko tržište za Epir. Sjeverno od Prevese ruševine su nekadašnjega Nikopola, a na nasuprotnoj je strani plosni rât Aktium. Zavojita, plitka morska uzina, nepristupna većim brodovom, samo 850 m. široka vodi u Arta-zaliv (nekoć Ambrakija-zaliv), koji naliči na ravninsko jezero. Na obalah ima taj zaliv dosta izbojina, koje medjutim na sjevernoj strani potječu od naplavina rieke A r a c h t h a i L u r a. S toga je ta obala plosna, močvarna, puna zatoka, koje obiluju ribami i vodenimi pticami, zatim zdravlju ljudskomu škodljiva i nenapučena. Ladjicami se ipak plovi uz rieku Aracht do Arte. Primorska mjesta na zalivu Vonica i Karvasara posve su neznatna. Na kršnoj i neprijatnoj obali k sjeveru od Prevese spomena je vriedno primorsko mjesto Parga, a zatim je dalje sav promet u ruku Krfu tjesnačkomu gradu na istoimenom otoku. K sjeveru od Krfa do rta Glosse (zloglasni Akrokeraunski rt) udara

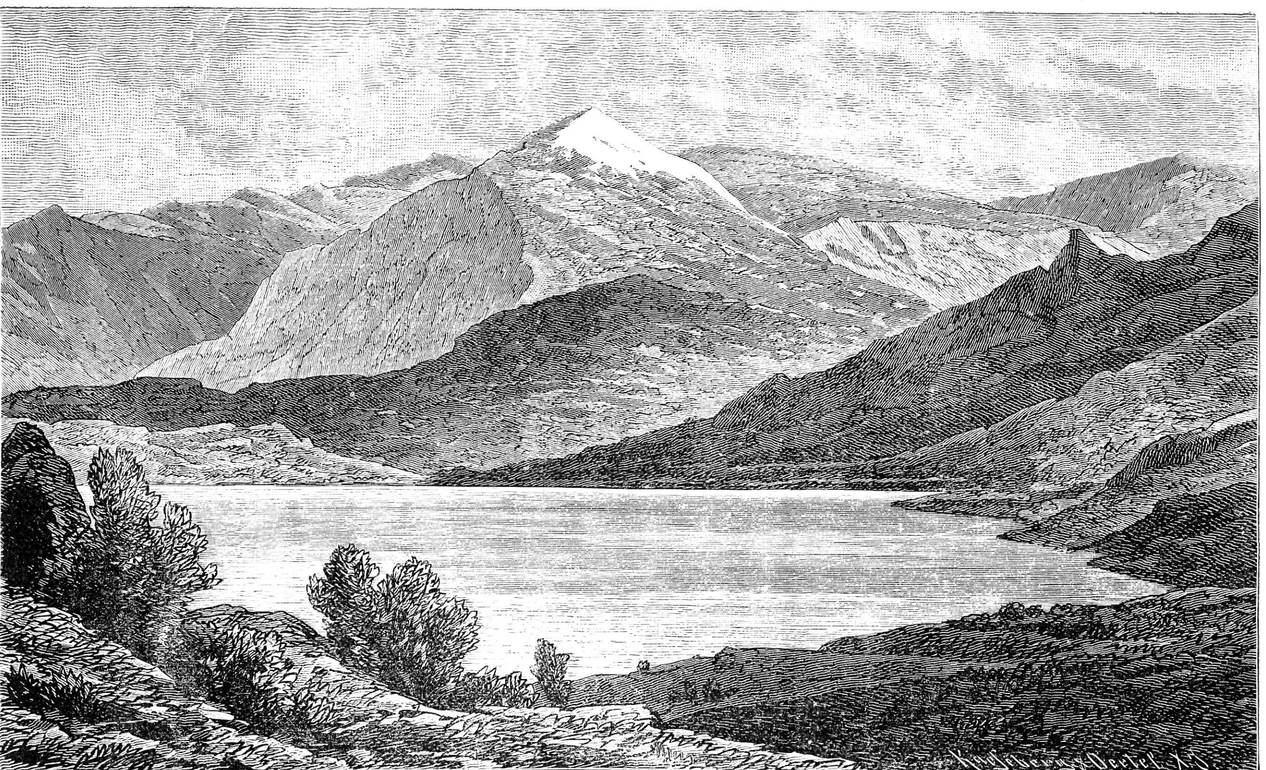
veličanstvena vrletna obala, na kojoj se Čika-gorje poput orijaškoga zida iz velikih morskih dubljina izpinje do 2000 m. visine. Obala je ovuda nepristupna i nenapučena.

Grčko tlo, kao dio balkanskoga poluotoka, pripada velikomu ilirsko-grčkomu naboranomu gorju. Cielom se zemljom prostiru gorski lanci smjerom južno-iztočnim ili južno-južno-iztočnim. Južno od Pinda opaža se, da su nabori zavinuti k iztoku dapače i k sjevero-iztoku. Proučavanjem ekvatorskoga sustava uzporednih kosa u Maloj Aziji možda će se dokazati, da su zapadno-iztočnoga smjera nabori u iztočnoj Grčkoj zapadni krajevi onih azijskih nabora. Zavijanjem nabora k iztoku nastadoše u iztočnoj Grčkoj mnoge pukotine a duž ovih i vertikalno pomicanje tla, što je sve znamenito djelovalo na postanak morskih konala, zaliva, otoka itd. u obće na obličje grčkoga tla. Dok je zapadna Grčka (s Peloponesom, koji geologijski k njoj spada) težko pristupna, slabo prohodna, više zatvorena i rek bi uztrajna i nepromjenljiva karaktera, iztočna je Grčka otvoreno područje, prohodno, plodno u obće područje napredka. Vanjski dogadjaji potresujući velike dielove Evrope i Aziju utječu na Grčku najobičnije s iztočne strane. Prastari običaji, patrijarkalne prilike ne mogu se tu održati kao na zapadu. Nasuprot vidimo, da se je grčki i upliv i živalj u svako vrieme laglje i uspješnije širio i prema sjeveru na iztočnoj nego li na zapadnoj strani Grčke. Macedonija bijaše mnogo prije nego Epir zadojena grčkom kulturom, makar da su Grci mnogo srodniji sa ilirskimi tamošnjimi žitelji. A nije li se smatrala Tesalija u svako vrieme grčkom zemljom, pače i u Macedoniji se je rano razširio duh grčki a ima mu i danas traga, dok se to ne može reći o cielom Epiru. Ovo smo za to naveli, da uvide čitatelji, kako nije sama vanredna razvedenost iztočnih obala nego i osebujno obličje tla grčkoga isto toliko odlučilo, da je iztočna strana čelo Grčke. Nabori su dakle u iztočnoj Grčkoj doživjeli više promjena, čime se podudara veće obilje i raznolikost gradje, koja sastavlja tlo iztočne Grčke. Tako ima ovdje plemenitih kovina, izvrstnoga i koristnoga kamenja, što je takodjer pripomoglo kulturnomu razvitku iztočne Grčke.

Današnje obličje grčkoga tla razmjerno je kasnoga podrietla. Navlastito sadašnji Arkipelag nastao je tek u diluvijalno doba na taj način, da su se dielovi suhe zemlje, pukotinami razcjepkani, u dubljine spustili, a more je na to s juga provalilo. Doista potiskivanja, koja su uzdigla na sjevernom rubu Peloponesa pliocenske naslage do 1800 m., traju još i danas. Nadalje se na Istmu pomaknuća, koja

još i danas traju u gornjih dielovih zemaljske kore, u obličju površja jasno odrazuju, a na obalah često se jasno opažaju rek bi svježi prolomi. Grčka je po tom u nedalekoj geologijskoj prošlosti svoj značajni ocrt, a na iztoku barem temelje svoga obličja dobila, na koliko je ovo posljednje ovisilo o pregibanju i o vertikalnom tiskanju. Česti i žestoki potresi, sbog kojih ide Grčka medju zemlje sa najčešćimi potresi, svjedoci su spomenutih tektonskih promjena, pa nam jasno kažu, da se ovdje zemaljska kora s unutrašnje strane nije još posve učvrstila. To je ujedno razlog, što su potresi duž obala najčešći i najžešći, dok unutrašnja zatvorena kredina područja riedko i manje stradaju od potresa. Česti su potresi na zapadnom rubu Grčke i na Jonskih otocih od Mesenije i Elide do Krfa, zatim na Taygetu navlastito u iztočnom dielu, a najstrahovitije potresno područje je na obalah grčkoga sredozemnoga mora, gdje se k tomu rek bi seli središte potresnih sila: sad je na zapadu u zalivu Patraskom, sad u zalivu Korintskom, onda je opet na samoj prevlaci ili pak u Eginskom zalivu. Nadalje ide potresni smjer u Srednjoj Grčkoj od Parnasa preko jezera Kopais prema Chalkidi, a često stradaju Lamijski zaliv i Evrip. Napokon su česti potresi u Arkipelagu. Koliko je štete imala Grčka od potresa, spomenut ćemo još kasnije. J. Schmidt je u 20 godina nabrojio na Istmu 141 potres. God. 373. pr. Is. progutalo je more uslied potresa grad Helike. Godine 464. pr. Is. bila je država špartanska na rubu propasti uslied strahovita potresa, pri kojem je zaglavilo do 20.000 ljudi. Neke ćemo potrese spomenuti još kasnije.

Na gorskom sklopu kod Mecova (stari Zygos), koji neki zovu albansko-tesalskim sv. Gothardom, izprepliće se gorje grčko sa gorami suhozemskoga trapeza na balkanskom poluotoku. Počevši od Mecova je gorje Pind, sterući se 150 km. gotovo izravno južnim smjerom, rtenica sjeverne Grčke sve do duboke uleknine, kojom je Grčka sužena na 117 km. izmedju zaliva Arte i Lamije, i koja se podudara sa dugom Megdova-drägom. Tu je dakle medja izmedju sjeverne i srednje Grčke; tu je južni kraj Pinda, premda iztiču u najnovije doba zemljopisci (A. Philippson i dr.), da se Pind geologijski i tektonijski nastavlja srednjom, pače i južnom Grčkom. Pind je sastavljen od mnogo uzporednih lanaca, ponajviše od eocenskoga vapna, koji izpunjuju sjevernu Grčku. Najjače se iztiču tri lanca, od kojih se središnji k jugu (Veluchi-Tymphrestos 2319 m.) poput ravnjaka sve više širi. Pind čini neprohodnu medjašnu zagradu izmedju Tesalije i Epira ne toliko visinom svojih grbina, koliko množinom kosa, koje je težko prevaliti, zatim što su unutrašnje dugodoline uzke, strmenite i nenastavane. S toga nisu obje zemlje u tiesnih odnosih živjele, a i danas obće jedino preko Mecova. Središnji je Pind zarastao krasnimi jelici i hrastici, iznad kojih se izpinju gole hridi, kojim su pristranci zarasli nizkim no gustim busenom. Ovdje pasu pastiri svoju stoku iz Epira i Akarnanije. I izvori obiluje središnji dio Pinda.

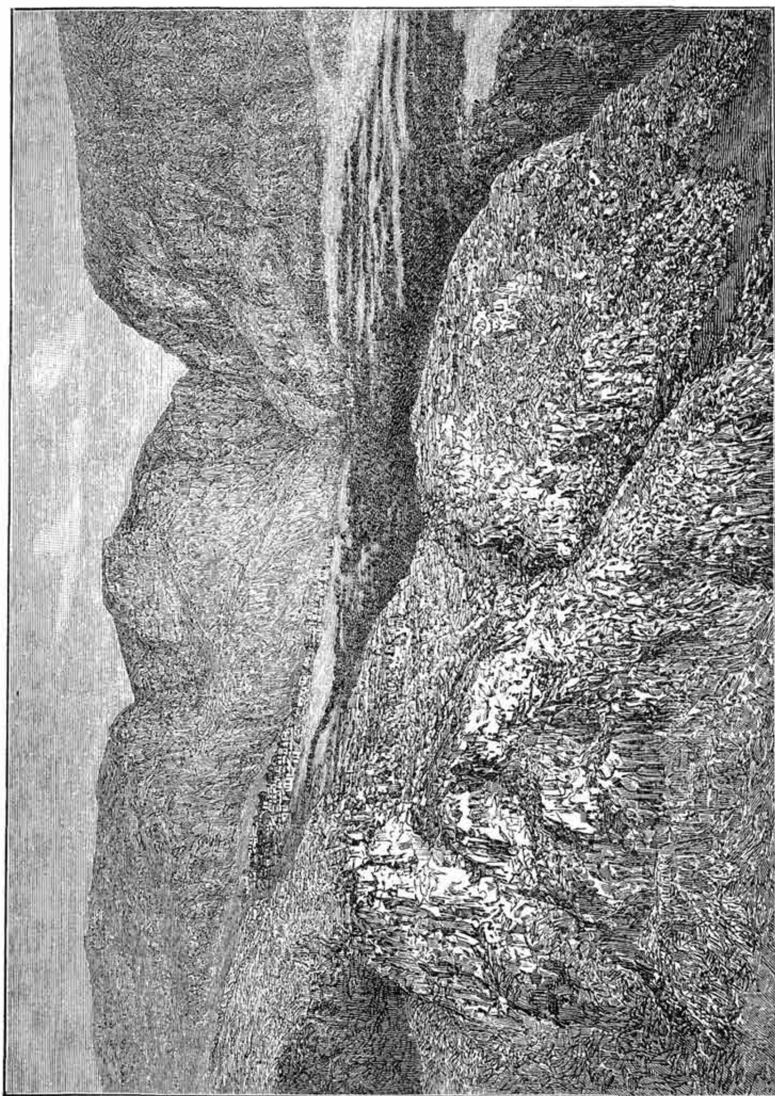

Sl. 79. Olymp sa Nezero-jezerom.

Zapadno od Pinda stere se vapneno visočje Epirsko „najjednoličniji predjel grčki“. Kao što po cieloj Grčkoj, izuzev Jonske otoke i Kretu, ima osobito na tom visočju u obilju rieka ponornica i jezera, kojim voda podzemno odtječe i pritječe, kao na pr. ribom bogato Janino ili Joanino jezero. Kalamas, jedina znatnija rieka, prodrla je poput hercegovačke Neretve na zapad, gdje utječe deltastim ušćem u Krf-konao. U kotlini Janine ima mjestimice plodne oranice, dok se inače žitelji u Epiru bave ponajviše ovčarstvom, te izvoze vunu i kožu. U opreci prema Epirskom visočju Tesalija je velika ponikva, koju opasuju gore: Olymp, Pind, Ossa, Pelion i Othrys. Tesalija nam se po tom pričinja orijaškim amfiteatrom, koji je izgradila priroda; usred arene stoji Larissa, rek bi priestolnica na dubokoj i valovitoj Salambriji (stari Peneios). Iz tesalske ponikve, koja je bila nekoć jezero, prodro je Penej kroz iztočni gorski zid i stvorio onu poradi svoje slikovitosti na svjetskom glasu kršnu pukotinu, Tempe-razdolje. Od gora, što opasuju tesalsku ponikvu, svakako je Olymp najviša a ujedno i najzanimljivija gora kao sielo grčkih bogova, pa ćemo ga s toga ovdje i opisati, makar da stoji na turskom tlu. Olymp, koji nam slika 79. prikazuje s juga, gotovo je posve osamljeno gorje na okruglom podnožju, pak je s toga od vajkada kažiput pomorcem u solunskom zalivu. Olymp, u srednjih i doljnih dielovih razdrt dubokimi jarugami, ima dva kršna sljemena, koji su na zapadu dubokom strahovitom provalijom razstavljeni, dok se k iztoku sbližuju zagradjujući veličanstveni visoki dol, koji se otvora prema obali. Na južnom je sljemenu najviši vrh sv. Antonije, a na sjevernom sv. Ilija (2985 m.), najviši vrh cieloga gorja Osim toga ima više nižih vrhunaca, pa s toga s pravom Homer zove Olymp mnogoglavim. Sastavljeno je to orijaško gorje ponajviše od škriljavca i mramora. Barth i drugi putopisci ne mogu da dosta nahvale veličanstveni vidik sa Olympa, odakle je nekoć Zeus, „bog bogova“, vladao svietom. Makar da je Olymp gotovo 3000 m. visok, nema ipak na njem vječnoga sniega, no Homer ga je ipak mogao nazvati sniegom obilnim, jer je u istinu najveći dio godine prikrit sniegom. Zapadni i sjeverno-zapadni pristranci Olympa zarasli su šumom, gdje je bilo prije sigurno zaklonište hajduka.

U srednjoj Grčkoj, koju su dugo zvali Rumelijom, još je jača razlika izmedju iztoka i juga, nego u sjevernoj Grčkoj. Južno od Karpenisi-uleknine izpinje se kao nastavak Pinda golema gorska masa Etolske vapnene Alpe sa mnogo vrhunaca iznad 2000 m. visokih (Giona 2512 m.). K jugozapadu se stere uleknina, Etolska poljana, puna jezera (Ozero, Angelokastro i Agrinion), koja su ostatak velike jezerske kotline. Ovu je kotlinu po malo zasula rieka Aspropotamo i od toga nanosa valjada potječe i priesap kod Missolunghia. Etolska se poljana danas gotovo ne teži, a mogla bi postati žitnicom zapadne Grčke. K zapadu od etolske uleknine prostire se gotovo posve osamljeno Akarnanijsko vapneno gorje. Ovaj posve kraški predjel zove se u južnom dielu s punim pravom Kseromeros t. j. suha zemlja. Žitelji, od vajkada u kulturi zaostali, bave se ponajviše svinjogojstvom sbog obilja žira. Ovaj zapadni dio srednje Grčke ima u obće šuma i vode, ali nema ruda, pa je zagradjen od mora i od iztoka, gdje se na posve drugačijem tlu razvijala grčka povjestnica. Iztočna je naime Grčka u obće, a najviše iztočni dio srednje Grčke orografijski i tektonski razkomadan mnogimi morskimi uvalami i prolamanjem pogorja u samačke izponke izpregradjen na vrlo mnogo malih predjela. Time je u savezu veća geognostična i petrografijska raznolikost, jer ima na iztoku osim pretežno svietloga i gustoga vapna kredine formacije

takodjer pješčenjaka, glinenoga škriljavca i lapora iste formacije, zatim kristalinskoga škriljavca, u kojem se nalazi kovina, nadalje mramora navlastito u Atici, pače nešto granita, napokon mladjih tercijarnih naslaga serpentina i mladjega erup-

Sl. 80. Parnas i Delfi.

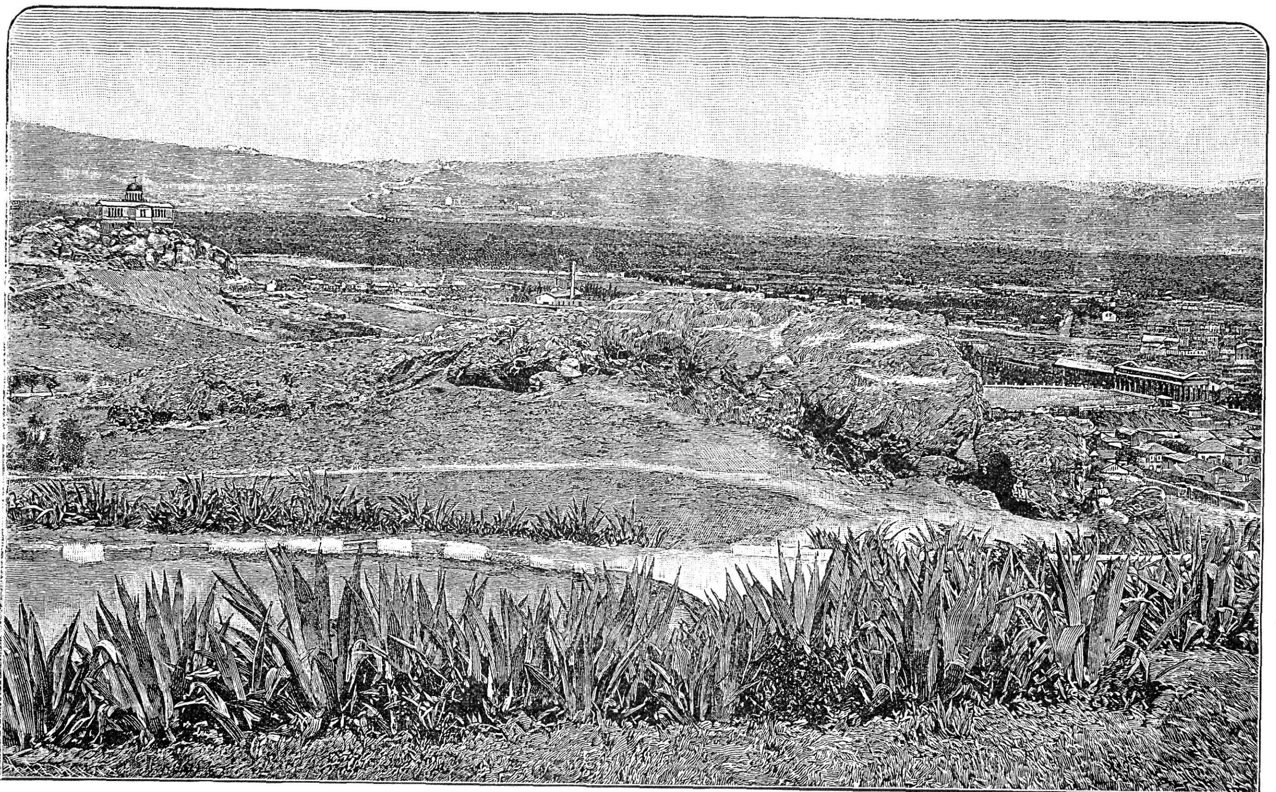
tivnoga kamenja. Osobito se iztiču dva uzporedna gorska lanca u iztočnom dielu srednje Grčke, od kojih je južni zatvoreniji i viši nego sjeverni. Oeta ili Katavothra, sjeverni tih lanaca, visok je 2153 m. Oeta se nasuprot vrletne stiene

Othrysa strmo ruši zatvorajući dolinu Hellade (stari Spercheios), a isto tako iztočna kosa Oete Saromata-gorje opada naglo u dolinu Kephissovu. Vruća sumporna vrela podno toga gorja dala su ime glasovitoj nedalekoj uzini Thermopilskoj.

Južni lanac u iztočnom dielu srednje Grčke počinje se na Gioni, a nastavlja se kao Parnas (Liakura 2459 m.), Helikon (Zagora, vrhunac Paleo Vuno 1749 m.), Kitheron (vrhunac Elatea 1411 m.) i Parnes (danas Ozea 1413 m.). Čitav ovaj lanac zove Fischer južnobeotskom gorovinom. Duboka uleknina razstavlja divlju, raztrganu vapnenu masu gore Parnas, koja je toliko puta opjevana i tako često od potresa stradala. Parnas, orijaška vapnena gora, zarastao je u srednjih dielovih gustom jelovom šumom, nad kojom se izpinje više goletnih, veći dio godine sniegom pokritih vrhunaca, od kojih se diže najviši, samačka piramida, do 2500 met. U veličanstvenom, mrkom ždrielu stojalo je glasovito proročište Delphi, do kojega vodi put iz doline Pleistosa podno vrletne gorske stiene, kao što nam kaže slika 80. Helikon je, kao što i Kitheron i Parnas, zarastao liepimi jelici. Izmedju sjevernoga i južnoga lanca u iztočnom dielu srednje Grčke stere se duboka uleknina, većim dielom samo podzemno odvodnjeno područje, koje nizki popriečni ponori razstavljaju na tri malene kotline: ravnica na Kephissu (Mavronero), kotlina Kopais-jezera (danas Topola-jezera) i plosna valovita ravnica Thebanska. U ovoj su se kotlini jedino mogle kretati velike vojske, pa su se s toga ovdje bile nebrojene bitke, u kojih se nije samo rješavala sudbina srednje, već ciele Grčke. Ta tko da se ne spominje iz grčke ratne povjestnice imena Plateja, Heroncja (g. 338. i 86. pr. Is.), Tanagra, Leuktra, Koroneja, Haliart i t. d. Kopais-jezero je kao i Cirkničko jezero pravo kraško jezero s podzemnimi konali; gdjekad poplavi susjednu plodnu ravnicu, a gdjekada je po više tjedana (na pr. god. 1856.) bez vode. Iza dugotrajnoga nemara mlada je grčka kraljevina poticajem Evrope i evropskimi glavnicami (od godine 1883.—1886.) odvodnila ovo jezero i tako pribavila zemlji 25.000 ha. vrlo plodnoga tla, koje se može lako navodniti, te je imenito izvrstno za kulturu pamučike. Tako će žitelji, prije potisnuti na rub kotline i na izokolna brda, danas se opet razširiti po cieloj kotlini.

Kitheron-Parnesu kano temeljnici prisastavlja se k jugu trougli poluotok Atika, kojoj je južni izkrajak rt Stupovlja (Kalonnaes, stari Sunion), nazvan tako po stupovih staroga Ateninoga hrama, koji se već iz daleka vide. Atikom se prostiru preko 1000 m. visoke i mramorom bogate gore Pentelik (danas Mendeli) i Hymett (sada Trelovuni), zatim dalje k jugu kovinami bogato Laurion-gorje, u kojem je na jednom mjestu granitski sklop, jedini na grčkom kopnu. Predjeli su atički bez šuma, bez vode, pusti, goletni u najbližoj okolici Atene. Nešto ima zemljače, koja se marljivo radi, po mladih naplavljenih ravnicah kod Marathona, Eleusisa, Athene i kod Mesogaie usred zemlje. Jedina rieka Atike Kephissos raztječe se na više trakova i nakvašuje glasovite stare maslinike i lozu (sl. 81.). Najveći dio Atike jest pašnjak za ovce i koze, a od drveća od vajkada već uspieva samo maslina i smokva.

Otok Eubeja, najveći otok kraljevstva (3681 □ km., dakle upravo polovica zagrebačke županije), takodjer je pobrdje i humlje, sastavljeno osim kredinoga kamenja laporom i žućkastim vapnenim škriljavcem itd. S toga ima liepo plodnih i dobro nastavanih predjela na otoku. Usred

Sl. 81. Pogled na Kephissovu dolinu kod Atene.

zapadne strane otoka izpinje se šumom zarasla vapnena piramida Delphi 1745 m. kao najviši vrh cieloga otoka. Južni dio otoka je više divlji. — Sjeverni Sporadski otoci (Skyros, Skopelos, Skiathos, Chilidromi i t. d. 77 otoka), poprieko su goroviti, no nijedan vrhunac ne seže do 800 m. visine. Na otocih ima šume i vode, pa bi mogli još procvasti. — Najveći otočni skup Kykladsko otočje, u koje možemo računati Astropaliju i male susjedne otoke, broji 211 otoka, koji pripadaju grčkomu kraljevstvu, a zahvataju ukupno jedva 2770 □ km. Ovi se otoci iztiču vrućimi izvori, čestimi potresi, nebrojenimi vulkanskimi provalami. Tako su južni Kykladi imenito Santorin, Polikandros, Milos, Kimolos, zatim Egina u istoimenom zalivu, Poros i poluotok Methana sastavljeni posve ili dielomice od eruptivnoga kamenja, navlastito od trahyta. Živi je i danas vulkan jedino Santorin (Thera) vanredno znamenito otočje za proučavanje vulkanisma i vulkanskih tvorina.

„U grčkom otočju leži u polukrugu zavinut otok Santorin. Drugu polovicu toga okruga tvore dva mala otoka Therasia i Appronisi. Ta tri otoka tvorila su nekad ogroman krater. Voda je taj okrug razdrla, pa se u krater izlila. U sredini toga leže tri otoka. Zovu ih Kaimeni ili izgorjeni, jer sastoje od lave. Paläokaimeni postao je provalom god. 198. prije Is., Mikrakaimeni god. 1573. poslije Is. a godine 1707. Neakaimeni. Preko 150 godina nije tu bilo nikakove provale. Ljudi se nastaniše na jednom otoku i kod jednog toplog slanog izvora napraviše kupelj. U siečnju g. 1866. stalo se selo spuštati, a kuće se odklizaše lagano u more. Morska voda stala se grijati, a plinovi, što su iz vode izlazili, upališe se na zraku. More se raztrgalo, a usjana lava prodrla van, a do početka veljače bio je gotov vulkan."

Kykladi su upoprieko gorovito otočje (Naxos 1003 m., Andros 975 m.), na kojem nema ni ravnica a ni plosnih obala. Tu je uviek bilo sielo izvrstnih pomoraca, koji su se za nemirnih vremena navlastito za turskoga gospodstva bavili ponajviše gusarstvom. Posljednjih decenija može se reći da je parna sila (t. j. pomoću parobroda) izkorienila ovdašnje gusarstvo, jer je gusare prisilila, da se dosele na suhu zemlju, ili da se daleko od obala uzpnu na gore. To je razlog, što su naselja ovoga otočnoga svieta većinom na gorskih glavicah poput orlovih gniezda. Polagano opet slaze ti žitelji na obalu, koja je jedina životni elemenat grčkoga svieta.

Najbolje je procvala medju Kykladami Syra svojom prostranom i vrlo sigurnom lukom, zatim se nešto bave brodarstvom Andros i Mykonos; inače su ti otoci goli pusti, bez drveća i bez vode. Iznimka je otok Naxos, najveći otok kykladski zahvatujući 423 □ km., gdje ima dovoljne oborine obilnih izvora i vode tekućice. S toga uspieva na tom otoku izvrstna naranča, maslina i loza. Otoci Andros, Tenos i Nio imadu takodjer nešto kulture. Za mirnih vremena i uredne

uprave bez sumnje će Kykladski otoci ipak barem donekle oteti se današnjoj nevolji. — Od otoka u saronskom zalivu najveća je po svojoj naravi skroz atička Salamina (100 □ km.), koja se po svom obliku danas obično zove Koluri. Taj vrlo razvedeni otok utisnuo se je u dno zatona te spaja Pirej sa Megarom. Zelena nekoć na moru jaka Egina samo je nešto manja od Salamine. Dugačka, uzka Hydra gola je stiena, dok je malena Spezia plodna sbog obilja trachyta.

Gorje južne Grčke ili Peloponesa za pravo je samo nastavak gorja srednje Grčke. Oba gorja spaja izmedju Geraneie i Oneiona uzki suhozemski most, koji se je u starom vieku zvao na prosto „Isthmos" (istam t. j. prevlaka), a danas se zove korintskom prevlakom po starom gradu Korintu na peloponeskom rubu u sredini obiju mora, makar da nas samo ruševine i nekoliko koliba opominje na taj grad. S one strane Geraneia-gorja slazi i suzuje se prevlaka na 75 m. visine i 5857 m. širine. Nad prevlakom gospoduje Akrokorint, koji je u ostalom danas zapušten i pun ruševina. Ciela se je prevlaka pomolila iz mora tek iza pliocenskoga doba. Česti potresi nove pukotine i topla vrela kod Lutrakia svjedoče, da se ovdje tlo još nije posve ustalilo. Dakako da mogu odatle nastati velike pogibli za konao i u obće za razne ljudske gradjevine i poduzeća na prevlaci.

Kao srednja Grčka tako je i Pelopones skroz gorska zemlja, u kojoj ima ravnica jedino u Elidi, Messeniji i Argolidi. Uza sve to je obličje tla peleponeskoga dakako u malom bogato razvedeno i puno promjena, pa su s toga neki dielovi poluotoka navlastito sve ravnice odieljene od mora, makar da nije ovo više od 50 km. od nijedne tačke udaljeno. Po tom ima u Peloponesu područja, koja su najviše suhozemskoga karaktera u cieloj Grčkoj. Unutrašnji predjeli u Peloponesu ne proizvode plodina ni tvorina, koje bi izvozili, a opet ne treba da štogod uvoze, kad se i onako iz sredine zemlje ne dodje lahko do obale. Na obali pak riedke su luke, pače na zapadu ih niti nema, a najbolje luke kao Poros ili Pylos nemaju nikakva zaledja. Peloponežani su s toga izuzev žitelje na istmu bili u svako doba više gorani, ratari i stočari nego li pomorci. Ipak se je težište cieloga poluotoka prema vanjskim prilikam i dojmovom pomicalo sad prema unutrašnjosti, a sad opet prema obalam na pr. u mletačko doba.

Pelopones je u sredini ogromno visočje, okruženo još višimi okrajnimi gorami. Ove se k sjeveru i zapadu poput terasa spuštaju k uzkom primorskom rubu; prama jugoiztoku i jugu nasuprot udaraju samački lanci završujući sa četiri jaka šila. Odatle ima Pelopones nazubljen oblik, koji su već stari izporedjivali sa listom platane. Prema arkitektonskoj gradji razpada se Pelopones na šest medju sobom odieljenih predjela ili pokrajina: planinska Arkadija, obje zaravanske zemlje Achaja

i Elida, zatim tri poluotoka Messenija Lakonija i Argolida s velikimi gorami i širokimi otvorenimi primorskimi ravnicami.

Arkadija, t. j. medvjedja zemlja, okružena je svuda okrajnimi gorami, te ju samo popriečna dolina rieke Alfeja spaja sa obodnimi predjeli. Na sjeverozapadu stere se jelici i borici zaraslo Kyllene (danas Ziria) gorje sa vrhunci do 2324 met. visine, i gorje Olenos (Erymanthos). U susjednom Chelmos-gorju (Aroania) u samačkoj užasnoj divljači teče Styx, medjašna rieka podzemnoga svieta. U zadku do 500 met. duboke ponikve ruši se gotovo sa okomite stiene poput srebrne niti rieka u dubljinu, gdje se razpršuje u sive hlapove. Unutrašnja Arkadija razpada se na mnogo kotlina i ponikava kraškoga karaktera, no ipak se opaža znatna razlika izmedju zapadne i iztočne Arkadije, koje razstavlja Aroanija-gorje. Na iztoku su gotovo posve zatvorene kotline i ponikve, u kojih se vode stječu u jezera, kao što se vidi u dolini Pheneja i Stymphala; veći pak zapadni dio ima dvie veće rieke Ladon i Alfej, kojimi kroz gorsku pukotinu odtječu vode na zapad k moru. — Sjeverni zaravanak Achaja, najmanja je zemlja Peloponeska, zaprema ovecu ravnicu na desnom briegu Larisa, a inače je sva gorovita (Panachaïkon, danas Voidïas 1927 m.). — Zapadni zaravanak Elida ima više ravnice navlastito u primorju, a i gore su mnogo prijatnije i zarasle, rašće je bujno, što je sve posljedica blagoga morskoga zraka sa zapada. Rieke Penej i Alfej naplavljuju zemlju, koja s toga rodi žitom, vinom i pamukom. Na bregovih Alfeja su ruševine Olympije sa Zeusovim hramom. — Sredinom Messenije ide plodna ravnica, bez sumnje nekadašnje jezero. Južni dio prostrana primorska ravnica zvala se je u starom vieku „Makarija" t. j. blagoslovena zemlja. — Mnogo je raznoličniji karakter susjedne Lakonije, kojom udaraju od sjevera k jugu dva ogromna gorska lanca, razstavljena s početka dugodolinom a zatim Marathonisi-zalivom. Iztočni lanac, visok do 2000 m., (Parnon danas Malevo) završuje se Malea rtom, a nastavljaju ga mnogi iznirući iz mora otoci, navlastito Kythera-Cerigo. Mnogo je ogromnije i veličanstvenije zapadno gorje Tayget (sl. 82.), koje su Byzantinci i Novogrci po obličju osrednjega vrhunca nazvali „Pentedaktylon" t. j. peteroprstno gorje. Ovo je gorje od Megalopolske ravnice do rta Matapana visoki neprekinuti lanac, preko kojega samo jedan težko prohodni prielaz (Langada) vodi u Messeniju. Dolina Eurote, koja razstavlja oba gorja, s početka je uzka, a zatim se proširuje kao spartanska ravnica duga 5 ura a 2 ure široka. Osebujni izgled ima ova ravnica, nad kojom se diže najviši dio Taygeta (Ilijino brdo 2409 met.). Gorje Tayget sastavljeno je gotovo od samoga kristalinskoga kamenja, navlastito od mramora. Tayget je najdivlji i po moru i po kopnu najnepristupniji dio Grčke, a ujedno najkamenitiji, najsiromašniji i najzapušteniji kraj u Peloponesu. Navlastito zapadni zatim južni dio Taygeta — Maina — budući gotovo sav od mramora nema zemljače ni vode, pust je gol, divlji, a takvi su i tamošnji žitelji. Poluotok Argolida takodjer je gorovit; sedlo izmedju Mykene i Nemeje spaja argolisku gorovinu sa središnjim visočjem. Po smjeru svojih lanaca kao i po gradji svoga tla spada poluotok Argolida sa starom pokrajinom Korintiom više iztočnomu dielu srednje Grčke. Uviek „žedna" argolidska ravnica, na kojoj je lako nastala priča o Danaidah, makar da se dobro obradjuje, te rodi pšenicom i duhanom, pričinja se velik dio godine kao kakva stepa.

Kao što smo već spomenuli, prati Grčku na zapadnoj obali razmjerno manje otoka nego li na iztoku, no četiri su medju njimi

Sl. 82. Tayget-gorje.

prilično veliki. Svi su blizu obale na podmorskom podnožju, dakle razstavljeni dielovi grčkoga kopna. Na njihovoj izvanjskoj strani opada

dno Jonskoga mora do najvećih dubljina Sredozemnoga mora. Oni tvore dakle za pravo zapadni rub Grčke, te imaju prema tomu na izvanjskoj strani slabo razvijenu vrletnu obalu, dok su na unutrašnjoj strani bogati zalivi, dragami i otoci, te pristupniji, niži, plodniji. S toga su i znamenitija naselja na suhozemskoj t. j. unutrašnjoj strani. Svi su ti Jonski otoci goroviti, pa ima na nekih viših vrhunaca (preko 1600 m.) nego li na otočju u Arkipelagu. Temelj im sastoji od istoga kamenja kao i grčkomu kopnu, naime od kredinog i eocenskoga kamenja, pretežno od vapna, od kojega su ovdje satvoreni najviši vrhunci. Uza to ima slično kao u zapadnom Peloponesu i tercijarnih slojeva, navlastito pliocenskoga prhkoga pješčenjaka, lapora i gromače. Najznamenitiji je medju Jonskimi otoci a ujedno najveći iza Eubeje i Kefalonije medju grčkimi otoci otok Krf zahvatajući 593 □ km. Taj je otok vrlo sgodno smješten na ulazu u Jadransko more i tamo gdje je najsigurniji prielaz k Italiji, dakle očiti posrednik izmedju Italije i Grčke. Jonski su otoci liepi plodni i bogati prirodnimi krasotami.

Završujući opis grčkoga tla spomenimo još ovo. Makar da nema u Grčkoj veličanstvenih sniežnih poljana ni planina, a ni osebujnih dražesti čudnovatih vulkanskih oblika, ipak se ne može ni jedna evropska zemlja izporediti s prirodnom ljepotom grčkoga tla. Sjetimo se u prvom redu prekrasnoga tamošnjega podneblja, koje su već stari slavili kao najljepši miraz Grčke. Podneblje je naime grčko rek bi blaženo, po sriedi izmedju opore opreke godišnjih doba srednje i sjeverne Evrope i žarke susjedne Afrike. U Ateni se ne diže toplomjer danju nikada iznad 32° C., a noću nikada iznad 22° C. Jedino na nekih riedkih obalah, koje su močvarne poradi nemara tamošnjih žitelja, vlada groznica, inače podneblje svuda svojom razmjerno obilnom suhoćom žitelje rek bi uzbudjuje i podražuje. Poradi neobične vedrine zraka pod tamnomodrim nebeskim svodom razpoznavaju se posve jasno i najdalji gorski orisi. Svjetlo, jasnoća, izrazitost ocrta glavna je oznaka grčkih okolica, kao i tvorinâ grčke umjetnosti. Nema tu ništa maglovita, razplinuta, što bi te poticalo na neizviestna čuvstva i osjećaje, kao što se to vidi u sjevernih zemljah i kod sjevernih naroda. Pri tom ipak nije grčko podneblje skroz jednolično. Dok te s onu stranu Balkanskoga gorja još sve opominje na srednju Evropu, a ni u Rumeliji nema još masline, javlja se ova tek u Tesaliji. S maslinom eto nas ujedno u pojasu zimzelenih šuma. K jugu od 39° sjev. šir. mienja se rašće brže i očevidnije. U nizinah goji se riža i pamuk, mrča i lovor raste po brežuljcih i oko ruševina, a oleandar duž riečnih korita.

U Atici najbolje prija podneblje maslini; amo tamo vidi se tu i datulova paoma, koje ima ipak više na okupu istom u Meseniji i na otocih, gdje dapače za povoljnih godina dozrieva njezin plod. U Ateni uspievaju razne Citrus-vrste jedino umjetnom njegom, no u primorju Argolide sastavljaju one čitave šume. Tako se ovdje naglo izmjenjuju razna rastlinska područja, a to je već samo po sebi poticalo žitelje, da zamjenjuju raznovrstne plodine i proizvode; na taj se je način razvio živahni promet, kojemu je osobito prijalo izokolno more. A to je more pomagalo saobraćaju ne samo vanrednim razvitkom primorja, koje kano da je od mora narahljeno i razlokano, ne samo bogatstvom visokih, na daleko vidljivih krajina i nebrojenih razasutih otoka, tako da se mornari nigdje ne osjećaju na tom moru osamljeni, nego takodjer i time, što se to more broji medju najmirnija evropska mora. Za same kratke zime s njezinimi jakimi vjetrovi, oluje, kakovih ima u Sjevernom moru, posve su riedke. S proljeća počinju etezijski pravilni sjeverni vjetrovi, koji duvaju prema naglo rastućom toplinom razredjenom zračnom području nad Saharom (Izpor. knj. I. str. 339.); na početku ljeta gube se postupno, a i dok traju, redovito oslabe pod večer. Napokon treba da iztaknemo ne samo laku prohodnost grčkoga mora i rek bi osobitu prijaznost prema ljudem, nego takodjer i to, da more podaje grčkim predjelom osobitu dražest i vanrednu slikovitost. Gotovo sa svakoga vrhunca vidiš daleku modru morsku razinu, kako se je u različitih zavojih uvalila u suhu zemlju. Dok su u središnjoj Evropi more i suha zemlja, pomorski i suhozemski život, dva odieljena područja, Grci uživaju svuda istodobno njihovo zamjenito, liepo djelovanje. Doista, dok pogled na visoke gorske vrhunce, koji se sa svojimi ukočenimi rek bi nerazorivimi hridnimi gromadami visoko izpinju iznad svakdašnjih doživljaja, dušu našu napunjuje nekom ozbiljnošću i uzvišenošću, pogled na uviek nemirno, svaki čas promjenljivo, pa ipak uviek divno more potiče u našem čuvstvu i mašti najrazličitije dojmove. — Predočimo si napokon još jednom cjelokupnu sliku grčkoga tla. Kolike li izmjene izmedju bujnih poloja, dobro natopljenih unutrašnjih ravnica, uzkih šumovitih dolina, koje protječu rieke, i dalekih brdovitih pustopoljina, te izmedju visoko nad tim strmih i golih stiena, koje prema neprestano se mienjajućoj razsvjeti podavaju okolici uviek nove dražestne boje! Sve te opreke tako su na blizu, da se rek bi medjusobno prodiru i zamjenito oživljuju spajajući u zajednicu inače razstavljene staleže: pastire, lovce, ratare i mornare. No grčko tlo po-

tiče tamošnje žitelje na neprestani rad, jer inače, kao što to žalibože biva, rieke na svojih ušćih tvore nezdrave močvare, unutrašnja se jezera razlievaju, rudine se bez umjetnoga natapanja osuše i pretvaraju u goletne kamene poljane. Misaonomu i punu maštovanja životu, kao u plodnih gajevih na obalah velikih indijskih rieka, nema tu mjesta. Zato je grčko tlo moglo uzgojiti i podići mladenački i vrlo daroviti tamošnji narod do toga, da skladno usavrši sve sile uma i srca, i to u ono doba, kad je život ljudski bio ovisniji o prirodi nego danas. Na duševni razvitak starih Grka djelovahu mnoge okolnosti. Ponajprije je doticaj s Azijom omogućio, te su se Grci rano upoznali sa prosvjetom iztočnih naroda. Liepo razvedene obale i nebrojeni otoci pružahu Grkom sgodu, te se već u najstarije doba posvetiše brodarstvu i trgovini. Uz to dakako obradjivahu i zemlju, koja im je pružala dovoljno hrane. Zrak bijaše zdrav, a podneblje ugodno i blago; s toga su bili Grci uviek tiela čila i zdrava, a duha bistra, pa nisu tako naglo omlitavili, kao iztočni narodi. Glavni pak razlog, što su stari Grci obrazovanošću pretekli sve narode, bijaše već u samoj naravi njihovoj. U nijednoga drugoga naroda ne opaža se toliko naklonosti i prihvatljivosti za ono, što je krasno i plemenito; oni se zanimahu pjesničtvom, glazbom i liepimi umjetnostmi. Kraj toga napredovahu i u najviših znanostih, koje iziskuju duboko oštroumlje i pronicavi duh. Njihovim umotvorom divi se još i danas čovječanstvo, a u mnogom su nam nenadkriljivim uzorom.

II.

Materijalna kultura. Žiteljstvo.

S kojih je razloga loše ratarstvo u Grčkoj. — Maslina i grožđjice glavne plodine. — Stočarstvo. — Rudarstvo. — Industrija. — Pomorska trgovina. — Kako je postao današnji novogrčki narod. — Značajne crte u Grka. — Običaji i jezik novogrčki. — Gustoća žiteljstva. — Školstvo. — Državno uredjenje.

Kako je grčko tlo većinom gorovito i pretežno vapneno, malo ima oranica; na priklonitom tlu više se radi motikom i lopatom nego plugom, a poljodjelstvo u mnogih krajevih ima značaj vrtlarstva. K tomu se poradi suhoga ljeta mora tlo za unosnije plodine, kao što su naranče, limuni i t. d., umjetno natapati, što je vrlo mučno imenito u iztočnoj Grčkoj, gdje je kadkada zima vrlo oštra. Nadalje je slabo ratarstvo donekle posljedica nekadašnje loše turske uprave, pod kojom je još i danas Epir i Kreta, dok joj se je Tesalija tek onomadne otela. Dodajmo k tomu veliku nestašicu radinih sila u zemlji, koja je još i danas riedko nastavana, dok je za ratova za slobodu bila gotovo opustjela. Napokon ne prija ni to poljodjelstvu, što se Grci rado posvećuju mornarstvu i trgovini, ili pak nastoje da dodju do državnih služba. Dà, prirodjena težnja za naukom i bezplatna obuka odgojila je Grčkoj preko potrebe čitavu vojsku naobraženih ljudi, pravnika, liečnika itd., koji svi čekaju na državne službe, čime se narodnomu gospodarstvu otimlju naobraženiji življi. Naobraženih ljudi, koji nisu zvaničnici, bilo je u Grčkoj god. 1880. samo 3·83, a iste godine došlo je tamo na 10.000 ljudi 7·62 liečnika. Povrh toga smeta ratarstvu, što u zemlji gotovo ni nema veleposjednika (osim Tesalije), koji bi, budući imućniji, uvodili strojeve za gospodarstvo, gradili naplavnice i svojim radom poticali seljaka na razumnije teženje tla. Posljedica je svega toga, da ratarstvo u Grčkoj nije ni izdaleka kakovo bi moglo biti i da se do sada još premaleni dio produktivnoga tla obradjuje. Gnojenje se tla

jedva poznaje, gospodarsko je orudje još starinsko; mnogo se vremena i sila ljudskih i životinjskih pri narodnom gospodarstvu uzalud potrati. Žito uspieva po Philippsonu u Peloponezu u visini do 1500 m., a loza i kukuruz do 1100 m. visine, no tlo se ipak samo riedko gdje teži iznad 1200 m. visine. Zemlja ima danas dvie gospodarske škole: u Ateni i Volu. Da je ratarstvo napredno, mogla bi Grčka, imenito kad je priklopljena kraljevstvu i Tesalija, dovoljnim žitom roditi za domaću potrebu, dok za sada još žita uvozi, doduše svake godine postupno sve manje (1890. za 32 milijuna drahma [= franaka], a 1891. za 29·3 milijuna drahma). Da se uredi tok voda, koje uslied izkrčenja šuma nanašaju mnogo kršja, pa da se odvodne i osuše močvarna područja, koja su se od staroga vieka sve više umnožala, pribavilo bi se mnogo izvrstne zemlje za ratarstvo. Ujedno bi se tako najuspješnije svladala malarija, koja se od starih vremena sve više širi, goneći rek bi stanovnike sa nekoć plodnih polja u gore, kao što opet druge gusari otjeraše sa primorja u planine. Najveće su močvare osim Kopaiskoga jezera u dolini Sperheja u Beociji, na Trichonisu, na ušću Aspropotama, Eurote i t. d. Nadalje je sbog pomanjkanja cesta odprema plodina do mora tako skupa, da je stočarstvo postalo unosnijim nego ratarstvo. Gradnja i uzdržavanje cesta u gorovitoj je zemlji vrlo težko i skupo, pa je posve naravno, da su Grci poradi loših državnih financija polagano i kasno počeli graditi ceste, tim većma, što im se pomorski saobraćaj čini prirodnijim. O tom, kako je težak saobraćaj po suhoj zemlji, navodi Philippson ovaj primjer. Na južno-zapadnoj obali argolskoga poluotoka udaljena su u zračnoj liniji medju sobom samo za 38 km. Nauplija i Kranidi, gradovi sa 6000 do 10.000 žitelja, pa obće jedino po moru, jer po suhoj zemlji ima izmedju njih samo kamenih staza za pastire, a povrh toga na 10 ura dugom putu nema nikakvoga sela. S toga je u Grčkoj mnogo laglje i jeftinije nekim predjelom da uvoze žitak iz Macedonije, Tracije ili južne Rusije, nego iz koje susjedne pokrajine. Tek u najnovije vrieme grade se u Grčkoj u velike prometala, ali se je pri tom preskočilo gradnju cesta, pa su u nekih krajevih odmah stali graditi željeznice. Bogati su izvrstnimi cestami već odavna jedino Jonski otoci. Osim željezničke pruge Atena-Pirej, koja je bila dugo vremena jedina u Grčkoj, izgradjene su u posljednje doba mnoge pruge: do Kephisije i Lavriona u Atici, do Korinta, Patrasa i Pyrgosa, zatim Korint-Nauplija-Myli-Tripolis, Velestino-Larisa i Velestino-Kalabaka, zatim Missolunghi-Agrinion; a bez sumnje će se tesalska pruga izgraditi do Soluna, a s ovom će

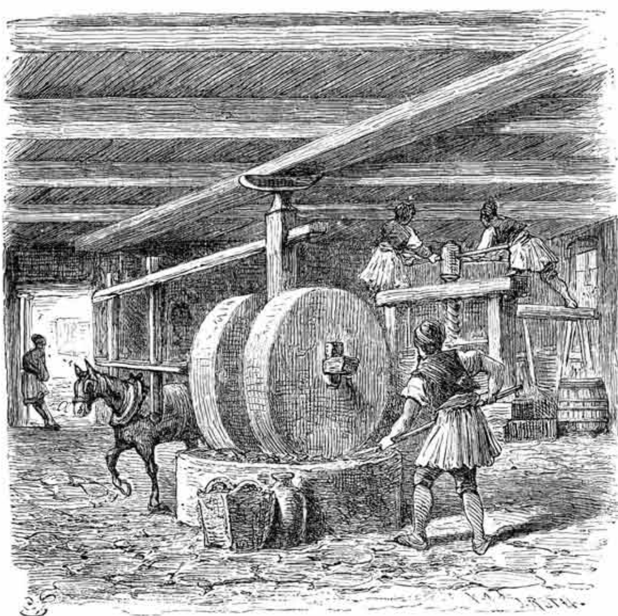
prugom sigurno svezati i Atenu. Tada će biti Pirej krajna južna tačka suhozemskoga diela na velikom prometnom drumu, koji spaja sjeverno-zapadnu Evropu sa južno-iztočnom Azijom i iztočnom Afrikom. Grčka će na to biti znamenito prohodište na svjetskom prometnom drumu. Duljina grčkih željeznica iznosi danas oko 900 km. Plovnih rieka Grčka gotovo ni nema. K tomu treba da i to spomenemo, kako se je pri koncu ratova za slobodu znatno umanjilo žiteljstvo, rek bi posve odučilo blagodatim mira, a zemlja od Turaka i Egipćana bila pretvorena gotovo u pustinju. Nisu bili samo gradovi i sela razorena — u Pireju nije bilo ni jedne kuće, a u Ateni samo nekoliko biednih koliba — nego maslinici i smokvici sasječeni, loza poharana, tako da je trebalo mnogo godina težka rada i napora, dok je tlo u obće opet stalo roditi. Napokon su znamenito sprečavali razvitak narodnoga gospodarstva strahoviti opetovani potresi, uništujući život i posjed mnogih žitelja. Tä sam potres u zapadnom dielu Peloponesa godine 1886. nanio je štete do 20 milijuna dralıma i usmrtio 160, a ranio do 400 ljudi.

Uza sve gospodarstvene neprilike i zapreke, što smo ih izložili, treba da priznamo, kako se po cieloj zemlji u svakom pogledu opaža napredak. Blagostanje i uljudba, u obće cielo kućanstvo liepo se razvija, bolje se kuće ne grade samo u primorskih gradovih nego posvuda po cielom kraljevstvu, a u prvom redu osobito se razvija teženje tla. Posljednjih petnaest godina povećalo se je produktivno tlo za 2000 □ km. a teženje žita za 0·61%; navlastito se je neizmjerno razgranila gojitba sušaca (sitnoga groždja), koji se u veliko izvoze. Najbolja je zemlja dakako mlado naplavno tlo na ravnicah Tesalije, Beotije, Messenije, Elide itd. I škriljavačko tlo, navlastito sam škriljavac i tercijarni piesak, lapor i glina čine osobitu zemlju oraću, koja se kao bujni vrtni predjeli iztiče nad svojim okolišem. Dok na pr. u južno-zapadnoj Meseniji na ogoljelih neplodnih kredinih gorah ima tek oskudnih ječmenih polja i amo tamo po koja maslina, obradjene su glinene tercijarne pješčare poput vrtova i zarasle lozom, sušci i gustimi prekrasnimi maslinici. Tamo stanuje 19 ljudi na □ km. a ovdje 166! — Grčka ima svakako danas manje produktivnoga tla, nego je imala u starom vieku. Sa šumami nestalo je i zemljače, koja se je kroz tisućljeća nakupila i pokrivala tlo. Dakako da još i danas čitavi čopori ovaca i koza podgrizajući oskudno rašće do koriena tlo sve više ogoljuju. Vode i vjetrovi snašaju otrgnute plodne tvari u udubke, tako da se poimence u pustih kršnih predjelih Atike samo

mjestimice vidi poput oaza težene zemlje. Budući da se je nesumnjivo umanjio broj rieka i obilje vode, to nije danas moguće ni umjetno natapanje koliko je bilo u staro doba. Ipak bi se dalo grčko tlo pomladiti i preporoditi. U prvom redu trebalo bi da se zagaje gola gorja, a u to ime da se smanji gojitba koza. Nadalje bi valjalo razširiti i po kopnu kulturu rašća na terasah. Na otocih se ta kultura već davno razvila valjada pod uplivom Talijana, koji su ovdje kao i na Kykladah dosta dugo vladali, jer su otok Tenos izgubili Mletčani istom god. 1714. Šume zapremaju u svem 8200 □ km., pa se naročito vrlo mnogo izvozi šiške do (9 milijuna drahma).

Od žita se najviše sije u Grčkoj pšenica i kukuruz. U novije se doba opaža, da pšenični kruh sve više potiskuje ječmeni i kukuruzni kruh. Pšenični je dakle kruh glavna hrana Grku, a uza to još voće, plodine, sir, sušene ili nasoljene ribe, a rjedje svježe ribe ili meso. Pšenica se obično sije u studenom, a žanje mjeseca lipnja. I riža se mjestimice goji navlastito po nizinah Elide. Kao što svuda na jugu tako se i u Grčkoj mnogi goji povrće, jer se mnogo jede na pr. luk, dinje, bob i t. d. Od tržnoga rašća uspieva u Beociji, u dolini Spercheja i u Tesaliji izvrstan duhan i pamuk. No mnogo su znamenitije za Grčku voćke, imenito ako ovamo i lozu ubrojimo. Kao i po drugih južnih zemljah tako i u Grčkoj gajevi južnih voćaka donekle nadomještaju pomanjkanje šuma. Najznamenitija takova voćka za mnoge predjele bila je a i danas je još maslina, koja nije samo u gospodarstvenom nego i duševnom životu Grčke vrlo važna. Maslinici Atenski od vajkada su glasoviti. Nadalje ima velikih maslinika na ravnici Salonskoj, na poluotoku Magneziji, u Messeniji, a nada sve na Krfu i Paksu. Kao na Krfu tako ovisi i na Kreti gospodarstveno blagostanje pučanstva ponajviše o maslini. Na same maslinike računa se u Grčkoj do 180·000 ha., a i do 12 milijuna maslina, od kojih gotovo 4 milijuna odpadaju na Krf. Pri koncu ratova za slobodu bilo je samo u zemlji 2·5 milijuna maslina. Veliko obilje maslina podaje osebujni izgled grčkomu tlu. U zapadnom dielu Peloponesa neki počinju mjesto maslina gojiti mnogo unosnije groždjice. Maslina je ipak uza sve to još surovo blago Grčke, jer tamošnji narod pobire i tišti masline na prastari primitivni način (sl. 83.), tako da se od njih dobiva slabe vriednosti ulje. Dakako za domaću porabu vrlo je važno ulje i sušena maslina. Osim masline mnogo se goji u Grčkoj od vajkada smokva navlastito u Atici i Meseniji Rogača ima više jedino na Kreti. Naranči i limunu, najdragocjenijim južnim voćkam, osobito

ne prija grčko tlo. Jedino na zapadnoj obali Krfa i Epira i na otocih uspieva naranča i limun, a najbolje u Messeniji i na Kreti. I datulova paoma živi u Peloponesu i u primorju srednje Grčke, no plod za jelo riedko dozrieva samo u Meseniji. I mandula kao i gotovo sve sredomorske voćke, opuntije i agave uspievaju u Grčkoj, a u Arkadiji i u gorovitih krajevih uspievaju sve srednjo-evropske voćke. Mnogo znamenitija nego li sve druge plodine zajedno je za Grčku loza i to ne toliko loza vinova koliko loza groždjica (sušci). Grčka ima i izvrstnoga vina imenito na otocih; po Atici takodjer napreduje

Sl. 83. Tištanje masline u Grčkoj.

vinova loza, a vulkanski Santorin nije drugo nego veliki vinski brieg. No još više se goji u Grčkoj grmu nalična tako zvana korintska loza, koju su najprije gojili na otoku Naksu, a zatim (ne prije 1600. po Is.) kod Korinta, odakle joj i ime potječe, makar da danas tamo više ne raste. Gojitba groždjica, pri koncu ratova za slobodu gotovo uništena, danas je vrlo unosna i razprostranjena svuda, gdje joj prija vlaga tla i zraka. A to je naročito po ravnicah i po položitom humlju na okolo Peloponesa počevši k zapadu od Korinta do 350 m. visine do

Taygeta u Meseniji, zatim na Jonskih otocih južno od Levkadije. Berbu groždjica prikazuje nam slika 84. Na kopnu uspieva groždjice jedino na Etolskih obalah. Dvie trećine svega priroda groždjica odpada na Pelopones, a izvoze se najviše u Englezku i Francuzku. Na godinu se izvozi od prilike za 60 milijuna drahma sušaca, što iznosi polovicu sve izvozne trgovine. Dok nije bila pripojena Tesalija Grčkoj, bilo je upravo poradi obilja sušaca gospodarstveno težište ciele zemlje na zapadnoj strani. Zapad je izvozio zemaljske proizvode, a iztok je uvozio žito i obrtnine.

Stočarstvo je u Grčkoj još manje napredno nego ratarstvo, te o njegovanju domaćih životinja ili o oplemenjivanju rasa nema ni govora. Poradi nedostatka sočnih trava navlastito je govedarstvo vrlo slabo, pa se mlieko ponajviše dobiva od ovaca i koza. Konja ima prema nekoć manje, pa su u obće maleni, no žilavi. U vlažnih nizinah oko Trikkale i Larise u Tesaliji bave se i danas žitelji mnogo konjogojstvom kao i u staro doba, pa su navlastito prije turski posjednici oko Larise imali dobrih konja. Više nego konja ima magaraca i mazaga, a osobito je velik broj ovaca (2,400.000) i koza (do 2 milijuna). Deve, koja bijaše prije dosta razširena, kano da je s turskim gospodstvom nestalo. Svinjogojstvo je znatnije u Epiru i Akarnaniji. I oko pčelarstva se dosta nastoji, a med sa Hymetta na glasu je već od starih vremena. Sirove se svile takodjer proizvodi (do 10 milijuna drahma vriednosti), navlastito u Moreji.

Grčkoj se je onomadne nenadano otvorio novi izvor privrede u obnovljenom rudarstvu, koje je već jednom tako znamenito djelovalo na procvat Atene i na razvitak njezine pomorske sile. Rudarstvo je prema gradji i naslagam tla omedjeno jedino na iztočnu Grčku. Kao nekoć tako je i danas najznamenitije nalazište ruda u Laurionu. Tamo ima u naslagah polukristalinskoga škriljavca i vapna željezne i olovne rude, u kojoj se nalazi i srebra. Tu su stari Atenjani dobivali srebrne rude vrlo jeftino, jer su u rudnicih robovi radili. God. 1864. opet su otvoreni ovdješnji rudnici, ali se u njih dobiva samo olovo i kalamina. U ovom području, odkad je željeznicami spojeno s Atenom i primorskimi pristaništi, radi u rudokoplju do 4000 radnika. Laurion u Ergastiria-dragi razvio se je u novije doba kao liepi cvatući grad, jer se iz njega izvoze rude i podržaje živahni promet sa Kykladskim otočjem. I na drugih tačkah po Grčkoj dobiva se ruda, ako i ne na veliko. U iztočnoj Tesaliji izkopava se olova i srebra a kod Lamije bakra; na Siphnu se je u staro

vrieme dobivalo zlata, a na Kykladskih otocih ima željezne rude, navlastito na otoku Seriphu, koji bi se u tom pogledu mogao nazvati grčkom Elbom. Gospodarstveno su ipak spomenuti rudnici bezkoristni sbog pomanjkanja ugljena i jer bi razvažanje rude s otoka bilo preskupo. Ugljena se nešto dobiva kod Kumi nedaleko Alivera na Eubeji i kod Oropa na kopnu. Povrh toga se dobiva još raznih ruda kao na Kimolu pod imenom „Cimolita" poznata ilovača (mastna, suknarska zemlja), na Santorinu zemlja pucolanka i t. d. I morske soli se mnogo

Sl. 84. Berba sušaca u Grčkoj.

vadi imenito na Naksu, Leokadiji, Zanti, Krfu, u Atici i t. d. Stive ima najviše kod Hagios Theodoros iztočno od Theba i u sjevernoj Eubeji kod Ahmet Age. Grčka je vrlo bogata prekrasnim mramorom razne vrste i boje, koji se kao što u staro doba rabi imenito, da se što bolje ukrasi Atena sjajnimi gradjevinami. I danas se još izkopava mramor kao nekoć u kamenolomih na atičkom Penteliku, na Hymetu u Lavrionu, na Poru, na Taygetu i t. d. Budući da se izvrstni za kipove i osobito čvrsti i stalni kamen nalazi u iztočnoj Grčkoj,

dok ga u zapadnoj nema, posve je naravno, da je graditeljstvo i kiparstvo i u obće grčka umjetnost procvala na iztoku poimence u Ateni.

Budući da nema u Grčkoj ugljena, ne će tamo nikada industrija na veliko procvasti, makar da o tom neumorno nastoje i država i pojedinci. K tomu ne dostaje za industriju jake vode i novčanih sredstava. Kao što po ostalom balkanskom poluotoku tako je i u Grčkoj razvijen domaći obrt, koji izradjuje u prvom redu rubeninu i odielo za puk. Loše domaće ulje priredjuje se na više mjestâ za sopun, svilane priredjuju navlastito u Meseniji sirovu svilu, a i domaći izvrstan duhan priredjuje se kod kuće. U nekih mjestih (Syra, Galaxidi) znamenite su škveri, a u Ateni poradi dobrih glinenih slojeva na Kephisu cvate još i danas lončarstvo, ako i ne u tolikom obsegu kao nekoć. U obće se glina mladjih tercijarnih slojeva na više mjestâ po zemlji preradjuje. Tako se je na vapnenim laporom bogatoj glinenoj zemlji kod Aegine razvilo umjetno kiparstvo starih Aeginaca, a klasična Aulida bijaše lončarski grad. Pri tom treba da si predočimo, kako je znamenito glineno posudje u zemlji siromašnoj drvi. — Većih tvornica ima samo u Ateni i navlastito u Pireju: tvornice za strojeve, za pamučnine, koje preradjuju pretežno domaći pamuk, paromlini za ulje, brašno i t. d. Kao što rudarstvo isto tako i industriju uzdržaje ponajviše tudji novac, strani poduzetnici, dapače i tudji radnici. Polagano prelaze ipak ovakova poduzeća i domaćim glavničarom u ruke, jer se često Grci, koji su se obogatili u inozemstvu, vraćaju kući, da upotrebe svoje izkustvo i svoj novac u svojoj domovini. Pirej je u naše doba već pun visokih dimnjaka. U svem živi oko 9·5% žitelja o industriji.

Prema prirodi tla i sklonosti žitelja posvećuje se velik broj Grka mornarstvu i ribarstvu, pa ima kraljevina razmjerno veliko ili bolje rekavši mnogobrojno trgovačko brodovlje, koje se grčkom zastavom iztiče navlastito po lukah u iztočnom dielu Sredozemnoga mora počevši od Odese do Aleksandrije i Malte. Osamljenost se Peloponesa pri tom jasno pokazuje, jer je samo neznatan broj grčkih trgovačkih brodova nastanjen u peloponezkih lukah, pače je i ovdješnje ribarstvo u rukama Krećanom i Talijanom. Peloponežani bave se naime gotovo izključivo ratarstvom i stočarstvom kao nekoć tako i danas. Grčko trgovačko brodovlje sastoji još i danas pretežno od malenih jedrenjača, kojim je često kapetan ujedno i gospodar broda, jer pojedinim manjka novac da grade parobrode, a družtva se za gradnju slabo sklapaju poradi medjusobnoga nepovjerenja. Sposobnost je dakle grčkoga bro-

dovlja neznatnija, dok je broj mornara razmjerno veći. U novije vrieme raste i u Grčkoj broj paroplova, te domaći parobrodi obskrbljuju veći dio unutrašnjega prometa.

Godine 1890. brojila je grčka trgovačka mornarica 4441 brod za daleku plovitbu sa 262.000 tona i 21.590 mornara, a pri tom su bila 82 paroplova sa 39.774 tone. God. 1880. bijahu 4% žiteljstva grčkoga pomorci. Grčka trgovačka mornarica posreduje najveći dio trgovine u iztočnom dielu Sredozemnoga mora, grčka je zastava tamo najjače zastupana u svih lukah. K tomu ima velik dio turske mornarice Grke za mornare. Ribanjem se pomorskim takodjer mnogo bave Grci, zaostajući u tom jedino za Talijani; navlastito vade mnogo spužve u iztočnom dielu Sredozemnoga mora. Makar da trgovina grčka sve bolje napreduje ipak se još danas kreće u uzkih granicah. Razlog je tomu, što narod malo treba, nadalje što je slabo razvijeno ratarstvo i što ima malo obćila po zemlji. Izvoze se iz zemlje jedino proizvodi ratarstva i to pretežno (sušci) u Englezku, zatim u Austro-Ugarsku, Francuzku, Tursku i Rusiju. Uvoze se u zemlju tkanine za odiela, željezo i željeznine, žito, kameni ugljen, kolonijalna roba, i t. d. Najviše se uvozi iz Englezke, zatim iz Turske i Rusije. Unutrašnju trgovinu posreduju sajmovi, koji su obično u savezu sa proštenji i crkvenimi godovi. Za uvoz je glavna luka Pirej, zatim Patras i Syra, a za izvoz (navlastito za sušce) Patras. Za Epir su glavne luke Krf i Prevesa. Kao luka će s vremenom osobito procvasti Volo, jedino tesalsko pristanište.

Grčka je već danas etnografijski prilično jednolična, a po svemu sudeći za nekoliko decenija bit će skroz jednolična. Osim G r k a (Novogrci) ima na grčkom tlu samo nešto A r b a n a s a i R u m u n j a. Današnji su Grci po svojih odnosih prema starim Grkom, po svojoj rek bi čudnovato promjenljivoj sudbini, životnoj žilavosti, zatim po svojem živom zanimanju za kulturu jedan od najzanimljivijih naroda na zemlji. Današnji su Grci doduše potomci starih Grka, ali su tečajem viekova primili u se i stranih življa. Tim većma treba da se čudimo, što su sačuvali do danas tolika i to dobra i zla svojstva starih Grka. Uzmemo li stare Grke, što posve nisu bili, za čisti, jednoličan narod, to se je prvi put strani življ primiešao Grkom na početku srednjega vieka. Koncem naime VI. stoljeća poplavili su Slaveni vrlo za onda već opustjele predjele Grčke. Kako daleko se je ta bujica slavenska protegla, težko je reći; svakako ima protivnika F a l l m e r a y e r, koji je tvrdio, da su Slaveni bili napučili najveći dio Grčke. Čini se naime,

da se je u gradovih, navlastito pak na obalah stisnuto grčko žiteljstvo održalo za bujice slavenske. Isto tako ostali su stari žitelji u nekih nepristupnih gorskih krajevih ako i ne bez primjese kao u Cakoniji izmedju Parnona i mora, gdje su se sačuvale osebujnosti staroga dorskoga narječja, zatim u Maini, gdje se žitelji još danas rado Lakonci zovu, te se jezikom i običaji (stanovanje u čvrstih tornjevih, krvna osveta, prodaja žena i t. d.) bitno razlikuju od ostalih Novogrka. Takovi su takodjer i Sphakioste na Kreti. Svakako mora da su bili vrlo mnogobrojni Slaveni u Peloponesu, kad se je taj poluotok neko vrieme nazivao *Sclavinia*. Dakako tečajem viekova — navlastito od početka 9. stoljeća — podlegli su Slaveni pretežnijoj kulturi Grka, koji su bili ujedno nosioci kršćanstva; Slaveni su bili na toliko pogrčeni (helenizovani), da nas na njih opominju jedino još mnoga imena mjesta na plosnoj zemlji, imenito otvorenije zapadne strane peloponežke i u nekih predjelih češći plavi tipovi. Miklošić je od prilike za kakovih 100 novogrčkih rieči dokazao, da su slavenskoga porietla, no od tih kano da nisu sve pučke, nego neke pripadaju sredovječnim izvorom, a druge su opet preko turskoga i arbanaskoga jezika došle do Grka. Izuzev planinske krajeve na Taygetu, gdje su se Slaveni održali do turskih vremena, izumro je jezik slavenski u Peloponezu u 14. stoljeću. Na iztočnom dielu srednje Grčke kao ni na otocih nisu se Slaveni ni nastanili. U to vrieme sbog tiesnoga veza izmedju Grčke i Byzanta razvio se je novogrčki narod i novogrčki jezik, oslanjajući se više na byzantski jezik nego na stari grčki jezik. Franačko gospodstvo nije ostavilo tragova u Grčkoj, jedino nas na to doba opominju slikovite ruševine feudalnih gradina i ime Moreja, koje potječe iz rieči Rhomaea, kako se je Pelopones u bizantsko doba zvao. Od talijanskoga doba ima barem ostataka romanskoga, katoličkoga žiteljstva, donekle s talijanskim jezikom navlastito na Naksu, Tenu i Syri, kao i na Jonskih otocih. Slavenska je bujica preporodila grčko pleme i pomogla mu k novomu procvatu, iza kojega je zatim već u franačko doba, a osobito s prvim pojavom Turaka od 14. stoljeća sve do našega vieka grčki narod duboko spao. U to vrieme počinju se doseljivati u opustjelu Grčku Arbanasi. Ta ponajviše mirna doseoba počinje u 13. stoljeću, a idućega zatim stoljeća razširili su se Arbanasi i po Peloponezu. Jednaka vjera sbližila je Arbanase s Grci, koji se zatim sdruženi prvi bore protiv Turaka, pa s toga i zajednički najviše stradaju. Makar da su Arbanasi većim dielom helenizovani, te se pomalo gube u grčkom življu, ipak ima, navlastito tamo, gdje su posve praznu

zemlju na okupu u velikom broju napučili kao u Argolidi, Megari i Atici, još dosta Arbanasa kao poljodjelaca i na polak nomadskih pastira. U grčkom ratu za slobodu na početku našega vieka liepo su se iztaknuli Arbanasi, imenito izvrstni pomorci sa Hydre i Spezije. Miaulis, Kanaris, Zavalas i neki drugi borci za slobodu Grčke bili su Arbanasi. Bit će, da ih ima u grčkom kraljevstvu u svem oko 100.000 (po Philippsonu ima ih u Peloponesu do 90.000), no već gotovo svi govore arbanaski i grčki, te primaju po malo običaje i način života od Grka. O kakovoj narodnostnoj opreci nema ni govora; oni hoće da budu Grci. — Turci su se takodjer bili naselili u Grčku, no u malenom broju i to ili kano veleposjednici na ladanju ili amo tamo po gradovih kao obrtnici. S propašću turskoga gospodstva nestalo je i tih doseljenika iz Grčke. Tako će po malo nestati Turaka i iz Tesalije, gdje je na ravnici oko Larise nastala velika naseobina Turaka (Konijci), koji su se ovamo doselili već u 10. stoljeću iz Kóniha (stari Iconium) u Maloj Aziji. Muhamedovci pak na otoku Kreti su gotovo svi porietlom Grci, koji su za provale turske poprimili Islam, te govore i danas samo grčki. Najviše ih ima jedino na Messara-ravnici i po većih gradovih. Oni već dulje vremena i brojem i uplivom svojim sve više propadaju. Nasuprot znatan je još u gorah sjeverne i srednje Grčke postotak romanskoga življa tako zvanih Vlaha, koji se mogu smatrati potomci romanizovanoga žiteljstva na sjevernom, suhozemskom trapezu našega poluotoka. Oni nastavaju ponajviše kao na polak nomadski pastiri pristranke gore Olympa, zatim Pind i Agraphu, a zimi nizozemlje Akarnanijsko i Epirsko. Govore obično grčki, vlaški, a mnogi i arbanaski. Neki su se od njih nastanili u Kalavryti i Syraku kao obrtnici, navlastito kao vješti zlatari. I ovi se već gube u grčkom življu, pa se mnogi već sami pribrajaju grčkoj narodnosti. No jezgra grčkoga naroda grčkoga je porietla, što nam svjedoči tamna mast kože i tamna kosa te dugoljaste lubanje navlastito na otocih i u primorskih gradovih. K tomu se još iztiče grčki tip vitkim i mršavim stasom srednje veličine, okretnošću tiela i duha, živim očima, finim ustima i pretežnošću duha nad tielom. Krasnih, stasitih žena ima osobito na otocih. Plavih tipova, većinom kratke lubanje i jačega tjelesnoga ustroja imade takodjer po zemlji, navlastito u Arkadiji, a bit će da potječu od mješavine sa slavenskim i arbanaskim življem. Grkinje su u obće rano razvite, pa se mjestimice udavaju već iza navršene 12. godine; to je i ponajviše razlog što brzo ostare, pa tridesetgodišnja žena izgleda kao kakva starica.

Mnogi putopisci, koji su na brzu ruku prošli Grčkom, često su i krivo pisali o grčkom narodu. Istina, u Grka imade i mana, kao što je na pr. nepouzdanost i dvoličnost, strančarstvo, vjerska nesnosljivost, taština i hvalisavost, zatim sklonost na laž i prevaru, bojazan pred napornim radom i t. d. Neke su tih mana baštinili od starih Grka, a druge su se razvile ili barem ojačale za težkoga turskoga gospodstva. No naprotiv tih mana ima u Grka i liepih svojstva. Ovamo treba da ubrojimo ćudorednu strogost, ljubav za obiteljski život, težnju za prosvjetom, do koje pojedinci dolaze uz najveća stradanja, zatim osobni i narodni ponos, kojim sve više helenizuju strane življe u zemlji. Oni se nadalje odlikuju velikim, na najveće žrtve spremnim domoljubljem, koje je Atenu kao i najudaljenija mjesta u pokrajini ukrasilo javnimi gradjevinami, dobrotvornimi i naučnimi zavodi. Grci su nadalje upoprieko vrlo daroviti, lukavi, bujne mašte, dosjetljivi, hrabri, odlučni, okretni i uslužni. Napokon je Grk vrlo umjeren, te s malim zadovoljan — ručak mu je komad kruha s tvrdim sirom, šaka maslina ili smokava —, on teži za dobitkom, izvrstan je pomorac i trgovac, tako da ga drže u Iztoku vještijim trgovcem od Židova a ravnim Jermencu. U današnjih Grka ima kulturnih sila, koje na daleko pretječu broj grčkoga naroda. Poput starih Grka, koji su, poprimivši prve početke kulture s Iztoka, samostalno ih preradili i time zatim oplodili čitav evropski kulturni sviet, i današnji Grci u kratko vrieme svoje samostalnosti već idu za tim, da budu raznositelji kulture po Iztoku. Dakako da im je to osobito prijalo, što već po prirodnih prilikah svoga tla nisu pod turskim gospodstvom nikada posve zakržljavili, budući donekle u savezu sa zapadnom kulturom. Današnji su pak Grci u tiesnom doticaju sa zapadnom Evropom svojimi velikimi kolonijami u Trstu, Marseillu, Parizu i Londonu. Nadalje nebrojeni njihovi mladi zemljaci, liečnici, pravnici, učitelji, rudarski i šumarski činovnici, častnici i t. d. spajaju duševni život zapadne Evrope sa svojom domovinom. To je razlog, da je Atena već danas velikim kulturnim ognjištem, odakle se širi prosvjeta po turskih krajevih sa življem grčkim a i dalje po Iztoku. Poradi Grkom prirodjene težnje za prosvjetom ne treba tamo zakona, koji bi nalagali polazak škole; svuda, gdje stanuju Grci, osnivaju se škole privatnimi sredstvi. Mjesto prisilnih školskih zakona običaj je, da nemarna djeca, koja 15 puta izostanu iz škole, izgube pravo polaziti školu. Grčki je narod iza ratova za slobodu, uzprkos nesnosljivim političkim prilikam, u kulturnom pogledu vanredno napredovao. Taj kulturni napredak tim je čudnovatiji,

kad se pomisli, da se nije samo broj naroda za tih ratova smanjio, nego je i blagostanje, obrt i teženje tla za decenija bilo uništeno.

U grčkoga ćeš naroda u običajih, u načinu života, kod poljodjelstva i kućanstva mnogo toga naći, što je starogrčko, mitologijsko i pogansko. Ovamo spada vjera u sablasti, bjesove i sujevjerje, čime se mnogo današnji Grci bave. Dne 6. siečnja obred blagoslivljanja vode, bacanjem križa u more, koji onda opet ulove, nije drugo već nekadašnja zavjetna žrtva Poseidonu za burnoga godišnjeg doba. Za mnoge svetce može se dokazati, da su zamienili staropoganska božanstva. Grci vole pjesmu i ples, oni umiju improvizovati, te imadu sijaset narodnih pjesama. Narodna nošnja biela fustanella sa širokim svilenim ili kožnatim pojasom i dokoljenicami potječe valjada od Arbanasa; k tomu nose zimi čupavu kabanicu od biele vune. Pokrivaju glavu fesom, koji se u nekih krajevih vrećasto straga spušta. Na otocih se nose ponajviše dimlije sa pojasom, modri haljinac izkićen vrpcami i puceti, često bogato izvezen kao i na kopnu s dugimi visećimi rukavi; no u novije doba gubi se i tu narodna nošnja. Nošnja žena, koje u ostalom vrlo skromno živu, te se riedko u javnosti vide, u raznih je predjelih različita; mjestimice opominje na nošnju starih Grkinja. Prema starogrčkom jeziku novi se je grčki jezik znatno promienio, navlastito što se tiče suglasnika i samoglasnika, ali u bitnosti je dakako isti jezik, makar da je tečajem viekova, kao i drugi jezici, doživio preinaka. Osobito su se udomaćile u novom jeziku mnoge umanjivajuće rieči. U našem vieku, iza kako su se Grci dovinuli slobode, mnogo rade o tom, da svoj jezik što više dotjeraju i usavrše. Njihovi jezikoslovci nastoje, da odstrane iz jezika strane rieči, pa da obogate jezik riečima iz starogrčkoga jezika i iz pučkoga govora. Na tom su polju Grci već do sada pomoću škole postigli toliki uspjeh, da se svatko mora da čudi, kad izporedi novogrčki jezik, kojim se govori u Ateni sa jezikom, kojim narod govori na pr. u Carigradu. Dakako da ima u jeziku amo tamo i skovanih rieči.

Starogrčko pismo ostalo je i u novom jeziku, no izgovor je posve drugojačiji, što ti ne će nijedan Grk da prizna. Kod samoglasnika razvio se je tako zvani „Itacizam“, po kojem se sedam starih samoglasnika i dvoglasa izgovaraju kao slovo i; nadalje je ai prešao u ae, au i eu u av i ev. Kod suglasnika treba imenito paziti na izgovor slova ϑ (th), i δ (d) tvrdoga i mekoga zubnoga suglasnika. Kod naglašivanja pazi se samo na naglas a nimalo na kvantitetu. U novogrčkom jeziku nema dvobroja, kod imena izgubio se je dativ, a kod glagolja medij, infinitiv, optativ, zatim stari futur, perfekt i plusquamperfekt, pa se ova vremena i načini (na pr. infinitiv) čitavom izrekom opisuju. I starih partikula je većim dielom nestalo u novom jeziku.

Kao što je etnografijski gotovo jedinstvena današnja Grčka, isto tako je i vjerski. Samo nešto žitelja (na Kreti i u Tesaliji) izpovieda vjeru Muhamedovu, a katoličke su vjere neki žitelji na Jonskih otocih i na Kikladah. U svem ima Grka $4^1/_2$—5 milijuna. Napredak Grčke iztiče se navlastito time, što raste brzo gustoća žiteljstva. Pri koncu ratova za slobodu bijaše na novo stvorena kraljevina Grčka, kojoj su god. 1863. pridruženi imućni i gusto nastavani Jonski otoci, a god. 1881. najveći dio od prirode bogate no zapuštene Tesalije i komad Epira, posve poharana i bez ljudi. Na 49.000 □ km. velikom zemljištu živjelo je god. 1828. samo 600.000 žitelja, a do 200.000 ih je zaglavilo u ratu za slobodu. Godine 1838. brojila je već kraljevina uslied jake naseobe iz turskih zemalja do 760.000 stanovnika, a god. 1879. s Jonskimi otoci 1,700.000. Prirast žiteljstva iznosio je u to posljednje doba 1·69% na godinu, tako da po tom grčki narod pripada k onim evropskim narodom, koji se najjače množaju. God. 1881., kad je priklopljena Tesalija (13.370 □ km.) Grčkoj, narasla je kraljevina površjem na 64.689 □ km. a žiteljstvom na 2,000.000. Kasnije je uzprkos izseljivanju Turaka iz Tesalije narastao broj žiteljstva, te je prigodom brojenja od 28. travnja 1889. bilo žitelja u kraljevini 2,187.208 dakle 34 na □ km., bez sumnje manje nego polovica moguće gustoće. Dakako da je gustoća u raznih predjelih različita: na Jonskih otocih iznosi na □ km. 102, na Kykladah 49, u Messeniji 55, u Atici 41, a u Akarnaniji i Etoliji samo 19. Upravo u posljednjih predjelih kao i u Beociji i Atici, dakle u obće u slabo napučenoj srednjoj Grčkoj, množa se žiteljstvo u novije doba vrlo naglo i to više množinom poroda, nego doseobom. Jedino u Atici i u onih krajevih, gdje rodi grożdjice, veći je broj doseljenika. Broj poroda nije doduše velik, samo je nešto povoljniji nego u Francuzkoj, jer dolazi na svaki brak upoprieko 4·73 djece, no pomor navlastito djece je posve neznatan, što je svakako pohvalno za grčke majke, kad se pomisli, da u mnogih predjelih malarija hara. Sbog toga pretječe na daleko broj poroda slučajeve smrti, znatno jače nego u ostalih sredomorskih zemljah, pače jače nego u većini evropskih država. I to svjedoči o zdravlju i snazi grčkoga života, koji se po tom smije nadati boljoj budućnosti. Svakako je bila god. 1836. odviše smjela ova rieč Fallmerayera: „Kako je biedna i kržljava ta Grčka iza dugoga niza mirnih godina! Njezinih žitelja nestaje, a izvori i pomagala blagostanja ne množe se nimalo.“

Da bi u Grčkoj prema prirodnim prilikam moglo još znatno

gušće žiteljstvo živjeti, svjedoče nam takodjer tamošnji odnosi u starom vieku. Po najpouzdanijoj procjeni brojila je Grčka oko g. 432. pr. Is. 2 milijuna žitelja, a 100 godina kasnije oko tri milijuna. Atika je u Periklovo doba na svojih 2.600 □ km. brojila po J. H. Hansenu 132.000 slobodnih ljudi i 500.000 robova. Nema sumnje, da bi u kraljevini Grčkoj moglo još dva puta toliko žitelja živjeti, kao što ih danas živi. Grčka ide danas medju razmjerno najslabije napučene zemlje evropske, od prilike kao Španjolska.

Školstvo je u Grčkoj razmjerno vrlo napredno; analfabeti su medju Grci pa i u Epiru i na Kreti riedki, jer ima svuda i u najsamotnijih gorskih selih pučkih škola, a kako sve u Grčkoj teži za prosvjetom, ne treba prisilnih sredstava za polazak škole. I broj gimnazija i njihovih učenika veoma je velik, a i drugih raznovrstnih škola ima mnogo, kao i škola za naobrazbu žena. Sveučilište atensko, to glavno ognjište prosvjete za cieli Iztok, zasnovano je gotovo izključivo dobrotvornimi zakladami, koje se i sada sve više množaju. Sveučilište broji do 3000 slušatelja, od kojih preko jedna trećina odpada na krajeve izvan kraljevine. Makar da je sveučilište uredjeno po njemačkom uzoru, te je velik broj profesora i u obće naobraženih stekao naobrazbu na njemačkoj podlozi, ipak su duševni odnosi Grka sa Francuzkom sve tjesniji. Samostani, koji su u predjašnje doba i kao siela pučke naobrazbe bili važni, danas se u kraljevini po malo dokidaju. Njihove dohodke upotrebljava država u to, da podigne naobrazbu i materijalno stanje svjetovnih svećenika, koji, budući da su oženjeni i živu s narodom, mnogo mogu kod naroda. Na Kreti je broj samostana vrlo velik a i broj svećenika; na 10.000 kršćana broji se po jedan biskup. Plemstva nema u Grčkoj, čitav narod ima više demokratski karakter, no u novije doba se je već razvila plutokracija t. j. novčana aristokracija bogataša. Rak-rana grčke kraljevine je velik broj naobraženih proletaraca. Budući da se Grci vrlo rado politikom bave, pa su skloni strančarstvu, doniele su slobodoumne uredbe i ustav kraljevini mnogo zla i nesreće, jer je narod do nedavno potlačen bez posredujućega prielaza prenaglo došao do prevelike slobode. I veliki državni dug kao i svakogodišnji deficit u državnom gospodarstvu potječe već od prvih dana oslobodjenja.

Kraljevina je Grčka razdieljena na 16 nomarhija (okružja) različite veličine, koje se ponajviše podudaraju sa prirodnimi i povjestničkimi predjeli. U ostalom nema danas ni traga o starom separatizmu pojedinih krajeva, tako su tiesno spojeni u novom kraljevstvu

svi predjeli. Epir je još dio turskoga vilajeta Janine, a Kreta već u mnogom pogledu prilično samosvojna turska pokrajina pod kršćanskim namjestnikom. Godine 1829. utemeljena, god. 1864. Jonskimi otoci, godine 1881. Tesalijom povećana Grčka država i grčki narod samo je donekle izpunio one nade, što ih je Evropa iza ratova za slobodu unj postavljala. Dakako da je tomu najviše kriva sama Evropa. Ona je naime obuzeta počitanjem prema klasičnim starinam, nepoznavajući tužne prilike Grčke nakon dovršenih ratova za slobodu a ni njezine odnose predjašnjih stoljeća, očekivala upravo čudesa od malobrojnoga, osiromašenoga i zapuštenoga naroda, koji je nenadano iza robstva i krvavoga rata dobio podpunu slobodu i pravo samouprave. Makar da ima u Grčkoj državi mnogo nepodobština, kao što su na pr. stranačke borbe, „lov na službe", podmitljivost, kriomčarenje, državni deficit unatoč velikih poreza i t. d., ipak treba da se svatko čudi, koliko je ta nova kraljevina do sada napredovala. K tomu nema sumnje, da će i dalje rasti i napredovati i znamenito djelovati na sudbinu Iztoka. Pripojena već državi Grčkoj Tesalija, zatim Kreta, koja će joj bez sumnje skoro pripasti, obje u mnogom pogledu djevičanska, plodna no danas slabo napučena područja — podignut će Grčku u red važnijih srednjih država evropskih. Dakako čim stekne Grčka Kretu, morat će da si osnuje bojnu mornaricu.

III.

Gradovi i mjesta.

Grčka naselja u obće. — Kako su gradjena grčka naselja. — Malen broj gradova. — Gradovi sjeverne Grčke. — Mjesta srednje Grčke. — Obširniji opis atenske akropole. — Mjesta u južnoj Grčkoj. — Naselja na otocih.

Prema povjestničkim prilikam i narodnomu karakteru nema u Grčkoj osamljenih naselja. Velik dio grčkoga naroda, jer se bavi ratarstvom, stanuje u selih, koja su iznimno u Argolidi i Elidi kao u obće u onih krajevih, gdje se goje sušci, jače napučena. Najobičnija su naselja ili uz more ili uz vrela; navlastito su jaka i svježa vrela ponos i gizda žitelja. Često su takova vrela u sjeni prekrasnih drevnih platana usred mjesta naravna sastajališta žitelja. Poradi grozničavoga zraka riedka su naselja u riečnih dolinah i zavalah, dok su češća na brdnih zračnih pristrancih. Dakako da tu sežu naselja jedva do 1200 m., a što je više, to rabi za ljetnu pašu. Tamo naime ima kolibica sagradjenih od granja ili od pusti, u kojih stanuju na pola nomadski pastiri. U većih mjestih ima gotovo svuda otvoren trg „plateia“, na kojem su se nanizale stisnute daščare i kolibe kramara i rukotvoraca. Što se više popinjemo, to su manja i rjedja sela. Kuće u selih stoje svaka za se okružene obično voćkami, a riedko vrtovi i cvjetnici. Oko većih naselja ima i prostranih polja, koja podavaju prijatno lice cielomu kraju. Atena sa svojom dosta goletnom okolicom izuzev dakako k zapadu spomenute već maslinike, prava je iznimka prema drugim mjestom. Seljačke su kuće još u mnogih predjelih slično kao u Španjolskoj i Italiji sastavljene od četiri kamena zida sa krovom od opeka, ili od kamenih pločica ili od trske, često bez prozora, ili ako imaju prozora, to su posve maleni i bez stakla. Ognjište stoji u sredini, a dim izlazi kroz krov. Po malo se dakako opaža već svuda i u tom pogledu napredak. U predjelih, gdje se goje sušci i na otocih bolje

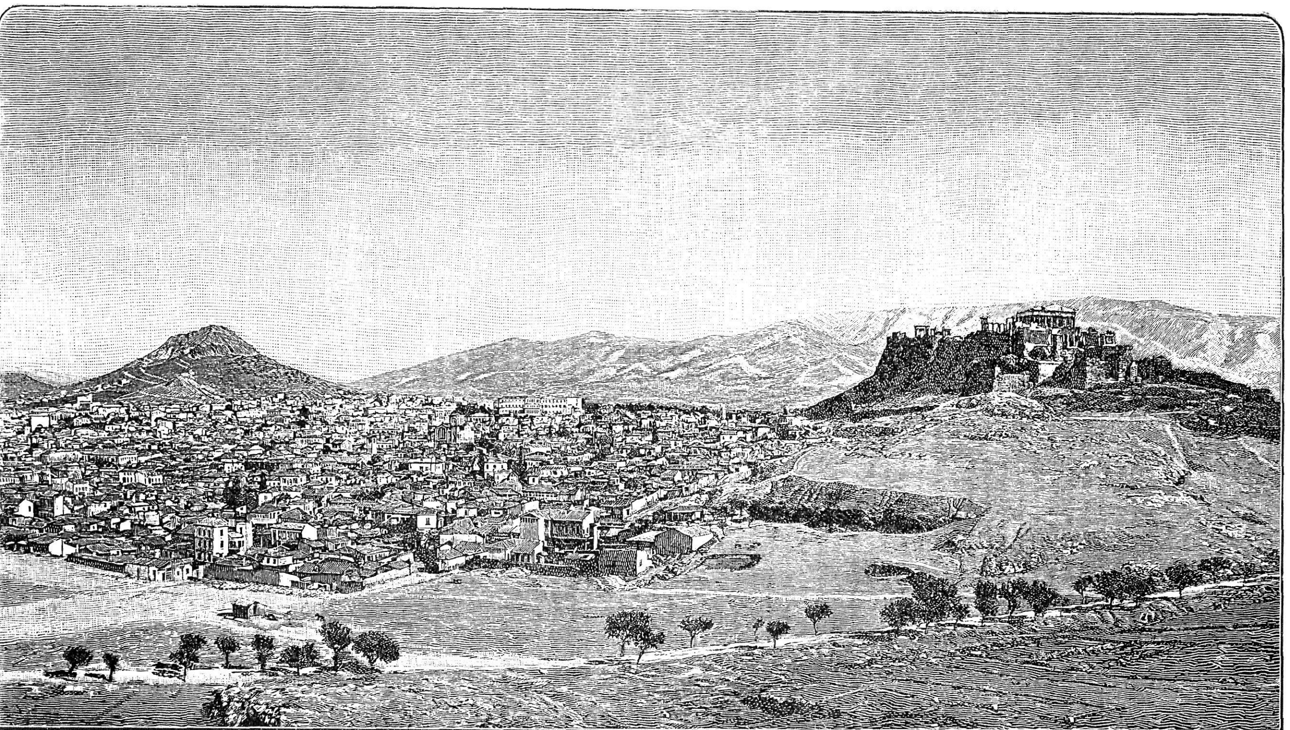
su gradjene kuće imenito ima često posebnih soba za zimu i ljeto. U južnoj Grčkoj u Maini („grčka Crnagora“), gdje nije još posve izumrlo „pravo jačega“, ima gotovo svaka kuća čvrsti četverouglati toranj; makar da većinom već propadaju ti tornjevi, ipak podavaju cieloj okolici osebujni izgled. Na otocih su karakterni tipovi vjetrenjače, koje ponajviše krune uzvitosti. Tamo su takodjer često ulice malenih gradova pače i sela presvodjene za obranu protiv sunca. U gradovih navlastito primorskih, koji svuda brzo rastu, grade se kuće podpuno na evropski način, tako da nestaje po malo starijih uzkih talijanskih ulica, koje su se još samo uzdržala na Jonskih otocih, naročito na Krfu, koji sa svojimi tiesnimi ulicami i visokimi kućami naliči posve na talijanski grad. Na Kefaloniji i Zanti nasuprot grade nizke i malene kuće sbog čestih potresa. Atena i Pirej gradjeni su posve na srednjoevropsku, pače rek bi pod njemačkim dojmom: tu vidiš pravilne izravne široke ulice, koje se pravokutno presiecaju; kuće ponajviše jedan do dva sprata, tako da sunce, protiv kojega se južnjak mora da brani, svuda dopire, ali i zrak, koji nije nikada posve miran u primorju. S toga je svakako dvojbeno, da li takav način gradjenja baš ne prija južnim predjelom, kao što neki hoće. Tȁ i u Italiji se u novije doba svi noviji dielovi gradova na slični način zračno grade. I u samih gradovih su prema karakteru grčkoga naroda kuće ponajviše za pojedine obitelji s toga malene, no vrlo mnogobrojne. Još g. 1870. podudarao se je broj kuća u kraljevini Grčkoj prilično točno sa popriečnim brojem obitelji sa 4 do 5 osoba. Jedino u Ateni i na Krfu računaju se po dvie obitelji na jednu kuću. Time smo ujedno označili karakter grčkih gradova. Spomenici iz staroga vieka znatno se manje iztiču u tih gradovih, nego bi čovjek očekivao, a razlog je tomu, što su se riedki i ponajviše kao ruševine sačuvali. Jedino su u Ateni još takovi, da podavaju cielomu gradu osebujni karakter. U primorskih gradovih kao što su Nauplija, Modoni, Koroni i dr. opominju stare zidine i utvrde na gospodstvo Mletčana, a ruševine visokih feudskih gradina iznad malenih gradova u unutrašnjosti sjećaju na gospodstvo franačkih baruna za križarskih vojna. Turskoj dobi, što se naselja tiče, gotovo već nema u zemlji tragova. Jedino na sjeveru u Tesaliji i u Epiru grade se još kuće često na turski način, sprieda od drva; no gradi se ovuda i od cigle na suncu pečene slično kao što po ravnicah u zapadnom Peloponesu. U Epiru davaju i mošeje mnogim mjestom posebni izgled.

Budući da je Grčka slabo nastavana, to ima malo gradova, pa

i ti su posve maleni, samo što svi mnogo brže rastu nego ladanjsko pučanstvo. Samo jedan grad broji preko 100.000 žitelja (Atena) a tri preko 25 000 (Krf, Patras i Hermupolis). Izuzev s morske strane zagradjene predjele sjeverne Grčke najgušće je žiteljstvo na otocih i u primorju, gdje su s toga gotovo svi gradovi smješteni. U samom Peloponesu smjestila se je od osam gradova sa preko 5000 stanovnika jedina Tripolica u unutrašnjoj zemlji, a u srednjoj Grčkoj samo Agrinion i Lebadea. Nasuprot imaju pokrajine Epir i Tesalija svaka samo po jedan znatniji grad na moru, Prevesu i Volo. S toga su gradovi spomenutih pokrajina posve ratarski gradovi kao na pr. gradovi na ugarskih pustah. Takova su i oba najveća grada tesalska Larissa i Trikkala, koji su god. 1889. brojili samo 14.000 dotično 15.000 stanovnika, jer su izseobom Muhamedovaca na neko vrieme spali, dok nije doseljenjem Grka i naravnim prirastom opet narastao broj žitelja. Prije nego se je spojila Tesalija sa kraljevinom Grčkom, brojila je Larisa 20—25.000 žitelja. Grad je vrlo sgodno smješten za suhozemsku trgovinu i za promet Tesalije sa Macedonijom, jer se upravo kod Larise stječu tri glavna druma. Sbog toga je Larisa glavno sielo trgovine i obrta u Tesaliji. K tomu ima Larisa za doljni dio tesalske ravnice na jedinoj većoj rieci Peneju središnji položaj, s toga bijaše za vrieme ratova za slobodu ovdje središte turskih operacija. U gornjem dielu tesalske ravnice dva su znatnija grada Trikkala (12.000 stanovnika) i Kardica (6.800 st.), od kojih je znamenitiji prvi poradi svoga položaja na drumu, koji vodi preko Zygos-prielaza u Epir i zapadnu Macedoniju. Svakako je značajno za tursko doba, da je plodna ravnica riedko a iztočno okrajno gorje svuda gusto nastavano. Grčko se je naime žiteljstvo sbog tlačenja povuklo u gore i stvorilo tamo kulturnu zemlju. Tu stoji na sjevernom obronku Osse Ambelakija i druga cvatuća mjesta, koja su na početku ovoga vieka bila napredna i svojom industrijom (suknarstvo) i trgovinom; tu su se nanizala u dubokih prosjelinah vinom bogatoga Peliona (Plessidi) tako zvana „24 sela Peliona“ do 1000 m. visoka usred prekrasnih gajeva, zaraslih voćkami, kesteni i platanami. I poluotok Magnesija ima imućnih sela i liepih maslinika. Jedan je dio pučanstva iz ovih prenapučenih predjela neprestano na moru i u primorskih gradovih Levantinskoga mora, nastojeći da se nateče imetka, koji onda upotrebljuje i na procvat domovine. Spomenute su zemlje najbliže zaledje grada Volo, koji iza godine 1881. liepo napreduje (12.000 st.). Nedaleko Vola bijaše stari Jolkos, domovina Jasona;

iz pagasejskoga zaliva (t. j. Volo) krenuli su Argonauti put Iztoka po zlatno runo. U grčkom je Epiru najznatnije mjesto Arta (5.200 st.) u plodnoj ravnici na onoj točki istoimene rieke, dokle je rieka plovna. Arta je od vajkada u tiesnom saobraćaju sa srednjom Grčkom. O ostalih mjestih u Epiru bit će govora kod turskoga carstva.

U srednjoj su Grčkoj sva veća naselja ili uz more ili po otvorenih ponikvah. Tako je na zapadu Agrinion (7000 st.) na rubu etolske uleknine, Missolunghi (9500 st.) na unutrašnjem okrajku velikoga etolskoga zatočnoga područja, dakako jedino barkam pristupna pomorska vrata Etolije; još dublje u suhu zemlju potisnut je Etoliko, mostni grad na jednom otoku u skrajnoj unutrašnjoj razgrani spomenutoga raztočnoga područja, koje naliči na riečno ušće. Missolunghi (Mesolongion), u ratu za slobodu upravo herojski branjena luka, danas je glavno mjesto nomarhije Akarnanije i Etolije. Tu je spomenik slavnoga Lorda Byrona i mausolej, u kojem se čuva srce toga velikoga pjesnika, koji je kao oduševljeni „Filhelen“ sudjelujući u ratu za slobodu Grčke umro ovdje god. 1824. Čitava je Grčka za njim tugovala 21 dan; njegovo tielo počiva u Englezkoj. — Na korintskom smo zatonu već spomenuli malene primorske gradove Epaktos, sada Naupakt („škveri“ od prielaza Dorana u Pelopones), talijanski Lepanto sa starimi mletačkimi zidovi i tornjevi (bitka god. 1571.). Salona ili Amphissa na istoimenoj maslinicî zarasloj ravnici je vrlo slikovito smještena oko samačke stiene sa ruševinami stare franačke gradine licem prema Parnasu. Na južnom strmom obronku ove mnogo opjevane gore u veličanstvenom planinskom predjelu (vidi gore sl. 80.) nedaleko siromašnoga sela Kastri steru se ruševine Delfa, glasovitoga proročišta, ne samo za sva grčka plemena nego i za barbarske narode staroga svieta. Nedaleko Delfa obdržavale su se igre pythijske u slavu Apollona. U uleknini Spercheja bijaše Lamija (7000 st), jer gospoduje svojom visokom tvrdjavom nad Furka-prielazom, dugo vremena znamenita kao medjašnji grad. Lebadea (5000 st.) pak, u tursko doba najvažniji grad srednje Grčke, koja se je po njemu i zvala Lebadija ili Livadija, kao i Theba (4000 st.) brojile su nešto veći broj žitelja bez sumnje više poradi plodne okolice nego li sbog svoga smještaja na drumu, koji vodi u sjevernu Grčku. Tjesnački i mostni grad Chalkida (10.000 st.) ujedno je prirodno središte široke ravne i brežuljaste zapadne položine srednje Eubeje, na kojoj imaju gradsko lice jedino još Karysto na jugu i Ksenochori na sjeveru. Tko je gospodar

Sl 85 Atena.

Chalkide taj je gospodar ciele Eubeje. U mletačko doba zvala se je Chalkida Negroponte, pak je zatim to ime prošlo na cieli otok. Za ratova za slobodu bila je Eubeja glavno uporište Turaka, te im nije oružjem oteta, već je pripala Grčkoj prema odluci „Londonskoga protokola" od god. 1830.

Kao što većina gradova grčkih tako je i stara Atena nastala na brežuljku, koji je opasan čitavim nizom izokolnih humova, dok se nova Atena (Ἀθῆναι, novogrčki Athiné) nastavši istom god. 1834. prostire većinom iza područja staroga grada po ravnici sjeverno od akropole prema Kefisu i pristrankom Lykabetta, po kojih se već počinje uzpinjati (sl. 85.). Budući da je od staroga grada preostao samo skup kukavnih kolibica na sjevernom podnožju akropole, koja je još služila u ratovih za slobodu kao tvrdjava, to je današnja Atena posve novi grad. Ona je za posljednjih 50 godina rek bi američkom brzinom narasla i tako procvala, da je već danas središte čitavoga grčkoga svieta, te ognjište i izlazište evropsko-grčke uljudbe za cieli Iztok. Tjesnije nego u staro doba dugimi zidovi spojena je danas Atena dvostrukom željeznicom i konjkom sa Pirejem i Phaleronom. Ova tiesna sveza nadomještuje donekle, što Atena kano glavni grad pomorske države nije smještena na moru. Atena i Pirej za pravo su jedna velika obćina: Pirej je sielo brodarstva, trgovine, obrta, Atena pak središte duševno, političko i novčano, a k tomu danas već i najznamenitije i jedino razkršće grčkih željeznica. Dvie glavne ulice Hermesova i Eolova, koje se pravokutno sieku, odatle četiri gradska diela A, B, Γ, Δ, glavne su prometne žile Atene, koja je osim veličanstvenih ruševina iz staroga vieka ukrašena prekrasnimi novimi od mramora gradjevinami za umjetnost, znanost, obuku i t. d., većinom darovi domaćih sinova, koji su se u inozemstvu natekli imetka (barun Sina iz Beča, Bernardakis iz Petrograda, Vallianis i mn. dr.). Gradjanske su kuće većinom malene opekom pokrite bez hladovine, jedino najnovije ulice imaju uglednije lice. Stari i novi viek neposredni su u Ateni susjedi; odkad je sa akropole odstranjen onaj nespretni toranj, koji je bio tako nakazan za ono rek bi starinom posvećeno mjesto, nestalo je iz Atene i posljednjega ostatka srednjega vieka. Budući da nema dobra kamena za pločnik a ni vode, jako je prašan grad ljeti i dosta nezdrav. Da se vidi, kako je Atena naglo narasla, spomenuti ćemo neke brojeve. Godine 1851. brojila je Atena 25.000, god. 1861. do 42.000, god. 1879. oko 68.000, god. 1884. 85,000, god. 1889. do 107.000, a danas broji bez sumnje 120.000

žitelja. K tomu broji već danas i Pirej preko 40.000 stanovnika. Po tom je Atena s Pirejem već prije nekoliko godina prekoračila najveći broj žitelja, koji je stara Atena s Pirejem brojila, naime 120.000.

Atena je onaj grad, kojemu se svaki stranac s vanrednim čeznućem, rek bi s nekim svetim strahopočitanjem približuje. Rim, s kojim se Atena takodjer kao središtem stare no i moderne kulture izporedjuje, svakako nadkriljuje Atenu velikim prostranstvom i ogromnošću svojih razvalina, bogatstvom gradjevina i umjetnina iz svakoga doba, zatim veličanstvenim svojim kroz tisuće godina neprekinutim razvitkom kao i bogatom bujnošću svoga modernoga života. Dakako nasuprot tolikoga obilja rimskoga vidiš u Ateni još posve mladi moderni državni i kulturni razvitak, koji nije ni u čem dotjeran; pa i iz veličajne prošlosti atenske nakon pol drugoga tisućljeća jedva ima Atena koji posve sačuvani znameniti spomenik. U glavnom su naime u Ateni na razmjerno malenom prostoru stisnuti spomenici klasične starine i spominjaji na slavno doba Atene; pa ipak neobično očaraju svakoga, koji stupi na znanjem i umjećem posvećeno tlo atensko. Doista ono sjajno doba zastupaju u Ateni tako znamenite ruševine prvih grčkih umjetničkih tvorina, s kojimi se ne mogu mjeriti ostatci umjetničkih djela u Rimu. K tomu se dižu razvaline atenske usred takove okolice, koja već sama po sebi povećaje vanredni dojam onih spomenika te nam pomaže, da shvatimo kulturnu veličinu drevne Atene. Da se o tom uvjerimo, uzpnimo se u duhu na akropolu (sl. 86.) sa dr. Musićem, koji nam svoj polazak na tu najkulturniju grudu zemlje na svietu ovako crta:

„Nigda ne ću zaboraviti kako sam se prvi put popeo na akropolu atensku. To je bilo dne 16. rujna 1892., drugi dan moga boravka u Ateni .... Put me vodio kroz sred stare Atene, koja je od sjevera i juga okruživala zapadno područje akropolsko. Zato su me čitavim putem pratili znatni ostatci staroga grada. Najprije mi je s lieva na nizkom, širokom brežuljku osvanuo t. zv. Tezejev hram. Ovaj je hram od svih hramova grčkih (bar izvana) najbolje sačuvan; na njemu se najbolje vidi, kako su veličajne gradjevine bili hramovi grčki. Hram se zove Tezejev, jer su na reliefih njegovih uobličena djela Tezejeva, ali je sva prilika, da je to bio hram Hefestov (i Atenin).

S desna protežu se od sjeverozapada prema jugoiztoku sve do akropole tri suvisla kršovita brežuljka. Prvi se u starini zvao Νυμφεῖον (brežuljak Nimfa); danas stoji na njemu zvjezdarnica. Na zapadnoj strani njegovoj spušta se gotovo okomita stiena u ponor: to je bio Βάραθρον, u koji su se strmoglavljivali zločinci. Drugi manje strm brežuljak zvao se Πνύξ: na njemu se u staro vrieme sastajala narodna skupština atenska. Još danas stoji povišeno mjesto nalik na žrtvenik, izsječeno iz žive stiene, na nj se uzlazi stubami, koje su takodjer iz žive stiene izsječene: to je

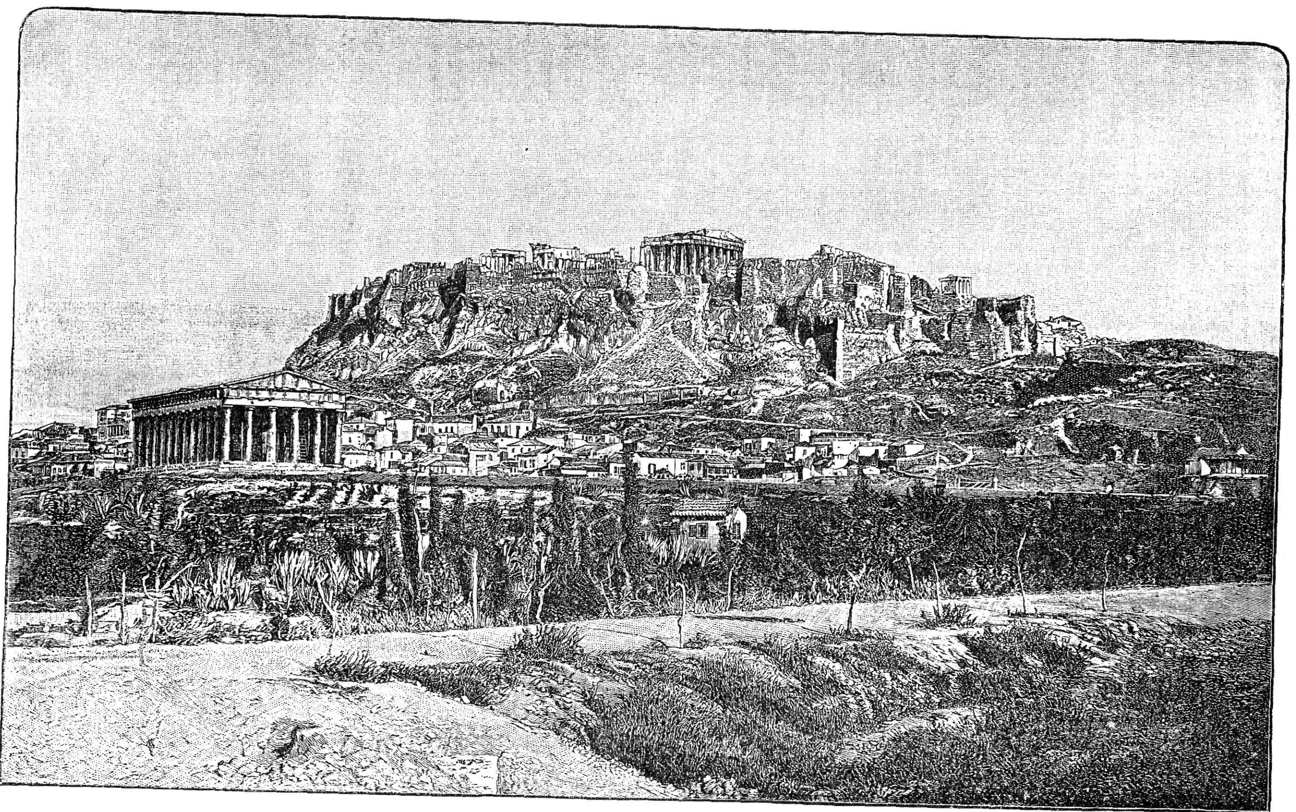
bila govornica. S toga je mjesta Periklo Atenjanom preporučivao svoje osnove, a Demosten svoje nehajne zemljake razpaljivao na rat za spas otačbine. Treći, najviši brežuljak zvao se Μουσεῖον (brežuljak Muza); danas stoje na njemu već s daleka vidljivi ostatci spomenika i groba, što ga je car Trajan sagradio porodici posljednjega kralja od Komagene u Maloj Aziji, Antioha IV. Po jednom članu te porodice Antiohu Filopagu zove se brežuljak danas Filopagov brežuljak. Po svih brežuljcih ima nebrojeno tragova starinskim zidovom (odakle su tekli Dugi zidovi prema Pireju), zgradam i grobovom. Osobito su dobro sačuvana tri groba, jedan do drugoga, koji se zovu „tamnica Sokratova" i grob, koji se zove „grob Kimonov".

S lieve strane ceste, kojom sam se penjao prema akropoli, izmedju Tezejeva hrama i akropole, upravo prema brežuljku, koji se zvao Πνύξ, diže se kršan brežuljak, koji od Tezejeva hrama prema akropoli biva sve viši, a upravo pod ulazom na akropolu okomito pada: to je Areopag (Aresov brežuljak); na njemu se je sastajao najviši sud atenski. Još danas vodi na nj 16 iz žive stiene izsječenih stuba. Na sjevernoj strani otvara se izpod strme stiene njegova provala: tu je bilo svetište Eumenida (Erinija), koje se spominje u Eshilovoj Orestiji.

Na mjestu, gdje se brežuljak Πνύξ sastaje s brežuljkom Muza, odvaja se cesta, koja vijugajući se vodi k ulazu na akropolu. Cesta je gradjena tako, da mogu i kola doći do pred sama vrata akropolska. Uzduž nje rastu kaktusi i aloe, koje u grčkoj često obrubljuju ceste; amo tamo stoji i po koja pinija. Došavši na ulaz odmorio sam se. A trebalo mi odmora i tjelesnoga i duševnoga. Za kratko vrieme od jednoga sata preletjelo mi je izpred očiju toliko slika iz davne davnašnje prošlosti, kad je na onih pustih mjestih, kojimi sam netom prošao, ključao bujan život, koji je ostavio tako dubok trag u historiji čovječanstva. Osjećanje radosti i sreće i blaženstva, što mi je napokon zapalo, da svojim očima gledam ono, čim se fantazija moja od rane mladosti toliko bavila, družilo se u duši mojoj nekom sjetom, koju je radjala misao na prolaznost svega pod suncem. — Odmorivši se tjelesno i okriepivši se duševno krasnim izgledom na grad i okolicu atensku učinio sam jedan od najradostnijih koraka u svom životu: prestupio sam prag ulaza akropolskoga.

Od ulaza do Propileja vode stube, koje su samo s desna toliko sačuvane, te se može po njima uzlaziti. Te su stube iz potonjega vremena; u staro je vrieme uzlaz bio krivudast. Po prilici usred toga uzlaza vode osobite stube na desno ka hramu Atene Nike (Pobjede); ali se začinju tako visoko, da se danas i ne može do njih doći; u starini je dakle uzlaz k Propilejama (bar na tom mjestu) morao biti znatno viši nego li je sada. S lieva diže se upravo prema Nikinu hramu visoka podloga, na kojoj je negda stajao kip M. Vipsanija Agripe. Popevši se na visinu ogledao sam najprije Propileje, kroz koje se ulazi na površje akropolsko.

Propileje su velika, od više česti sastavljena gradjevina. Najglavnija im je čest poprečna stiena, u kojoj se nalaze petera vrata; srednja su najveća, dvoja do njih manja, a dvoja krajnja još manja. Izpred i iza tih vrata ima po jedan triem; u prednji veći ulazi se, a iz stražnjega manjega izlazi se izmedju 6 dorskih stupova. Posred prednjega triema prema glavnim vratam stoje s desna i lieva po 3 jonska stupa. Iz prednjega triema ide se na lievo u veliku dvoranu, pred kojom se opet nalazi triem. Ta je dvorana bila izkićena slikami glasovitih slikara te se zvala Pinakoteka (Πιναχοθήκη). Prema njoj, dakle prednjemu triemu s desna,

Sl. 86. Akropola Atenska.

imala se sagraditi slična dvorana, ali se to nije učinilo, nego se sagradio samo triem za nju. U obće ima na propilejskih sgradah dosta znakova, po kojih se može suditi, da nisu posve gotove. Sagradio ih je za Perikla graditelj Mneziklo u 5 godina (437—432) za 2012 talanata (gotovo 6 milijuna forinti). Čitava je gradjevina akropolska, sagradjena od bieloga pentelskoga mramora, koji je danas gotovo sasvim požutio, te se na suncu čini, kao da je pozlaćen. Propileje su dosta dobro sačuvane. Stupovi i stiene stoje još gotovo sve, samo krova nema više.

Iz desnoga krila prednjega triema propilejskoga ide se na terasu, na kojoj stoji pomenuti već Nikin hram. Taj je hram od svih sgrada akropolskih najbolje sačuvan. Izpred njega otvara se divan izgled na atičku ravninu i na more.

Od Propileja išao sam ravno kroz sred akropole te ogledao najprije ono, što mi je stajalo s desna (na jugu), a onda (vraćajući se) ono, što mi je stajalo s lieva (na sjeveru). Put ide najprije još neko vrieme uz brdo; na njemu se jasno razbiraju poprečni zarezi u živoj stieni, koji su načinjeni zato, da bi se na vrh akropole lakše vozila kola u panatenejskom obhodu i da bi se lakše penjala žrtvena stoka.

S desne strane diže se terasa, na kojoj je negda stajalo svetište Artemide, koja se po atičkom mjestu Brauronu zvala Brauronska. Od toga svetišta sačuvali su se tek temelji nekih zidina. Dalje prema Partenonu razbiraju se temelji velike zgrade, u kojoj su se čuvali zavjetni darovi od mjedi; zato se sgrada zvala Χαλκοθήκη.

Opet dolazi terasa, na koju se od zapada uzlazi stubami izsječenimi iz žive stiene. Na toj se terasi diže sgrada, u kojoj je graditeljska umjetnost grčka postigla vrhunac savršenstva, hram božanske zaštitnice gradske Atene djevice: Παρθενών. Sagradili su ga za Perikla graditelji Iktin i Kalikrat od pentelskoga mramora u dorskom stilu (gotov je bio g. 438.). Temelji su mu 75 5 m. dugi i 37 m. široki. Oko hrama su stupovi činili triem (περίστασις); na svakom je kraju bilo po 8, a sa svake strane po 17 preko 10 metara visokih stupova. Na prednjem (iztočnom) zabatu iznad ulaza bio je u mramornom reliefu prikazan čas, kad se Atena rodila i stala u družtvo olimpskih bogova. Na stražnjem (zapadnom) zabatu bila je tako isto prikazana borba Atene i Posidona oko atičke zemlje. Lica tih zabatnih grupa bila su veća od prirodne veličine ljudske. Izvana izpod krova nalazile su se oko čitavoga hrama u stalnih razmacih slike u mramornom reliefu (metope), koje su prikazivale prizore iz borbe bogova s Gigantima, iz borbe Atenjana i Amazonaka, iz trojanskoga rata, iz borbe Lapitâ i Kentavrâ. Izpod triema tekao je oko čitavoga hrama pojas (Fries), koji je u mramornom reliefu prikazivao veličajni obhod panatenejski, najsjajniju slavu atensku i Ateninu. Zlato i žive boje izticale su na mramornimi reliefi pojedinosti i ublaživale preveliki sjaj bieloga mramora. Svi ti reliefi (osim metopa) bili su djelo Fidijine škole, najznatniji spomenici klasičnoga kiparstva grčkoga.

Ulazilo se s iztočne strane. Sgodniji je bio ulaz sa zapadne strane (od Propileja); ali je bio u Grka običaj hramove obraćati na onu stranu, gdje je na dan svetkovine onoga božanstva, kojemu je hram bio posvećen, sunce izlazilo. Iz izvanjega triema dolazilo se u predhramlje (πρόναος), koje je 6 stupova dielilo od izvanjega triema, a onda na velika vrata u pravi hram ili svetište (ναός). Svetište je bilo 100 stopa dugačko, zato se i zvalo ὁ ναὸς ὁ ἑκατόμπεδος. Dva reda stupova die-

lila su ga na tri ladje. U srednjoj je stajao Fidijin od zlata i slonove kosti načinjeni kip Palade Atene, osam puta toliki kolik je čovjek. Posve se točno razpoznaje još danas mjesto, na kojem je stajala jedna od najvećih umjetnina, što ih je igda duh ljudski stvorio. Iza toga svetišta bila je velika dvorana, koja se upravo zvala Παρθενών; po njoj se i čitav hram prozvao tako. Ta je dvorana bila spremnica za obhodne sprave i zavjetne darove. U nju se nije ulazilo iz svetišta, nego sa zapada kroz triem, koji je bio posve nalik na predhramlje, a zvao se ὀπισθόδομος.

Od svega toga bajnoga sjaja i krasote stoje danas samo još ostatci, ali ti ostatci dižu se tako ponosito, tako veličanstveno prema onomu plavetnomu nebu, te im se doista vidi, da su ostatci jedne od najponositijih i najveličanstvenijih gradjevina, što ih igda sunce božje obasjavalo. A pravo je čudo božje, da se i toliko sačuvalo. Kad je u Grčkoj zavladalo kršćanstvo, bio je Partenon pretvoren u crkvu Bogorodičinu. Još danas se vide na stieni bizantinske ikone. Turci su od kršćanske crkve načinili džamiju. Razumieva se, da se za to vrieme Partenon kojekako pregradjivao. Ali u glavnom je ostao onaki, kako ga je Periklo sagradio. Najveći je udarac veličanstvenoj zgradi zadao istom novi viek. G. 1687. podsjedali su Mletčani Turke na akropoli; tom sgodom pade bomba u barutanu, koja je bila usred Partenona, a eksplozija baruta poruši sredinu gradjevine. Napokon je početkom ovoga vieka Englez Lord Elgin skinuo i u London odnio zabatne kipove i veći dio onoga pojasa, koji je prikazivao panatenejski obhod. Jedan dio toga pojasa stoji još na hramu, a nekoliko krasnih ploča čuva se u muzeju na akropoli.

Tako stoji danas Partenon okrnjen i oplienjen navrh akropole, ali u sjeni njegovih stiena i stupova izvire još danas vrelo prave umjetnosti, kao što je izviralo prije 2000 godina, jer ga čuva Palada Atena. I sa svih strana svieta dolaze ljudi, da okriepe dušu napitkom iz njega. Partenon je okrnjen i oplienjen, ali duh koji ga je stvorio, živi u svakom dielku njegovu. To je biljeg prave umjetnosti . . .

. . . . Vraćajući se prema Propilejam zaustavio sam se kod hrama, koji stoji desno od Partenona, uz južni zid akropolski, a zove se Ἐρεχθεῖον. Sagradjen je za vrieme peloponezkoga rata od pentelskoga mramora u jonskom stilu. A posvećen je bio Posidonu Erehteju i Ateni. Po zapletenom razmještaju i pojedinih dielova i po izvanredno finoj izradbi svih sastavina pripada medju najzanimljivije gradjevine grčke, premda je bio više nego tri puta manji od Partenona. Glavna se sgrada protezala od iztoka prama zapadu, a dielila se na dva stienom razstavljena diela: prema iztoku je bilo svetište Atenino s predhramljem, koje je činilo 6 jonskih stupova; u svetištu je stajao starinski kip Atenin, pred kojim je gorjela vječna svjetiljka Kalimahova; prema zapadu je bilo svetište Erehtejevo, uz koje su se prislanjala dva triema, jedan veći i niži sa sjevera, i jedan manji i viši s juga (jer se ovdje stiena akropolska diže od sjevera prema jugu). Sjeverni je triem činilo 6 s tri strane namještenih jonskih stupova, a južni isto toliko i isto tako namještenih djevojačkih kipova (karijatida). Iz sjevernoga triema ulazilo se u Erehtejevo svetište na velika prekrasno izradjena vrata (glavni ulaz), a iz iztočnoga silazilo se u Erehtejevo svetište niza stube. Atenjani su pričali, da su Atena i Posidon otimajući se oko atičke zemlje učinili svaki jedno čudo: Atena je učinila te je porasla maslina, a Pozidon je trozubom udario u stienu te je provrelo more. Spomenici toga dogadjaja nalazili su se u Erehtejonu i do njega. Izpod sjevernoga triema vidi se još danas kao trag trozubu, izpod Erehtejeva svetišta nalazila se

morska voda, koja je šumjela, kad je vjetar duhao, a Erehtejonu na zapadu rasla je sveta maslina. I Erehtejon je s vremenom postao kršćanska crkva; onda su u njem nastavale franačke vojvode; napokon su ga turske paše učinili haremom. Eksplozija baruta oštetila je znatno i taj biser graditeljske i kiparske umjetnosti grčke. Unutrašnjost je sva razorena. Ali spoljašnost je dosta dobro sačuvana. Dosta je ostalo i one mramorne rezbarije, koja je bila najdivniji ures toga hrama. Čovjek se ne može nadiviti onoj finoći, s kojom je mramor obradjen; čini se, da to nije mramor nego šećer. K tomu treba na um uzeti, da se sjaj i bjelina mramora i ovdje izmjenjivala sa zlatom i živimi bojami. To su bili pravi vilinski dvori!

Izmedju Erehtejona i Partenona vide se (sa sjevero-zapadne strane na terasi) temelji velikoga hrama. To je bio Atenin hram, dok još nije bilo ni Partenona ni Erehtejona. Sagradjen je bio još prije Pizistrata, ali bez izvanjega triema (περίστασις). Pizistrat, kojemu je Atena pribavila vlast, uveo je njoj u slavu veliku panatenajsku svetkovinu i stari hram njezin obkolio triemom. Taj je hram razorila Kserksova vojska, kad je zauzela akropolu. Ali su ga Atenjani opet podigli i u zapadnoj dvorani (ὀπισθόδομος) njegovoj čuvali državno blago. Kada je posvema propao, upravo se ne zna.

Tim trim hramovom Ateninim (Partenonu, staromu hramu Ateninu i Erehtejonu) na iztoku diže se ogroman četverokut neporavnjene stiene akropolske. Na tom je mjestu bio podignut žrtvenik, na kojem su se Ateni prikazivale žrtve paljenice. Oko Erehtejona našli su se znatni ostatci kiklopskih zidina. Iztočno od Erehtejona vide se prastare stube, izsječene iz žive stiene, koje vode s akropole u grad. Mimogred spominjem, da su osim tih još dvoje stube vodile s akropole: jedne se nalaze izmedju Erehtejona i Propileja a druge idu od Propileja k bunaru Klepsidri. I dvie podloge (baze) za stupove izviruju još danas kod Erehtejona iz zemlje, koje su posve nalik na one podloge, koje su se našle u kraljevskih dvorovih u Tirinsu i u Mikeni. Po tom se misli, da su se u prastaro vrieme i na atenskoj akropoli, i to kod Erehtejona, dizali onaki kraljevski dvorovi, kakvi su u posljednje vrieme odkriveni u Tirinsu i u Mikeni, a čitava je akropola bila utvrdjena kiklopskimi zidinami, kao i akropole u pomenutih mjestih. Našlo se i drugih ostataka t. zv. mikenske kulture, tako da nema nikakve sumnje, da je i atenska akropola pripadala medju najznatnija siela te prezanimljive kulturne epohe u životu grčkoga naroda.

Vraćajući se od Erehtejona k Propilejam naišao sam na četverokutan iz žive stiene izsječen prostor, na kojem se još danas nalaze ostatci podloge za kip. Na tom je mjestu stajao ogroman Fidijin kip Atene braniteljice (πρόμαχος) od mjedi. Kaciga njezina i šiljak od koplja, što ga je u ruci držala, vidio se na suncu već iz daleka. Taj je sjaj imao neprijatelja već iz daleka odvraćati od zemlje, koju brani silna boginja, a stanovnike atičke zemlje napunjivati pouzdanjem, da im se ne će ništa dogoditi, jer će se za njih boriti božanska zaštitnica njihova.

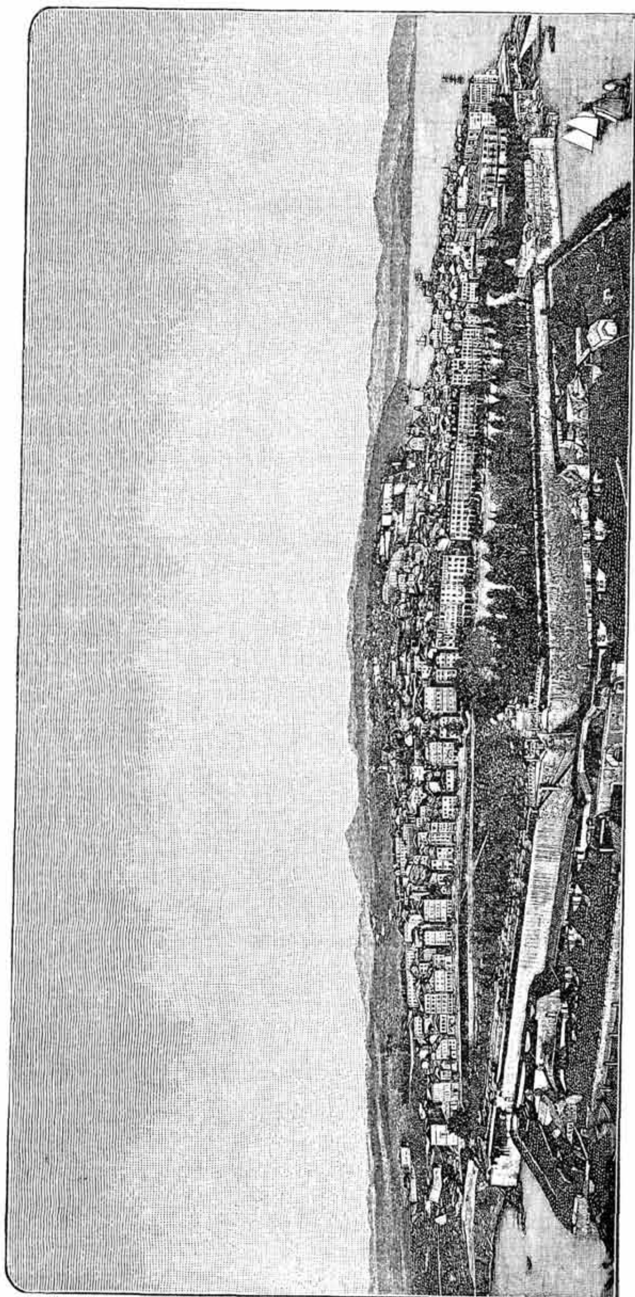
Osim razvaljenih gradjevina ima na akropoli nebrojeno množtvo ostataka od kojekakvih podloga, stupova i žrtvenika. Čovjek se jedva namjeri na mjesto, na kojem se ne bi poznalo, da je tu nešto stajalo. Pored pomenutih gradjevina bila je dakle na akropoli čitava šuma zavjetnih darova od mramora ili mjedi i žrtvenika. Nema sumnje, da je medju njima bilo umjetnina, za kojima nigda ne možemo dosta žaliti.

Opis akropole nisam hotio da prekidam kazivanjem, kakav mi se izgled s različnih mjesta akropole otvarao. Jer koliko je god sama akropola pažnju moju hvatala, opet su *mi se često oči otele za krasnom slikovitom okolicom* atenskom, punom historičkih i poetičkih uspomena, koja se s akropole može tako liepo pregledati. S tri strane zatvoraju obzorje gore, a s četvrte je puklo more.... Najbujnija je vegetacija na podnožju Parnesa i Pentelika, gdje se eno u daljini bieli mjesto Kefisija, ljetno boravište bogatih Atenjana ne samo danas, nego i u starini, a dalje prema sjeveru usred najbujnije atičke šume Dekelej s kraljevskim ljetnikom. Najviše su mi se oči otimale za onom češću atenske ravnine, kojom protječe potok Kephis i koja se proteže od Kephisije do mora. Ta je ravnina (sl. 81.) pokrita čitavom šumom maslina, izpod kojih se šire plodna polja i zeleni vinogradi. Modro zelenilo maslina druži se za živim zelenilom vinove loze i polja te čini veoma slikovitu opreku prema izokolnim napolak golim brežuljkom i goram. A izmedju toga bujnoga zelenila pomaljaju se biela sela Kolokitu, Patizija i dr.“ Svoj pohod na akropolu završuje dr. Musić ovako. „U to je i dan već rudjet počeo“ — i pred zatravljenim očima stvorili su se prizori, kojih ne ću nigda zaboraviti. Ne znam, ima li gdje na svietu mjesto, gdje bi zalazak sunca bio tako krasan kao na akropoli atenskoj. Neko blago rumenilo razlilo se zemljom te kao preobrazilo čitavu okolicu, koja je sinula u novih bojah. Otoci Egina i Salamina pa obala argolska promienila je svoju *modru* boju u ljubičastu; *Himet, koji stoji* baš *prema* suncu, zaodio se *purpurom*; Parnes je pokrila zelena, a Pentelikon modra koprena; more je zasjalo zlatnim sjajem; a ono osobito rumenilo, koje je zatreptjelo po akropolskih sgradah, izgledalo mi je kao da se je otvorio Olimp, te bogovi pozdravljaju svoja zemaljska prebivališta. Napokon se sunce smirilo za Kiteronom, a nebom se razlila kao zelenkasta boja, od koje se je čitava okolica zavila nekom sanjavom koprenom. Stao se hvatati mrak, koji iza zalazka sunca ovdje brže nastupi nego kod nas. A meni se u tom polumraku, u toj tišini i samoći stalo pričinjati, kao da je akropola iznova oživjela: hramovi božji stoje čitavi, okruženi nebrojenim množtvom zavjetnih darova; sa velikoga žrtvenika Atenina vije se dim prema nebu; čuje se žamor ljudski pa pjesma pa svirka pa molitva, koju šapće i moja duša“.

U Peloponesu stoji Argos (10.000 st.) slično kao Atena na vapnenoj stieni, koja se uzdiže iz ravnice, i na kojoj se je izpinjala glasovita Larisa akropola. Argos 5 km. udaljen od mora, vrlo je prostran usred liepih vrtova. Na argolskoj su ravnici razvaline glasovitoga nekoć Herina hrama, gdje je stajao Polikletov kip Herin, načinjen od zlata i slonove kosti. U starom hramu Herinom zakleli su se grčki junaci Agamemnonu, da će s njim na Troju; ovamo su Kleobis i Biton vozili svoju mater i za plaću blago umrli u hramu. Odavle se najbolje može pregledati čitava argolska ravnica, koju čuvaju četiri akropole: gdje su se gore, koje ju okružuju, približile moru, stoji s jedne strane Nauplija, s druge Argos, a medju njimi Tirins sa „kiklopskimi zidovi“, a gdje su se gore sastale, eto Agamemnonova grada zlatom bogate Mikene. Nauplija, luka na malenom kršnom poluotoku,

koji je spojen uzkim šilom sa suhom zemljom, bijaše uviek znamenita kao tvrdjava (na najvišoj stieni tvrdjica Palamidi), no svojom trgovinom ni prometom se nije nikada mogla mjeriti sa Pirejem. Tu nas još sve opominje na Mletke. Nauplija bijaše do god. 1834. glavni grad Grčke, te pripada medju veće gradove grčke, jer ima 10.000 stanovnika. Iztakla se je naročito u grčkom ratu za slobodu, a to je razlog, da je postala na neko vrieme prvom priestolnicom mlade kraljevine. — Na zapadnoj (argolskoj) obali Saronskoga zaliva nedaleko staroga grada Epidaura znamenite su razvaline glasovite Asklepijeve svetinje, kamo su Grci sa sviju strana Grčke hrlili na liečenje k bogu Asklepiju. Tu je izkopano ogromno kazalište, tip pravoga grčkoga kazališta. Kranidi (6000 st.) glavno je mjesto u južnom dielu argolskoga poluotoka, do kojega se steru znameniti otočni gradovi Spezia, Hydra i Poros (5000 st.), koji kao što i Nauplija nisu više ono, što su prije bili. — Egina, nedaleko zapadnomu šilju trouglatoga otoka sa svojimi kućami, koje brane od žara sunčanoga loggije i sjenici, a nadvisuju bieli zidovi, paome i čempresi, izgleda još uviek kao imućni grad. Nova Sparta (4000 st.), koja je god. 1834. rek bi uzkrsnula iz ruševina stare Sparte, te je uništila na zapadnom okrajku ravnice stojeću sredovječnu Misitru, obični je ladanjski grad. Nasuprot Kalamata (8000 st.), kano glavno mjesto i izvozište liepo težene i cvatuće Mesenije, imućni je i napredni trgovački i obrtnički (svila) grad. Isto je tako i Pyrgos (13.000 st.), današnje imućno glavno mjesto Elide, procvao poradi izokolne plodne ravnice, na kojoj najljepše uspieva u Peloponesu grožđjice. K iztoku od Pyrgosa vodi željeznička pruga 20 km. daleko do razvalina stare Olympije. Tu bijaše u staro doba narodno svetište cieloga grčkoga naroda sa hramom Zeusovim i glasovitim njegovim kipom od umjetnika Fidije. Tu su se obdržavale počevši od g. 776. pr. Is. glasovite olimpijske narodne igre u slavu Zeusovu. Poput Atene i Patras (35.000 st.) je posve novi grad, glavno izvozište za grožđjice. Makar da Patras nema prave luke, ipak se kao pomorsko tržište natječe sa Pirejem i Syrom. Dok su u iztočno-arkadskih ponikvah u starom vieku bila tri znatnija grada (razvaline Megalopola) danas je na zapadnom rubu najveće i najjužnije kotline Tripolis (Tripolica, t. j. trogradje, 11.000 st.) jedini znatniji grad u unutrašnjem Peloponesu usred tegejske ravnice. Tripolis, u tursko doba glavni peloponeski grad, danas je živahni trgovački i obrtnički grad.

Već smo gore kod horizontalne i vertikalne razgrane iztaknuli sgodan smještaj na talijanski način gradjenih naselja na gusto nastavanih Jonskih otocih. Tamo ćeš naći dapače tragova i kratkotrajnom vrhovničtvu englezkom. Na otocih ima mramora, kamenoga ugljena, sumpora i soli. Podneblje je prekrasno (100 kišnih dana). Svaki izmedju većih otoka ima samo jedno istoimeno glavno mjesto kao K r f (26.000 st.), L e o k a d i j a, I t h a k a i Z a k y n t (18.000 st.); jedino na otoku K e f a l o n i j i, jer nema osebujne točke, nastadoše dva

Sl. 87. K r f.

gotovo jednako velika glavna mjesta, Argostoli (9000 st.) i Liksuri (6000 st.), od kojih nije nijedno dalo otoku ime. Oba su se grada smjestila u istom zalivu jedan nasuprot drugomu. Svi su spomenuti gradovi živahna tržišta, o kojih ovisi i nasuprotna suha zemlja. Ithaka (Thiaki), domovina Odyssejeva, je istom u mletačko doba iznova Epirci nastavana, pošto je u srednjem vieku sbog navala gusarskih posve nestalo žiteljstva. Za tamošnje prirodne prilike vriede i danas rieči Homerove: „Brdna je zemlja ova, za vožnju nije ti sgodna, al presiromašna nije; široke joj njive nijesu. Golema tu je žita množina; otok i vinom radja, uviek kiše i rose bujne imade, pâšâ je tu za koze, za goveda svakakve šume tudijer jest; vodòpiji tû ne presišu nikad, za to Ithaci ime do Troje doprlo same". Najviše trguju Jonski otoci sušci, a Krf imenito uljem od maslina. Krf ima prostranu i sigurnu luku (26 m. dubljine) te je u izravnoj paroplovnoj svezi sa ostalom Grčkom, Carigradom, Trstom (od prilike za dva dana), Italijom i Englezkom. Trgovina je u ruku Grkom i Talijanom, i Židovom, kojih ima do 2600. Narodne nošnje grčke po malo nestaje u gradu, ali tipova ima upravo klasičnih starogrčkih. Položaj grada Krfa je osobito liep, kao što nam svjedoči sl. 87. Od Krfa k jugu 15 km. daleko je mjesto Gasturi, gdje se je po mnienju mnogih putopisaca sačuvao u žitelja najbolje prekrasni starogrčki tip. Tu se diže na osebujnoj tački veličajna villa naše prejasne kraljice i carice nazvana Achilleion. „Moderna je to palača u duhu starogrčke antike, prekrasno djelo talijanske umjetnosti (graditelj Rafael Carito) i bečkoga umjetnoga obrta". Sa terase Achilleiona divan je pogled na Krf, na albansku obalu, Pind-gorje i na akrokeraunske gore.

Na Kykladskom otočju (t. j. „kolutno otočje", jer kao prsten okružuje sveti otok Delos), koje je prema kopnu Grčkom dobro napučeno (49 na □ km.), ima mnogo gradskih naselja koje u dragah sigurna položaja, koje pak na uzvisitostih u primorju ili u unutrašnjosti otoka. Dakako da ima mnogo malenih nenapučenih otoka, na kojih ladje kadkada pristanu, jedino da posieku grič za gorivo, ili da love divlje kuniće i koze; druge opet polaze samo pastiri sa svojim stadom i to na zimu i s proljeća. Otoci Andros i Tenos, gusto nastaveni i izvrstno teženi na široko se liepo polažu prema otvorenome moru, gdje i stoji na Androsu istoimeno glavno mjesto, dok je glavno mjesto na Tenosu u malenoj dragi na unutrašnjoj strmoj strani u najplodnijem južnom dielu otoka. Na otoku Naksu, koji je poznat po priči o Dionysu i Arijadni, stere se istoimeno glavno mjesto u

dragi, na kojoj se biele kuće izpinju na brežuljku, koji je pun ruševina gradina iz franačkoga doba. Paros je od vajkada na glasu svojim „parskim mramorom". Središte svemu prometu u kikladskom otočju i razkršće prometnih linija u cielom Arkipelagu je Syra ili Hermupolis (30.000 st.), kako se sgodno glavno mjesto zove. Syra je jedna od najznamenitijih brodarskih postaja na Sredozemnome moru a dugo vremena bijaše najvažniji trgovački grad ciele Grčke. Razlog je tomu, što je smještena usred izokolnoga otočja, te ima izvrstnu luku na iztočnoj strmenitoj obali otoka. Syra je liepo počela cvasti istom za ratova za oslobodjenje, kad su se ovamo zaklonili pred Turci bjegunci sa otoka Chiosa i Psara te iz Aivalya u Maloj Aziji. Hermupolis je vrlo slikovita položaja. Dok se stariji rek bi katoličko-latinski grad iz talijanskoga doba stere na visinah, grčki doljni grad i luka zaokružuju prostranu dragu. Čiste i liepo popločene makar i uzke ulice sa uglednimi kućami svjedoci su blagostanja tamošnjih žitelja.

EVROPSKA TURSKA.

I.

Slika tla. Žiteljstvo.

Dielovi turskoga carstva. — Evropska Turska. — Političke i prirodne medje. — Obale evropske Turske. — Obličje i opis gora. — Podneblje. — Žiteljstvo.

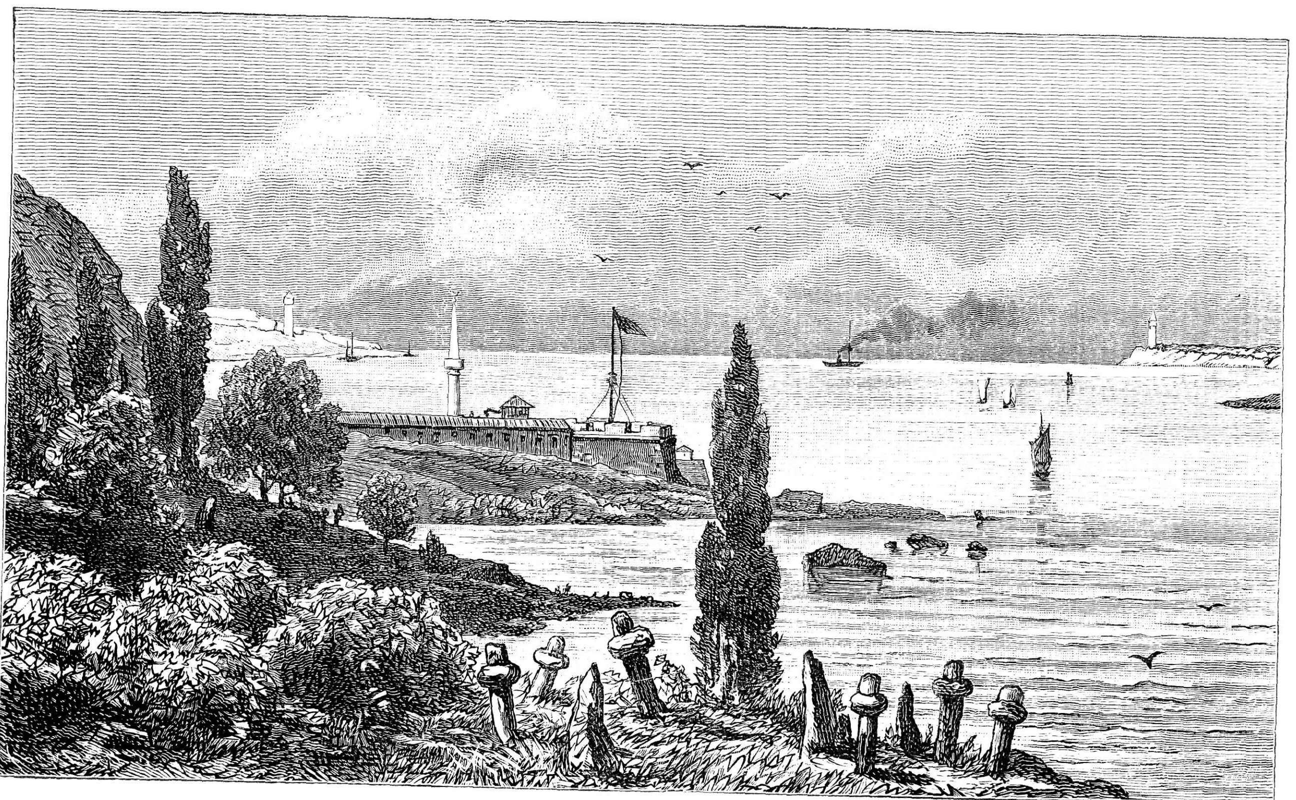
Tursko se carstvo prostire Evropom, Azijom i Afrikom. Neposredni posjed turske države iznosi 3,006.767 □ km. (= $^1/_3$ Evrope) sa 23 milijuna žitelja. Od toga ide na evropsku Tursku do 160.000 □ km. sa 5,600.000 žitelja, na azijsku oko 1,900.000 □ km. sa 16 milijuna žitelja, a na afričku Tursku (bez Egipta) do 1,034.000 □ km. sa preko 1 milijun žitelja. Ovi brojevi jasno kažu, da je danas poglavita snaga turskoga carstva u Aziji, dok je slab turski doseg na afrička područja, a malen je danas ostatak turskoga držanja u Evropi, jer obaseže za pravo samo Rumeliju (t. j. staru Traciju i Macedoniju) najveći dio Epira, Arbaniju sa Starom Srbijom, veliki otok Kretu i manje otoke u Arkipelagu, navlastito Taso, Samotraku, Imbro i Lemno. Evropska Turska zaprema južnu polovicu suhozemskoga trapeza, dakle još uviek više nego trećinu cieloga poluotoka, te je daleko veća nego druge mlade balkanske države. Spomenimo nadalje, da su u evropskoj Turskoj zastupane sve narodnosti, što stanuju na balkanskom poluotoku, no Muhamedovci su u većini (53%), dok odpada na Osmanlije 25% svega žiteljstva. Po tom nema sumnje, da ima Muhamedova vjera i tursko carstvo u evropskoj Turskoj veliku silu i jaku podporu. Evropsku Tursku okružuju ove države: Crna Gora, Austro-Ugarska, koja, osim što je zaposjela Bosnu i Hercegovinu, ima posada u Novopazarskom sandžaku, zatim Srbija i Bugarska. Prirodne medje ev-

ropske Turske teku ovako. Na zapadu je medja Jonsko i Jadransko more, zatim na sjevero-zapadu na kratko doljna Bojana, odakle na to udari medja upoprieko Skadarskoga jezera sjeverno-iztočnim smjerom približujući se izvorom Bieloga Drima i to tako, da Crnoj gori ostaju Podgorica, Medun, te planine Kom i Vizitor, dok su u Arbanaskoj, dotično u Turskoj Prokletija planina, pa mjesta Gusinje i Plava. Iza toga od mjesta Sekulare na utoku Vranjuštice u Lim, gdje je tromedja (triplex confinium) izmedju Arbanaske, Crnegore i Bosne, teče medja riekom Limom (po političkom zemljovidu R. Kieperta od godine 1883.) sve do točke, gdje mu se prisastavlja pritok Uvac. Ovaj je potok neko vrieme medjom prema Srbiji, koju na daljem putu razstavljaju od evropske Turske planine Javor, Golija, rieke Raška i Ibar, zatim ogranci Kopaonika i Goljak planina smjerom od sjevero-zapada prema jugoiztoku, a tako se nastavlja suha medja planinami i prema Bugarskoj i to najprije Dovanicom ogranci Rila, Dospat gorom smjerom k jugoiztoku, a na to udari smjerom iztočnim, gdje čini medju rieka Arda svojim srednjim tokom; dalje ide suha medja udarajući preko Marice i Tundže ponajviše sjeverno-iztočnim smjerom k Crnome moru. Iztočnu medju tvori Crno more, Bospor, Marmarsko more i Dardanele, a južno-iztočnu Egejsko more. Južna suha medja naprama Grčkoj teče od Egejskoga mora južnim podnožjem Olimpa k zapadu, gdje zatim skrene k jugo-zapadu, dok napokon nedaleko Mecova na tromedji kod Zygosa ne skrene k jugu, gdje se sastavlja sa riekom Artom, koja je zatim medjom sve do svoga ušća u istoimeni zaliv na Jonskome moru.

I z t o č n a o b a l a evropske Turske kao u obće ciela balkanska obala na Crnome moru, izuzev na sjeveru močvarastu deltu Dunava, upoprieko je slabo pristupna i strma. Od Burgas-zatona, koji se danas već računa k Bugarskoj, teče obala na Crnome moru do 200 km. daleko južno-iztočnim smjerom sve do ulaza u Bospor. Ta je obala svuda strma, neprijatna, te nije nikada u povjestnici bila znamenita. Budući da je obala crnomorska i dalje k iztoku na azijskoj obali sve do Sinopa nepristupna, tim je veća znamenitost Bosporove ceste. Slika 88. prikazuje nam ulaz iz Crnoga mora u Bospor. Sprieda se iztiče na slici tursko groblje s nadgrobnimi spomenici i čempresi; neposredno iza groblja jesu utvrde. Straga se vide oba svjetionika (Rumili Feneri i Anadoli Fener), koji stoje na kraju Bospora prema Crnome moru. Tu stoje iz priče o Argonautih poznate Kyanejske hridi ili Symplegade. B o s p o r izgleda mjestimice kao deruća rieka, kojoj su gornji slojevi

lako slani (1·9%), pa ju neki zemljopisci izporedjuju sa riekom Rajnom izmedju Bingena i Koblenza (izpor. knj. III. str. 114.). Duljina Bospora iznosi 31·7 km. dotično od sjevernoga ulaza do južnoga izlaza 28·5 km.; najširi je Bospor kod Bujukdere (3·3 km.), a najuži sjeverno od Rumili-Hisara (600 m.). Tu u tako zvanoj „vražjoj rieci" najveća je brzina Bospora u najviših slojevih (9—10 km. na uru), dok je prema dnu sve laganija struja. Budući da je lice Crnoga mora od prilike 0·50 m. više nego u Sredozemnome moru, ide jaka struja gornjimi slojevi Bospora iz Crnoga k Sredozemnome moru, koje se jače izhlapljuje, dok nasuprot doljnimi slojevi Bospora teža i slana voda struji prema Crnome moru, te mu tako ne da, da mu se voda osladi. Na najužem mjestu Bospora je dubljina moru 50 do 70 m., dok je inače većinom 120 m. Ovuda su od Darijevih vremena prelazile vojske preko Bospora; tu su i Turci još prije zauzeća Carigrada podigli jake utvrde, koje i danas stoje. Na medji devonskih i tercijarnih slojeva uvalila se je sudolica Zlatni rog, najsjajnija točka na veličanstvenoj svjetskoj luci, kakovom se može smatrati cieli Bospor. Morfologijski nije Zlatni rog ništa drugo nego liman ili zatoka, samo što se iztiče velikom dubljinom i strminom svojih obala. Zlatni je rog 5 km. dugi morski rukav, a širok na ušću 0·8 km. Budući da je udaljen samo za 1·7 km. od južnoga izlaza Bospora, to tvori s njime i sa Marmarskim morem poluotok, koji imade od prirode sve uslove da postane sielo svjetskomu gradu, kakav je Carigrad. Poput roga zavinut, iza prve uzine, nad kojom teče most, do 300 m. blizu ulaza opet se proširujući, razdvaja se Zlatni rog na svojem gornjem kraju u dvie doline malenih rieka, od kojih je veća pod imenom evropske Sladke vode odmaralište carigradsko.

Južna obala tračkoga poluotoka na Marmarskom primorju strma je, nepristupna i bez luka od Bospora 135 km. prema zapadu. Stari Perint (Heraklea, Eregli), nekoć znatan, jer na malenoj prevlaci, gdje se je nekoć velika diagonalna cesta doticala mora i spajala sa Via Egnatia, danas je maleno grčko ribarsko selo. Jedini Rodosto smješten tamo, gdje se obala tupim kutom k jugozapadu skreće, bio je, dok nije izgradjena željeznica, napredan kao krajnja točka suhozemske ceste. Od Rodosta teče strma obala 156 km. daleko do južnoga šilja na poluotoku galipolskom južno-zapadnim smjerom. Tu kod Galipola počinje Dardanelska cesta. Ova je uzina dakako povećana slika i prilika Bospora, te je kao i ovaj mladenačkoga (diluvijalnoga) porietla. Ipak nisu Dardanelska vrata samo djelo erozije,

Sl. 88. Kraj Bospora prema Crnome moru.

već u prvom redu veliki tektonički pojav. Uzina je duga 61 km., a upoprieko široka 3·7 km. (od 1·3—7·4 km.), dakle od prilike podvostručeni Bospor. No glede dubljine i visine obala znatno se razlikuju. U toj je uzini najveća dubljina samo 88 m., a popriečna 45—55 m. Evropska je obala na Dardanelskoj uzini doduše visoka i strma, ali ne koliko na Bosporu, a azijska je obala mnogo slikovitija, jer je liepo zarasla i puna brežuljaka i dolina. I ovdje teče struja morska prema Sredozemnome moru, ali ne s tolikom brzinom; k tomu jako djeluju na strujanje vode vjetrovi. Poradi toga je plovitba imenito za jedrenjače za nepovoljnih vjetrova vrlo težka i pogibeljna. Kao u Bosporu, tako se i ovdje gdjekada za promjene vjetra vidi, kako poput jata galebova po sto ladja na jedanput poleti iz Dardanelske uzine.

Sjeverna obala Arkipelaga ili Egejskoga mora posve je drugojačija nego obala, koju smo do sada opisali. Prema bogatijemu obličju tla i prema izmjeni i smjeru prolomnih linija, različit je i pravac obala, makar da je u glavnom zapadni, a često se izmjenjuje strma obala sa plosnom, na kojoj mjestimice ima još draga, a mjestimice su ih već zasule rieke. Napokon je s toga antropogeografijski ova obala znamenitija, jer ju prate otoci, koji su iz geologijskih razloga kao i prema reliefu morskoga dna odtrgnuti dielovi suhe zemlje, i jer ima širokih dolina, koje sežu daleko u unutrašnjost kopna. Pretežna je obala plosna nastala nanosom rieka. Veliki i duboki zaliv S a r o s (Xeros) izgleda kao podmorska dolina tektonskoga porietla, u koju teče malena rieka Sajan. Dalje k zapadu utječe u drugi morski zaliv najveća samostalna rieka na cielom poluotoku Marica, koja je većim dielom svojim nanosom gotovo čitavi zaliv zasula. Budući da je s toga ovaj predjel oko Enosa kod ušća Maričina nezdrav, to se svršava željeznica, što ide dolinom Marice, kod nešto uzvišenoga primorskoga mjesta Dede Agač, koje je po tom postalo vratima Tracije sa strane Arkipelaga. Dalje k zapadu cvale su u primorju u staro doba grčke kolonije; danas postaje i ta obala nanosom mnogih rieka sa Rodopskoga gorja plosna. Najveća od tih rieka Mesta, u staro doba 5 km. daleko od nekadašnje Abdere (danas rt Balastra), pomakla se toliko, da je danas 16 km. daleko, pa tvori prostranu deltu, koja polagano no neprestano raste prema otoku Tasu, te će ga jednom spojiti sa suhom zemljom. Od nekadašnjega velikoga morskoga zaliva na ovoj obali ostatak je današnja L a g o s-draga, koja se daleko u suhu zemlju nastavlja kao B u r u-jezero. Morska su vrata za plodnu južno-tračku ravnicu ona draga na zapadnom kraju te ravnice, gdje stoji danas

Kavala, do koje se je i glavni drum Carigrad-Solun (i dalje na zapad preko Via Egnatia do staroga Dyrrhachiuma) spustio k moru, da zatim odmah zakrene opet u unutrašnju zemlju. Od Kavale do Soluna je obala neprekinuto strma i troprstim poluotokom Halkidikom bogato razvedena. Iztočno od poluotoka smjestila se je Orphani-draga, koja, makar da nema luke, ipak se smatra vratima za kotlinu rieke Strume i Tahino-jezera. Tri poluotočića, u koja se razgranjuje Halkidika, tvore velike zalive Svetu goru (Hagion Oros) i Kassandru, sa vrlo strmimi obalami, ali pri tom sa mnogo dražica i malenih otočića. Najiztočniji poluotok završuje se Atosom, mramornim čunjem 1935 m. visokim, koji se vidi, čim si izašao iz Dardanelske uzine, te je orijaški kažiput mornarom po sjevernom grčkom otočnom moru. Tu se pred jednoličnom Hierisa-dragom još i danas vide tragovi konalu, što ga je dao sagraditi Kserkse, perzijski kralj, da odsieče od trupa Atos i da dobije siguran put za svoje brodovlje na polazku u Grčku. Na zapadnoj strani Halkidike, tamo, gdje obala pravokutno k jugu skreće, znameniti je zaliv Solunski. Njegovo je zaledje plodna, nanosi rieke nastala ravnica, macedonska Kampanija, prema kojoj zrakasto tekuće rieke upravljaju sav promet. Neprilika je svakako velika, što je čitava zapadna i sjeverna strana Solunskoga zaliva močvarna. Glavna je rieka, što teče u taj zaliv, Vardar. Cielim zalivom gospoduje istoimeni grad Solun. Južno od solunskoga zaliva jednolična je i nepristupna obala sve do tursko-grčke medje, koja teče južnim podnožjem Olimpa.

U istoj zemljopisnoj širini (40° 30′ sjever. šir.), gdje se grčki poluotok na iztoku prisastavlja sjevernomu trapezu u zalivu solunskom, uvalila se je i na zapadu draga Avlonska u suhu zemlju. Budući da smo dovle već kod Grčke opisali zapadnu obalu (str. 306.), to ćemo ovdje samo još nekoliko rieči spomenuti o preostalom dielu zapadne turske obale, koja teče od rta Glosse do crnogorske medje na ušću Bojane. Ciela je ta obala u duljini od 270 km. i preko Bojane do Ulčinja plosna, a prate ju sipine i zatoke. To je ujedno jedina tako duga plosna obala na cielom poluotoku. Pri tom obala nije posve izravna, makar da teče u glavnom smjerom sjevernim, već se neprestano izmjenjuju plosne drage sa izbojci (Lagi, Pali, Rodoni), koji nisu pravi rtovi, nego su nastali ponajviše nanosom rieka (Vojuse, Devola-Semeni, Skumbije, Išmia, Fondia, Drima i Bojane). Ova se je dakle obala tečajem tisućljeća mienjala, pa se i danas jošte mienja. Na toj je obali najznatnija točka, gdje se je dizala velika po-

morska tvrdjava Dyrrhachium (današnji Drač), najvažnije prelazište za Italiju (Brindisi). Drač je ključ balkanskoga poluotoka sa italske strane, pa je s toga u starom i u srednjem vieku bio vrlo znamenit. Danas je doduše Drač neznatno mjesto, ali će bez sumnje opet procvasti, čim postanu živahniji odnosi izmedju italskoga i balkanskoga poluotoka, jer će sigurno željeznica Carigrad-Solun duž stare Via Egnatia ovdje dosegnuti obalu Jadranskoga mora. — Kao što na ovoj obali na jugu Avlonska draga, tako čini na sjeveru draga rieke Drima morska vrata za Albaniju. Dakako da je draga Drima nanosom rieka Matje, Drima i Bojane dielomice već zasuta. Lješ na strmoj visi iznad kršne uzine, kroz koju je nekoć Drim utjecao u more, danas je 3·6 km. od obale, a dva puta toliko od ušća Drimova udaljen. Bojana, prvobitno samo odtok Skadarskoga jezera, bila je u srednjem vieku plovna za male brodove do Skadra, dok je danas plovna samo do glasovitoga samostana Obodskoga. Po svemu se čini, da je ovdje nekoć bio plitak zaton pun uzkih protegljasto visokih jezera; skrajnji unutrašnji dio toga zatona valjda je zapremalo Skadarsko jezero (335 □ km.), kojemu je danas lice 10 m. više mora.

Pošto smo obišli obalu evropske Turske, promotrimo sada na kratko obličje turskoga tla. Evropska Turska zaprema od prirodnih područja balkanskoga poluotoka doljno zavalje Maričino s okrajnim gorjem uz trački i galipolski poluotok, veći dio Rodopskoga gorja, macedonsko pobrdje i humlje, kotlinaste predjele Stare Srbije, Polimlje i arbanasku gorsku zemlju.

Već prvi pogled na zemljovid evropske Turske kaže nam, da je tlo njezino največim dielom govorito i da se upravo ovim dielom balkanskoga poluotoka prostiru najviše uzvisitosti cieloga poluotoka. Gore smo na str. 249. označili smještaj visoke Šare planine iztaknuvši ju kao glavni korien gora na tom poluotoku. Šara je planina krševita 70 km. duga a 35 km. široka gorska kosa, nad kojom se iztiču osamljeni vrlo visoki vrhunci (Ljubotin 3050 m.) Šara je planina nalična na orijašku prizmu, što se je izpela izmedju Prizrena i Kalkandela (Tetova). Pristranci su joj strmi i kršni, jedino na jugu gustom šumom zarasli. Ona je rek bi središnji gorski sklop, oko kojega su se nanizala ostala gorja balkanska, a teče smjerom od sjevero-iztoka prema jugo-zapadu prateći istoga smjera Tetovsko zavalje (Kalkandelsko z.). Šara je planina nadalje sa susjednimi gorami (Crna gora, Korab gora, Suha gora i t. d.) znamenito vrelište, sa kojega se raztječu rieke na sve strane. Važnije rieke, koje ovdje izviru,

jesu: Bieli Drim, i neki pritoci Crnoga Drima, koji je odtok Ohridskoga jezera; rieka Vardar s nekimi pritoci u najgornjem toku, bugarska Morava, Sitnica, koja protječe Kosovo polje i utječe kod Mitrovice u Ibar, najjači pritok srbske Morave. Šara pl. prostire se usred srbsko-macedonskoga pobrdja i humlja, koje od linije Sava-Dunav teče na jug do solunskoga zaliva upoprieko suhozemskoga trapeza razstavljajući tako zapadno naborano gorje od iztočne pragorske ploče. Spomenuto srbsko-macedonsko pobrdje zapremajući najveći dio Pomoravlja i čitavo Povardarje, ima vrlo raznoliko obličje: na sjevernom i južnom kraju su ravnice a u unutrašnjosti mnoge kotline, nekadašnja jezera i polja, kojimi teku rieke, tako da cielo pobrdje ide medju najplodnije predjele na cielom poluotoku. Navlastito je sjeverno od Šare planine ogromna kotlina Metohija (Podrim) oko gornjega Bieloga Drima; tu su znatna mjesta Prizren (437 m.), Peć (Ipek 536 m.) i Djakova (400 m.). K iztoku od Metohije-kotline stere se nešto uže Kosovo polje ili naprosto Kosovo, rek bi usred balkanskoga poluotoka. Ovo je polje dugoljasta aluvijalna kotlina, kojom se vijuga k sjeveru rieka Sitnica (sa Lâbom i Drenicom) a k jugu rječica Nerodimka. Dugo je od Mitrovice do Nerodimlja 14 sati (do 70 km.), a široko 3 do 5 sati (12—16 km.). Srednja mu je visina po prilici oko 550 m., jedva nešto niže od hrvatske Like. Kosovo je odasvud obrubljeno gorami: na jugu Šara planina; na sjeveru ogranci Kopaonika (2100 m.); na iztoku kosa, što se odvaja od Crne gore (Karadagh) i Goljak planina; na zapadu Crnoljevska planina, Nerodimka, Goleš i Čičavica planina. Kosovo polje spada na dva pomorja: na Jadransko i Egejsko; k tomu su oba pomorja spojena medju sobom jednom riekom kao konalom. To je rječica Nerodimka, koja se dieli nedaleko Negotina na dva kraka: desni skreće na jugo-iztok, gdje kod glasovitoga klanca Kačanika utječe u Lepenac dotično u Vardar; a lievi krak utječe u Sazlijsko blato, od kojega nastaje Sitnica, pritok Ibra, dotično Morave. Tom opisanom bifurkacijom Nerodimke spojen je Vardar sa Dunavom, a Egejsko more s Crnim morem. Kosovo je polje upoprieko plodno. Još starinski ljetopisac reče o njemu: „Murat se zaustavio na Kosovu, na zemlji izobilnoj zlatom, srebrom i ostalimi rudami; hljebom i vinom i svakom ljudskom i životinjskom hranom“. Povjestničku znamenitost Kosova polja (oko 5000 □ km.), kojim se usred gora prirodno nastavlja k sjeveru dolina Vardara, spomenut ćemo kasnije kod mjestopisa. Izpod Mitrovice (516 m.) vodi sa Kosova k sjeveru težko prohodni

put Ibarovom dolinom, k jugu pak vodi sa Kosova polja 18 km. dugom sutjeskom izmedju Šare planine i Crne gore klanac Kačanik (310 m. na sjeveru) tvoreći glavna unutrašnja vrata Macedonije. Do gornje Morave vodi ravan put preko Gilana (590 m.). — Pred južnim izlazom Kačanik-klanca (525 m.) prostire se Skopljanska kotlina, nešto uža i znatno niža od Kosova, a vrlo znamenita, jer ovdje meridionalni drum dolinom Morave, uz koju teče danas i željeznica, prelazi u dolinu Vardara.

Gornje Povardarje zaprema Macedonsko pobrdje, koje se naglo iznad humlja izpinje. Iztočno krilo toga pobrdja, ma da i nije visoko, naglo opada u Gölbašan kotlinu. Tu je Plaškavica-gorje, zatim Ovče polje, izmedju Pčinje i Bregaljnice, pritoka Vardarovih. Zapadno je krilo macedonskoga pobrdja dulje i više. Navlastito se iztiče Nidje-gorje (2517 m.) i Nerečka planina, a najznatnije su kotline Moglena, Ostrovo i Bitolija (Monastir) 613 m.) u području Crne (Karasu), najznatnijega Vardarova pritoka. Nedaleko k sjeveru su manje kotline Kruševo i Prilip. K jugo-zapadu od Bitolije izpinje se Peristeri 2359 m. visoko. Za prielaz preko Vardara kod Velesa (turski Kjöprülü t. j. most) znamenit je Babuna klanac. Južniji klanac Željezna vrata (Demir Kapu) na Vardaru nedaleko ušća nije danas tako znamenit kao nekoć. — Oko doljnoga Vardara širi se Macedonsko humlje zaokružujući veliku macedonsku nizinu, Kampaniju (1500 □ km.) na solunskom zalivu. Ova je nizina postala nanosom rieka i podaje osobitu znamenitost Solunu, do kojega dopire preko nizine sedam drumova i jedna željeznica. Osim Vardara teku u solunski zaliv od znatnijih rieka Bistrica (Haliakmon) i Galiko; obje će rieke danas sutra postati pritoci Vardara. Onaj dio macedonskoga humlja, što izpunjuje prostor izmedju Vardara i Strume, slabo je iztražen, kao u obće veći dio balkanskoga gorja. Tu se steru tri uzporedne kose: Osogov-gora (bogata rudami), Plaškavica i Malešovska planina te Bjelasica (Bielić) opjevana u narodnih bugarskih pjesmah. Macedonsko se humlje k jugu nastavlja poluotokom Halkidikom, kojom se prostiru šumovita i vodom natopljena gorja Kortjaš (1187 m.) i Holomondova gora. Halkidika se završuje na jugu sa tri poluotočića. Zapadni poluotočić Kassandra, sastavljen od vapnenca i pieska, bez šuma je i naliči na stepu, dok su druga dva poluotočića samo na svojih uzkih prevlakah sastavljena od tercijarnih slojeva, tako da su u tercijarno doba obadva otoci bili. Središnji poluotočić Longos sastoji

od gneisa, te je najdivljiji dio Halkidike, zarastao gustom crnogoricom. Mnogo je puniji prirodnih krasota, no pri tom odjelit i teže pristupan iztočni poluotočić A t o s. Sastavljen je od kristalinskoga škriljavca izprekidana mramorom, od kojega sastoji i njegov šilj, o kojem smo već kod opisa obala govorili. Atos je posvećeno zemljište — samostanska država. Sa vrhunca Svete gore divan je pogled na Egejsko more posuto nebrojenimi otoci.

Zapadno od opisanoga srbsko-macedonskoga pobrdja i humlja stere se cielim poluotokom počevši od sjevero-zapadnoga kuta, gdje se nad Kvarnerskim zatonom visoki uzki lanci izpinju, k jugu sve do rta Matapana gorje sastavljeno od uzporednih kosa. Ove su kose nabori, koji su nastali po svoj prilici postranim pritiskom sa jadranske strane. Veličanstveni je to sustav naboranih kredinih slojeva, kojim je samo mjestimice svod otvoren ili razgradjen, tako na pr. u Bosni, gdje ima u tamošnjih rudnih gorah (na pr. u okolišu Fojnice) obilnih paleozojskih naslaga. Po dobi i po smjeru nabora opominje nas cieli zapadni dio balkanskoga područja na Apenin, prema kojemu se možda odnosi kao što se Jura odnosi prema Alpam. Čitavo ovo pogorje dieli na dva diela rieka Drim. Sjeverni dio mogli bismo nazvati i l i r s k i m n a b o r a n i m g o r j e m, a južno je od Drima g r č k o n a b o r a n o g o r j e. Mi ćemo ovdje u kratko spomenuti samo one dielove toga gorja, koji se steru evropskom Turskom. — U s j e v e r n o m d i e l u izmedju Drima, crnogorske granice i vrelišta Bieloga Drima izpunjuje sav prostor golemo gorje P r o k l e t i j a (sa gorami Bor i Baba). Ovo je gorje jedan dio velikoga razvodnoga gorja, koje teče sjevero-zapadnim dielom balkanskoga poluotoka počevši od Šare planine pa do Dinarskih Alpa razstavljajući rieke crnomorske od rieka Jadranskoga mora. Izmedju orijaških gora Prokletije, crnogorskoga Visitora i visokoga Koma prostire se visoka kotlina G u s i n j e, na kojoj se stječe više potoka u P l a v s k o m jezeru, iz kojega iztječe rieka L i m. Ova rieka poput američkih cañona jako pada i brzo struji duboko izmedju visokih i kršovitih gora. Visoki ravnjak, kojim teče Lim, izpunjuje pašaluk Novopazarski. Taj je ravnjak nešto niži od susjednoga crnogorskoga ravnjaka, i posut visokimi gorami, izmedju kojih se osobito ističu S t o ž e r, K o v a č p l a n i n a, J a d o v n i k, Z l a t a r, B i e l a i R o g o z n a p l a n i n a. Cieli novopazarski kraj, dakle Polimlje, zatvoren je s jugo-iztoka visokim gorjem, preko kojega vodi znameniti R o g o z n o-p r i e l a z.

Rieka Drim razstavlja sjeverno naborano gorje od južnoga, koje

izpunjuje tursku pokrajinu Arbaniju. Drim nastaje od dvie izvor rieke: od Bieloga Drima, koji izvire sjeverno od Peći (Ipek) u sjeverno-arbanaskih Alpah i od Crnoga Drima, koji je odtok Ohridskoga jezera, te se može smatrati glavnom riekom. Drim teče divljimi i krševitimi predjeli duboko poput cañona, čini na više mjestâ brzice; u doljnom svom tieku mienjao je više puta svoje korito. God. 1858./59. načinio si je Drim jedan novi rukav, koji se nedaleko Skadra stječe sa Bojanom, odtokom Skadarskoga jezera. — Kao što onaj dio Arbanije, što je sjeverno od Drima, tako je i sva Arbanija južno od Drima divlje kamenito kraško pogorje, bez većih plodnih kotlina i pristupna jedino preko visokih prielaza. K zapadu prelazi pogorje u humlje, do kojega se doduše stere plodna primorska ravnica, no sbog močvara nezdrava i s toga riedko napučena, jer je i slabo razvijena i bez luka. Razpadajući se u unutrašnjosti na nebrojene malene dolinske kotline, do kojih se može jedino preko visokih prevala, Arbanija je i po kopnu kao i po moru težko pristupna odieljena samačka zemlja, u kojoj je neukrotivi narod arbanaski sačuvao u mnogom svoj stari način života. — Izmedju Drima i Skumbije prostrlo se je gorje Jablanica (2282 m.), a južno od Devola Tomor-gorje. Na medji arbanasko-macedonskoj a ujedno na razmedju kredinih nabora i kristalinskih naslaga prostro se je niz jezera, koja su do sada znanstveno slabo izpitana. Veća su jezera Ohridsko i Prespa-jezero razstavljena Goličicom-planinom i tri manja jezera Ventrok i oba Malik jezera. Nešto udaljenija jezera Kastorijsko i Ostrovsko odtječu k Egejskomu moru, te ne spadaju u skupinu predjašnjih tektonskih jezera. Od gora u južnoj Arbaniji znamenite su: Čika-gorje Grammos i Zygos *(Lakmon)* medjašnjik Macedoniji, Tesaliji, Epiru i Arbaniji, ujedno znamenit svojim prielazom (1551 m.), preko kojega ide promet izmedju četiri spomenute zemlje. I hidrografski je važan Zygos-prielaz, jer je ovdje vrelište riekam, koje se raztječu na razne strane svieta: Salamvrija na jugo-iztok, Aspropotamo na jug, Arta na jugo-zapad, Vojuša na sjevero-zapad, a pritok Bistrice na sjevero-iztok. S punim se dakle pravom Zygos (nešto k iztoku od Mecova) poradi svoga znamenita smještaja može izporediti sa Sv. Gotardom u Alpah, makar da je ovaj gotovo još jedanput tako visok kao Zygos.

Spomenimo još napokon onaj dio pragorske ploče, što se prostire evropskom Turskom iztočno od macedonskoga pobrdja i humlja. Glavno je tu gorje orijaška Rodopska planina, koja se sa sviju strana izuzev sjevero-zapad naglo izpinje iz izokolnih nizinskih

predjela nedaleko medje bugarsko-turske. Poput francuzkoga osrednjega gorja sastavljeno je to gorje od gneisa, u kojem ima granita i trahita, u najviših gorskih dielovih. Poprečna je visina Rodopskoga gorja oko 1000 m., no mnogi su vrhunci još jedanput pače na sjevero-zapadu gotovo dva puta tako visoki. Nema tu divljačkih goletnih gorskih oblika, nego se ponajviše iznad visokih ravnjaka izpinje velik broj izrazitih izgrbaka. Gorje je ponajviše šumovito, te ima jedino na sjevero-zapadu već na bugarskom tlu u granitnom orijašu Rilu (2673 m.) i Mus Ali (2930 m.) svjedoka nekadašnje oledbe u nekih planinskih vrlo slikovitih jezerih. Uza sve to je ipak Rodopsko gorje poradi svojih gorskih skupova, sbog mjestimice visokih ravnjaka i nedostatka otvorenih dolina pravo odjelito, težko pristupno i svakomu prometu neprijatno gorje razstavljajući izmedju Morava-Vardar linije i doljne Marice unutrašnji dio poluotoka od Arkipelaga. Dolina Meste razstavlja Rodopu na dva krila: na zapadno i iztočno. Zapadno krilo izpunjuje prostor izmedju Strume i Meste k jugu do mora. Najviše su gore u tom krilu: Perin planina (stari *Orbelos*, turski Perin-dagh) sa vrhom Jel Tepe 2681 m. visokim, zatim Bos- i Bunar-dagh. Iztočno krilo, pravo Rodopsko gorje zvano takodjer Dospat-planina (turski Despoto-dagh) teče kao razvodno gorje smjerom južno-iztočnim od medje tursko-bugarske s početka duž lievoga briega Mestine doline, zatim kano sjeverni rub plodne primorske ravnice Gjumurdžine sve do ušća Marice. Ova rieka prima još na bugarskom tlu iz Rodope mnoge pritoke, kao Jelidere, Staru Rieku, Kričimsku Rieku, a u Turskoj jaki pritok Ardu. U iztočnom dielu Rodopskoga gorja vrlo je zanimljiva kotlina Cepina puna špilja i bogata toplimi vreli. U toj je kotlini daleko močvarasto jezero Bataško po susjednom gradu Bataku tako nazvano, a Bugari ga zovu Tresavište, te pričaju o njem razne priče. Od gora su najznatnije u Dospat-gorju Karlik (Sniežna gora, 2100 m.) i Krušova planina do 2300 m. visoka. Na južnom podnožju Rodopskoga gorja širi se južno-tračka primorska ravnica, većinom plodna naplavna zemlja tamošnjih rieka, imenito Meste, uz koju rodi izvrstan duhan i pamuk. Otok Taso, pun visokih gora, odkinuti je dio Rodopskoga gorja, a još viši otok Samotraka (1600 m.) odvaljeni je dio južnotračkoga rubnoga gorja, dok su otoci Imbro, Lemno i Hagistrati dosta plosni, te su nastavak galipolskoga poluotoka. Onaj dio pragorske ploče, što izpunjuje najiztočniji dio evropske Turske, mogli bismo s prof. Fischerom nazvati iztočno-tračkim okrajnim gorjem. Ogranci toga gorja obrub-

ljuju tursku obalu Crnoga mora, Bospora, Marmarskoga mora, Dardanela i egejsko primorje do ušća Marice. Sjeverno-iztočni dio toga gorja je Istrandža gora, zarasla liepom šumom, kojom su prodirali bugarski hajduci sve do Carigrada. U kutu izmedju Tundže i Marice na medji bugarsko-turskoj visoka je granitna gora Sakar-planina. Na jugu prati sjeverno Marmarsko primorje Tekir-dagh (vrhunac Pirgos 921 m.) i Kuru-dagh, a dalje u unutrašnjoj zemlji nizki Jaila-dagh Tekir se završuje nedaleko Enosa trahitnom glavicom Čatal Tepe (396 m), koja je kažiput za morske brodove, što plove u Enos. Glavna rieka u ovom iztočno-tračkom okrajnom gorju je Marica, najznamenitija rieka na balkanskom poluotoku. Marica (stari Hebrus, turski Meridže-su) izvire u Bugarskoj izpod visoke Rilgore, teče iztočno uz Pazardžik i Plovdiv sve do Drinopolja. Ovdje u području iztočno-tračkoga okrajnoga gorja prima svoje najznamenitije pritoke s lieva Tundžu (sa Balkana) kod Drinopolja, a dalje k jugu lepezastu rieku Erkene (stari Erginus), s desna pak takodjer kod Drinopolja pritok Ardu. Deltasto ušće Maričino nedaleko Enosa vrlo je močvarasto. O stepi, što se prostire na okolo doljne Marice i pritoka joj Erkene, dakle izmedju Rodope, Sakar-planine, Istrandža-gore i Tekir-dagha, bit će još kasnije govora. Ovdje spomenimo samo još, što smo već više puta iztaknuli, kako je dolina rieke Marice vanredno znamenita za saobraćaj na balkanskom poluotoku. Tom dolinom naime vodi od vajkada poznata u svjetskoj povjestnici glavna cesta, koja spaja Carigrad s jedne strane preko Sofije s Dunavom niz rieku Iskru, a s druge strane preko Niša dolinom Nišave i Morave s Biogradom.

Podneblje evropske Turske, u opreci prema ostalim dielovom balkanskoga poluotoka i prema susjednim poluotokom, pretežno je suhozemsko. Uz vruće ljeto imenito u središnjom i iztočnom dielu Turske zima je veoma oštra. U unutrašnjih krajevih veća je ljeti suša i žarina i zato, što se u novije vrieme i tamo sve više harače šume. Južni pristranci tračkih i macedonskih gora, primorje Egejsko i Marmarsko i doljno zavalje Maričino imadu oceansko podneblje sa pitomim ljetom i mekom zimom. Prema ovomu, što smo spomenuli, i rašće je na južnih gorskih pristrancih i u primorju drugačije nego u unutrašnjoj zemlji: ovdje srednjo-evropske biline a tamo pojas sredomorskoga rastlinstva. Carigradsko je podneblje poradi vrlo promjenljivih zračnih struja jako nestalno. Pretežni su sjeverni vjetrovi, što duvaju od Crnoga mora. Ljeti, gdje su ti vjetrovi redoviti izmedju

10 sati u jutro i sunčanoga zapada, čine vedre i suhe dane ublažujući žarinu sunčanu; zimi nose kišu i snieg. Zima je kratka, no oštra i škodljiva zdravlju tamošnjih žitelja, jer se ne mogu poradi lake gradje svojih kuća i slabih sprema za loženje dovoljno protiv nje braniti. Zimi su obični južni vjetrovi donoseći toplo vlažno vrieme. K tomu se gdjekada naglo nenadano promieni vrieme, te hladni zamieni topli vjetar. Proljeće se počinje koncem travnja; mjeseca ožujka traje još redovito prava zima sa kišom i sniegom. Dok je proljeće tako kratko, da ga gotovo ni nema, traje jesen dugo, pa je obično vrlo liepa. Najveća je vrućina mjeseca kolovoza, no ipak nije nesnosna. Prema koncu kolovoza ili početkom rujna navale kiše te potraju po nekoliko dana uz oluju. Iza toga nastane jesen, najljepše godišnje doba na Bosporu, a traje kraj krasne vedrine sve do zimskoga suncostaja, dakle gotovo do Božića. Studen preotme mah redovito tek polovicom prosinca, pa obično ne spadne izpod — 7·5° C. Dakako iznimno bilo je već i takove zime, da se je more u luci smrzavalo. Povjestnica spominje, kako je za cara Arkadija god. 401. po Is. bila takova zima, da je Bospor bio posve smrznut, te se je pješke iz Evrope u Aziju prelazilo. Takovih ili nešto samo blažih zima bilo je u osmom, desetom, trinaestom i šestnaestom stoljeću. Posljednja se jača zima spominje god. 1755. kad je ogroman led plovio Bosporom iz Crnoga u Marmarsko more. — U Carigradu ima uviek vjetra; obično piri vjetar cieli dan do zapada sunčanoga, kada ili posve prestane, ili se pak iza kratke stanke još jačom silom ponovi. Prema jutru u dva sata u noći nastaje bezvjetrica. Razlika je izmedju dnevne i noćne temperature navlastito ljeti znatna, no uzprkos tomu je zrak u Carigradu zdrav.

O materijalnoj kulturi progovorit ćemo kasnije kod pojedinih turskih pokrajina. Ovdje iztaknimo samo, kako pod turskom vladom zemlja propada. Tlo se ponajviše nemarno teži, pa ipak radja mjestimice i za izvoz kukuruzom, pšenicom i duhanom. Industrija je upoprieko slaba; ima tu doduše tvorina svilenih i pamučnih, zatim sagova, oružja, mirisnih ulja i t. d., što se sve i izvozi, ali za velik dio domaće potrebe valja uvoziti iz vana. Trgovina je navlastito u Carigradu vanredno jaka, ali od toga nemaju turski državljani osobite koristi, jer je većim dielom i pomorska trgovina u tudjozemskih ruku.

Žitelji. Četiri glavna naroda evropske Turske: Osmanlije (ili Turci), Bugari, Grci i Arbanasi brojem su gotovo podjednaki, no odkada su Osmanlije osvojili ove zemlje pa sve do danas

sami su oni gospodari. U njihov skup udjoše dakako naskoro i oni podanici, koji su poprimili vjeru Muhamedovu. Sve druge žitelje turske države, koji nisu vjere Muhamedove, zovu Osmanlije rajom t. j. stadom, pa su s njimi uviek postupali samovoljno mučeći ih svakom prilikom na sve moguće načine. — Budući da smo o Grcih već govorili kod Grčke, a o Bugarih bit će govora u sliedećoj knjizi, to ćemo ovdje navesti koju samo o Turcih i Arbanasih.

Osmanlije počeli su prodirati u Evropu g. 1356. Dakako da je već i prije bilo nešto Turaka na balkanskom poluotoku na pr. u Macedoniji na Vardaru već od 10. stoljeća. Drugi dodjoše g. 1065. Medju najstarije doseljenike spadaju svakako Konjaridi oko Larise, koji se sada opet počiuju izseljivati, zatim žitelji na ušću Strume. Kano osvajači i gospodari na balkanskom poluotoku nastanili su se Turci donekle i po osnovi na najznamenitijih točkah kao raztresene posade po čitavom poluotoku, jedino u Bugarskoj iztočno od Jantre bilo je većih predjela pače i cielih pokrajina, koje su posve bile nastavane od Turaka; inače je nastalo jedino u gradovih jačih naseoba. Broj Turaka, što su se doselili u Evropu, svakako nije bio velik. Broj Muhamedovaca dakako narastao je s vremenom time, što su mnogi Slaveni osobito Hrvati (bivši prije Bogomili), Srbi i Bugari, zatim Arbanasi manje više i silom prešli na islam, nadalje uzgojem Janičara od zasužnjene djece kršćanske; od prošloga pak stoljeća doseobom Tatara iz Krima u iztočnu Bugarsku i Dobruču, a nešto i dolazkom Čerkesa od god. 1863. U našem vieku ostavljaju Turci redom pojedina svoja obitavališta na balkanskom poluotoku kao kad vojska ostavlja svoje posade. Iz Srbije i Grčke gotovo se već svi izseliše, a sada se sele u velikom broju iz Tesalije (Bugarske i Bosne i Hercegovine). Budući da su do nedavna Turci bili gospodari u tih zemljah, ne mogu se sada priučiti na to, da budu ravnopravni sa svojimi nekadašnjimi podložnici, koji ih k tomu u mnogih predjelih mrze i preziru, pa s toga radije ostavljaju svoje kuće i kućišta, te sele u one zemlje balkanske, gdje su još danas Turci gospodari, ili se pak vraćaju u Malu Aziju, odakle su nekoć njihovi pradjedovi došli u Evropu. Doista broj Turaka pošljednjih decenija vanredno je spao u Evropi. Svuda navlastito pak u gradovih, kao što nam to osobito svjedoče bugarski gradovi Rušćuk, Šumla i dr., spao je znamenito broj Turaka. U samom Carigradu naravno se ne množa već dugo vremena broj Osmanlija; broj umrlih znatno je veći nego broj novorodjenih. Čitav je turski narod sbog višestoljetne nevaljale vlade i loše uprave osiromašio i

spao u veću biedu i nevolju nego podjarmljeni od njega narodi. Kako su samo Muhamedovci bili vojnici, kojih su za dugotrajnih neprekinutih ratova mnogi pali na bojnom polju ili bivali predugo kod vojske, to je turski narod time izgubio svoje najbolje sile. Tamo već obitelji ne žele djece. Na taj su način turski gradovi i gradski dielovi u Srbiji i Bugarskoj već rano propali, a isto je tako i u turskom dielu balkanskoga poluotoka, a i u Maloj Aziji, kao što ćemo u svoje vrieme izložiti. Ta $^3/_4$ carigradskih Muhamedovaca živi biedno i kukavno u najvećem siromaštvu navlastito, jer su sbog gubitka tolikih zemalja nebrojeni činovnici ostavši bez kruha došli u priestolnicu, kamo su i inače mnogi drugi žitelji pobjegli iz izgubljenih zemalja. I poznata u Turaka darežljivost bogataša danas je posve prestala, jer bogataša više ni nema medju njimi. Medju vojnici, činovnici i velikimi posjednici, koji su razasuti po evropskoj Turskoj, Osmanlije su sporadični na pr. u Macedoniji na ravnici Philippi, Serviji, Skoplju u predjelu Egribudžak, oko Jenidže-Vardara, oko Doiran-jezera, sjeverno od Bešik-jezera, zatim u kotlini doljne Marice. Broj Osmanlija težko se može opredieliti, jer se Muhamedovci hrvatske, srbske, bugarske (tako zvani Pomaci), arbanaske i jermenske narodnosti pribrajaju k Osmanlijam, kamo nikako ne spadaju. U svem bit će da ima Osmanlija u evropskoj Turskoj oko 1·4 milijuna. Nasuprot broj Muhamedovaca, koji su mnogostrano tiesnim vezom i vjerskim i zajedničkih interesa skopčani sa Osmanlijami, ima do 3 milijuna, dakako ne računajuć ovamo preko pol milijuna Muhamedovaca u zaposjednutih zemljah, o kojih će biti govora kod Austro-Ugarske u šestoj knjizi ovoga djela.

Osmanlije u evropskoj Turskoj nisu danas tako čisto tursko pleme, kao što su drugi turski narodi. Razlog je tomu, što su uslied povjestničkih i vjerskih prilika primili u se i tudjih živalja. Nije dakle u njih jedinstven tip kao u drugih plemena, ali se ipak uzprkos tomu iztiču posvuda jednakimi običaji i nazori. Oni pripadaju samo još po jeziku uralsko-altajskoj jezičnoj grani, prave turske krvi ima malo u njihovih žilah, te sačinjavaju više u političkom smislu tursku narodnost. Bucmastih, širokih plećiju, ugojenih i okrugle glave Osmanlija naći ćeš dosta, ali takovi, koji bi se u istinu izticali turskim obličjem, posve su riedki. Turci su upoprieko ozbiljni, ali i tromi, te neprijatelji novotarija; oni slabo misle na zaslužbu i privredu; nadalje su triezni, bez potreboća, priučeni svakoj nevolji, uztrpljivi i pošteni. Ima još snage u Turaka, što se je i u posljednjem rusko-

turskom ratu vidjelo. Izuzev činovnike i vojnike, koji su u evropskoj Turskoj pretežno Turci, narod je turski ponajviše ratar, a u gradovih rukotvorac. Kako su Turci tromi, te ne vole učiti stranih jezika, nadkriljuju ih trgovinom i prometom kršćani navlastito Grci, pa s toga propada svakim danom sve više njihovo blagostanje, jer oni u obće već od ponosa ne će da više privriede nego im u obće treba za život. Turska rieč veli: „ljepota pripada Čerkesom, trgovina i bogatstvo Grkom i Jermenom, znanje Evropljanom, a veličanstvo (saltanat) Osmanlijam". Dakako od onih liepih svojstava, što smo prije o turskom narodu naveli, nema gotovo ni traga u nebrojenih činovnika i u viših slojeva, gdje su povrh toga mnogi podani opojnomu piću. Za nauku slabo mare Turci, premda nisu bez sposobnosti, te imade medju njimi dosta darovitih ljudi; naučni zavodi slabo nastoje o pučkoj naobrazbi već više o tobožnjoj, vjerskoj učenosti, koja je posve bez duha. Stara narodna nošnja se sve više gubi pred evropskom nošnjom, jedino se još žene drže stare narodne nošnje. Osebujni družtveni položaj žena u Turaka, koji se osniva na vjerskih nazorih islama, najveća je zapreka svakomu poletu u Turskoj. Po svem se čini, da se ne da Turska spasti od propasti tim većma, što se i u Maloj Aziji svuda vidi, kako turski živalj u svakom pogledu propada.

Arbanasi su bez sumnje uz Grke ili možda prije njih najstariji žitelji na balkanskom poluotoku. Oni nastavaju danas one dielove poluotoka, koji su od velikih prometnih putova i po tom od političkih ognjišta najudaljeniji i odasvuda najteže pristupni, čemu imadu možda u prvom redu da zahvale Arbanasi današnji svoj narodni obstanak i život. Svakako se je do nedavna smanjivao arbanaski živalj i područje njihova jezika, pače se to i sada dogadja na jugu u prilog srodnom življu grčkom, dok se na sjeveru po Staroj Srbiji arbanaski živalj imenito prielazom na Muhamedovu vjeru širio do nedavna na štetu srbskoga naroda, imenito od 17. i 18. stoljeća, kada su se izselili mnogi Srbi na tlo hrvatsko u Slavoniju pa u južnu Ugarsku. Poglavito je obitavalište Arbanasa u arbanaškom pobrdju i humlju, odakle prodiru sporadično k sjeveru, iztoku i jugu. Arbanasa ima u svem u evropskoj Turskoj oko 1,500.000, kamo bi trebalo da se još pribroji preko 200.000 Arbanasa u Grčkoj i do 80.000 u Italiji, koji će se u ostalom razplinuti medju Talijani i Grci, te se već sada sami pribrajaju k dotičnim narodom.

Prema slaboj naobrazbi i razcjepkanosti tla razpadaju se Arbanasi na mnoga malena plemena, koja živu često u medjusobnom ne-

prijateljstvu i zavadi, budući da kod njih još i danas vriedi krvna osveta. Ipak su pojedina plemena tjesnije skopčana u veće skupine, te se prema narječjem, kojimi govore, diele na dva velika razdjela: Gegi u sjevernoj a Toski u južnoj Arbanaskoj. Razstavlja ih od prilike prodor rieke Skumbije. Arbanasi se sami zovu Skipetari (*skipe* = stiena, gora, dakle „gorani“), a Turci ih zovu Arnauti (od byzantskoga naziva Ἀρβανιτοί). Oni su potomci starih Ilira, koji su se još u predpovjestničko doba doselili na balkanski poluotok. Kao član indo-evropske jezične skupine čini se da su najsrodniji Grkom. Jezik je arbanaski dosele slabo izpitan, jer za pravo ni nemaju književnoga jezika, pače ni jedinstvenih znakova za slova. U sjevernoj Arbaniji ima nekoliko nabožnih spisa latinicom tiskanih, što su ih priredili katolički svećenici pod dojmom talijanskim; na jugu kod grko-iztočnih Arbanasa rabe grčka slova. I u tom se vidi razcjepkanost narodna. Jezik je njihov pun stranih rieči i koriena, i to starih latinskih, turskih, grčkih i slavenskih.

Arbanasi su visoka uzrasta, snažni, širokih prsiju, jakih mišica, živih očiju, kratke lubanje, crne ili crnomanjaste kose. Prema prirodi svoga tla i prema svojoj prošlosti Arbanasi su surovi, s malim zadovoljni, uztrajni protivnici novotarija, ali hrabri, junaci na oružju, prijatelji bojne igre, podmukli, kadkada okrutni i žedni osvete. Njihove su uredbe još u mnogom patrijarkalne, oni živu ponajviše u velikih razgranjenih zadrugah. Momci se rano žene; žena se kod njih kupuje. Mirditi, pleme arbanasko, običavahu se prije s ugrabljenimi muhamedanskimi djevojkami ženiti. Nevjernost je ženâ vanredno riedka, te se kazni smrću; zavedenica bude kamenovana, a zavodnika stigne krvna osveta. Obćine imadu samoupravu na demokratskoj podlozi. Mirditi sačinjavaju neke vrste rimo-katoličku oligarhiju sa glavnim mjestom Oroši. Na čelu pojedinih plemena je nasljedni poglavica. Medju Gegi ima većih saveza, kojim su članovi Muhamedovci i katolici; ti su savezi napereni proti turskoj vlasti, koja stoji i onako u sjevernoj Arbanaskoj na slabih nogu. Odielo je donekle isto kao u Grka, koji su ga poprimili od Arbanasa (vidi str. 333.). Poput Grka osobito vole i Arbanasi pjesmu i ples.

Kao što su politički tako su Arbanasi i vjerski razcjepkani. Oni su koje Muhamedovci, koje pak kršćani i to na sjeveru katolici a na jugu grčko-iztočnjaci. Kao u Bosni tako su i u Arbaniji ponajviše imućniji prešli na islam, i to mnogo njih tek u prošlom stoljeću. U svem je od prilike dvie trećine Arbanasa vjere Muhamedove a jedna

trećina odpada na katolike i grčko-iztočnjake; po vjeri se ravnaju i njihove simpatije prema vanjskim državam. Katolici pod dojmom Isusovaca i Franjevaca skloni su Italiji ili Austro-Ugarskoj; grčko-iztočnjaci su skroz odani Grčkoj, a Muhamedovci, makar su vjerom vezani sa Turci, nastoje ipak, da se otmu njihovoj vlasti. O pučkoj naobrazbi nema kod Arbanasa ni govora. Narod se sav bavi poglavito stočarstvom, navlastito ovčarstvom. Imućniji imadu po 500 ovaca ili koza, a bogataši po 1500—2000 komada. Poljodjelstvo nije toliko znamenito, a teže kukuruz i ječam, pa njeguju lozu. Svojimi sirovinami: vunom, kožom, stokom, drvima i drveninami, smolom, voskom i medom nabavljaju si najnuždnije tvorine uljudjene Evrope. Kršćanski Toski većinom su ratari, rukotvorci i trgovci; oni živu u većih mjestih, pa se po malo helenizuju. Kako im je domovina siromašna, a Arbanasi naravi ratoborne, nije čudo, što su poput drugih gorskih naroda već odavno rado polazili od kuće u strane zemlje. Kršćanski su Arbanasi izpunjavali kano plaćenici mnoge pukovnije u napuljskoj vojsci, a muhamedovski Arbanasi u turskoj vojsci. Na taj su način bile najbolje narodne sile izgubljene za domovinu. To je razlog, što je kratko trajao u 15. vieku onaj herojski polet i nastojanje, da se skupi cieli narod arbanaski pod jednom narodnom vlašću. Bilo je to za velikoga arbanaskoga junaka Jurja Kastriotića („Skenderbeg"), kojega slavi i naša narodna pjesma. Uspomena je na toga velikoga junaka još i danas živa u arbanaskoga naroda navlastito u središnjoj Arbaniji. S turskom provalom poslije smrti Jurja Kastriotića godine 1467. započe razseoba Arbanasa iz domovine u Grčku i u Italiju.

Osim spomenute četiri glavne narodnosti u evropskoj Turskoj ima još i mnogih drugih narodnosti. Tako živu u Carigradu i u nekih drugih gradovih Jermeni, koje su ovamo nastanili Turci; mnogi su od tih Jermena poprimili turski jezik; u svem ih ima u evropskoj Turskoj do 200.000. Obširnije će biti govora o tom narodu u sedmom svezku ovoga djela kod Azije. Nadalje ima mnogo u evropskoj Turskoj Židova, i to osim novijih doseljenika iz Njemačke i Poljske u Carigrad (Aškenasim), ima doseljenika španjolskih (Sephardim) iz 16. stoljeća, navlastito na pr. u Solunu. Oni su svi umjereni, čedni, vrlo marljivi, često rukotvorci, trhonoše i t. d. Židovi nisu u Iztoku ni iz daleka došli do tolikoga blagostanja kao na zapadu, jer je tamo velika trgovina u ruku Jermenom i Grkom. Zatim imade u Turskoj velik broj Vlaha, koji se sami zovu rado Rumunji (Cincari), jer su

grana Rumunja u istoimenoj kraljevini, kao što ćemo kasnije spomenuti. Neki su od njih nomadi a drugi opet stalno nastanjeni. Mnogi su medju njimi već helenisovani, no u novije vrieme radi se mnogo iz kraljevine Rumunjske, da sačuvaju svoju narodnost i svoj jezik. Nadalje ima još u Turskoj Cigana, Čerkesa, Kurda, Persijanaca, i t. d. Napokon spomenimo još jednu vrstu žitelja, kojih ima mnogo u Carigradu i u drugih većih gradovih, te su rek bi posrednici izmedju Iztočnjaka i Evropljana: to su tako zvani Levantinci. Kreoli su to Turske, prvobitno potomci genovežkih i mletačkih naseljenika. Danas se tim imenom zovu u Levanti rodjeni potomci Evropljana, koji su većinom potekli iz mješovitih ženitaba izmedju Evropljana i Grkinja i Jermenka. Oni su ponajviše vrlo daroviti, ugledni, no dosta površni bez dublje naobrazbe. Rado se zovu Evropljani, tašti su i mnogo govore o Parizu.

II.

Gradovi i mjesta.

Tracija. — Macedonija. — Arbanija s Epirom. — Stara Srbija. — Novi pazar. — Zaključak.

Tracija. Doljno Maričino zavalje sa svojimi kamenitimi i bezvodnimi potočnimi koriti i razdrtim tlom naliči dalekoj stepi, koja se je primakla do pred vrata Carigrada. „Dokle ti oko seže, svuda vidiš neobradjene plohe i goletne brežuljke. To je Kampanja „Novoga Rima". Na putu od Drinopolja do Carigrada ne vidiš ni drveta ni briega; dapače tu možeš putovati kao mornar izravno t. j. zračnim pravcem prema kompasu od Carigrada do Drinopolja preko plosnih valovitih stepa, a da ne zabludiš; „tu naime nema puta, jer ide svuda put." Iztočno od mjesta Čorlu najviše je pust predjel, na kojem ima jedva nešto za mršave ovce oskudne hrane. K sjevero-iztoku na Istrandža-gorju ima još dosta šume bukove i hrastove. Obradjene ploštine u toj riedko nastavanoj iztočnoj Traciji naliče na oaze usred pustara. No sav taj predjel mogao bi dobro roditi, da ima žitelja, koji bi ga obradjivali. Navlastito na aluvijalnih poljanah uz rieke Maricu i pritok joj Ergene rodi pšenice i za izvoz, kukuruza na pr. kod Vise, zatim prosa i duhana. U novije pače doba napreduje i loza na unutrašnjih pristrancih Istrandža gorja na toliko, da se iz Tracije izvozi vina u Francuzku. Kod Ereglia na Marmarskome moru Francuzi su sami daleke prostore nakupovali i zasadili lozom. Duhan se mnogo goji, te je navlastito izvrstan duhan u tračkom primorju oko rieke Meste (Karasu), kod Jenidža i Gümürdžina i u rodopskom području kod Sultanjera. — Sterući se uz jaka vrela sva su mjesta ovuda usred raznolikih plodina i bujnoga rašća — oaze u goletnoj Traciji. U prvom redu uspievaju tu sve srednjo-evropske plodine, kao i dud, kajsija, breskva i smokva, zatim razne vrste povrtelja, navlastito artičoke,

dinje i dr. u velikoj množini poradi vrlo toploga ljeta. Maslina uspieva tek na južnih strmenitih pristrancih Tekir-gore na Saroskom zalivu i na galipolskom poluotoku. Sa toga se poluotoka zajedno sa nasuprotnom maloazijskom obalom izvozi na godinu ulja u vriednosti do 5 milijuna forinti a i vina za preko tri milijuna forinti. Kao što su u staro doba bili na glasu sa ovih prostranih pašnjaka trački konji, tako je i naše doba doljno Maričino zavalje bogato konji, govedi i ovcami, ali je mnogo stradalo u tom pogledu za rata god. 1877./78.

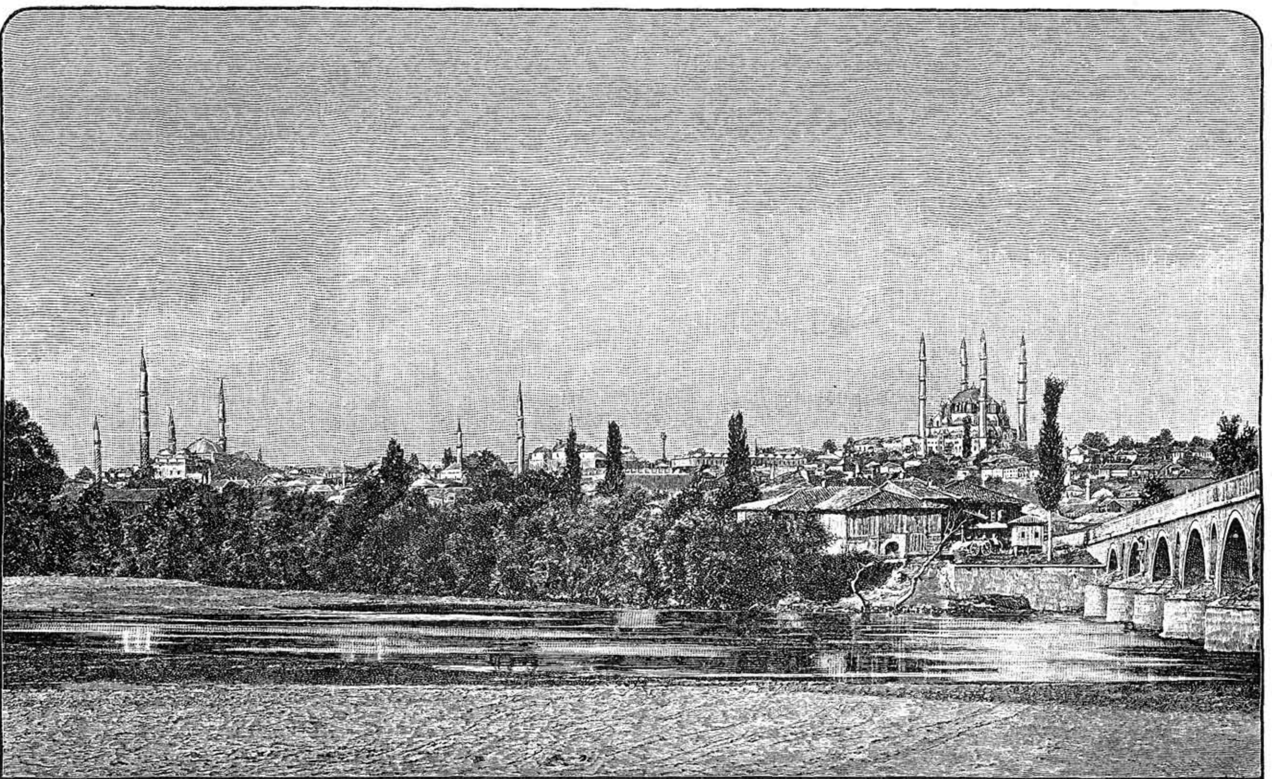
Tračka obrtnost priredjuje samo onakove tvorine, koje rabe u zemlji, o obrtu na veliko nema ni govora. Ima tu ponajviše pilana, tkaonica vune, kožarnica, lončarija i tvornica za jedrenine u Galipolu i t. d. Trgovina se vrlo mienja prema tomu, kakova je ljetina, a slaba je trgovina već s toga, što žitelji malo trebaju. Vozarina je za robu na željeznici velika, jer željeznički vlakovi sa krajnjih postaja na pruzi Carigrad i Dede Agač ponajviše idu prazni u unutrašnju zemlju. Velik dio prometa tračkoga odpada na spomenute dvie 458 km. duge pruge, koje se izpod Drinopolja sastaju. Južna tih pruga, što ide doljnim tokom Marice do mora, znatna je samo za izvoz, pa se njom na godinu izveze iz zemlje žitka i vune u vriednosti oko 70 milijuna forinti. Uvozna trgovina ide pretežno preko Carigrada. Tracija uvozi evropske obrtnine i tako zvanu kolonijalnu robu: slador, kavu, mirodije, zatim finije tkanine za odiela i t. d.

Politička se razdioba turskih zemalja vrlo često mienja. Danas čini doljno zavalje Marice sa turskim dielom u Rodopskom gorju i tračkim primorjem do Meste pokrajinu (vilajet) Drinopoljsku (Edirne), koja se razpada na 6 okružja (sandžaci), nazvanih po glavnih mjestih: Drinopolje, Kirkilise, Tekir-dagh (Rodosto), Gallipoli, Dede-Agač i Gümürdžina. Pravi pak trački poluotok i neki azijski dielovi čine vilajet Carigradski sa Kaza Čataldžom.

Naselja u Traciji imaju izgled posve turski. Vanjsko je lice turskih gradova ponajviše slikovito. Pred gradskimi vrati prostire se obično daleko groblje sa nebrojenim upravnim, često neklesanim nadgrobnim kamenjem. Svako tursko groblje, gdje još uspieva čempres, nalièi na mrke čempresne gajeve. Iza gradskih vrata stoje kuće, obrasle bujnim zelenim rašćem i drvećem, koje nadvisuju minareti i kupule mošeja; redovito se steru turski gradovi podno ili na okolo uzvisitosti, na kojih se dižu tvrdjave. Unutrašnjost se tih mjesta riedko podudara sa izvanjskim izgledom. Već kod gradskih vrata vidiš prava smetišta, kamo se baca sav smrad i sva nečist. Trgovačka ili bazar-ulica, obično

glavna ulica, presieca grad. Ponajviše sastoji od jednokatnih daščara, u kojih borave čitav dan za poslom trgovci i rukotvorci, a pod večer ih zatvoraju i odlaze u svoje stanove. Neki su zanati u posebnih ulicah okupljeni. Ulice, navlastito u unutrašnjem gradu, uzke su i krivudaste, loše popločene, s obje strane s uzvišenimi stubami za pješake, dok su ulice po sriedi za terete obično jednu stopu niže, da može odtjecati kiša i nečistoća. Gdjekada su ulice obzidane, amo tamo su usječena u zidovih vrata, svakako je prizemni dio zidanih kuća prema ulici bez prozora, a u prvom izbočenom spratu prozori su gustimi provirućimi rešetkami zastrti, da se s vana ne vidi unutra. Značajna turska laka gradnja kuća od drva prevladjuje gotovo svuda, pa i u samom Carigradu. Krovovi su obično posve plosni i ciglom pokriti. Požara biva s toga svuda po Turskoj često, pa kao u Carigradu, tako ima i po ostalih mjestih dalekih garišta, koja se polagano ili pak nikada na novo ne izgrade. Iztočni su gradovi ponajviše mirni, nema tu buke i vike kao u Italiji ili Španiji.

Naselja se u Traciji prostiru koje uz obalu morsku, koje pak niz rieku Maricu. Jedino na vapnenom podnožju Istrandža gorja, gdje ima jakih vrela, naći ćeš i u unutrašnjoj zemlj inaselja. Tu je najznatnije naselje Kirkilise (nekoć „40 kršćanskih crkava") sa 14.000 žitelja s vrlo plodnom okolicom. Jena je osobito bogata izvori; Bunar Hisar ima ime od prekrasnoga svoga položaja i od svojih osebujnih studenih vrela, koja odviru usred grada iz vapnenih poput sniega bielih stiena. Čataldža, okružena čitavimi gajevi od voćaka, dosta je napredno mjesto, jer je na željezničkoj pruzi nedaleko glavnoga grada. Gallipoli (oko 25.000 st.), tjesnački grad i predluka za Carigrad, dosta je znamenito izvozište, pa se izpinje sa morske obale vrlo slikovito. Radosto nije toliko znamenito mjesto. I Demotika (Didimonteichos) nije danas važna, dok je nekoć sbog svoga čvrsta položaja oko strme stiene sa gradinom na utočju u Maricu rodopske malene rječice, od koje ima ime, često bila prije pada Carigrada sjedište sultana, a kasnije odredjena za boravište Karlu XII., švedskomu kralju. Nasuprot je Drinopolje (turski Edirne), nekoć sjajna turska priestolnica, sbog svoga osobitoga smještaja i danas još znamenit grad turske države (sl. 89.). Na okolo tvrdjicami učvršteno Drinopolje ujedno je danas skrajnje branište Carigradsko i gospodar čitavoga doljnoga zavalja Marice. „Drinopolje stoji na sutoku Tundže, Marice i Arde, triju znatnih rieka, preko kojih možeš jedino na mostu preći; one se sastaju u gradu pravokutno i zatim teku dalje pod imenom rieke Marice. Po tom na-

Sl. 89. Drinopolje.

staju na sutoku spomenutih rieka četiri široke doline u spodobi križa, izmedju kojih se izpinju uzvisitosti zarasle vinogradi i voćnjaci. Sam se grad stere koje nizinom koje pak dolinskim okrajkom izmedju Tundže i doljne Marice. Tamo na najvišoj tački, koju s iztoka dolazeći već iz daleka opažaš, izpinje se ogromna kupula Selimnije. Prvi pogled na Drinopolje za svakoga je osebujno liep. Nebrojeni bieli minareti i olovom pokrite kupule na mošejah, kupalištih i dr. visoko se iztiču nad bezkrajnim množtvom plosnih krovova i nad širokim vrhom platana. Krasni kameni mostovi presvodjuju brzo tekuće rieke, blistava vunena jadra na brodovih vanredno se iztiču prema širokim zelenim livadam, a pozlaćeni polumjesec sjaje se sa sviju šiljeva u tamnomodrom zračištu. Na desno s one strane rieke Tundže nadvisuju mrke čemprese kule staroga Saraja, gdje su se širili osmanlijski vladari, dok su prietili bizantskomu carstvu; a dokle god ti oko seže po bezkrajnoj okolici, svuda vidiš samo liepe livade, čitave šume voćaka i imućna sela.“ Žitelja broji Drinopolje oko 100.000 i to raznoga plemena: Osmanlija (možda oko 33%), Grka, Bugara, Židova, Jermena i t. d.

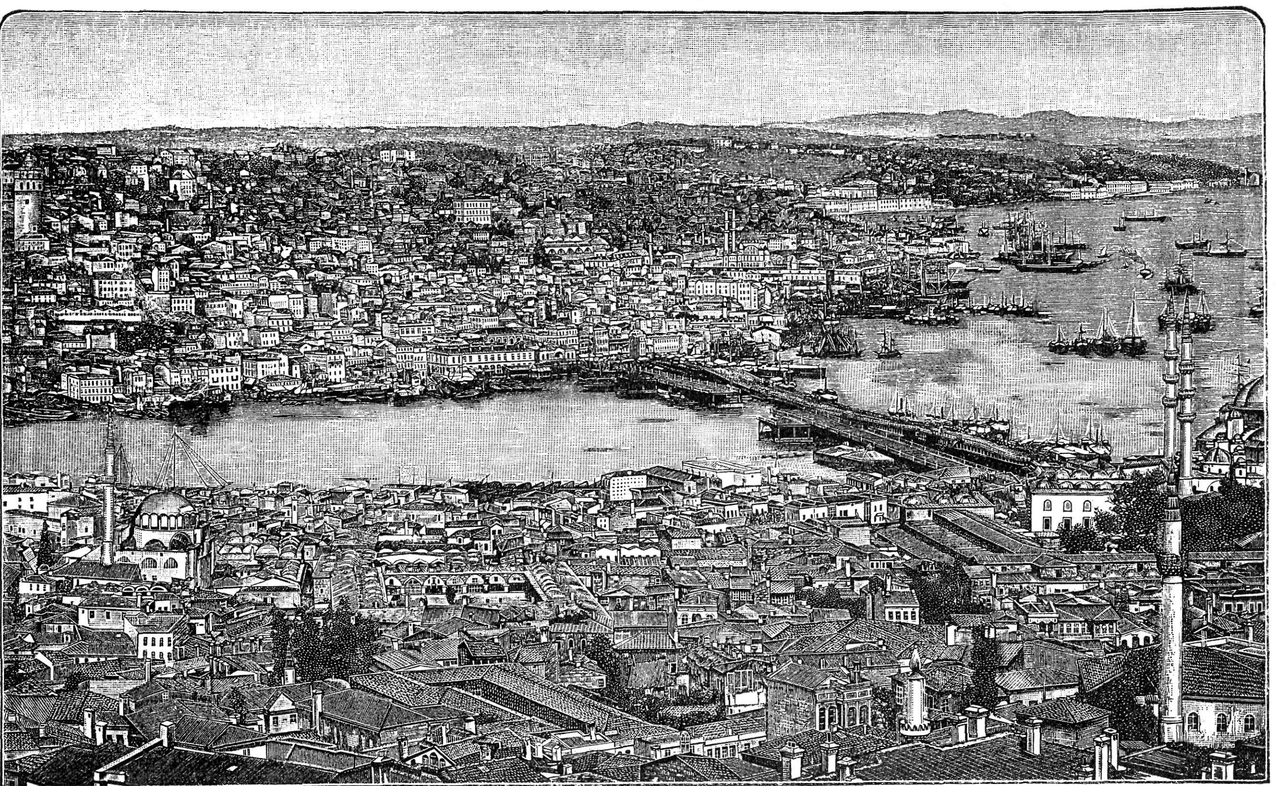
Nema grada na zemlji, koji bi se svojimi prirodnimi dražestmi, osebujno sgodnim i čvrstim položajem, pa mnogostranimi odnosi mogao izporediti sa Carigradom. Smješten izmedju Evrope i Azije i izmedju dva mora Carigrad je već od prirode odredjen za sielo svjetske trgovine, za ognjište političke vlasti i za središte moćne države od prilike onolikoga prostranstva, kao što je bila država turska za svoga najvećega sjaja u XVII. stoljeću. Dà, Carigrad vriedi više nego mnoga kraljevina. Njegove izvanjske obranbene linije, koje se mogu svladati jedino zajedničkom navalom sa kopna i sa mora, smještene su na izvanjskom ulazu u Bospor i u Dardanele, na korienu tračkoga ili bitinijskoga poluotoka, dakle u dva svjetska kopna, s kojih bi valjalo u isti čas zajednički navaliti na Carigrad. Dok nisu svladane pomenute obranbene linije, može Carigrad razpolagati predjeli oko marmarskoga mora; izgubije li evropsku obalu, eto mu azijske za obranu; zavlada li neprijatelj dolazeći sa sjevera Crnim morem, preostaje Carigradu Arkipelag i obratno. Obje su morske uzine (na Bosporu i Dardanelih), s toga s obje strane vanrednimi utvrdami najrazličitijih vremena posute. — Na onoj tački, gdje je smješten Carigrad, stječu se znameniti trgovački drumovi po kopnu i po moru; tu se na pragu Evrope i Azije sastaju odnosi dvaju svietova zamjenjujući svoje proizvode, dok se do trećega svieta, t. j. do Afrike, izravnim južnim pravcem lako može doprieti pomorskim putem, koji teče većim dielom usred otoč-

noga mora. Diagonalni drum sa balkanskoga poluotoka nastavlja se preko Carigrada diagonalno Malom Azijom, zatim Kilikijskimi vrati u Syriju, Arabiju i Mesopotamiju, danas sutra najkraći put u Indiju; nekadašnja Via Egnatia nastavlja se drumom maloazijskim preko Angore i Sive u Jermeniju i Perziju. Sve primorske zemlje na Crnome moru obće jedino preko Bospora sa Sredozemnim morem, navlastito se tu stječu putovi iz Batuma i Trapezunta, sa Azovskoga mora i Krima, iz Odese i sa ušća Dunava. Ovi potonji se nastavljaju na zapadnoj obali Male Azije Suezkim prokopom dalje u Indiju i Kitaj. Carigrad stoji ovim zemljam mnogo bliže nego svjetski gradovi sjeverozapadne Evrope; dakako da je do gospodarâ Carigrada, da taj sgodni položaj izrabe. Ona točka, na kojoj se je smjestio Carigrad, ne pripada jedino Evropi i balkanskomu poluotoku, već ima na nju jednako pravo i Mala Azija, jer makar da je težište maloazijske trgovine uviek bilo na zapadnoj njezinoj obali, političko njezino težište, kao što predšastnici Carigrada Nikomedija i Brussa svjedoče, stoji uviek na sjevero-zapadu, tamo, gdje su odnosi s Evropom najtjesniji. Oba su spomenuta poluotoka medjusobno ovisna, oba spojena čine političku cjelinu, a ne svaki za se. Carigrad se ne može dugo održati, a da nije gospodar barem sjeverno-zapadne Male Azije. Carigrad je odviše ekscentrično smješten nego da bi mogao biti glavni grad na balkanskom poluotoku, a za oba poluotoka pravo je težište i središte. Ovo, što smo spomenuli o smještaju Carigrada, vrlo je znamenito za razvitak političkih prilika na balkanskom poluotoku i u obće u Iztoku. Carigrad u bugarskih ruku nasuprot turskomu Skutariu ne da se ni pomisliti; no ni Carigrad u grčkih ruku kao dio pretežno pomorske države sa uzkim primorjem tračkim ne bi bio dugoga života. Pa i Rusija moći će zavladati Carigradom trajno tek onda, kad si osigura maloazijsko njegovo zaledje barem na primorju crnomorskom.

Bilo ih je, koji su se zanimali pitanjem, zašto je Carigrad, taj svjetski grad, nastao na Bosporu a ne na Dardanelih, u Evropi a ne u Aziji, makar da tamo tračka stepa — doduše ne od vajkada — rek bi razstavlja od Evrope grad, koji je po tom za svoj živež više upućen na Aziju. Na to obično odgovaraju zemljopisci ovako. Povrh toga, što je uzina Dardanelska znatno dulja i šira, razlog je tomu, što bi ovdje bio vrlo neshodan suhozemski saobraćaj izmedju oba tamošnja poluotoka. Nadalje je važno, što na dragami bogatom i uzkom Bosporu, koji se lako može prieći, na južnom ulazu čini „Zlatni rog“, jednu od najljepših luka na svietu, a na odjelitom poluotoku od pri-

rode je učvršćen položaj za osnutak grada, pod kojega zidinami struja iz Crnoga mora svake godine nagomila veliko množtvo riba, ter nosi silan broj ladja. „Sliepi bi morali da su oni, koji se ne bi ovdje nego na azijskoj obali najprije naselili.“ K tomu je ovdje podneblje — premda gdjekada poradi zimske studeni na ruskih stepah za 41⁰ dosta oštro — vrlo zdravo, te ne omlitave ljudi pod njim, jer ljetnu žarinu hladni lahori sa Crnoga mora umanjuju. I prirodne su dražesti okolice carigradske tolike, da se u tom s njime mogu natjecati riedki gradovi na zemaljskom površju, što su i Turci priznali zovući s pravom taj predjel *Deri seadet* t. j. vrata blaženstva.

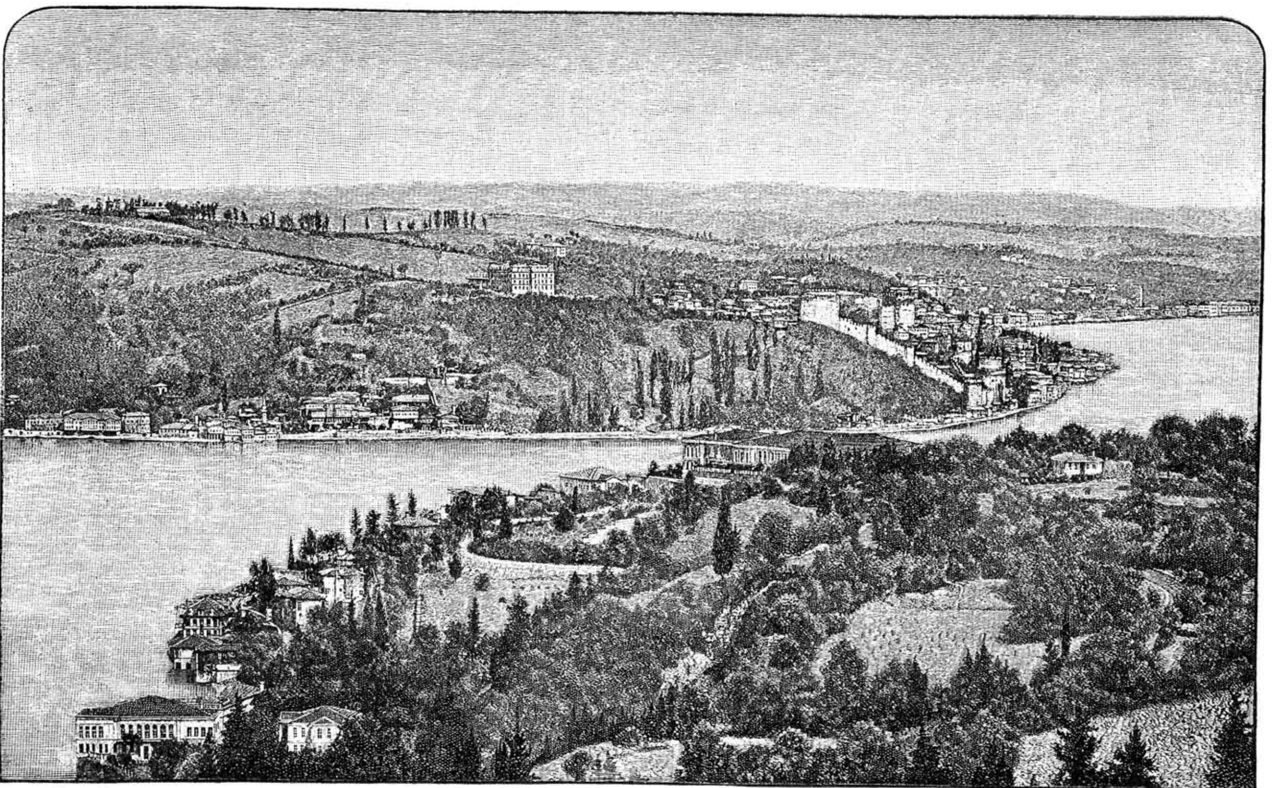
Bysantion, utemeljen god. 628. od dorskih doseljenika po svoj prilici na mjestu nekoga starijega naselja, doživio je poradi svoga vrlo važnoga, ali ujedno opasnoga smještaja na medji grčkoga svieta, vrlo promjenljivu sudbinu, koja medjutim navlastito u rimsko doba, kad se je ta država sve dalje širila, nije mogla spriečiti napredak i liepi razvitak toga grada. No svjetskim je gradom Byzant postao tek time, što je u nj prenesao Konstantin Veliki (god. 324.—337. po Is.) priestolnicu rimskoga svjetskoga carstva. Od onda se prozva Byzant Konstantinovim gradom (Konstantinopol) ili Carevim gradom (Carigrad). Sam posjed Carigrada obranio je i održao snutra trulo bizantsko carstvo, koje je na koncu zapremalo jedino glavni grad s okolišem, kroza sve oluje za seobe naroda i srednjega vieka. Zauzećem Carigrada po Turcih god. 1453. dobio je grad, makar ima u njem svuda veličanstvenih razvalina rimskih gradjevina, posve novi izgled i pretežno nove žitelje a i novo tursko ime S t a m b u l. Nisu se samo Turci i Muhamedovci nastanili u velikom broju u novoj priestolnici, nego i kršćanski žitelji iz Evrope i Azije (na pr. Jermeni) bili su u velikom množtvu rek bi presadjeni u Carigrad. Budući da se na iztoku ljudi jako luče po vjeri, nastadoše, iza kako su Turci zaposjeli Carigrad, posebni predjeli gradski sa žitelji jedne vjere, koji se medjutim danas već medju sobom miešaju. Turski je predjel u prvom redu Stambul, prednji dio poluotoka je jermenski, grčki je predjel F a n a r, židovski je dio H a s k j i ö i, kojim se tek u novije vrieme pridružiše kršćanski evropski dielovi P e r a i G a l a t a, jer je do tada moćna talijanska kolonija od osvajača gotovo posve uništena. I grčko je žiteljstvo dugo vremena bilo posve malobrojno. — Proteg grada bio je mjestnimi prilikami tačno odredjen. Zlatni rog (nazvan tako po svom obliku i po bogatstvu robe, koja se tu uvozi i izvozi) i Bospor tako su uzki, da naliče na riečne rukave, koji protječu ka-

Sl. 90. **Carigrad: Stambul** sprieda, **Galata** preko mosta, a **Pera** u visu.

kovim gradom. Čim je prvobitno na šilu poluotoka, na mjestu današnjega Seraja utemeljeni grad Bysantion stao rasti, morao je tražiti zemlje, da se razširi. (Sl. 90.) Iza poluotoka nije se mogao širiti, jer bi bio odviše udaljen od svoje žile kucavice obiju morskih uzina. Posve je prirodno, da je segnuo preko Zlatnoga roga na nasuprotni brežuljak (odatle Pera), dok je tek kasnije na podnožju toga brežuljka kano pristaništu ladja Galata u ruku Genovežana razvila se kao učvršćeni grad; Skutari pak posredujući saobraćaj sa azijskom stranom stupio je kano predgradje u slični odnos prema Carigradu kao Deutz prema Kölnu. Nadalje se je morao razvijati taj svjetski grad dalje uz Zlatni rog i uz Bospor, gdje se je sve više na njihovih mirnih vodah srastao; nebrojena pak mala mjesta, koja nikoše na izlazu malenih sudolica i na dragah, lako su obćila sa srcem (city) orijaškoga grada, sa pravim Stambulom. Danas dakako broje se k Carigradu svi maleni gradovi gore uz Bospor (sl. 91.) do Therapije i Bujukdere, gdje zastupnici evropskih vlasti ljeto sprovadjaju uživajući hladne zadahe sa blizoga Crnoga mora.

Carigrad je od vremena Konstantina Velikoga bez sumnje gdjekada vanredno cvao, a onda opet spao; propast se je bizantskoga carstva u glavnom gradu možda manje opazila s toga, što su se tamo mjesto Byzantinaca odmah smjestili Talijani, koji su učinili Carigrad glavnim sielom svoje trgovine i izlazištem svojih odnosa k području Crnoga i Azovskoga mora kao i daljih svojih prometnih drumova. Slično se u naše doba za posljednjih desetljeća na mjesto propadajućega življa turskoga rek bi svakim danom širi i raste blagostanjem i dojmom evropska naseobina, koja nije samo na Peru omedjena, već svoje dućane, ville i u obće sva poduzeća razprostire posvuda na prostranom gradskom području. Kao što su god. 1453. iza pada Carigrada pod Turke lake turske kuće od drva zamienile ponajviše kamenite gradjevine iz rimskoga i byzantskoga doba, tako da su se jedino u Fanaru održale čvrste kamene palače, tako se opet u naše doba sve više šire evropske gradjevine od kamena i opeke. Pa od turskih gradjevina ostat će i preživjeti eventualni pad turskoga gospodstva u Evropi samo neke mošeje iz „slavnih vremena" kao na pr. *Ahmedova mošeja*, dok će carskih palača prije nestati. Slikovite pak i veličajne razvaline mjestimice trostrukoga rimskoga zida na suhozemskoj strani Stambula, zatim vodovodi i cisterne, i prekrasna *Sofijina crkva* uztrajat će i preživjeti još mnogo koljena.

Sl. 91. Pogled na Bospor s azijske strane.

Najstarije je naselje u Carigradu bilo na šilu poluotočnom, što izbija prema Bosporu k sjeveru, gdje je kasnije stojala akropola, a u tursko doba Saraj (perzijski = „kuća"), gdje su prije sultani stolovali, posebni odjel gradski, opasan zidom i tornjevi a zasadjen liepimi vrtovi. Odatle se je u rimsko doba grad širio preko Zlatnoga roga dosta strmo, a sa marmarskoga mora po položitijem glavičastom poluotoku. Od prilike $5^1/_2$ km. daleko od južnoga Bospora završuje se danas grad na starom rimskom zidu, koji 6 km. dug teče od Zlatnoga roga do marmarskoga mora, gdje se svršava sa dvorom *Sedam tornjeva* (Jedi kule). S onu stranu zida ide uzki rub groblja zaraslih vrtovi i čempresi; nešto više steru se dalje orijaške vojarne Daud paše i Ramis čiftlika, a iza ovih širi se goletna tračka stepa. Jedino na obalah marmarskoga mora nanizale su se ville i sela, a na Zlatnom rogu malena zagradja navlastito *Ejub* sa nadgrobnimi spomenici nekih sultana. Kolodvor je biogradske željeznice u samom Stambulu na ulazu u Zlatni rog; ona teče blizu marmarskoga mora Sarajem i cielim gradom, a izlazi iz grada kod dvora Sedam tornjeva. Gradski dielovi do spomenutoga gore zida, izprekidani vrtovi i neizgradjenimi garišti, posve su tihi i bez života; promet, trgovina i obće pravi gradski život razvija se u onih dielovih grada, koji gledaju prema Zlatnomu rogu i prema ona dva mosta, što vode do Galate. Tamo je veliki bazar, tamo su se nanizali mnogi hanovi, zatim ministarstva „divan", visoka porta (stan „velikoga vezira"), seraskierat (vojno ministarstvo), stan šeikh-ül-islama (t. j. namjestnika sultanova u vjerskih stvarih) i najznamenitije mošeje (Sofijina mošeja, zatim Ahmedova, Sulejmanova, Mehmedova, Selimova i dr. mošeje) sa svojimi naučnimi zavodi.

Na sjevernoj strani Zlatnoga roga, koji se je tu na ulazu suzio do 280 m., stere se pravi trgovački grad Galata duž obale i uzpinjući se po uzvisitosti do goleme okrugle kule Genovežana, koji su u trinaestom stoljeću utemeljili Galatu. Povrh Galate na visokoj plosnini širi se Pera sa palačami evropskih poslanika. Pera naglo raste pa naliči sve više na kakav evropski velegrad. Dalje k sjeveru dižu se i tu po visinah orijaške vojarne, dok i na azijskoj strani Selimova vojarna gospoduje nad ulazom u Bospor. Dolje pak na obali Zlatnoga roga nanizao se je jedan gradski dio do drugoga, Tershane (arsenal), židovski Haskjöi, Calidže Oglu i dr., a na Bosporu Tophane (tvornica topova) Funduklu, Dolma bagdže sa starom istoimenom sultanovom palačom, veličanstvene gradnje usred nasada tik uz obalu morsku

zatim Bešik Taš sa Čiraganom, Sarajem i Jildis Kioskom prekrasnimi novimi sultanovimi palačami, zatim Ortakjöi, Arnautkjöi, Bebek i t. d. Naprotiv Sarajskom šilu na azijskoj strani Bospora, koji je tu širok preko $1^1/_2$ km., izpinje se na položitoj uzvisitosti Skutári zagradje i groblje carigradsko. K jugu od Skutaria stoji na malenom poluotoku Kadikjöi (Chalkedon) pravilno gradjeno i pretežno Grci i Evropljani nastavano mjesto; a k sjeveru od Skutaria nanizala su se duž azijske obale mnoga manja naselja. Do Bujukdera na evropskoj a do Beïkosa na azijskoj strani steru se ta nebrojena carigradska zagradja (prekrasna mramorna palača Bejlérbej-Seraj zvana i t. d.). Pogled na taj rek bi od tri diela sastavljeni prostrani velegrad — imenito kad se dodje s juga — na to more kuća sa nebrojenimi nebotičnimi kupulami, minareti, mošejami, sa brodovi sviju naroda po Bosporu i Zlatnom rogu, doista je veličanstven, jedini, nezaboravan. Putopisci došavši ovamo budu izvan sebe, te ne smažu dosta rieči, da napišu, što su osjećali ugledavši prvi put Carigrad. Perthusier penta; Tournefort veli, da je ljudski jezik preslab, da izreče te krasote; Pouqueville misli, da je zanesen u drugi sviet; La Croix je opojen; Marcellus je uzhićen; La Martine hvali Bogu; Gautier dvoji o istini onoga, što vidi: svi sgrću slike na slike, razplamćuju slog, muče se uzalud, tražeći izraze, da bar daleko i kukavno ne zaostanu za svojom mišlju. A kako je živo, slikovito, divno i veličajno opisao dolazak u Carigrad slavljeni pisac i pjesnik talijanski Edmondo de Amicis! — Jedini Chateaubriand opisuje ulaz u Carigrad s nekim pretvorenim mirom duše, da se čudiš, ali ipak ne propušta reći, da je to najkrasniji vidik cieloga svieta. I jedan hladan Niemac kaže, da su najljepše obsjene mladosti, pače i sanci prve ljubavi bliede slike prema slasti, koja osvoji dušu na pogled Carigrada. Sada bez sumnje pojmiš istinitost onih rieči, da je Carigrad sa svojom okolicom najljepše mjesto ovoga svieta po sudu cieloga svieta.

Carigrad žalibože strada od pomanjkanja pitke vode. Na kršnom tlu carigradskom ima samo malo i to oslane vode, tako da žiteljstvo od davna a i danas još pije vodu iz nakapnica (cisterna), koje imade svaka kuća. Da se doskoči nestašici vode, već su rano počeli dovadjati vodu u Carigrad 30 km. daleko preko dubokih dolina iz velikoga sabirališta (turski „bend"), koje su uredili usred svete šume biogradske na razvodju nedaleko Crnoga mora. Rimski su carevi, da ne bi možda za obsade stradao grad od pomanjkanja vode, podigli na najviših točkah grada veličanstvene stranom otvorene, stranom pak presvodjene nakapnice, koje su za Turaka propale No u 16. i 17. stoljeću popravili su sultani gore spomenute

vodovodne gradnje i povećali sabirališta vode. Najveće od sedam sabirališta voda, koja sastoje od zagaćenih potoka u biogradskoj šumi, dugo je do 800 m. a obuhvata 8—10 milijuna kubičnih stopa vode. Prodavači vode imenito za sušnoga vrućega ljeta značajni su tipovi po carigradskih ulicah, pa je voda sbog težke i nedostatne dopreme često dosta skupa.

Zlatni rog i Bospor čine jednu od najveličanstvenijih luka na zemlji, u kojoj bi se možda mogla smjestiti mornarica sviju naroda, te ide i danas medju najbolje polažene luke na svietu. Dakako da manjka tu mnogih ljudskih umjetnih gradnja, bez kojih ne može da obstoji veliki promet novijega vremena. Ovdje je ujedno gotovo jedina stanica turskoga brodovlja, koje riedko izlazi iz luke. Velik broj carigradskih žitelja stanuje u zagradjih na Bosporu, odakle svako jutro idu za poslom u Stambul, Galatu i Peru, a zatim se, čim sunce zapadne, po običaju Iztočnjaka, vraćaju brzo k svojim kućam. Budući da osim novijih konjka sav taj promet i saobraćaj ide pretežno po moru, to je Bospor od izlaza do zapada sunčanoga vanredno živahan. Tu plove neprestano simo tamo nebrojene ladje, medju kojimi se osobito iztiču maleni kajići, uzke liepo izgradjene lake barke na vesla, koje poput striele prosiecaju more; druge opet ladjice pliskaju kao ribice, a do njih veličajne jedrenjače, mjestni parobrodići i t. d. Nije čudo, što je taj saobraćaj tako zanio hrvatskoga putopisca, da je nazvao Bospor „rajskim predvorjem Carigrada“. Kao što je tu na moru veličanstven promet i saobraćaj tako je opet po suhom na mostu preko Zlatnoga roga promet toliki i tako bujan, da mu nema para na svietu, kao što je to predivno opisao de Amicis. Tko hoće, veli on, da vidi carigradsko pučanstvo, treba da ide na taj ploveći most dug od prilike $1\frac{1}{2}$ km., koji se pruža sa skrajnjega rta Galate do suprotne obale Zlatnoga roga napram velikoj džamiji sultanke Valide. Obje su obale evropsko zemljište; ali se može reći, da most spaja Evropu s Azijom, jer u Stambulu nema ništa evropskoga, nego zemlja, ter je iste boje i naravi i ono malo kršćanskih predgradja, koja ga okružuju. Zlatni rog, koji se čini velikom riekom, dieli kao ocean dva svieta. Viesti o evropskih sgodah, koje kolaju po Galati i Peri, žive, jasne, potanke, tumačene, ne dolaze na drugu obalu nego sakate i nerazgovietne poput daleke jeke; glas se o najvećih ljudih i stvarih Zapada obustavi pred ono malo vode kao pred nepobjedivim branikom; a onim mostom, po kojem dnevice prolazi po sto hiljada osoba, ne prodje ni svakih deset godina jedna misao. — Stojeć ondje, vidiš u jedan sat proći sav Carigrad. Tu su ti dvie neizcrpive bujice ljudske,

koje se bez prestanka sastaju i slievaju od izhoda do zapada sunca, predočujući prizor, prama komu su jamačno tek slabe slike pazarišta indijska, sajmovi novgorodski i svečanosti pekinžke.

Tu vidiš sve moguće narodnosti, kano da je Carigrad vazda ono, što je bio: priestolnica od tri kopna i kraljica od dvadeset podkraljevina. Kolika je tu smjesa ljudi a još mnogo čudnija različitost odiela.

De Amicis piše: „Tko se bavi bojami, — da poludi! Nisu ni dvie osobe jednako obučene. Ima šalova obavitih oko glave; divljačkih veza; krpetina, košulja i sukanja na pruge i na kocke kao arlekinsko odielo; pojasa, u kojih strše noži od boka do ramena; hlača na mamelučku; polugaća, sukanja, halja, vilahna, koje se vuku; odora urešenih granostajinom; prsluka, kao da su zlatni oklopi; rukava kao putače i mješine; odjeća redovničkih i bezsramnih; mužkaraca obučenih na žensku i ženskinja, koje se čine kao mužkarci; prosjaka, koji se vide kao kneževi. To ti je neopisiva kićenost tralja, mahnitost boja, razsipnost resa, picilja, rezkavica, prhaljaka, uresa kazalištnih i djetinjih, što te sjeća na noćni ples u ogromnoj ludnici, u kojoj su izpraznili svoje ormare svi starežari ovoga svieta".

Carigrad je prva uvozna luka turske države, dok je za izvoz manje znamenit, jer nema većega neposrednoga zaledja. Godine 1890. unišlo je i izašlo ladja u carigradske luke do 18.000 sa $8^1/_2$ milijuna tona; od toga je bila polovica ladja s englezkom zastavom, dok brodovi s turskom zastavom daleko zaostaju za grčkimi.

Po službenoj statistici nabrojeno je prije nekoliko godina do 870.000 žitelja zajedno sa stanovnici Skutaria i u mjestih na Bosporu. Od toga se je računalo na Muhamedovce (koji su doduše raznoga plemena, ali govore većinom turski) do 385.000; no njihov broj je posljednjih godina bez sumnje narastao, odkad sele u Carigrad mnogi Muhamedovci iz onih zemalja, kojih se je Turska morala odreći na berlinskom kongresu. Grka se računa u Carigradu na 160.000, a samo nešto manje ima Jermena; Izraelićana do 45.000; tako zvanih Levantinaca, t. j. potomaka predjašnjih katoličkih doseljenika iz romanske Evrope, do 7000, Bugara i drugih Slavena do 10.000; stranih podanika oko 150.000, i to najviše Grka a zatim Talijana. Broj, blagostanje i dojam Evropljana raste u Carigradu svakim danom sve više od Krimskoga rata. Trgovina i novčani poslovi ponajviše su u ruku Evropljanom: propadajuća evropska Turska slika je i prilika bizantske države u prvoj polovici 15. vieka, kad se je približavala svojoj propasti.

Kako god je divan pogled na Carigrad s mora, tako je opet unutra grad neprijatan, pravo orientalan, pun uzkih i kaljavih ulica,

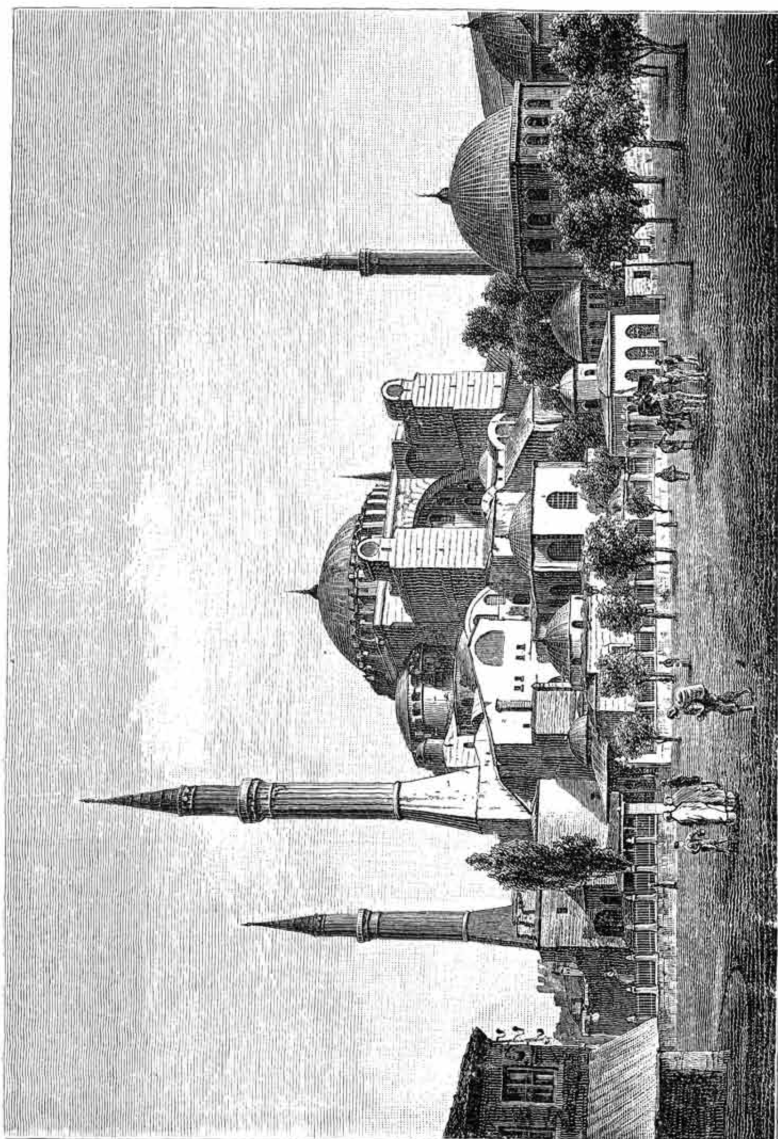
po kojih se izmedju rulja pasa („psi tvore drugo pučanstvo grada") ljudi i tegleća marha potiskuje, dok u udaljenijih gradskih dielovih gotovo ne vidiš ni stvora. I u Carigradu su kuće, jer služe za stan samo jednoj obitelji, obično malene i neugledne. Dakako da ima u gradu i veličanstvenih gradjevina, no te su ponajviše iz predjašnjih vremena, tako da je u tom pogledu Carigrad nalik na Mletke, koji su puni prekrasnih starih palača. Najglasovitija je gradjevina carigradska Aja Sofija (sl. 92.), koju je iztočno-rimski car Justinijan (godine 527.—565.) sagradio za crkvu sv. Sofije (t. j. „Božje mudrosti").

Crkva je sagradjena na malo nepravilnoj pravokutnoj pačetvorini, nasred koje se diže velika kuba, koju drže četiri velika luka, što počivaju na četiri previsoka stuboka, ter čine, rekao bih, okostnicu ciele orijaške crkve. Na dva luka, koji stoje napram ulaznim vratam, naslanjaju se dvie velike polukube, koje pokrivaje sav brod, a svaka od njih prelazi u dvie manje polukube, koje tvore kao četiri okrugla hramića u velikom hramu. Izmedju dva hramića napram ulazu otvora se absida. Ima dakle svega sedam polukuba, koje obkoljuju veliku kubu, dvie pod ovom a pet pod onim dvjema bez nikakove vidljive podpore, ter ih je sve skupa vidjeti divno lagahne, kao da sbilja, kako je rekao neki grčki pjesnik, vise o sedam niti s nebeskoga svoda.

„Prekoračivši prag", piše de Amicis, „približismo se drhćući srednjim vratima (od deveterih vrata) s istočne strane, koja nas čekahu širom otvorena. Čim stupismo u brod, ostadosmo kao prikovani. Prvi je utisak sbilja nov i smožan. Obsegneš jednim pogledom vrlo prostranu prazninu, smjelu gradnju polu-kuba, koje kao da vise u zraku, ogromnih stuboka, orijaških lukova, gromovnih stupova, pavlana, pievnica, triemova, na koje se iz hiljadu velikih prozora prolieva potok svjetla: to ti je nešto više kazalištna i grofovskoga, nego li sveta; izticanje veličine i snage; veleljepje svjetsko; smjesa klasičkoga, barbarskoga, čudna, preuzetna veličajna; velika skladba, u kojoj se medju gromovite i strašne glasove stuboka i ciklopskih lukova, koji te sjećaju na sjeverne prvostolne crkve, miešaju nježne i tihe pjesmice iztočne, bučna glasba Justinijanovih i Heraklijevih gostba, jeka poganskoga pieva, slabi glasovi mekoputnoga i umornoga puka i daleka vika Vandala, Obara; Gota; veličajnost bezuresna, golota čudna, dubok mir; nešto od bazilike sv. Petra pokraćeno i požbukano, nešto od bazilike sv. Marka povećano i pusto; smjesa nikad nevidjena od hrama, crkve i džamije, ozbiljna vida i djetinjasto nakićena, pletež drevnih stvari i stvari novih, različitih šara, nepoznatih i čudnih pripadaka; riečju čudovište, s koga se ujedno diviš i pečališ, ter si za časak neodlučan, kao tražeći rieč, kojom da izrečeš i potvrdiš svoju misao".

Najveće čudo te crkve jest velika, najsmjelija kuba na zemlji, pravo nebo od kamena. Ona pokriva od prilike polovicu broda tako da nadmašuje i razsvjetljuje cielu sgradu, ter joj odasvud vidiš koji osječak, pak hodao kako te dugo volja po crkvi, uviek si pod kubom, i po sto puta okrećeš oko nje i oči i misli uživajući slasti, kano da letiš. To je razlog, da su Turci morali, osvojivši grad, dugo vremena za molitava u džamiji sv. Sofije siliti sami sebe, da okreću

pogled po propisu prama iztoku, mjesto da ga dižu k onomu nebu od kamena. — Hram „*Božje mudrosti*", već preko *tisuću* godina ponos

Sl. 92. Carigrad: Aja Sofija.

i gizda kršćana u Iztoku, četiri je stoljeća slavljena svetinja Islama. Crkva je svakako najveličajnije i najsjajnije djelo bizantskoga gradi-

teljstva, pa je posve prirodno, što je i graditelja cara Justinijana tako začarala, da je unišav u crkvu uzkliknuo: „Salamune, ja sam te nadkrilio." Doista riedko su djela starijega i novijega doba tako mnogostrano i trajno utjecala na umjetnost, kao što je ona sjajna graditeljska umjetnina VI. stoljeća, jer nema gradjevine slične vrste ni starije ni novije, koja bi joj smjelošću svodova, dojmom i sjajem unutrašnjosti mogla oteti prvenstvo. Kuba Agripina Pantheona u Rimu ima promjer 43·4 m., no ona se diže sa zemlje; kupola sv. Sofije ima samo od 100 stopa promjer, ali lebdi u zraku. U crkvi sv. Petra u Rimu treba da dodješ pod kupulu, onda ju tek vidiš; podporne plohe zapremaju tu polovicu otvorena prostora; unišav u crkvu sv. Sofije odmah s jednim pogledom zahvatiš najveći dio unutrašnjega prostora i kupule, a podporne plohe zapremaju jedva trećinu otvorena prostora. Ladja u crkvi sv. Petra ima samo jedan sprat, a detalji su orijaški; sv. Sofija ima dva sprata, a detalji su umjereniji, s toga izgleda ogromna odmah na prvi pogled — dok crkva Petra tek refleksijom postaje sve ogromnijom. Tavanice su u cieloj crkvi sv. Sofije svedene i sjajnimi mozaici od zlata, ebana, mjeda, koralja i bisernice tako debelo pokrite, da ti se njihovo zlato prikazuje kao prilieplјeni napoleondori, puno bogatije nego kod sv. Petra u Rimu, a stiene su tako obilno obložene mramorom, da nadkriljuju i sam Pantheon rimski. Ne treba dakle da se čudiš, što je Grk tumač de Amicisu pričao za sv. Sofiju, da je ona raj zemaljski, drugo zvjezdište, kerubinska kola, priestolje slave Božje, čudo zemlje i najveći hram svieta poslije sv. Petra.

Macedonija, zapremajući zavalje Vardarevo i donekle Strumino sa jednim kotlinastim dielom Stare Srbije, ističe se velikom plodnošću tla, u kojem ima k tomu i koristnih ruda. Kotlinasti predjeli Drama, Seres, Monastir, Moglena, Tetovo i Kosovo polje, a ponajpače macedonska Kampanija imadu duboku težku zemljaču vanredne plodnosti, no i tu se žalibože samo jedan dio tla teži. Ovdje se iste plodine rade kao i u Traciji, jedino je teženje kukuruza, raži i zobi znamenitije u unutrašnjoj zemlji, a k tomu se još mnogo njeguje mak, od kojega se priugotavlja opium. I svilarstvo je tu znatno naprednije nego u Traciji. Šumami hrastovimi, bukovimi i kestenovimi obiluje zemlja dakako ponajviše u težko pristupnih mjestih, na pr. u Holomondovoj gori na Halcidici, na Bešik- i Kurša-gorju, u Bunar-daghu i dr. Gotova sva se trgovina ciele Macedonije stječe u Solunu, koji je prirodni zemaljski glavni grad i naravna pomorska vrata na čitavu

Macedoniju. Povrh toga su još jedino Orfano i Kavala dionici izvanjske trgovine. Dolina Vardara, kojom teče danas željeznica spajajući Staru Srbiju do Mitrovice tiesno sa Solunom, prirodna je žila kucavica Macedonije; ova se u Solunu stječe sa sjeverno-iztočnim glavnim drumom, koji od mora ide u kotlinu Ostrova, Monastira i do tamošnjih nedalekih jezera. Duž ovih dviju velikih prometnih linija nanizala su se sva važnija naselja macedonska; jedino je u kotlini Tahino-jezera grad Seres (30.000 st.) veće naselje na kraju bogato naplavljene ravnice, po kojoj se šire mnoga sela usred polja zaraslih rižom, pamučikom i dudovi. Od nekadašnjega cvatućega tkanja svile i vune ima danas malo tragova. Manje je važno mjesto od Seresa Drama. Od staroga grada *Philippi*, koji se je prvobitno po svojih bogatih izvorih zvao *Krenides*, stoje danas neznatne razvaline. Nekoć je taj grad bio vrlo znamenit i to ne samo sbog glasovitih pangaejskih rudnika, nego i poradi svoga smještaja na rubu plodne ravnice na Via Egnatia i na iztočnom ulazu u Macedoniju, nad kojom je gospodovao grad svojom tvrdjavom na briegu. Istoga turskoga naselja *Filibedšika* na istom mjestu gotovo je opet nestalo, dok su se dielom još do danas sačuvali rimski nasipi, na kojih je tekla Via Egnatia močvarnom ravnicom zapadno od Philippa.

Solun (Saloniki pokraćeno od Thessalonike) stoji na onome mjestu ili posve blizu, gdje su nekoć bila glasovita vrela zvana *Thermae*. Kralj macedonski Kassander povećao je taj grad, učinio ga priestolnicom i nazvao ga po svojoj supruzi Thessalonike. Poradi izvrstna svoga položaja bijaše grad bez prekinuća vrlo važan, kao što svjedoče njegovi rimski i mletački gradjevni spomenici. Da, Solun bijaše uviek iza Carigrada najznamenitiji grad na balkanskom poluotoku. On bijaše baštinik grčkih gradova Olynta i Potideje, koji su, sbog svoga rek bi pomorskoga položaja na kassandrijskoj prevlaci, sigurni od navale sa kopnene strane, naglo procvali kao tržišta za izvanjsku trgovinu Macedonije. Solun smješten u dnu istoimenoga zaliva, tamo gdje ga već opasuju uzvitosti, po kojih se izpinju zidovi iz mletačkih vremena, nema nikakvih umjetnih gradnja, koje su nuždne danas u svakoj luci, nego je posve prirodno pristanište. Dakako da je i to razlog, što se je do nedavna razmjerno dosta slaba trgovina u Solunu razvijala. Godine 1890. bilo je tu prometa do 4800 brodova sa 670.000 tona. Vriednost trgovačkoga prometa iznosila je upoprieko posljednjih godina do 40 milijuna forinti na godinu. Odkad je god. 1888. otvorena željeznička pruga Biograd-Solun a zatim uve-

deni brzi vlakovi Berlin-Solun procvasti će bez sumnje Solun kao skrajnja evropska luka na svjetskom trgovačkom drumu, koji spaja Evropu s Afrikom i Azijom preko suezke prevlake. Solun je napokon vanredno znamenit za čitav slavenski sviet, kao rodno mjesto slavenskih apostola sv. Ćirila i Metodija, koji su mnogim Slavenom donieli svetu nauku Kristovu a u Hrvata izumom glagolice položili prve temelje potonjoj kulturi. — Žitelji su Solunski mješavina raznih narodnosti, no oko polovice žitelja su židovi, i to mnogi španjolskoga porietla. Oni su jaki, čvrsti, obavljaju težke poslove, a naliče na Arape. Ostali su Žitelji Turci, Grci a razmjerno malo Bugara i Srba. Žitelja se u svem broji u Solunu oko 130.000.

K zapadu su na glavnom drumu od važnijih mjesta Jenidže nedaleko od onoga mjesta, gdje je stojala stara priestolnica *Pella*, zatim Vodena (14.000 st.), nekadašnje *Aegae*, i Edessa, gdje se uzpinje cesta do močvarastoga jezera Telova, gdje izlazi na površje odtok Ostrova-jezera; taj odtok čini ovdje vodopad, od kojega potječe gradu najstarije ime. Dalje su mjesta Ostrovo, zatim Monastir (Bitolija ili Bitolj 50.000 st.), glavno mjesto velike dolinske zavale, znameniti medjašnji grad prema Arbaniji i s toga često spominjan u ratnoj povjestnici i u narodnoj pjesmi. Poradi znamenitosti Monastira radi se sada o tom, da se željeznica iz Soluna ovamo izvede. — Ohrid (18.000 st.) vrlo slikovito smješten na istoimenom jezeru, glavno mjesto cieloga tamošnjega jezerskoga područja, i povjestnički je znamenit kao nekadašnja stolica bugarskih vladara. — Kostur ili Kastoria (10.000 st.) pretežno s grčkim žiteljstvom, čvrsta položaja na poluotočiću na istoimenom jezeru, glavno mjesto gornjega Bistričina zavalja sa živahnom trgovinom. — Na sjevernom „vardarskom“ glavnom drumu stoji Veles (turski Kjöprülü, 15.000 st.) i Skoplje (turski Üsküb, 22.000 st.), gdje no se je Dušan Silni krunio god. 1346. za cara srbskoga i grčkoga. — Prilip, nekadašnja priestolnica slavnoga kraljevića Marka, stoji na gornjem kraju bitoljskoga zavalja i na cesti, koja spaja Vardarsku liniju sa Via Egnatia; Florina je na doljnom kraju spomenutoga zavalja, a obrtno mjesto Štip u dolini Bregalnice.

Napokon nam je još spomenuti samostansku republiku na poluotoku Atosu (Ἄϑως, stari *Akte*, novogrčki *Ajion Oros*, turski *Ainaros*, slavenski *Sveta gora*, talijanski *Monte Santo)*. Poslije 9. stoljeća nastalo je tu više samostana, koje su imenito slavenski vladari gradili i bogato darivali. Danas ima u svem 20 većih samo-

stana (17 grčkih, 2 srbska i bugarska, a 1 ruski i srbski). Evo imena većih samostana: Lavra, Ivéron, Vatopedi, Philothéu, Esphigmenu, Xeropótamos, Dochiari, Caracala, Castamonites, Panteleimon (= Russikon), Hilandar (Hiliandari), Simopetra, Zographos, Kutlumusi, Pantokrator, Hagios Dionysios, Gregorios, Hagios Pavlos; Stavronikita. Samostani su ogradjeni zidovi poput tvrdjava. Samostanci provode dane u molitvi (6—12 sati na dan) i ručnim radom, obradjivanjem vrtova i polja, drvorezbarstvom i vezenjem. Hrane se kruhom i povrteljem, a mesa ne jedu nikada. Na čelu svakomu samostanu je iguman. Zajedničke poslove atoskih samostana (odnošaj prema Porti i t. d.) rukovodi sveta sinoda (to protáton), kojoj je sielo u Karyaesu, izmedju zapadne i iztočne obale poluotočne malenom slikovitom mjestu usred vinograda i voćnjaka. Tu stoluje i turski kajmakam sa nekoliko činovnika. Sveta sinoda ima 24 člana, po jedan iz svakoga samostana i 4 predstojnika (epistati). Protiv izvanjskih navala (razbojnika ili tatova) imaju samostanci s dozvolom Porte 50 stražara, koji i na to paze, da se ne uvuče nijedna ženska glava u okružje Svete gore. — Znanstveni rad samostanaca nije nikakav, makar da ima u samostanih bogatih knjižnica i obilnih arkiva sa znamenitimi slavenskimi rukopisi i književnimi starinami. U samostanskih crkvah ima izvrstnih rezbarija i radnja od zlata, dragocjenih crkvenih sprava, i vriednih slika na liepu bizantskoga sloga.

Arbanija (ili Albanija, od tal. albo = biel, dakle biela zemlja sbog golih vapnenih gora) od prirode je najmanje nadareni dio evropske Turske. Gotovo ciela zemlja divljačno je kameno pogorje bez voda, bez većih ravnica a s riedkimi malimi zavalami. Jedino na zapadnoj obali ima širokih plodnih primorskih ravnica, no i te su mjestimice močvaraste i nezdrave, te rabe samo zimi za pašu. Ipak je i na tih plosnih obalah znamenit lov na jegulje i vadjenje soli navlastito kod Avlone i na ušću Semeni-rieke, odakle se sol i riba izvoze na veliko. Jedino Zadrimlje (Zadrima) stjenatimi brežuljci i hrbti prevučena ravnica na doljnom Drimu i Bojani liepo je obradjeno. Tamo rodi u obilju kukuruza, maslina i vina, dok se inače kukuruz glavna plodina za hranu u Arbaniji zatim pšenica, ječam pak nešto zobi i raži teži samo na malo za domaću potrebu. Gdje nije tlo pokrito svakako već jako poharanimi šumami, koje svojimi hrastići davaju izvrstan ugljen i hranu za svinje, rabi jedino kao paša za ovce. Jablonica-gorje i sjeverno-albanske Alpe imaju još gustih gorskih šuma, ostala su pak gorja većinom ogoljena i služe jedino za

pašnjake. Tako zvana strojbarska rujevina česta u sredomorskih zemljah uspieva i u blažih predjelih arbanskih divlja, a mjestimice ju goje, pa se njezinoga lišća i grana mnogo izvozi. Najviše ipak zemlja izvozi kože i vune, a izvozi se dosta i ulja od maslina iz Avlone, Drača i Medve. Dakako da je sav taj promet i trgovina razmjerno slaba i neznatna koje sbog toga, što žitelji malo trebaju za život, koje zato što je saobraćaj po zemlji vrlo težak, kad je, ista stara Via Egnatia u Arbaniji tek putànja. U kratko Arbanija je izporedimo li ju sa drugimi iste veličine zemljami u Evropi, žalibože skroz pasivna u kulturnom životu evropskom i politički bi se mogla nazvati „otvorenom ranom na vrlo oslabljenom tielu“.

Po tom nisu ni arbanaska naselja velika a ni znamenita ne izuzev ni primorska mjesta Avlonu i Drač te nedaleko od mora smješteni Lješ (Alessio) s grobnicom Skenderbegovom. Osim važnoga Elbasana, na starom drumu (Via Egnatia) u proširenoj dolini rieke Skumbije, vriedna su druga mjesta spomena sbog sgodna položaja na ulazih u unutrašnju zemlju. To su mjesta Tepeleni, Berat, Tirana i znameniti Skadar. Ovaj grad stoji na istoimenom jezeru i na unutrašnjem rubu Zadrimlja, koje je rek bi suhozemski nadomak velike uvale, što ju ovdje čini Jadransko more. Skadar je po tom smješten na najznamenitijem ulazu u unutrašnju sjevernu Albaniju, te je s toga od vajkada najznamenitiji grad arbanaski, u obće jedini grad, koji podržava odnose divljačne Arbanije s prosvjetnom Evropom. Skadar se stere na kršnom ravnjaku, te je daleka protega; mnoge su kuće usred vrtova, koji su ogradjeni zidovi.

Najznamenitije mjesto onoga diela Epira, što je ostao još pod turskom vlašću, jest Janina (t. j. Joanina). Grad je čvrsta položaja na poluotoku na istoimenom velikom jezeru. Budući da je Janina usred jedinoga otvorenoga predjela u unutrašnjem Epiru, posreduje preko blizoga Mecova sav promet Epira sa Macedonijom i cielom Turskom. Dok bude ovaj dio Epira turski, bit će uviek Janina znamenita, jer je s njom kao s glavnim gradom tiesno spojen turski posjed Epira. U Janinskoj kotlini stojala je Dodona, prastaro grčko proročište posvećeno bogu Zevsu. U sjevero-zapadnom Epiru znatnija su mjesta Argyrokastro i Delvin u plodnih dolinskih kotlinah i na glavnih drumovih, koji idu sa Krfa i iz Janine u Arbanasku.

Stara Srbija zaprema središnje najnutrašnjije dielove balkanskoga poluotoka, koji još i danas pripadaju Turskoj. Ovamo se broji ponajprije nekadašnja matica-zemlja stare srbske države, nadalje južni

dio srbskoga pogorja, Kosovo polje, kotlina Metohije sa ravnjakom, kojim protječe rieka Lim. Ovi su predjeli mjestimice liepo plodni, pa bi mogli hraniti daleko mnogobrojnije žiteljstvo, a imadu i prirodnih otvora i putova k sjeveru i jugu, dok su na zapadu udaljeni samo za 100 km. od Jadranskoga mora. Napose je znamenito Kosovo polje. Ovo postade za Stjepana Nemanje sastavnim dielom a za kralja Stjepana Uroša II. jezgrom i središtem srbske države, pa su tu posljednja tri Nemanjića najviše stolovala. Na Kosovu se je polju bila dne 15. lipnja na Vidovdan god. 1389. glasovita bitka, u kojoj je po tradiciji odlučena sudbina srbske države. „Kosovo spominju majke i srbske i turske nišući svoju djecu u kolievci; o Kosovu pjevaju mladići; Kosovo spominju starci; hrišćani spominju Kosovo kao mjesto, na kome su izgubili carstvo i postali „turska raja“, a Turci ga spominju kao mjesto, na kome su dobili carstvo u Evropi i postali „carevi sinovi“. Pa nije drugčije: tu su poginula dva cara, tu su njihovi grobovi; tu su grobovi i turskih i srbskih junaka“. Narodna je tradicija i po njoj pisana povjestnica okitila, kao što je poznato, ovu znamenitu bitku. Ipak ta bitka kano da nije bila tako odsudna, jer dubrovački ljetopisi kažu „pobjedu nisu dobili ni Turci ni Srbi, jer je bila velika pogibija“. K tomu se znade, da je Vuk Branković i poslije bitke ostao gospodar Kosova. Kasnije su dakako zavladali Turci i Kosovim poljem, koje je još i danas u njihovih ruku.

Glavni razlog, što su ovi središnji balkanski predjeli danas slabo napučeni i loše teženi, jest taj, što su se u posljednja dva stoljeća odavle mnogi Srbi izselili, a na njihovo mjesto nadošli muhamedovski Arnauti, od kojih oni Srbi, što su ostali u zemlji, i danas još mnogo stradaju. S toga su česta umorstva i borbe u ovih predjelih. Ipak je valjada i danas većina žitelja na Kosovu polju Srba (pravoslavne i muhamedovske vjere), samo što ovi zapremaju većinom mjesta usred polja ili pak u udaljenih gorskih dolinah, dok su neukrotivi Arnauti više po gradovih i većih mjestih, te u obće uz ceste. To je razlog, što mnogi strani putopisci iztiču, da su tamošnji žitelji većinom Arbanasi. Na Kosovu ima i doseljenih Čerkesa.

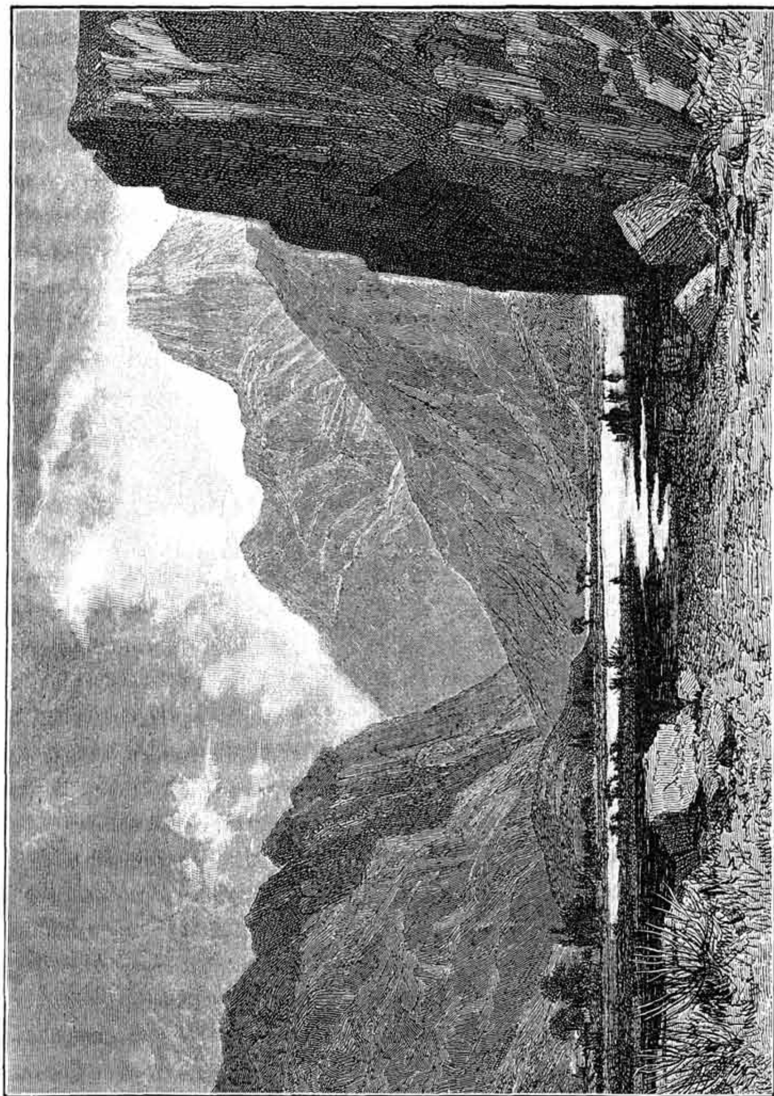
Najznamenitije mjesto u staroj Srbiji svakako je Prizren (60.000 st.) vrlo slikovita položaja, nekoć priestolnica Nemanjića. Žitelji se bave obrtom, navlastito se mnogo izradjuje oružja i raznih tvorina od srebra. Nadalje su još znamenita mjesta Djakova (25.000 st.), Peć (Ipek 15.000 st.), nekoć vrlo znamenit srbski grad, častna stolica srbskih patrijarka. Nedaleko je samostan De-

čani, glasovita narodna srbska svetinja. Priština, u krasnoj okolici na sutoku dviju dolina i dviju rieka, glavno mjesto Kosova polja i vilajeta kosovskoga. Ovdje je poglavita turska oružana prema Austro-Ugarskoj, Srbiji i Crnoj gori. Nedaleko od Prištine je pravoslavni manastir Gračanica, duševno središte pravoslavnih Srba na Kosovu. Crkva Bogorodice puna je nadpisa srbskih vladara. Na kraju Kosova je mjesto Janjevo na istoimenoj rječici sa žitelji Hrvati-katolici.

Novopazarski sandžak pripada za pravo k Bosni, no god. 1877. pridielila ga turska vlada vilajetu Kosovskomu, kamo i danas pripada, makar da ima Austro-Ugarska u nekih mjestih posade. Sandžak taj zaprema Polimlje, do 1000 m. visoki ravnjak, slabo rodan i riedko nastavan. Mjesta su ova: Novi pazar (14.000 st.) u liepoj kotlini slabo čista varoš, no vrlo znamenita u strategijskom i trgovačkom pogledu. Prije bijaše tu *Raša*, priestolnica srbskih župana, po kojoj je sva zemlja ime svoje dobila. — Mitrovica na desnoj obali Ibara malena varošica, koja donekle nadomještuje nekadašnji nedaleki slavni grad *Zvečan*. U Mitrovici se počinje željeznica, koja vodi do Soluna. — Sjenica na visokoj neplodnoj ravnici strategijski znamenito mjesto. Nedaleko Priepolja razvaline su samostana *Mileševa* („srbska Lavra“), gdje su dugo počivale kosti sv. Save, prvosvetitelja Srba. Tu se je godine 1376. bosanski ban Tvrdko I. dao kruniti dvostrukom krunom: bosanskom i srbskom. — Plievlje (Taslidža) trgovački, vojnički i arkeoložki znatna varoš. — Bielopolje na Limu nesigurno mjesto „hajdučko gniezdo“.

Otoci. Evropskoj Turskoj pripada, kao što smo već gore spomenuli, i nekoliko otoka, medju kojimi je Kreta ili Kandija (talij. = Bjelasa) najznamenitiji otok. Kretu veže sa grčkim kopnom na podmorskoj gredi izmedju jonskoga i južno-egejskoga mora otok Cerigo (Kythera), Cerigotto i još neki maleni kršni otočići. Iztočno od Krete stoje otoci Kazo i Karpato na istoj podmorskoj gredi, koja nije nigdje dublja od 500 m., dok ih dalje k iztoku preko 1000 m. duboka morska uvala, egejska diagonalna pukotina, razstavlja od otoka Roda i od Azije. Kreta dakle čini izvanjski rub egejskoga područja, zagradjujući s juga kao kakav obranbeni nasip egejsko more i nebrojeno grčko otočje. Viši su dielovi Krete sastavljeni kao i gorje grčko od kredinoga vapna, a ima i navlastito u zapadnom dielu mnogo kristalinskoga škriljavca; k tomu se nalazi mjestimice serpentina a u humlju, navlastito na sjevernom kraju, šire se mlade tercijarne naslage. Proteg zapadno-iztočni iznosi na Kreti 254 km. a poprečna

širina 33 km.; po tom zaprema oko 8600 □ km., dakle od prilike koliko Korsika. Kreta je svojom veličinom osebujnom plodnošću svoga tla prekrasnim podnebljem obiljem luka sgodnim smještajem za sao-

Sl. 93. Klanac Hagio Ruméli u Sphakia-gorju na otoku Kreti.

braćaj grčkoga svieta sa Barkom i Egiptom u Africi i Sirijom u Aziji, vrlo znamenit otok u Sredozemnome moru, pače najznamenitiji

iza Sicilije. Otokom se steru od zapada k iztoku opadajući gorski lanci. Na zapadu je vapnena gromada Aspra Vuna (Biela gora) do 2500 m. visoka, na daleko kažiput mornarom, samo u kasno ljeto na kratko vrieme bez sniega. Tu je čuveni gorski predjel Sphakia, prirodna tvrdjava cieloga otoka, sielo sviju prevrata protiv turskoga gospodstva i sigurno utočište sviju patnika. Slika 93. prikazuje ulaz u znameniti klanac Hagio Ruméli u Sphakia-gorju. Gotovo je iste visine i središnje gorje Ida (Psiloriti) dok je iztočno gorje Lasiti nešto niže. Po bielih krednih hridinah primorskih prozvaše stari narodi kredu imenom „kreta“. Dok kretske gore k jugu strmo opadaju, tako da je obala vrletna i nepristupna, polažu se k sjeveru polagano: tu ima mnogo poluotočnih izbojaka, zaliva i draga (Kisamo, Kanea, Suda, Armiro i Mirabella). Pročelje dakle otoka Krete gleda prema Arkipelagu i Grčkoj. Kreta je već u staro doba bila na glasu svojim vinom, uljem i medom. Danas je doduše teženje tla dosta zanemareno, no ipak se izvozi ulje, vino, izvrstna svila i Sphakia-sir, koji je u cieloj Levanti obljubljen. Na Kreti su sva znatnija naselja u primorju sjevernom, gdje je tlo plodnije, jače nastavano, i gdje su bliže nasuprotne obale peloponeske, kikladske i maloazijske. Tu su najznatnije luke i Kanea (10.000 st.), Ratimo i Kandia (Megalokastron 12.000 st.). Na ovih, kao što i na drugih manjih učvršćenih mjestih opominje nas sve na mletačko gospodstvo. Nedaleko mjesta Kandije su ruševine labirinta, gdje je bila neman Minotauro. Kad se jednom smiri i uredi taj krasni, no sada slabo napučeni otok, (32·5 na □ km.), procvasti će bez sumnje osobito Kanea sbog blize Suda-drage. I Kreta je za ratova za slobodu mnogo stradala, a i kasnije se žalibože do danas nije još smirila, a i ne će biti mirna. dok se ne sdruži sa Grčkom. U rimsko doba mora da su bili Krećani na zlu glasu, kad se čitaju u sv. Pavlu rieči nekoga krećanskoga pjesnika: „Krećani su uviek lažljivci, zločeste zvieri, liene mješine. (Tit. 1. 12.).

Završujući ovaj kratki opis zemalja, koje sačinjavaju ostatak turskoga gospodstva u Evropi, spomenimo još nekolike rieči. Te su zemlje, kao što smo vidjeli, većim dielom od prirode dobro nadarene s obzirom na tlo, podneblje i lakoću prometa. No žalibože prirodno blago slabo se izrabljuje, uz loš vladajući sustav nazaduje obrt a broj se žitelja smanjuje, jer ni samo ratarstvo novimi prometali ni lakom prodjom plodina ne napreduje. Pokušalo se je doduše amo

tamo, da se upravni sustav u evropskoj Turskoj popravi, ali je ostalo pri pokusih, jer kano da nema uztrajnosti ponajviše poradi pomanjkanja vrstnih sila, koje bi provadjale nove uredbe. Noviji se pokusi, da se zla uprava popravi, izjaloviše u prvom redu sbog pokvarenosti činovnika i prevelike razkošnosti na dvoru sultanovom. Svi popravci i poboljšice ostaju na papiru, a gdjekada im i nije druga svrha nego da zavaraju evropske vjerovnike do bankrota zadužene turske države. Državni dug, razsipnost na dvoru, i vojska, makar da je slabo plaćena i opremljena, kao prije tako i danas, progutaju sav državni dohodak, koji se iztiska od naroda težkim porezom. Za ozbiljne gospodarstvene poboljšice manjka sredstava, kao i ozbiljnosti i pravoga znanja u odlučujućih krugovih. K tomu najbolje i daleke zemlje kano posjed mošeja i drugih crkvenih zaklada već su same po sebi nepristupne ikakvoj poboljšici. Samo malenomu dielu državljana stalo je do toga, da obstoji i napreduje državno blagostanje, a upravo je taj dio najviše kriv, da ide u državi sve po zlu. Da će ipak unatoč svemu tomu Turska još koje vrieme gospodovati nad onimi zemljami, koje su joj ostavile evropske vlasti, jamči veliki postotak muhamedovskoga življa u tih zemljah, zatim hrabrost i bojna sposobnost Turaka, pa dosta uspješni noviji pokusi, da se vojska preustroji i bolje naoruža. No o tom ipak nema ni govora, da bi se turska država u Evropi mogla ikada preporoditi i da bi mogla provesti reforme i poboljšice, koje bi ju sbližile s evropskim kulturnim pokretom i osposobile, da si prisvoji tečevine evropsko-kršćanske prosvjete. Dani njezinoga obstanka u Evropi su odbrojeni, samo je još pitanje vremena, kada i kako će evropske vlasti podieliti medju se tursku baštinu.

KRALJEVINA RUMUNJSKA.*

I.

Slika tla.

Smještaj, medje i veličina površja. — Rumunjska je karpatska zemlja. — Moldavska. — Vlaška. — Doljni Dunav. — Dobrudža. — Podnebne prilike.

Rumunjska se proteže na jugu i iztoku erdeljskim Karpatom. Na iztoku joj je granicom rieka Prut, Dunav i Crno more, na jugu pak rieka Dunav od „Željeznih vrata" do iza Silistrije, odakle zatim ide granica kopnom prema Mangaliji na Crnome moru. Rumunjska zaprema do 130.000 □ km., od toga odpada na Vlašku oko 78.000, na Moldaviju do 37.000, a na Dobrudžu 15.000 □ km.

Rumunjska je pretežno karpatska zemlja. Poglavite rieke rumunjske izviru ili u samih Karpatih ili u humlju karpatskom. Dvie se velike pragorske mase kristalinskoga škriljavca iztiču u medjašnjem sedmogradsko-rumunjskom pogorju. Prva počinje već u Ugarskoj k sjeverozapadu od one točke, gdje se spaja Crna i Biela Tisa; ona seže razstavljena na tri diela sedli, koja su pokrita kredinimi i tercijarnimi tvorbami, daleko u povirje Olte plosnim prema jugo-zapadu otvorenim oblukom, 200 km. dugim. Ovomu gorju pripada samo sjeverozapadni okrajak Moldavske. Mnogo je ogromnija i orografijski bogato razčlanjena ona pragorska masa, koja pod imenom južnih Karpata ili erdeljskih Alpa zaprema medjašnje sedmogradsko-vlaško područje, te se k iztoku do

* Budući da bi ovaj svezak knjige prevelik bio, da su opisane u njem i slavenske zemlje na balkanskom poluotoku, to smo ovdje radije na kratko obradili kraljevinu Rumunjsku, dok ćemo u petoj knjizi ovoga djela obširnije izraditi samo slavenske zemlje, i to balkanske: Crnu goru, Srbiju i Bugarsku, pa veliku Rusiju.

povirja Dimbovice i Burče nastavlja. Tamo, gdje se Karpati zagradjujući južno-iztočni ugao Sedmogradske, naglo savijaju od južnoga smjera k zapadnom, nema pragorske formacije; tu spajaju taložne dielom posve mlade naslage oba pragorska odjela. Na koliko se dosele znade, nije se u Karpatih nigdje na rumunjskom tlu našlo eruptivnih tvorina, dok ih u Ugarskoj dosta imade. Na okrajcih kristalinskoga škriljavca imade osamljenoga vapnenoga kamenja iz jurske i kredine dobe. Kredinih tvorina navlastito gromača ima u Moldavskoj diljem medje. Isto tako ima i tercijarnih slojeva na medji Moldavskoj i Vlaškoj; to su ponajviše jako naborane miocenske naslage značajne svojim obiljem soli i petroleja. Pliocenske tvorine sastavljaju ponajviše vlaško humlje. Eocena, kojemu su prije krivo pribrajali spomenute kredine gromače, ima razmjerno dosta malo.

Moldavska je predjel izmedju vrhunaca južno-iztočnih Karpata i doline Pruta. Prostrano to područje razstavlja tiek rieke Sereta od ulaza u zemlju pa do ušća u Dunav na dva prirodno vrlo raznolika predjela. Iztočni dio 350 km. dugi i 60—90 km. široki predjel izmedju obje rieke, što teku paralelno s glavnim lancem Karpatskim, ravnjak je sastavljen od mladih tercijarnih naslaga s južno-iztočnom položinom. Do Bârlada (Birlat) pripadaju tercijarne tvorine do 100 m. jakim naslagam sarmatskim, a odavle dalje većinom su pod „lösom“ mladji kongerijski slojevi. Najveće uzvisitosti s početka 400—500 visoke a k jugu niže prate kao široka svodovita izbrežina lievu obalu Sereta. Sjevernu i iztočnu medju ovomu području tvori rieka Prut, koji je na medji rumunjsko-ruskoj upoprieko širok 60 m. a dubok 1·5—2 m. Korito mu je s početka pokrito šljunkom, a u doljnom tieku sitnim pieskom, koji je pomiešan rek bi smolasto glinenim muljem. Prut je siromašan pritoci; osim nekih kotlinastih dolinskih proširaka, nije se Prut ni u doljnom tieku razširio, no tim je dublji, naime 4—5 m. Unatoč slabom opadu razvio je Prut sbog sipke gradje korita svoj tiek na nebrojene vijutke. Vode u ostavljenom koritu tvore s obje strane novoga korita močvare i ribnjake, a neki pritoci teku daleko ostavljenim koritom glavne rieke. Livade s bujno razvriežènom travom, močvare, rogozišta, ribnjaci: sve se to za velike vode sastavlja sa Prutom. Budući da je k tomu na Prutu na mnogo mjesta mlinova na ladjah zatim zagrada za ribarenje, to nije do god. 1856. rabio ni za plavljenje drva. God. 1861. plovio je prvi parobrod po Prutu do zemljopisne širine grada Jaši, pa makar da je podunavsko parobrodarsko družtvo velik trud i trošak uložilo, da se razvije po Prutu

plovitba, slabo je uspjelo. Na doljnom Prutu nema nigdje većega mjesta u samoj dolini rieke, već su sva naselja smještena daleko od rieke na okrajcih doline. Jedini željeznički most kod Ungenia posreduje sav promet izmedju Rumunjske i susjedne Rusije; pače i ratna željeznička pruga, koja je vodila od Renia do Galca, naknadno je napuštena.

Prednje izponke karpatske, što zahvataju zapadnu polovinu Moldavske, omedjuje s iztoka dolina rieke Sereta, no ova nije ujedno i geologijska medja, jer sarmatski slojevi, koji prate dolinu Sereta na lievoj obali do utoka Trotuša, sežu dapače i preko desne obale Moldave, pa im ima tragova još u humlju južno-iztočno od Neamcu. Prema Seretovoj dolini teku svi pritoci sa Karpata južno-iztočnim smjerom za čudo posve paralelno. To su rieke Sučava, Moldava, Bistrica i Trotuš. Duljina Seretova tieka iznosi u Rumunjskoj 488 km. Kod Pascania, gdje gotovo 120 m. dugi most oslanjajuć se o dva pila preko Sereta vodi, rieka je za male vode jedva 40 m. široka i 2—3 m. duboka. Korito Sereta sastoji od sitnoga pieska i mulja, dok je znatno krupnija gradja, što donose Seretu karpatski pritoci. Najznamenitiji je pritok Seretov Bistrica (duga 264·5 km.), koja, kao i svi drugi veći pritoci Seretovi nema svoga izvora na rumunjskom tlu. Sve se te rieke u svom doljnom tieku na daleko raztječu. Mjesta Piatra i Neamcu nekako su na razmedju pravoga karpatskoga gorja: k iztoku prostrlo se je valovito humlje a k zapadu pravi gorski sviet. Šumovite gore u sjevero-zapadnom uglu Moldavske sastoje od kristalinskoga škriljavca. Tu se uz vapnenu stienu Piatra Doamnei (1632 m.) izpinje R a r e u kao ugledni medjašnjik visok 1648 m. Nadalje su znatni vrhunci gorski Bernaru i Krenešezu (1866 m.) a nedaleko Bistrice orijaška strma stiena C i a h l a u (1908 m.). Tu ima prašuma, kojih se nije još ni taknula ljudska ruka. Nepravilno bez točne klimatičke medje prelazi ovdje bjelogorica u šume omorika, koje se kod Sereta spuštaju do 600 m. u dol. U dolini Bistrice prevladjuje po visinah crnogorica, često okružuju dolinske rubove visoko iznad Broštenia prekrasne lipe, dok se je na ogoljenih gorskih pristrancih ponajviše smjestila breza. Izmedju Trotuša i Putne uz jako naborane oligocenske tercijarne slojeve stere se miocenska formacija soli diljem ciele Moldavske; ovamo se broji P l e s u l-stiena, koja se naglo k jugu ruši k Neamcu, zatim humlje oko kupališta Balcatesti. Razvodje izmedju pritoka Sereta i Oltina poriečja teče na ugarskom tlu, a poglaviti vrhunci uzdižu se upravo na medji. Sjeverno od Gjimeš-

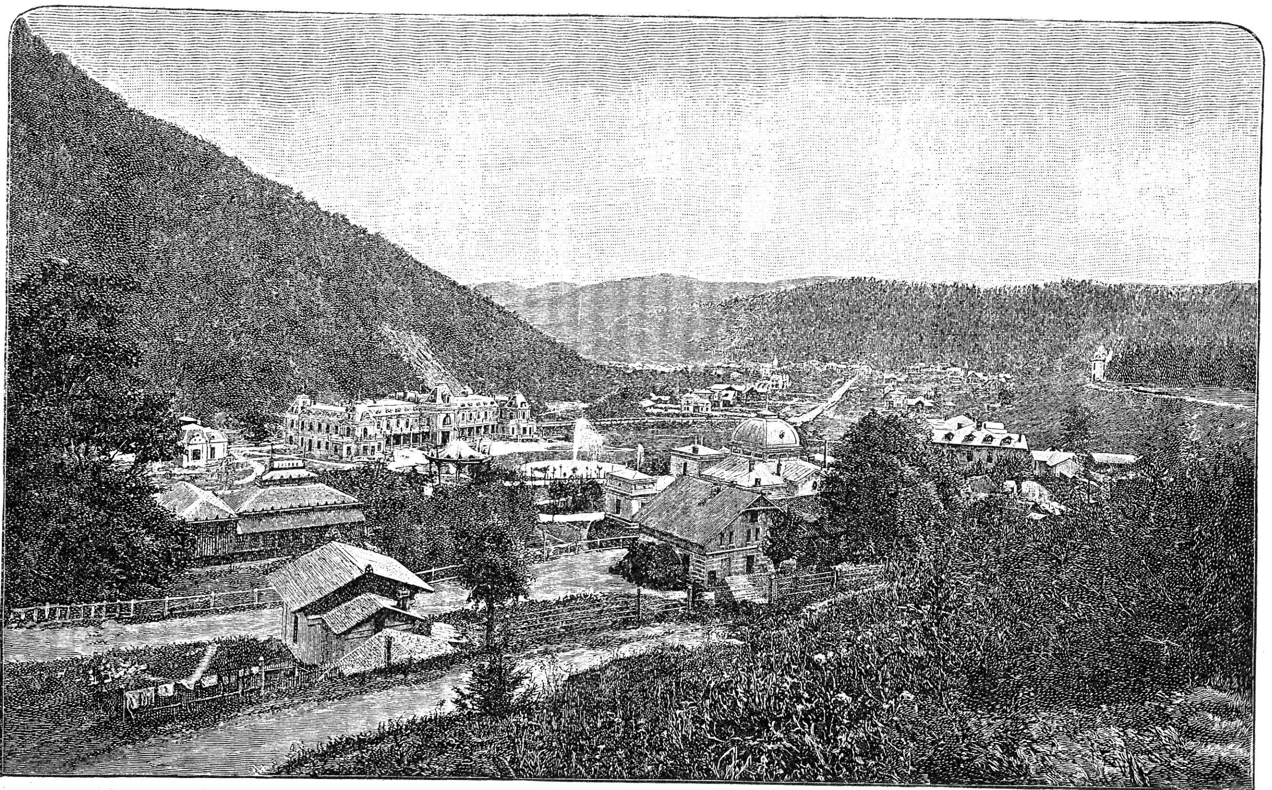
klanca na Trotušu, koji vodi iz gornje Olte k dolini Sereta, izpinje se Tarhavas do 1662 a Ciudamiru do 1648 m. Vrhunci Nagy Šandora (1640 m.) sjeverno od Ojtoz-klanca i Lakoca (1778 m.) sa odvirci Putne izpinju se na ugarskom tlu. Gradovi zapadno od Sereta stoje ponajviše u glavnoj dolini nedaleko od ušća pritoka, kao Roman, Bacau i Adjud ili na kraju pogorju kao Neamcu, Piatra i Fokšani, medjašnji grad prema Vlaškoj. Foltičeni na sjeveru nad lievim briegom Moldave središte je ratarstvom i stočarstvom bogate okolice. Kraj Okne, koja ima izvrstne soline, vodi od Gjimeša cesta kroz razmjerno dobro teženu Trotuš-dolinu, u koju ulazi izpod grada Ojtoz-cesta.

Gorje na sjeveroiztoku Vlaške pripada širokom pogorskom viencu, koji opasuje visoravnja Haromšek i predjel Burču opadajući naglo k iztoku i jugu u nizinu. Željeznica od Fokšania preko Rimnik-Sarata, Buzeu i Ploještia teče tik podnožja gorskoga gotovo razitim tlom. Budući da su brda na rubu ravnice visoka preko 600 m., to su korita, kojimi hrle rieke k nizini, vrlo duboka. Najiztočnija je rieka Buzeo, koji dolazeći iz Sedmogradske teče u Vlaškoj pokraj planinskimi livadami pokritoga vrhunca Pentilau (1776 m.), pa pošto je primio nekoliko pritoka u nizini, utječe u rieku Seret. Dalje k zapadu ruše se sa gora u nizinu Teleaš i Doftana pritoci Prahove, koja je najjači pritok Jalomice. U dolini Prahove 800 m. visoko nad morem izgradjen je uza stari samostan Sinaja prekrasan dvor kao ljetno odmaralište kraljevsko. Do kraljeva dvora nanizale su se u toj veličajnoj prirodi mnoge ville rumunjskih bogataša, tako da već gotovo nema ni prostora za nove gradnje, kao što nam kaže slika 94. Dolinom Prahove, koja je za velikih voda na daleko na zlu glasu, vodi drum i željeznica gore do medjašnjega klanca Predealu (1051.). Zapadno od Prahove doline stere se Bučeč 6—7 km. široka i dva puta tako duga orijaška gorska gromada, kojoj je najviši vrh La Omu visok 2508 m. Podno te gorske gromade protječe Jalomica visoki ravnjak Bučeč u svom gornjem tieku, te pošto je primila više pritoka, izlieva se u Dunav. Gornji tiek sliedeće rieke Dimbovice pripada visokom Fogaraškom pogorju. Tu se već počinje područje petrolejskih izvora, s kojimi se po mnienju nekih podudara i pojas kamene soli. Fogaroško gorje poglavito je sastavljeno od gneisa i blještnika, a starijega eruptivnoga kamenja ima navlastito u iztočnih slojevih. Glavna je kosa duga od Olte do izvora Burče 64 km.; na 43 km. dalekom prostoru samo je jedna točka niža od 2000 m., dok su tri vrha viša od 2500 m. (Negoj 2536 m., Colcu Vistea mare 2520 m., Vunatare

*

2510 m.). U južnom su dielu još visovi iznad 1500 m. zarasli liepom šumom. Izuzev dolinu Olte nema u tom visokom pogorju stalnoga naselja. Na stienah južno od Negoja i Vunatare i pod najvišimi glavicami Papuša-gorja ima tragova njekadašnje oledbe, koji inače manjkaju u Bučeču i u moldavskom Ciahlau.

Zapadno od Olte okružuju gore visoke preko 2000 m. poriečje Lotru-a, pritoka Olte. Najviše je ovdje gorje Pareng (Verfu Mandra 2520 m.), a dalje k zapadu Vulkan gorje (1870 m.). Glavni okrajak karpatskoga kristalinskoga škriljavca završuje se na lievoj obali Dunava u sredini izmedju Verciorove i Turn-Severina, nedaleko od sedmogradsko-rumunjske medje. — Humlje karpatsko, što se prostire Vlaškom, u glavnom pripada južnim tercijarnim tvorinam. Glavice toga mnogimi riekami prebraždenoga humlja na podnožju visokih Karpata sežu mjestimice još iznad 700 m., a izpod 45. širinskoga stupnja s obje strane Olte upoprieko 500—600 m. Dalje k jugu (u 44° 30′) izmedju Šila (rumunjski Jiul ili Jiu) i Olte riedki su vrhunci iznad 300 m. visine, a dalje iztoku još su niži. Ovi slojevi sastavljeni od mekanoga brusilovca, lapora i pieska steru se smjerom od zapada k iztoku a opadaju k jugu. Na sjeveru nedaleko od visokih Karpata opažaju se još na Topologu, Ardjišu i drugih gorskih rieka amo tamo i u humlju nabori, a dalje k jugu postupno se polaže humlje prema Dunavu. Prava nizina stere se jedino na iztoku s obje strane Jalomice, dok na zapadu izmedju širokih izplavljenih riečnih dolina ima neznatnih dugoljastih izponaka. Glavna rieka zapadne tako zvane Male Vlaške je Šil. Vrelište ima u Ugarskoj. Iza kako se vlaški i ugarski Šil sastavio, presieca rieka uzkom sutjeskom Vulkanskim klancem medju sedmogradsku te ulazi u Vlašku, gdje prima pritoke Motru i Armaradiju. Kod gradića Targu-Jiu teče rieka, preko koje vodi 100 m. dugi most, izmedju nakupljenoga šljunka u više rukava. Predjeli u srednjem tieku rieke zarasli su liepom šumom, a mjesta duž riečne doline prijatna su izgleda. Većih gradova nema u poriečju Šila; u gornjem je dielu kano tržište znatan Targu-Jiu, odakle ide stari put prema Vulkanskomu klancu. Od Verciorove, medjašnje stanice na rumunjskoj željeznici, važnije je mjesto Turn-Severin. Glavni je grad i nekako središte Male Vlaške na široko gradjena Krajova na lievom kraju Šilove doline. Oko doljnoga Šila pred ušćem prate Dunav visoke nasipine, koje je Šil nanosio. U rumunjskom se je saboru već mnogo razpravljalo o tom, da bi se doljni Šil do ušća Tismana učinio plovnim. Siromašni i stepni predjeli uz doljni Šil spo-

Sl. 94. Sinaja.

jeni su u novije doba sa Dunavom željezničkimi odvoji do Korabije i Kalafata.

Rieka Olta protječući južno-iztočnu Sedmogradsku na 300 km. dugom putu do rumunjske medje, prodire tu pragorske stiene i tvori glasoviti klanac Crvena vrata zvani (380 m.), najznamenitiji prielaz iz Sedmogradske u Vlašku. Još u nizini sve do Slatine nosi rieka Olta mnogo kršja; iza toga valja rieka sa sobom piesak i mulj gradeći od toga u svom doljnom tieku mnoge protegljaste otoke. Za čestih velikih voda poplavi Olta na daleko otoke i dolinsko dno, jer naraste 3, pače gdjekada i 6 m. visoko nad običnim licem rieke. Plitčine su u Olti riedke, a popriečna je dubljina rieke za obične vode 2·5 m. Mostovi se preko Olte težko grade a i vrlo su skupi. Pod željezničkim mostom kod Slatine može 375 m. široka rieka za velike vode lako otjecati, a drum, koji ide i preko jednoga otoka u rieci, prelazi preko razdvojene rieke na dva mosta, od kojih je jedan 170 a drugi 250 m. dug. Medju nebrojenimi pritoci Olte svakako je najznamenitiji Oltec. Gradić Rimnik de Olta u malom je ono za poriečje Olte, što je Targu-Jiul na gornjem Šilu. Tu se obdržavaju veliki godišnji sajmovi; saobraćaj je ljeti vrlo jak poradi tamošnjega kupališta, a poradi nedalekih slojeva soli kod Okne mare bijaše ovaj predjel već u srednjem vieku znamenit. I mjesta podno Lotru-gorja u okolišu nekoć znamenitih samostana (Bistrice i dr.) vrlo su prijatna i zarasla bujnim rašćem. No što ideš dalje od vinom glasovita Dragašana k jugu prema Dunavu predjeli su sve više pusti, žitelji siromašni živući mjestimice u špiljah-zemunicah, koje su zimi za vijavica topla zakloništa žiteljem u tih krajevih, gdje nema drvi. — Dalje k iztoku protječe nizozemlje vlaška rieka Ardjiš, s kojom se nedaleko doline Dunava sastavlja Dimbovica. U srednjem tieku ovih rieka već su jako šume poharane. — Najiztočniji dio nizine vlaške protječu već spomenute rieke Jalomica i Buzeo. Podno gorja su se izmedju ovih rieka nanizala nebrojena sela i gradići, tako da je ovaj predjel od Bukurešta do Tergovišta, Ploještija i Buzea razmjerno najnapučeniji u cielom kraljevstvu. Na doljnoj pak Jalomici, gdje nema ni vode ni drveća, prave su stepe: ovo su najslabije nastavani krajevi ciele Vlaške (16 stan. na □ km.). Ovuda su lako gradili nuždne željeznice. Tako ide od Bukurešta izravno željeznica na iztok preko Fetešia do velikoga mosta na Dunavu kod Cerne vode; dvie kratke odvojne pruge vode od Ciulnice do Slobozie na Jalomici i do Calarašia na Dunavu.

Druga pak pruga spaja Feteši sa mjestom Faurei, glavnom postajom izmedju Braile i Buzea.

Dunav, iza kako se je protisnuo kroz samo 151 m. široku kršnu sutjesku (Željezna vrata) izmedju Stare i Nove Oršave, ulazi najprije kod Verciorove na tlo rumunjsko, gdje zatim obtječe Vlašku do Galca dakim oblukom 812 km., ili kraćim tiekom izpod ostruge kod Hirsove 774 km. Dunav je na tom putu širok 800—1400 m., a dubok i do 30 m. Dakako da ima pieskom zamuljenih mjesta, koja sprečavaju brodarenje po Dunavu kao na pr u glavnom rukavu više Mačina i nedaleko od ušća Oltenice Nekoliko kilometara niže Silistrije i kod Oršave je Dunav na putu od 300 m. dubok samo 4 metra. Riečnih otoka u duljini od 4—8 m. zaraslih grmljem, topolastim drvljem nanizalo se je sijaset na doljnom Dunavu, koji nije tu već hitri i „modri" Dunav, nego blied, rek bi umoren od tolika puta, pa se veličanstveno pače lieno vuče. Obično se drži, da doljni Dunav teče izmedju vlaške obale nizke, kalovite i zarasle pašnjaci, i izmedju bugarske visoke i bregovite obale, no to je samo donekle istinito. Na mnogo naime mjesta udaljilo se je više tlo bugarsko u dalekih oblucih od Dunavova korita, dok nasuprot podlokane do 40 m. visoke stiene ili dajbudi onizki ravnjaci prate rieku na vlaškoj strani. Zapadno od ušća Iskre izmedju Svištove i Zimnice i niže Oltenice suzuje se nizina dunavska na 3—4 km., a na drugih se mjestih poput zavalja proširuje na 9—10 km., dapače niže Silistrije razprostrla se je do 24 km. širine. Velika jezera, koja su ili ostatci vode Dunavove ili pak pripadaju utočnomu području pritokâ, prate na daleko lievu obalu Dunava, te su kao na pr. Balta Potel i Grecilor ogradjena vrletnimi stienami. Veća podunavska rumunjska jezera dobivaju vode i podzemno iz okolišnih slojeva. Malene splahe (jezerca) pretvaraju se ljeti u baruštine, koje najprije protraže ribari i zatim su sgodna pitališta za svinje. — Od Galca do Suline dug je tiek Dunava 148 km. Prvi 61 km. je rieka jednaka kao i prije, samo što ju s desna prate stiene Dobrudžine. Na daljnjem se putu Dunav raztječe na dva pa odmah i na treći rukav. Izmedju proširenih riečnih rukava šire se močvarni predjeli deltini. Ismael i Tulča razdaleko su za 17 km.; Nova Kilia i nasuprotni rt Dunavec, s kojim se završuje Dobrudžino pobrdje, udaljeni su medju sobom za 46 km. Na 112 km. dugom putu čini Kilia-rukav granicu izmedju Rumunjske i Rusije. Upoprieko 500 do 550 m. široki Kilia-rukav nosi 63% cieloga Dunava, čemu su još u novije doba prirasla 3% vode Dunavove; 9 m. duboka a

61 m. široka matica mienja se izmedju 4·4 i 18·3 m. Izporede li se ruske karte od g. 1829. sa Sprattovim mjerenjem od g. 1856.—57. zatim sa rumunjskim mjerenjem od god. 1880.—83., to se vidi, da su se tečajem 50 godina velike promjene u delti Dunava dogodile; tako se je na pr. ušće staroga Stambula već u 25 godina potisnulo k jugu za $1^1/_2$ km. Niže Tulče 14·5 km. iza onoga mjesta, gdje se razdielio Dunav na dva rukava (Kilia- i Tulča-rukav) razdvaja se opet rukav Tulče vrlo nejednako, jer samo $^1/_5$ vode prima rukav Sulina, koji je do 150 m. širok sa uzkom upoprieko 9 m. dubokom maticom, dok zavojiti rukav sv. Jurja nosi svu ostalu vodu Tulčina rukava. Rukav sv. Jurja mjestimice je plitčina te je na ušću jako zamuljen, tako da ne rabi za veliku plovitbu, premda bi se dao lako za to prirediti. Ušće se je Suline iza god. 1862. posve promienilo umjetnimi vodogradnjami. Podvodno tlo izmedju velikih rukava bude za velike vode, koja naraste 2—4 m., na daleko poplavljeno. Stalnih naselja ima tu malo; plovitbi nuždne gradnje izvedene su na nasipih. Mjestimice naslaže se piesak tako visoko, da viri iznad vode, kad je i najveća. Budući da je na ušću Dunava u Crnome moru pretežna sa sjevera k jugu primorska struja, naslagale su se nanosom rieke sipine, koje zagradjuju od mora 2–3 m. duboku lagunu Razem. Na 86 km. dugom crnomorskom primorju, što pripada od Buazului do bugarske medje kraljevini Rumunjskoj, izmjenjuje se od 50 do 60 m. visoka obala sa plosnom pješčanom obalom. Budući da je kod Kjustendža (Konstanca) izbojiti tupi poluotočić bio slabom obranom za promet brodova, izgradjen je veliki molo. Na to se je rek bi iz razvalina razvio grad, koji je brzo izašao na glas kao pomorsko kupalište, te već danas broji preko 6000 stanovnika. Promet je u luci jak, a izvozi se ponajviše žito. Mangalija je nasuprot otvoreno pristanište bez ikakve važnosti za pomorski promet.

Dobrudža dosta naglo opada na zapad i sjever prema ušću Dunava, a na iztok prema Razem-laguni i Crnome moru. Duljina joj iznosi od Tulče preko tatarskoga grada Medjidije do bugarske medje 160 km., a širina na najužem mjestu 42 km. Dvie trećine Dobrudže s obje strane Karasu-nizine, pune protegljastih jezera i močvara sa čuvenimi „Trajanovimi nasipi“ i željezničkom prugom Crna voda-Kjustendže pusta je i goletna zemlja pokrita debelim „lösom“ i visoka 100 do 200 m. Riedke su tu kiše, s proljeća je zemlja dobar pašnjak, a gdje se može natapati, tlo je plodno; no ljeti je ponajviše prava pustoš od sunca spaljena. U novije vrieme nastoje ru-

munjski naseljenici, da predobiju tlo za ratarstvo. — Sjeverna trećina Dobrudže ima liepo razvijeno tlo. Razgranjeno to pobrdje je do 456 m. visoko. Tektonički i petrografijski su ova brda na posljednjem krivaju Dunava skroz različna od Karpata, pa ih je s toga čuveni prof. Sues nazvao „nedokučivom zagonetkom u bližoj i daljnjoj svojoj okolici." Sjeverozapadni ugao Dobrudže izpunjuju dvie jedna do druge tekuće gore od gneisa sastavljene, i duge 16 km. Od kuta, gdje se ove dvie gore sastaju, prostire se upoprieko ciele Dobrudže pojas staroga brusilovca, prateći svojim glavnim dielom kano šumoviti Babadagh desnu obalu Taica-rieke, koja širokom dubodolinom teče k Babadagh-jezeru i dalje do Razem-lagune. U Babadaghu se izpinju neke visi 300 do 400 m. a zarasle su bukvom, grabrom, bielom topolom i lipom, ljeskovnici, kruškom-divljakom i t. d. K jugo-iztoku prema laguni gubi se gorje pod „lösom". Značajno je, što se na okrajcih škriljavačkoga pojasa iztiču na nekih mjestih eruptivne tvorine. Ovamo ide granitni Sultan-Bair (ili Sakar Bair 392 m.) čunjasti Cineli (Pomsil 332 m.), strma glavica od porfira Dialu Jacov na Dunavu i t. d. Cieli sjeveroiztok Dobrudže izmedju Dunava i Taica-rieke zapremaju trijaške tvorine od vapnenca i pješčanika, koje su većinom „lösom" pokrite. Taj je predjel bez šume i vrlo siromašan vodom. Grad Tulča (20.000 st.) usred vrtova, koje prema Dunavu po visinah prate vjetrenjače, najprijatniji je kraj u cieloj Dobrudži. Tulča je u obće jedino oveće naselje i grad u toj pokrajini. Makar da ima u svem 14 gradskih obćina, ipak ne broji još Dobrudža 150.000 stanovnika. Naseljivanje Rumunja po Dobrudži mnogo sprečava nestašica vode.

Iza ove obćenite slike o gorah i vodah rumunjskih spomenimo još na kratko tamošnje podnebne prilike. Makar da Rumunjska poglavito pripada srednjo-evropskom klimatskom pojasu, ipak se već opaža, da je ona na kraju toga pojasa tvoreći donekle prielazno područje ovamo k sredomorskom a onamo k iztočno-evropskom suhozemskom podneblju. To nam jasno potvrdjuje ljeti suhotropska žarina a zimi po nizini i humlju i izpod 45° sjev. širine oštra rek bi ruska studen. S proljeća raste naglo toplota tako, da ožujak zaostaje iza travnja za 6° toplote. Maksimum je godišnje toplote zabilježen posljednjih godina do 40° a minimum nešto preko —29°, po čem iznosi razlika preko 69 stupanja Neobična opreka i nenadane promjene toplote mogu se time protumačiti, što je Vlaška za pravo prostrana drăga otvorena k sjevero-iztoku hladnim zračnim strujam iztočno-

evropskoga nizozemlja. To je razlog, da narod rumunjski sjevero-iztočni vjetar, koji duva iz velike slavenske nizine, nazivlje „zlotvorom". — Doljni Dunav se gotovo svake godine smrzne, o čem nam već u staro vrieme pjesnik Ovidije svjedoči (Trist. III. 10.). Preko smrznutoga doljnoga Dunava prošli su god. 258. Goti a 1048. Pečenezi. Hépitès je u Buletinu rumunjskoga geografskoga družtva od godine 1882. obielodanio opažanja o smrzavanju Dunava kod Galca i Braile počevši od god. 1836. Polag tih opažanja doljni se Dunav za 47 godina 11 puta nije smrznuo. Od god. 1851.—1854. bio je doljni Dunav redom tri zime bez leda. Upoprieko za 35 godina bila je rieka smrznuta 49·6 dana, no god. 1881.—1882. samo 12 dana, godine pak 1879.—1880. u svem 96 dana. Za spomenutih godina tri puta se je ponovno smrznuo Dunav. Najčešće se je smrzavao oko nove godine a ponajviše bi se led raztalio oko 1. ožujka. Jednom se je smrznuo Dunav već 7. prosinca, a jednom je opet bio još smrznut 4. ožujka, pošto se je prvi put led raztalio 26. veljače. God. 1875. odmrznuo se led na doljnom Dunavu istom 30. ožujka. — Srednja godišnja množina padalina iznosi u Rumunjskoj od 500 mm. (Sulina) do 650 mm. (Bukurešt 608 mm.). Za točno poznavanje i proučavanje raznolikih meteorologijskih pojava u Rumunjskoj imamo još do danas premalo pouzdanih opažanja.

II.

Žiteljstvo.

Kako je postao današnji rumunjski narod? — Starija i novija povjestnica Rumunjske. — Značaj Rumunja. — Ostali žitelji Rumunjske. — Materijalna kultura: plodine, stočarstvo, rude, industrija, trgovina. — Duševna kultura. — Bukurešt i ostala mjesta.

Rumunji su potomci Rimljana i Dačana, a k tomu ima u njih mnogo primjese slavenske. Dačani, na doljnom Dunavu izmedju Tise i Pruta, spominju se u Rimljana već za Caesara i Augusta kao hrabar narod, na koji su Rimljani zabrinuto pogledali. Car Trajan (98.—117.), taj najvrliji rimski vladar, svlada u dvie vojne Dačane (101.—106.) te ih prinudi, da mu se pokore. On je utemeljio tamo mnoge naseobine i svezao tako jako s rimskim carstvom Daciju, da je zemljom naskoro posve prevladao latinski jezik. Središte kolonizacije rimske, koja je dobivala naseljenika iz dalekih zemalja „imperii Romani", bijaše u današnjoj južno-zapadnoj Sedmogradskoj, kao što nam to svjedoče spomenici i pisci. Za seobe naroda ostali su mnogi Dačani sada već polatinjeni u svojoj domovini na lievoj obali doljnoga Dunava, dok su se drugi pred bujicom naroda, koja je sa sjevero-iztoka ovamo provalila, zaklonili preko Dunava, pak ima i danas svuda njihovih tragova na balkanskom poluotoku pod imenom Vlaha. Koliko je naroda prehujilo preko Dačana! Tko bi ih sve nabrojio? Poglaviti su Goti, Huni, Avari, Pečenezi, Kumani i Madžari. Čini se, da bi mogli o ovih narodih Rumunji reći: „Strani osvajači dolaze i odlaze, mi se pokoravamo, ali mi ostajemo tamo, gdje jesmo", jer su u istinu ovi većinom konjanički narodi prohujili preko rumunjskih glava i preletjeli kraj njihovih gora, a da niesu nimalo djelovali na razvitak rumunjskoga življa. U šestom stoljeću pojaviše se sa iztoka Slaveni, te su već u sedmom stoljeću zapremili obje Dacije. Da su se Slaveni tje-

snije sdružili s Rumunji, koji su u svoj jezik mnogo primjese slavenske primili, bit će da je razlog, što su i oni poput Rumunja jednako stradali od spomenutih konjaničkih naroda. Možda je i to dokaz o žilavosti i uztrajnosti narodnoj u Rumunja, koja se još i danas opaža, što su Rumunji nadošle u Daciju Slavene tečajem vremena porumunjili, dok su se na pr. finski Bugari poslavenili. Nema sumnje, da je današnja Rumunjska za slavnih bugarskih careva višeputa pala pod Bugarsku. — U tom se danas učenjaci slažu, da ima u Rumunja i slavenske krvi primiešane kao i slavenskoga jezika, ali pri kvantitavnoj analizi, naime koliko je primjese slavenske, nema sloge medju stručnjaci. To se znade, da su vjeru Isusovu Rumunji primili preko Slavena, da je nadalje crkveni jezik i pismo do 17. stoljeća bilo slavensko, a ćirilovska je pismena u Rumunja tek u najnovije doba zamienila latinska azbuka sa diakritičkimi znakovi. Napokon ima i danas još mnogo mjestnih imena zatim imena gora i dolina posve slavenskih. Tako je po iztraživanju Rumunja pronadjeno, da je u okružju Valcea zapadno od rieke Olte jedna desetina sviju mjesta, gora, dolina i t. d. slavenska. O medjah rumunjskoga življa ima medju stručnjaci različitih mnienja; mi ćemo pristati uz ono, koje kaže, da se je obseg rumunjskoga življa tečajem viekova donekle podudarao sa objemom rimske pokrajine Dacije. Rumunjska predaja ne zna ništa o tom, da bi se Rumunji možda doselili sa juga; ona kaže, da obje podunavske kneževine Moldavska i Vlaška imadu svoj početak u Karpatih; stara rieč „Daci montibus inhaerent" potvrdila se je kroz viekove. U drugoj polovici 13. stoljeća došao je Radul negru (Crni) iz Fogaraša sa Vlasi u Vlašku na Dunavu, gdje je utemeljio više mjesta kao Kampulung Tergovište, Bukurešti, Pitešće i Djurdjevo (Giorgiu). Dragoš, Bogdanov sin iz Marmaroša, utemeljio je g. 1354. moldavsku ili Bogdansku kneževinu na Seretu i Prutu. Po malo se je pomicalo težište kneževina prema nizozemlju. Priestolnica Moldavske bude prenesena iz Sučave, koja danas pripada Bukovini, u Jaši; Bukurešti postade tek od god. 1383. zimskom priestolnicom, dok se je Tergovište još do konca 17. stoljeća uzdržalo kao ljetna priestolnica.

U 14. i 15. stoljeću nastojali su da zavladaju ovimi zemljami Madžari, Poljaci i Turci. S tih navala stradale su mnogo obje kneževine. Madžari su morali često uzmicati u Moldavskoj pred uplivom poljskim a u Vlaškoj pred Turci. Povrh vanjskih navala stradale su te zemlje sa čestih zavjera i prevrata domaćih boljara. Makar da su

poslije poraza muhačkoga g. 1526. obje kneževine došle pod vrhovničtvo tursko, ipak se je pri koncu 16. stoljeća činilo, da će se osnovati jaka rumunjska država za junačkoga Mihajla III., koji je s pomoću Stjepana Batorija, kneza sedmogradskoga, tako sretno vojevao na Turke, da je sultan Muhamed III. priznao njegovu vlast u Vlaškoj i Moldavskoj a car Rudolf II. u Sedmogradskoj. No navale Poljaka i mlitavost rumunjskih boljara spriečila je sada kao što i kasnije u 17. stoljeću osnutak dako-romanske države. Prema koncu 17. stoljeća mnogo je stradala Vlaška za ratova izmedju Austrije i Turske, dok je u Moldavskoj, koja je donekle neodvisnija od Turske bila nego Vlaška, sve više uzmicao upliv poljski pred ruskim. Rusija je dapače doskora stala sve više utjecati na obje podunavske kneževine tim većma, kad nije Austrija htjela da sliedi mudre savjete Eugena Savojskoga, koji je kao sretni vojskovodja u ratovih protiv Turaka želio i svjetovao caru Karlu VI., da Austrija proširi svoj upliv u doljnom Podunavlju. U miru Požarevačkom godine 1718., najsretnijem miru, što su ga ikada Habsburgovci sklopili, pripala je doduše Austriji zemlja zapadno od rieke Olte, tako zvani „Krajovski Banat“, no već god. 1739., dakle treće godine iza smrti Eugena Savojskoga, biogradskim mirom izgubi ona opet tu zemlju. Mjesto vojvoda vladali su ovimi zemljami „Gospodari“, koju su čast Turci onomu dali, koji bi više za to platio. Izmedju god. 1711. i 1821. vladali su Moldavskom 33 a Vlaškom 35 „Gospodara“. Konstantin Maurocordato vršio je tu čast četiri puta u Moldavskoj, a pet puta u Vlaškoj. Razumieva se, da je zemlja za vladanja tih Gospodara vanredno stradala, jer je svaki od njih nastojao da što prije iz zemlje izmuze s ogromnimi kamati ono, što je platio Porti za svoju čast. U prvoj polovici 19. vieka nastoji Rusija sad s manjom sad opet s većom srećom, da potisne Turke i da stekne vrhovničtvo nad Vlaškom i Moldavskom. Turke a i Rumunje potiče protiv Rusa svakom sgodom Engleska. Iza Krimskoga rata bude god. 1856. u parižkom miru dokinuto rusko vrhovničtvo, a suzerena vlast sultanova i neovisna samouprava ovih zemalja priznata. Moldavska, od koje je u 18. stoljeću Bukovina odciepljena, povećana je Besarabijom s onu stranu Pruta. Kasnije su te zemlje s dozvolom evropskih vlasti proglašene „udruženimi kneževinami Moldavskom i Vlaškom“ pod vrhovničtvom sultanovim, a godine 1861. budu podunavske kneževine proglašene državom Rumunjskom. Poradi unutrašnjih nemira bude g. 1864. knez Cusa prinudjen

da se zahvali, a god. 1866. bude na njegovo mjesto izabran knezom Karlo iz roda Hohenzollern-Sigmaringen, koji i danas još vlada.

Za Rumunjsku nastupi sada novo doba. U ratu rusko-turskom (god. 1877.—78.) poniela se je mlada država junački kao saveznica Rusije, pa se 22. svibnja god. 1877. proglasi samosvojnom i neovisnom od turskoga vrhovničtva. U konačnom miru na berlinskom kongresu god. 1878. izgubila je doduše Rumunjska svoj posjed u Besarabiji, koji je odstupljen Rusiji, no zato je povećana Dobrudžom do crte povučene od Silistrije na Dunavu preko do Mangalije na Crnome moru. K tomu je dobila deltu Dunava do Kilia-rukava, ali tako da Dunavova cesta od Suline do Galca ne spada pod teritorijalno vrhovničtvo rumunjsko, nego pod posebno podunavsko povjerenstvo. Makar da su neke tih odredaba bile nepovoljne po Rumunje, ipak se je probudila u rumunjskoga naroda poradi izvojevane neovisnosti ponosna samosviest, pa su s toga Rumunji 26. ožujka god. 1881. proglasili svoju zemlju kraljevinom.

Rumunji (t. j. Romani, „Rimljani") ili Vlasi, jesu narod romanski, a vjere grčko-iztočne. Oni su upoprieko srednje veličine i pretežno crnomanjasti, no amo tamo ima i u prostoga naroda uz tamno lice i vranu kosu takodjer bjeloglavaca sa plavim očima. Često se vide u Rumunja liepi profili sa finimi ustnami, a obične su male noge i malene ruke i kod velikih ljudi. Neki su na temelju reliefa na Trajanovom stupu u Rimu uztvrdili, da u Vlaškoj prevladjuje rimski tip a u Moldavskoj tobožnji dački. No to su svakako smjele kombinacije. Ta modre oči, o kojih u ostalom na spomenutom stupu ništa ne razpoznaješ, vide se često i u gornjoj Moldavskoj, no ne samo kod Rumunja nego i kod židova, kojim okružuje blieda suhonjava lica duga crna narudana kosa. U obće tko proučava crte i izražaj lica u Rumunjskoj, naći će u mnogih naseljih upoprieko liep tip, a u susjednih opet mjestih žitelje upravo ružne vanjštine. Na spomenutom Trajanovom stupu vrlo je zanimljivo narodno i liepo odielo starih Dačana, kojemu u običnom životu u gradovih danas nema više traga. — Rumunjem se često prigovara, da su kukavice, nepouzdani i dvolični te mlitavi. No i takovi putopisci, navlastito njemački, koji su sve moguće pogrješke našli u karakteru Rumunja, morali su ipak priznati, da ima medju seoskim žiteljstvom mnogo ljudi dobroćudnih, uslužnih i gostoljubivih. Kao kod svakoga naroda, tako je i kod Rumunja na njihov karakter mnogo djelovala njihova prošlost i tužne prilike kroz mnogo viekova. Takova prošlost ostavlja tragova u karakteru, koji se ne mogu na jedanput izbrisati. S punim pravom naglašuje Reclus, pošto je iztaknuo u Rumunja čuvstvenost, velikodušnost, oštroumnost i milotu „Pariza na iztoka": „Što se tiče potištene mase pučanstva, bila je liena, jer inače vrlo plodno tlo nije bilo njezino, ona je bila sumnjičava i lažljiva, jer je lukavština i laž oružje robova". Dr. P. Lehmann piše o Rumunjih od prilike ovako: O silah i sposobnostih rumunjskoga naroda u mnogom će pogledu poučit nas tek budućnost, kad se bude dakako težko i polagano razvio srednji stališ, koji će podati državi valjanih činovnika. Na tom se je polju već mnogo učinilo dokinućem kmetstva i razvitkom

narodnoga ponosa uslied uspjeha na bojnom polju. Da imadu duševnih sposobnosti, dokazom je, što se opaža u raznih granah znanosti i umjetnosti liep napredak navlastito na polju pjesničtva. „Nemam prava, da bi branio rumunjske gospodje od prigovora, da ne znadu gospodariti, taj bi prigovor napram rumunjskim seljakinjam svakako bio najveća nepravda. Ta one su posve potištene, o čem najbolje svjedoče neke rumunjske rečenice, koje nimalo ne svjedoče o nježnosti i počitanju žena. Evo nekih: „Duge suknje, kratka pamet; Tko je ženam tajnu odkrio, prištedio je liēbara; Ja imam pravo uzkliknula je žena, kad se je sjutra dan probudila; Krivovjerca treba na pravu vjeru obratiti, reče žena i ode k Turčinu pod šator".

Od 9 milijuna Rumunja živi ih od prilike polovica u Rumunjskoj kraljevini. Budući da broji Rumunjska oko 5,400.000 žitelja, to ima preko 800.000 žitelja nerumunjske narodnosti. Dok je ladanjsko žiteljstvo gotovo bez iznimke rumunjsko, ima u gradovih mnogo stranoga življa. Od Nerumunja odpada 50% (400.000) na Židove, a 25% na Cigane, a ostalih 25% jesu Slaveni (85.000), Niemci (39.000), Madžari (29.500), Jermeni (8000), Grci (5000) zatim nešto Osmanlija, Engleza, Francuza, Talijana i t. d. Židova ima najviše u moldavskih gradovih; u većini su u Botošanu i u Jašiu; u Bukureštu se razlikuju od „galičkih" židova „španjolski židovi", koji zauzimlju ugledan položaj u družtvenom pogledu. — Cigani su se nastanili god. 1417. u Rumunjsku, gdje su bili više stoljeća robovi boljara i samostana, dok nisu god. 1844. svi proglašeni slobodnimi. Vidiš ih svuda i u gradovih i po selih.

Rečenica rumunjskih otačbenika: „Rumunji su rodjeni poljodjelci" dvojbene je povjestničke vriednosti, jer Rumunji većim dielom treba da zahvale, što su se kano narod uzdržali, upravo tomu, što su kroz stoljeća polunomadski živjeli. Ratarstvo i danas nije još razvijeno, kao što bi moglo biti. Istina izvoz žita glavni je zemaljski prihod; no to ne potječe toliko od uzornoga teženja tla, koliko od osobite plodnosti tamošnjega tla, koje za povoljnoga vremena obilno rodi, makar da se srednje teži. Dakako, da se u novije doba i na tom polju opaža liep napredak. Od svega produktivnoga tla (81·7%) odpada na oranice i vrtove 34·6, na livade 7·1, na pašnjake 22·5, na vinograde 0·6, a na šume 16·9 postotaka. Poglavita je zemaljska plodina kukuruz, nazivan porumb u Vlaškoj a papušoi u Moldavskoj. Gotovo polovicu orać̄e zemlje (1 milijun hektara) zaprema ta plodina, od koje seljak pravi svoju polentu ili mamaligu. Putujući zemljom na daleko ne vidiš drugo već samo kukuruz. Na hektar se sije pol hektolitra, što je svakako premalo; žetva bi mogla za dobre ljetine i kraj razumnoga teženja i do 30 hektolitara donieti, dok obično unatoč ne-

marnomu obradjivanju rodi ipak 12—14 hektolitara. Za toplih dana mjeseca svibnja i kraj obično izdašnih kiša brzo se plodina razvije, te zatim za žarine sunčane i suše dublje proširi korienje u tlu, koje već sada sama stabljika zasjenjuje. Daleko u gorske doline teži se kukuruz, ali ovuda obično manje vrste sa malenimi klipovi. Drugo mjesto medju plodinami zaprema pšenica, koje se dapače više izvozi nego li kukuruz. Pšenica se sije ponajviše u jesen, pa ju onda 10—15 cm. visoku pokrije snieg svojim bielim velom, s čime je u savezu ona ratarska „mnogo sniega, mnogo žitka". Na hektaru rodi upoprieko po 12 hektolitara pšenice. — Ječma se više teži nego raži, zobi i prosa. Krma se malo radi, jer Rumunj u obće ne hrani blago u stajah. Koruna se razmjerno malo sadi, a nasuprot vanredno mnogo kupusa i razne vrste tikvina. Masline se teže sporadično jedino na velikom posjedu, a sladornu blitvu goje u novije doba u dolini Sereta. Duhana se dosta goji, pa je tako dobar, da se prodaje pod imenom turskoga duhana.

Vriednost je zemljištu u posljednje vrieme jako poskočila, što je osobito nepovoljno po putujuće pastire, koji si ne mogu danas jeftino kao nekoć pribaviti velikih komada tla za pašnjake. Veleposjednici imaju obično 1500—2000 hektara oranica a neki dapače do 10.000 hektara. Žalibože ima i u Rumunjskoj takih veleposjednika, kakove smo vidjeli u Italiji (strana 183.), koji se ne brinu za gospodarstvo, nego prepuštaju svoja imanja činovnikom, ili velikim zakupnikom, a ovi opet manjim i t. d. „Grabežno teženje" tla posljedica je tih zakupničkih prilika. — Stanje seljaka postalo je posljednja dva stoljeća sve nesnosnije. Sve tlo je bilo u ruku boljara i crkve, a seljak, koji je rek bi jedini porez plaćao, bijaše nevoljnik. Stanujući na tlu boljarskom morao je najsgodnije vrieme za teženje tla raditi robotu za gospodara, a svoje zemljište jedva je dospio da obradi. Već se prije kušalo olakotiti to nesnosno stanje seljaka, a za pravo je odkup kmetstva proveden tek zakonom god. 1864. dakako i sada još u mnogom samo na papiru, jer nije posvuda odkup izplaćen, pa i slobodni seljaci su i danas u ruku svojih starih gospodara i bogatijih susjeda. U svemu se računa, da je oko 600.000 obitelji uslied „emancipacije" došlo do posjeda. No gdjekada ne mogu živjeti ti novi posjednici, te uzimlju u zakup zemljišta veleposjednika, kojim za to dadu ili dio priroda ili im dadu ručnih težaka i predprega, a taj se odnošaj razlikuje od stare robote samo po imenu. Lozom je zaraslo u Rumunjskoj do 100.000 hektara. Od Piatre na Bistrici sve do Dunava

prate na okolo podnožje Karpata nepregledni vinogradi. Pivničarstvo je upoprieko vrlo loše, tako da najveći dio vinogradara prodaje odmah za berbe širu trgovcem iz Bukurešta i Krajove. Obradjivanje loze na jednom hektaru računa se u Rumunjskoj na 100 franaka (rum. l e v) a potrebno posudje na 50 franaka. Za najpovoljnije ljetine rodi na hektaru 1800 litara, a to čini od prilike 300 franaka, što se odmah izplati na licu mjesta.

Glede stočarstva u Rumunjskoj glase najnoviji službeni podatci ovako: goveda imade 2·56 milijuna, svinja 1 milijun i 4·76 milijuna ovaca i koza; konja se računa preko 500.000 a bivola preko 100.000. Goveda su izvrstna za klanje, ali slaba za mlieko; uvadjanje švicarskih krava u zemlju nije donielo uspješnoga ploda. Ovce se drže u velikih čoporih; od travnja do studenoga borave u viših predjelih, a zatim se na zimu spuštaju u nizinu Stoka boravi, kao što smo već gore iztaknuli, i zimi bez krova. Hrana od mesa je u Rumunjskoj jeftina, jer je blago vrlo jeftino; tà kod vola 100 kgr. stoji 8—12 for. Nije dakle pretjerano, kad se pripovieda, da je nekoć par volova u Rumunjskoj samo 5 do 10 talira stajao. — Pčelarstvo je napredno; izvrstan med i vosak bijaše odavna ponos žitelja Moldavske. O razumnom šumogojstvu nema ni govora. Drva se naročito iz susjedne Sedmogradske mnogo uvozi u zemlju. Tako je na pr. iz Brašovskih šuma u Sedmogradskoj preko Törzburžkoga klanca dovezeno sve drvo za željezničku prugu Ploješti-Sinaja, a isto tako i za gradnje prekrasnih villa u Sinaji. U posljednje su vrieme mnoge krasne šume poharane, a nije se mislilo na to, da se šume pomlade. Druge su šume opet težko pristupne. Šume zapremaju 16·9% produktivnoga tla, a od svih šuma pripadaju 54% državi. Uprava tih šuma stoji na godinu 1·37 milijuna franaka, a sav je prihod od šuma samo 2·6 milijuna franaka. Do sada se nisu još počeli graditi drumovi za dovoz drva, a i rieke nisu tako uredjene, da bi se lako plavila drva. Pilane su po zemlji većim dielom u ruku tudjincem, samo pet njih pripadaju Rumunjem a četiri su državne.

Od ruda iztiče se u prvom redu sol zatim ima u zemlji izvora petroleja i raznih ljekovitih rudnih vrela. Četiri su glavna majdana slankamena u Rumunjskoj: kod Targu-Okne u Trotušovoj dolini, kod Slanika i Doftana u poriečju Prahove i kod Okne mare nedaleko Rimnika zapadno od Olte; sva su četiri majdana u svezi sa rumunjskom željezničkom mrežom. Najbolja i najčišća sol se dobiva u Slaniku. Država ima prihoda od soli 5—6 milijuna franaka;

Bugarska i Srbija uvoze sol iz Rumunjske. U solinah radi u svem do 2000 radnika. Budući da je toliko obilje kamene soli u zemlji, posve je neznatno vadjenje morske soli u laguni Razem. U blizini majdana soli ima redovito u Rumunjskoj i izvora petroleja, od kojega ima danas provrtanih oko 500 zdenaca od 40—150 m. dubljine. Već je narasla vriednost dobivenoga petroleja do 3 milijuna franaka, no poradi nespretne uprave pri tom poduzeću, kao i poradi jake izvanjske konkurencije stradao je znatno ovaj podhvat u Rumunjskoj. — Ljekovitih rudnih izvora ima mnogo u zemlji navlastito na izvanjem rubu Karpata u okružjih Bacao Buzeo, Prahova Dimbovica i Valceo. U svem su nabrojena 53 sumporna i 37 slanih vrela. Kod sedam izvora su utemeljena liečilišta i kupališta, koja se mnogo posjećuju, dok su prije Rumunji u velikom broju polazili sedmogradska kupališta. Najznatnija su kupališta Calimanesci na izlazu klanca Crvenoga tornja, Kampina u dolini Prahove, Balcatesti, Strunga kod Jašia, Lacu-Sarat nedaleko od istoimenoga jezera već u nizini kod Braile i t. d.

Razvitku industrije nisu prijale u predjašnja vremena nimalo prilike rumunjske. Ponajprije masa naroda nema velikih potreba, a ono, što je najnuždnije, izradjuje se kod kuće. Kućni obrt obskrbljuje narod vrlo slikovitim i ukusnim odielom, tako da je seljak trebao da kupi na sajmu samo kožu za obuću, široki kožnati pojas i šešir od pusti. Na kolih i na poljskom orudju, izuzev štajerske kose i srpove, nije bilo u predjašnje vrieme ni mrve željeza. Cigani-kovači načinili bi čavle, ralice, kotače i podkove, koje su ostalom konji prije izgradnje cesta malo trebali. Pa i danas je kovinska industrija slabo razvijena, a užarije i bačvarije posve su riedke u zemlji. Pomanjkanje vještih radnika, pa nepouzdanost pače i zloba turske vlade najviše je sprečavala razvitak industrije. K tomu su nade za dobitak pri svakom obrtnom poduzeću bile prevelike, a uvidjavnost i nuždna strpljivost premalena, te je gorljivost i revnost iza prvih posve razumljivih neuspjeha odmah ohladnjela. — Osim kućnoga obrta razvija se u najnovije vrieme proizvadjanje brašna, žeste i sladora. Država ima tvornice za opremu vojske, za duhan; a podporu uživaju od države tvornice papira i sukna za vojsku. K tomu se prave u zemlji svieće, sapun, tinta, konserve, surogati kave, likeri, pivo i t. d. Rumunjski zakon od god. 1887. imao bi podignuti industriju rumunjsku. Po tom zakonu jamči država poduzećem industrijskim na 15 godina oprost od poreza i dozvoljuje bezplatni uvoz strojeva i sirovina, koje se ne-

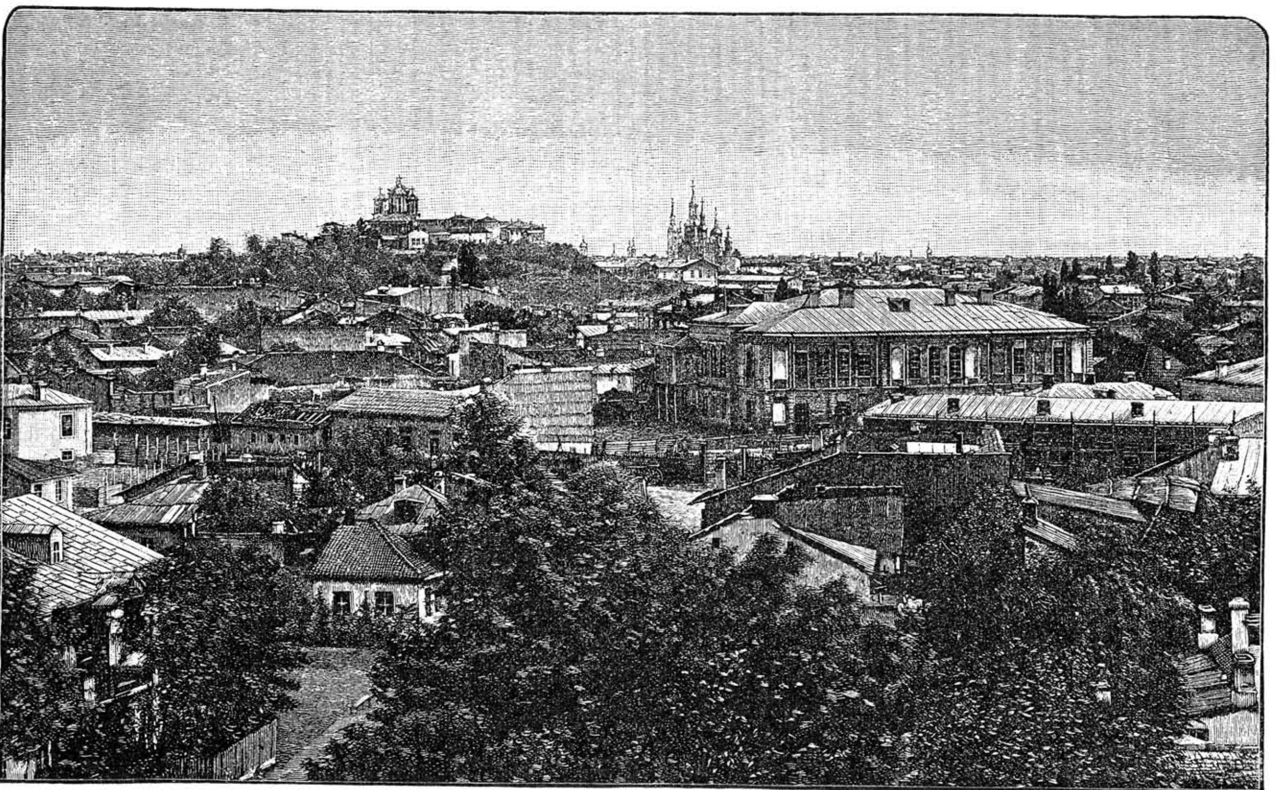
mogu u zemlji proizvesti, ali sve to uz pogodbu, da iza 5 godina dvie trećine radnika u tvornicah mora da su Rumunji.

Cjelokupni se je trgovinski promet tečajem dvaju posljednjih decenija od 259 milijuna franaka gotovo potrostručio na 710 milijuna fran., no od god. 1877. pretežniji je uvoz (436 $^2/_3$ milijuna fran.; g. 1891.) od izvoza (iste god. 274 milijuna franaka). Uvozi se tekstilna roba, kovine, kovinske i sedlarske tvorine, a izvozi se ponajviše žito, znatno pak manje proizvodi stočarstva. Strane države voze u Rumunjsku svoje obrtnine ovim redom: Austro-Ugarska i Englezka, a zatim Njemačka, Francuzka, Turska i Rusija; izvoz ide iz Rumunjske najviše u Austro-Ugarsku i Englezku; pače se čini, da će u novije doba izvozom i uvozom Englezka na prvo mjesto doći. Carinski rat, koji je nastao zatvorom austro-ugarske medje rumunjskoj stoci i proizvodom stočarstva, škodi u veliko bečkoj industriji, koja je prije imala sigurno tržište za svoja odiela i druge tvorine u Rumunjskoj. Dakako ugarski stočari imadu veliku korist od onoga zatvora, a Rumunji treba da traže za svoju stoku nove trgovinske putove, pa su već i počeli izvažati svoju stoku sa doljnoga Dunava u južnu Italiju, na Siciliju i druga mjesta. — Poglaviti je trgovački i prometni drum u Rumunjskoj rieka Dunav. Na lievoj obali doljnoga Dunava, koja je prije zapuštena bila, ima danas od Oršave do Braile 12 pristaništa i stovarišta za velike parobrode, a rumunjska željeznička mreža pruža devet odvoja prema Dunavu. Kazanska klisura, taj posljednji i najveći tjesnac Dunava i brzice u Željeznih vratih niže Oršave, zatim zapuštena ušća Dunava razlogom su bila, što Rumunjska, makar je smještena na velikoj rieci, nije dugo sudjelovala pri svjetskom prometu. To se je medjutim u novije doba promienilo stranom osnutkom podunavskoga parobrodarskoga družtva, stranom pak što su se zapadne vlasti počele brinuti za Crno more i osnovale evropsko-podunavsko povjerenstvo. K tomu se u najnovije vrieme pod rukovodstvom naše monarkije velikim troškom radi na tom, da se proširi i osigura prolaz kroz Željezna vrata. Uz vodu je do Oršave po Dunavu slobodna plovitba svim trgovačkim brodovom; nadzor vrši nad plovitbom povjerenstvo sa sielom u Gjurgjevu; uz austro-ugarske i rumunjske povjerenike jesu tu bugarski i srbski zastupnici. Odredbe su glede plovitbe na doljnom Dunavu po londonskom ugovoru od 10. ožujka god. 1883. i od 24. travnja 1884. predbježno na 21 godinu produljene. Rukav Suline ostao je glavnom trgovačkom cestom, te je njegovo ušće gradnjom mola, čišćenjem dna, zatim podignućem svjetionika preuredjeno

prema zahtjevom rastućega prometa. Za plovitbu po Kilia-rukavu vriede, na koliko je taj rukav medjašnjica Rusije i Rumunjske, iste plovitbene odredbe kao i za Sulinu; ipak treba da povjerenstvo pri tumačenju tih odredaba sasluša zastupnike obalnih država. Sulina-rukav postao je glavnimi vrati, po kojih se veže Rumunjska sa svjetskim prometom. Četiri paroplovne linije — jedna austro-ugarska za Carigrad, jedna ruska za Odesu i dvie francuzke — podržavaju redovitu plovitbu sa podunavskom lukom na ušću Suline. Razumieva se, da i ovdje raste sve više broj parobroda, dok se smanjuje broj jedrenjača. Kano izvozna luka za žito daleko je pretekla Braila susjedni grad Galac. Država gradi u oba grada dva ogromna basena sa elevatori po američkom uzoru. — Odavna se je već mislilo na to, da se rieka Olta učini plovnom, no dosele se to nije izvelo ponajviše poradi jakoga opada te rieke. Neki misle, da bi se na Olti jedino plovitba na lance dala provesti. Rieka Prut bi se do Jašia laglje mogla urediti za plovitbu, jer posve lagano opada. Željeznicâ ima u svem Rumunjska preko 2600 km., dakle gotovo još jedanput toliko kao Hrvatska i Slavonija.

Kraljevina Rumunjska je ustavna monarkija. Ustav jamči gradjanom rumunjske države: jednakost pred zakoni, podpunu vjersku slobodu i neomedjenu slobodu štampe. Sbog zabrinutosti Rumunja pred navalom židova iz Galicije, težko dolazi stranac u Rumunjskoj do gradjanskoga prava. Zakonodavnu vlast vrši zastupnička komora i senat. Uz izabrane članove imadu glas u senatu dva metropolite i šest biskupa grčko-iztočne zemaljske crkve te oba sveučilištna rektora. U zastupničkoj su komori četiri vrste zastupnika: iz veleposjeda, maloga posjeda, gradova i iz tako zvanoga četvrtoga razreda, u kojem ima svatko glas, koji ma kakav god porez državi plaća. — Rumunjska je razdieljena na 32 okružja, koja se opet diele na kotare i obćine. Na Vlašku odpada 17, na Moldavsku 13, a na Dobrudžu 2 okružja. Na čelu svakomu okružju stoji prefekt, jer su u obće mnoge uredbe u zemlji provedene po uzoru francuzkom. Dobrudža pripada donekle izravno pod krunu, te ne pošilja još svojih zastupnika u rumunjski sabor. — Redovita vojska rumunjska sa teritorijalnimi sborovi broji u miru do 120.000 momaka. Mlada kraljevina nastoji o tom, da si zasnuje malu mornaricu, a glavni grad Bukurešt može se za slučaj rata utvrdami osigurati protiv neprijateljskih navala.

Školska obuka nije bila u predjašnje doba nikakova, pa i samo svećenstvo je slabo bilo naobraženo. Tâ na početku ovoga stoljeća

Sl. 95. Bukurešt.

nije bilo ni u Bukureštu gotovo nikakovih škola. Odkad se je država oslobodila turskoga gospodstva i ujedinila, nastoji se mnogo o pučkoj obuci. Stariji su seljaci gotovo svi analfabete. Danas ima već u zemlji do 2600 javnih i privatnih škola. Nižih gimnazija ima u zemlji 21 a viših gimnazija sa 7 razreda, koje se zovu liceji, ima deset. Sveučilišta su dva u zemlji, u Bukureštu i u Jašiu Osim toga ima raznih strukovnih škola. U obće se razvija u mladoj kraljevini neumoran rad na polju obuke, znanja i umjeća. Pjesničtvo se je već liepo razvilo; ima tu pjesnika (na pr. Aleksandri), s kojimi bi se svaki narod ponosio. Broj raznovrstnih časopisa raste svakim danom više. Od znanstvenih publikacija, koje se bave imenito proučavanjem zemlje, jezika, povjestnice rumunjske i t. d. najznamenitije su „anali akademije znanosti“ i „Buletin“ rumunjskoga geografskoga družtva.

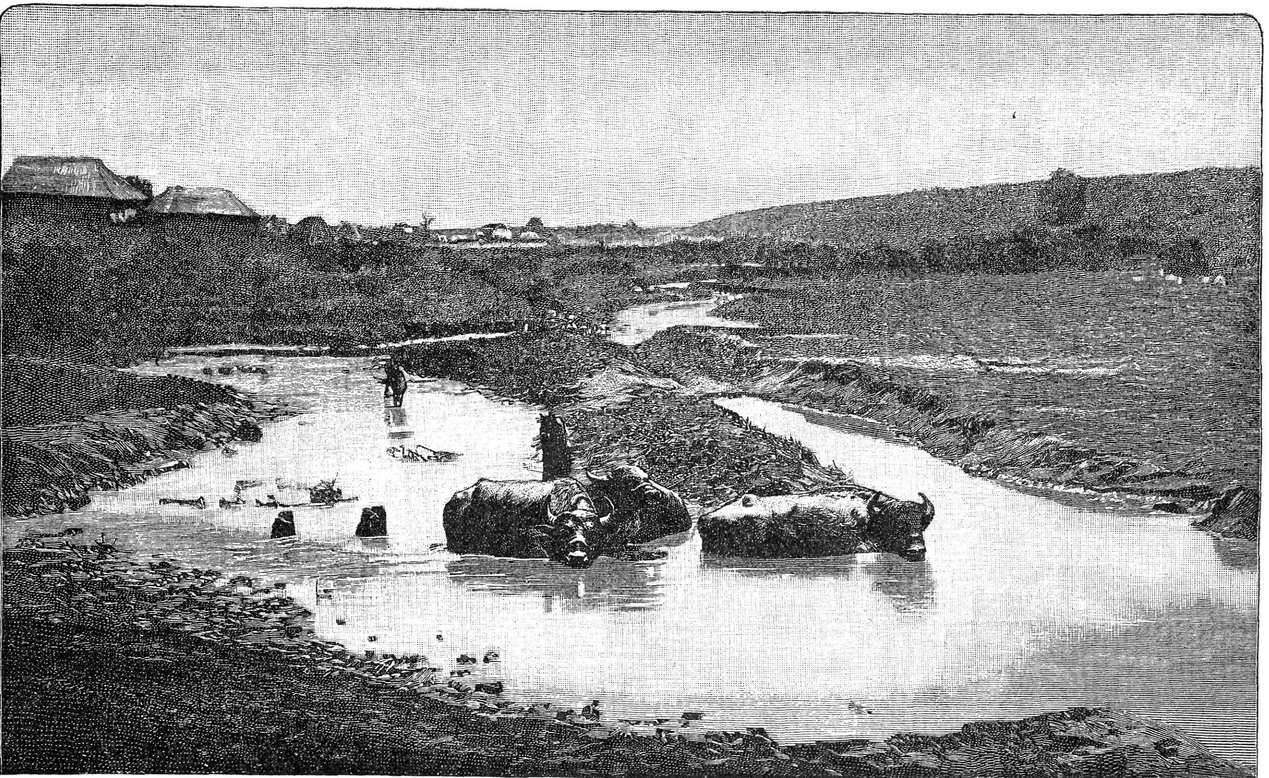
Glavni i priestolni grad rumunjske kraljevine je Bukurešt (sl. 95.). On se prostire na plodnoj no bez drveća ravnici, visokoj 80—90 m., u koju se je ubrazdila dolina Dimbovice 10—14 m. duboko. Pojedini ostatci staroga korita u zavojitom riečnom tieku istom su u najnovije doba odvodnjeni, kao na pr. tlo, na kojem je danas perivoj Cismegiu. Usred dubodoline, koja se je unutar današnjega Bukurešta na 400 m. suzila, dok je na drugih mjestih do 1000 pače 2000 m. široka, stoje dva brežuljka, oko kojih je bez sumnje nastala najstarija naseoba, a danas se diže na njih stara metropolitska crkva „Radul-voda“. Dok se je grad još koncem prošloga stoljeća samo na lievoj sjevernoj obali sterao, koja danas zaprema Žutu i Crnu četvrt gradsku kao i glavni dio središta, današnji se je Bukurešt preko nekoć močvarne i nezdrave nizine daleko k jugu raz̆širio do onostranoga ruba, na kojem su prije bili osamljeni samostani. Grad sada zahvata 30 □ km. veliko područje s obiju strana rieke Dimbovice. U Bukureštu nema od prirode sgodne tačke, odakle bi se mogao dobro vidjeti cieli grad; sa brežuljka metropolitske crkve sa Filaret-kolodvora i dolinskoga ruba kod Kotrocena vide se pojedini veliki dielovi grada, a stari Colca-toranj („švedski toranj“), sa kojega je još godine 1884. bio najbolji vidik preko mora kuća, koje se na sve strane 3—4 km. daleko prostiru, stradao je mnogo od potresa, pa su ga napokon odstranili. Poput turskoga ćilima šarena je slika, što no se pruža svakomu, kad motri Bukurešt, kako se iz zelenila vrtova i perivoja dižu kuće sa bielimi i sjajnožutimi zabati, sa svietlimi i crvenimi krovovi. Riedko se tu nanizala kuća do kuće, krov do krova kao u srednjo-evropskih gradovih. Iz meteža i smjesa krovova i krošnja

od drveća izpinju se bielim limom pokrivene kupule nebrojenih crkava. Iz sredine grada nestalo je već krovova od šindre, koji se vide usred zelenila jedino u udaljenijih predgradjih, uz koja su se nanizale i daščare pače i zemunice. Na desnom briegu Dimbovice najviše se iztiču ove gradjevine: Cotroceni, kraljevski ljetni dvorac, djevojačko sirotište (Jelenin-asyl), Filaret-kolodvor i ogromna tamnica (nekadašnji samostan Vakarešti). U novije vrieme uzdižu se iznad krovova i vrhunaca krošnjâ uza stare tornjeve visoki dimnjaci tvornica, u kojih se izradjuje umjetni bazalt za pločnike, zatim tornjevi arsenala, velike pivovare i t. d.

U ulici (strada) „Lipscani“, tako nazvanoj, jer su prije ovdješnja skladišta imala robu izključivo sa leipcižkoga sajma, kao i u ulici „Karolu“ tiska se dućan do dućana. Trgovci su ovuda Niemci ili židovi, koji umiju njemački. Ove ulice križaju glavnu ulicu, koja vodi na sjever, te se prije zvala Mogošvi, a iza pobjede kod Plevne zove se „strada victoriei“ (t. j. ulica pobjede). U toj ulici stoje: kazalište, otvoreno god. 1854., zatim kraljev dvor, sgrada glavnoga štopa i palača Stirbei, no ne iztiču se ni iz daleka tako kao novo sveučilište na „boulevardu“ akademika, ili kao crkva i bolnica kneginje Balaša na Dimbovici, o kojoj, makar da je mutna, kaže pučka pjesma: Dimbovica, sladka voda, tko ju pije, nikada je ne zaboravi. Obrežja okružena različitimi liepimi nasadi teku $7^1/_2$ km. kroz grad, duž rieke, koja je 16 puta presvodjena mostovi. Konao više grada odvodi rieku za velike vode braneći grad od poplave. Jedino u izvanjskih pregradjih ima još ulica, o kakovih stariji putopisci pričaju. Veći dio Bukurešta je već dugo popločen, te je već prije kakovih 50 godina nestalo popodjenih hodnika, po kojih su se prije pješaci spasli, da ne zagreznu u glib. Konjke i dobre drožke olakoćuju promet u vrlo prostrano gradjenom Bukureštu, koji danas broji već gotovo $^1/_4$ milijuna žitelja. Bukurešt je središte rumunjskog narodnoga života i ognjište duševnoga napredka u Rumunja. Nedavno još „veliko selo“ danas je taj „Pariz Iztoka“ pun krasnih gradjevina i najnapučeniji grad izmedju Budapešte i Carigrada.

Još više nego kod Bukurešta opaža se kod drugih rumunjskih gradova uz moderni razvitak mnogo tragova nekadašnje zapuštenosti. U glavnih ulicah budu prekidane često liepe poput villa gradjene kuće kukavnimi daščarami ili pustimi razvalinami, po kojih se je razvriežio korov. Tako je u J a š i u i G a l c u kao i malih gradovih drugoga i trećega reda. Popločene su ulice gotovo u svih gradovih,

što je često neugodno po one, koji se voze; dobar pločnik imadu samo neki gradovi kao na pr. Jaši, koji je u svih glavnih ulicah asfaltovan. Svi rumunjski gradovi na široko su gradjeni, te zapremaju dvostruki pače trostruki prostor nego gradovi srednjo-evropski s istim brojem žitelja. Jaši (97.000 st.) zaprema prostor od 16 □ km., a ni Galac (85.000 st.), koji se — 5 km. u duljinu i 2 km. u širinu — proteže na ravnjaku nad doljnim gradom, koji je izgradjen duž Dunava, ne zaostaje mnogo za Jašiem, dok Braila (50.000 st.) zahvata 8 □ km. ne gledeć na doljni grad sa hambari. I ostala veća mjesta kao što su Botošani, Ploješti, Birlat i Krajova zapremaju razmjerno velike prostore. Rumunjska ima u obće mnogo zanimljivih no ni jedan u istinu liepi grad, makar da se u nekih liepo iztiču kositrom pokrivene kupole i šiljati tornjevi izpinjući se izmedju krovova kuća i visokih krošnja. — Osim Bukurešta najznatnija su mjesta u Vlaškoj ova: Turn-Severin medjašnji grad na Dunavu, koji ovdje ulazi u nizinu Vlašku. Tu su radionice podunavskoga parobrodarskoga družtva. Nedaleko se vide na Dunavu za male vode ostatci nekadašnjega „*Trajanova mosta*". — Dalje su na Dunavu ovi gradovi: Kalafat nasuprot Vidina maleni gradić sa živahnom žitnom trgovinom; Turnu Magurelli na ušću Olte naprotiv Nikopolja; Zimnica, gradić, pri kojem su prošli Rusi noću izmedju 26. i 27. srpnja god. 1877. preko Dunava, Gjurgjevo (rumunjski Giurgia 18.000 st.), nasuprot nekadašnjoj tvrdjavi Rušćuku, znamenito tržište i strategički znamenita točka mnogo puta spominjana za ratova rusko-turskih; Oltenica na ušću Ardžiša u Dunav; napokon već spomenuta Braila vrlo imućan i pravilno gradjen grad. Od unutrašnjih mjesta najznatnija su: Krajova, glavno mjesto Male Vlaške; jaka trgovina sva je u ruku židovom; Karakal s rimskimi starinami; Ploješće (33.000 st.) sjeverno od Bukurešta imućno mjesto sa glasovitimi sajmovi sa vunom; Rimnik na Olti izporedjuju neki sbog smještaja i prirodnih krasota sa Salzburgom u Alpah. U Doljnoj su Moldavskoj najznatnija mjesta Jaši glavni moldavski grad, dva sata udaljen od Pruta, sveučilištni grad s jakom trgovinom sa Rusijom; Galac na posljednjem krivaju Dunava izmedju ušća Sereta i Pruta, sielo evropskoga podunavskoga povjerenstva; makar da je grad udaljen od ušća Dunava 168 km., ipak se smatra pomorskim gradom, te je u trgovačkoj svezi za Carigradom, Odesom, Hamburgom, Englezkom i t. d. Fokšani je medjašnji vlaško-rumunjski grad, Birlat (30.000 st.) znamenit svojom trgovinom, a Botošani (40.000 st.)

Sl. 96. Rumunjski kraj.

posreduje promet i trgovinu sa Bukovinom. — U Dobrudži su mjesta na Dunavu Rašova, Crnavoda, Hiršova sa tvrdjicom, zatim učvršćeni Mačin, Izakči i Tulča, a u unutrašnjoj zemlji Babadagh. — Na crnomorskoj je obali spomenuti već grad Kjüstendže krajnja točka željeznice iz Bukurešta. Okolica je ovuda tako neprijatna, kao što je bila u vrieme Ovidijevo, koji je ovdje u mjestu *Tomi* živio u zatočju. Krajnje primorsko mjesto nedaleko rumunjsko-bugarske medje je Mangalija.

Na slici 96., koja nam prikazuje ladanjski predjel rumunjski, vidi se tužno stanje opustošenih šuma, pomanjkanje liepih livada u zapuštenih riečnih dolinah i nedostatak drveća na drumovih. Kao što svjedoče pokusi na kolodvorih, nasadi će akacija vrlo liepo uspievati po zemlji, dok se sada iztiče grmlje od „Sambucus ebulus“ svojimi bielimi paštitci uz drumove. Polja zarasla kukuruzom imenito u brežnatih mjestimice i šumovitih predjelih još su dosta prijatna, dok je pogled na pustu zemlju u ravnici, kuda se širi Xanthium spinosum, pravi stepni šaš, posve jednoličan i dosadan. Medju najljepše predjele rumunjske broji se s punim pravom okoliš gorskih klanaca na Šilu i Olti, zatim vapneno gorje na gornjoj Dimbovici, okoliš divne Sinaje izpod okomitih stiena Bučeča, kojoj nema premca na daleko (vidi gore sl. 94.); napokon dolina Bistrice više Broštenija. U svako su doba vrlo liepi spomenuti predjeli, no navlastito vriedno ih je obići pod jesen, kada se izpremiešana bjelogorica na pristrancih različitimi bojami sjaji, a iznad tamne se crnogorice visovi pokriti sniegom blistavom bjelinom iztiču. Vidik sa najviših glavica Parenga, Negoja, Bučeča, Ciahlau i t. d. vrlo je poučan i zanimljiv, ali se glede prirodnih krasota ne može ipak da izporedi sa vidici u Alpah, makar da se na pr. pogled sa vrletnih stiena Bučeča u duboku dolinu Prahove svakoga vanredno doimlje. Doista, tko je vidio s južnoga ruba Bahlujudoline, kako se Jaši blišta pri sunčanom zapadu, ili je pak sa bridne glavice nad Piatrom gledao preko sutonom već obavite bistričke doline nasuprotne razsvietljene strmenite pristranke gorja Cihlau, ili je napokon sa Braile preko zubatih stiena Mačin-gore motrio kako zora puca, taj ne će nikada zaboraviti vanredan dojam veličanstvenih tih prirodnih pojava.

SADRŽAJ.

Pirenejski poluotok.

Kraljevina Španjolska.

Evropska Turska.

Kraljevina Rumunjska (Rumunija).

Ovoj knjizi pridodane su tri zemljopisne karte, i to:

1. Španjolska i Portugalska (na str. 3.).
2. Italija (na str. 124.).
3. Turska i Grčka. Rumunija (Rumunjska) (na str. 281.).

